This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

+ *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.

+ *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.

+ *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.

+ *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at `http://books.google.com/`

NYPL RESEARCH LIBRARIES
3 3433 08155494 5

Digitized by Google

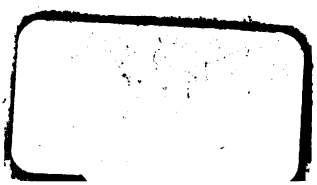

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

TITI LIVI

RERUM ROMANARUM

AB URBE CONDITA

LIBRI

EX EMENDATIONE

CAR. FRID. SIGISM. ALSCHEFSKI.

PARS III.

BEROLINI.
SUMPTIBUS FERDINANDI DÜMMLERI.
1843.

Digitized by Google

LIBRARY
FEB
17
1879
NEW-YORK.
836

NEW YORK
PUBLIC
LIBRARY

Digitized by Google

TITI LIVI

RERUM ROMANARUM

AB URBE CONDITA

LIBRI.

DECADIS TERTIAE

PARS PRIOR.

Digitized by Google

Digitized by Google

TITI LIVI
AB URBE CONDITA
LIBER XXI.

I. In parte operis mei licet mihi praefari, quod in principio summae totius professi plerique sunt rerum scriptores, bellum maxime omnium memorabile quae umquam gesta sint me scripturum, quod Hannibale duce Carthaginienses cum populo Romano gessere. nam neque validiores opibus ullae inter se civitates gentesque contulerunt arma, neque his ipsis tantum umquam virium aut roboris fuit: et haud ignotas belli artes inter sese sed expertas primo Punico conserebant bello: et adeo varia fortuna belli ancepsque Mars fuit, ut propius periculum fuerint qui vicerunt: odiis etiam prope maioribus certarunt quam viribus, Romanis indignantibus, quod victoribus victi ultro inferrent arma, Poenis, quod superbe avareque crederent imperitatum victis esse. fama est etiam Hannibalem annorum ferme novem pueriliter blandientem patri Hamilcari, ut duceretur in Hispaniam, cum perfecto Africo bello exercitum eo traiecturus sacrificaret, altaribus admotum tactis sacris iure iurando adactum, se cum primum posset hostem fore populo Romano. angebant ingentis spiritus virum Sicilia Sardiniaque amissae: nam et Siciliam nimis celeri desperatione rerum concessam, et Sardiniam inter motum Africae fraude Romanorum stipendio etiam insuper imposito interceptam. II. His anxius curis ita se Africo bello, quod fuit sub recentem Romanam pacem, per quinque annos, ita deinde novem annis in Hispania augendo Punico imperio gessit, ut appareret maius eum quam quod gereret agitare in animo bellum et, si diutius vixisset, Hamilcare duce Poenos arma Italiae illaturos fuisse, qui Hannibalis ductu intulerunt. mors Hamilcaris peropportuna et pueritia Hannibalis distulerunt bellum. medius Hasdrubal inter patrem ac filium octo ferme annos imperium obtinuit, flore aetatis, uti ferunt, primo Hamilcari conciliatus, gener inde ob aliam indolem profecto animi adscitus, et, quia gener erat, factionis Barcinae opibus, quae apud milites plebemque plus quam modicae erant, haud sane voluntate principum in imperio positus. is plura consilio quam vi gerens hospitiis

Digitized by Google

magis regulorum conciliandisque per amicitiam principum novis gentibus quam bello aut armis rem Carthaginiensem auxit. ceterum nihilo ei pax tutior fuit: barbarus eum quidam palam ob iram interfecti ab eo domini obtruncat, comprensusque ab circumstantibus haud alio quam si evasisset vultu, tormentis quoque cum laceraretur, eo fuit habitu oris ut superante laetitia dolores ridentis etiam speciem praebuerit. cum hoc Hasdrubale, quia mirae artis in sollicitandis gentibus imperioque suo iungendis fuerat, foedus renovaverat populus Romanus, ut finis utriusque imperii esset amnis Hiberus Saguntinisque mediis inter imperia duorum populorum libertas servaretur.

III. In Hasdrubalis locum haud dubia res fuit quin praerogativam militarem, qua extemplo invenis Hannibal in praetorium delatus imperatorque ingenti omnium clamore atque adsensu appellatus erat, favor plebis sequeretur. hunc vix dum puberem Hasdrubal litteris ad se accersierat: acta res etiam in senatu fuerat, Barcinis nitentibus ut adsuesceret militiae Hannibal atque in paternas succederet opes: Hanno alterius factionis princeps „et aequum postulare videtur“ inquit „Hasdrubal, et ego tamen non censeo quod petit tribuendum“. cum admiratione tam ancipitis sententiae in se omnes convertisset, „florem aetatis“ inquit „Hasdrubal, quem ipse patri Hannibalis fruendum praebuit, iusto iure eum a filio repeti censet: nos tamen minime decet iuventutem nostram pro militari rudimento adsuefacere libidini praetorum. an hoc timemus, ne Hamilcaris filius nimis sero imperia immodica et regni paterni speciem videat et, cuius regis genero hereditarii sint relicti exercitus nostri, eius filio parum mature serviamus? ego istum iuvenem domi tenendum, sub legibus sub magistratibus docendum vivere aequo iure cum ceteris censeo, ne quandoque parvus hic ignis incendium ingens exsuscitet“.

IV. Pauci ac ferme optimus quisque Hannoni adsentiebantur, sed, ut plerumque fit, maior pars meliorem vicit. missus Hannibal in Hispaniam primo statim adventu omnem exercitum in se convertit: Hamilcarem iuvenem redditum sibi veteres milites credere, eundem vigorem in vultu vimque in oculis habitum oris lineamentaque intueri: dein brevi effecit ut pater in se minimum momentum ad favorem conciliandum esset. numquam ingenium idem ad res diversissimas, parendum atque imperandum, habilius fuit: itaque haud facile discerneres, utrum imperatori an exercitui carior esset: neque Hasdrubal alium quemquam praeficere malle ubi quid fortiter ac strenue agendum esset, neque milites alio duce plus confidere aut audere. plurimum audaciae ad pericula capessenda, plurimum consilii inter ipsa pericula erat. nullo labore aut corpus fatigari aut animus vinci poterat: caloris ac frigoris patientia par: cibi potionisque desiderio naturali non voluntate modus finitus. vigiliarum somnique nec die nec nocte discriminata tempora: id quod gerendis rebus superesset, quieti datum: ea neque molli strato neque silentio accersita: multi saepe militari sagulo opertum humi iacentem inter custodias stationesque militum

Digitized by Google

conspexerunt. vestitus nihil inter aequales excellens: arma atque equi conspiciebantur. equitum peditumque idem longe primus erat: princeps in proelium ibat, ultimus conserto proelio excedebat. has tantas viri virtutes ingentia vitia aequabant, inhumana crudelitas, perfidia plus quam Punica, nihil veri nihil sancti, nullius deum metus nullum ius iurandum nulla religio. cum haec indole virtutum atque vitiorum triennio sub Hasdrubale imperatore meruit nulla re, quae agenda videndaque magno futuro duci esset, praetermissa.

V. Ceterum ex quo die dux est declaratus, velut Italia ei provincia decreta bellumque Romanum mandatum esset, nihil prolatandum ratus, ne se quoque, ut patrem Hamilcarem deinde Hasdrubalem, cunctantem casus aliquis opprimeret, Saguntinis inferre bellum statuit. quibus oppugnandis quia haud dubie Romana arma movebantur, in Olcadum prius fines, — ultra Hiberum ea gens in parte magis quam in dicione Carthaginiensium erat — induxit exercitum, ut non petisse Saguntinos sed rerum serie finitimis domitis gentibus iungendoque tractus ad id bellum videri posset. Cartalam urbem opulentam, caput gentis eius, expugnat diripitque, quo metu perculsae minores civitates stipendio imposito imperium accepere: victor exercitus opulentusque praeda Carthaginem novam in hiberna est deductus. ibi large partiendo praedam stipendioque praeterito cum fide exsolvendo cunctis civium sociorumque animis in se firmatis vere primo in Vaccaeos promotum bellum. Hermandica et Arbocala eorum urbes vi captae. Arbocala et virtute et multitudine oppidanorum diu defensa. ab Hermandica profugi exsulibus Olcadum — priore aestate domitae gentis — cum se iunxissent, concitant Carpentanos, adortique Hannibalem regressum ex Vaccaeis haud procul Tago flumine agmen grave praeda turbavere. Hannibal proelio abstinuit, castrisque super ripam positis, cum prima quies silentiumque ab hostibus fuit, amnem vado traiecit, valloque ita producto ut locum ad transgrediendum hostes haberent, invadere eos transeuntes statuit. equitibus praecepit ut, cum ingressos aquam viderent, adorirentur peditum agmen: in ripa elephantos — quadraginta autem erant — disponit. Carpentanorum cum appendicibus Olcadum Vaccaeorumque centum milia fuere, invicta acies, si aequo dimicaretur campo. itaque et ingenio feroces et multitudine freti et, quod metu cessisse credebant hostem, id morari victoriam rati quod interesset amnis, clamore sublato passim sine ullius imperio qua cuique proximum est in amnem ruunt, et ex parte altera ripae vis ingens equitum in flumen immissa, medioque alveo handquaquam pari certamine concursum, quippe ubi pedes instabilis ac vix vado fidens vel ab inermi equite equo temere acto perverti posset, eques corpore armisque liber — equo vel per medios gurgites stabili — comminus eminusque rem gereret. pars magna flumine absumpta, quidam verticoso amni delati in hostes ab elephantis obtriti sunt: postremi, quibus regressus in suam ripam tutior fuit, ex varia trepidatione cum in unum

Digitized by Google

colligerentur, priusquam tanto pavore reciperent animos, Hannibal agmine quadrato amnem ingressus fugam ex ripa fecit, vastatisque agris intra paucos dies Carpentanos quoque in deditionem accepit.

Et iam omnia trans Hiberum praeter Saguntinos Carthaginiensium erant. VI. Cum Saguntinis bellum non dum erat, ceterorum iam belli causa certamina cum finitimis serebantur, maxime Turdetanis, quibus cum adesset idem qui litis erat sator, nec certamen iuris sed vim quaeri appareret, legati a Saguntinis Romam missi auxilium ad bellum iam haud dubie imminens orantes. consules tunc Romae erant P. Cornelius Scipio et Tib. Sempronius Longus, qui cum legatis in senatum introductis de re publica rettulissent, placuissetque mitti legatos in Hispaniam ad res sociorum inspiciendas, quibus si videretur digna causa, et Hannibali denuntiarent ut ab Saguntinis sociis populi Romani abstineret, et Carthaginem in Africam traicerent ac sociorum populi Romani querimonias deferrent, — hac legatione decreta nec dum missa, omnium spe celerius Saguntum oppugnari adlatum est. tunc relata de integro res ad senatum, et alii provincias consulibus Hispaniam atque Africam decernentes terra marique rem gerendam censebant, alii totum in Hispaniam Hannibalemque intenderant bellum: erant qui non temere movendam rem tantam exspectandosque ex Hispania legatos censerent. haec sententia, quae tutissima videbatur, vicit: legatique eo maturius missi P. Valerius Flaccus et Q. Baebius Tamphilus Saguntum ad Hannibalem atque inde Carthaginem, si non absisteretur bello, ad ducem ipsum in poenam foederis rupti deposcendum.

VII. Dum ea Romani parant consultantque, iam Saguntum summa vi oppugnabatur. civitas ea longe opulentissima ultra Hiberum fuit, sita passus mille ferme a mari. oriundi a Zacyntho insula dicuntur, mixtique etiam ab Ardea Rutulorum quidam generis: ceterum in tantas brevi creverant opes seu maritimis seu terrestribus fructibus, seu multitudinis incremento seu disciplinae sanctitate, qua fidem socialem usque ad perniciem suam coluerunt. Hannibal infesto exercitu ingressus fines pervastatis passim agris urbem tripertito adgreditur. angulus muri erat in planiorem patentioremque quam cetera circa vallem vergens: adversus eum vineas agere instituit, per quas aries moenibus admoveri posset. sed ut locus procul muro satis aequus agendis vineis fuit, ita haudquaquam prospere, postquam ad effectum operis ventum est, coeptis succedebat: et turris ingens imminebat, et murus, ut in suspecto loco, supra ceterae modum altitudinis emunitus erat, et iuventus delecta, ubi plurimum periculi ac timoris ostendebatur, ibi vi maiore obsistebant. ac primo missilibus submovere hostem nec quicquam satis tutum munientibus pati, deinde iam non pro moenibus modo atque turri tela micare, sed ad erumpendum etiam in stationes operaque hostium animus erat, quibus tumultuariis certaminibus haud ferme plures Saguntini cadebant quam Poeni. ut vero Hannibal ipse, dum murum incautius subit, adversum femur tra-

gula graviter ictus cecidit, tanta circa fuga ac trepidatio fuit, ut non multum abesset quin opera ac vineae desererentur. VIII. Obsidio deinde per paucos dies magis quam oppugnatio fuit, dum vulnus ducis curaretur. per quod tempus ut quies certaminum erat, ita ab apparatu operum ac munitionum nihil cessatum. itaque acrius de integro coortum est bellum, pluribusque partibus — vix accipientibus quibusdam opera locis — vineae coeptae agi admoverique aries. abundabat multitudine hominum Poenus — ad centum quinquaginta milia habuisse in armis satis creditur —: oppidani ad omnia tuenda atque obeunda multifariam distineri coepti sunt: non sufficiebant: itaque iam feriebantur arietibus muri quassataeque multae partes erant. una continentibus muris nuda erat urbem: tres deinceps turres quantumque inter eas muri erat cum fragore ingenti procidерunt. captum oppidum ea ruina crediderant Poeni, qua, velut si pariter utrosque murus texisset, ita utrimque in pugnam procursum est. nihil tumultuariae pugnae simile erat, quales in oppugnationibus urbium per occasionem partis alterius concisi solent, sed iustae acies velut patenti campo inter ruinas muri tectaque urbis modico distantia intervallo constiterant. hinc spes hinc desperatio animos irritat, Poeno cepisse iam se urbem, si paulum adnitatur, credente, Saguntinis pro nudata moenibus patria corpora opponentibus, nec ullo pedem referente ne in relictum a se locum hostem immitteret. itaque quo acrius et confertim magis utrimque pugnabatur, eo plures vulnerabantur nullo inter arma corporaque vano intercidente telo. phalarica erat Saguntinis missile: telum hastili abiegno et cetero tereti praeterquam ad extremum, unde ferrum exstabat. id, aic ut in pilo, quadratum stuppa circumligabant linebantque pice: ferrum autem tres longum habebat pedes, ut cum armis transfigere corpus posset. sed id maxime, etiam si haesisset in scuto nec penetrasset in corpus, pavorem faciebat, quod, cum medium accensum mitteretur conceptumque ipso motu multo maiorem ignem ferret, arma omitti cogebat nudumque militem ad insequentes ictus praebebat. IX. Cum diu anceps fuisset certamen et Saguntinis, quia praeter spem resistebant, crevissent animi, Poenus, quia non vicisset, pro victo esset, clamorem repente oppidani tollunt hostemque in ruinas muri expellunt, inde impeditum trepidantemque exturbant, postremo fusum fugatumque in castra redigunt.

Interim ab Roma legatos venisse nuntiatum est: quibus obviam ad mare missi ab Hannibale qui dicerent, nec tuto eos aditaros inter tot tam effrenatarum gentium arma, nec Hannibali in tanto discrimine rerum operae esse legationes audire. apparebat non admissos protinus Carthaginem ituros. litteras igitur nuntiosque ad principes factionis Barcinae praemittit, ut praeparerent suorum animos, ne quid pars altera gratificari pro Romanis posset. X. Itaque praeterquam quod admissi auditique sunt, ea quoque vana atque irrita legatio fuit. Hanno unus adversus senatum causam foederis magno silentio propter auctoritatem suam non

Digitized by Google

cum adsensu audientium egit, per deos foederum arbitros ac testes sanctum obtestans, ne Romanum cum Saguntino suscitarent bellum. monuisse praedixisse se, ne Hamilcaris progeniem ad exercitum mitterent: non manes non stirpem eius conquiescere viri, nec umquam, donec sanguinis nominisque Barcini quisquam supersit, quietura Romana foedera: „iuvenem flagrantem cupidine regni viamque unam, ad id cernentem, si ex bellis bella serendo succinctus armis legionibusque vivat, velut materiam igni praebentes ad exercitus misistis. aluistis ergo hoc incendium, quo nunc ardetis. Saguntum vestri circumsedeat exercitus, unde arcentur foedere: mox Carthaginem circumsedebunt Romanae legiones ducibus isdem diis, per quos priore bello rupta foedera sunt ulti. utrum hostem an vos an fortunam utriusque populi ignoratis? legates ab sociis et pro sociis venientes bonus imperator vester in castra non admisit, ius gentium sustulit: hi tamen, unde ne hostium quidem legati arcentur, pulsi ad vos venerunt. res ex foedere repetuntur: publica fraus absit, auctorem culpae et reum criminis deposcunt. quo lenius agunt, seguius incipiunt, eo, cum coeperint, vereor ne perseverantius saeviant. Aegates insulas Erycemque ante oculos proponite, quae terra marique per quattuor et viginti annos passi sitis. nec puer hic dux erat sed pater ipse Hamilcar — Mars alter, ut isti volunt. sed Tarento, id est Italia, non abstinueramus ex foedere, sic ut nunc Sagunto non abstinemus. vicerunt ergo dii hominesque, et id de quo verbis ambigebatur, uter populus foedus rupisset, eventus belli velat aequus iudex, unde ius stabat, ei victoriam dedit. Carthagini nunc Hannibal vineas turresque admovet, Carthaginis moenia quatit ariete: Saguntī ruinae — falsus utinam vates sim — nostris capitibus incident, susceptumque cum Saguntinis bellum habendum cum Romanis est. dedemus ergo Hannibalem? dicet aliquis. scio meam levem esse in eo auctoritatem propter paternas inimicitias: sed et Hamilcarem eo perisse laetatus sum, quod, si ille viveret, bellum iam haberemus cum Romanis, et hunc iuvenem tamquam furiam facemque huius belli odi ac detestor: nec dedendum solum ad piaculum rupti foederis sed, si nemo deposcit, devehendum in ultimas maris terrarumque oras, ablegandum eo, unde nec ad nos nomen famaque eius accedere neque ille sollicitare quietae civitatis statum possit. ego ita censeo, legatos extemplo Romam mittendos qui senatui satisfaciant, alios, qui Hannibali nuntient ut exercitum ab Sagunto abducat, ipsumque Hannibalem ex foedere Romanis dedant: tertiam legationem ad res Saguntinis reddendas decerno". XI. Cum Hanno perorasset, nemini omnium certare oratione cum eo necesse fuit, adeo prope omnis senatus Hannibalis erat infestiusque locutum arguebant Hannonem quam Flaccum Valerium legatum Romanum. responsum inde legatis Romanis est, bellum ortum ab Saguntinis non ab Hannibale esse: populum Romanum iniuste facere, si Saguntinos vetustissimae Carthaginiensium societati praeponat.

Dum Romani tempus terunt legationibus mittendis, Hannibal, quia

Digitized by Google

festum militem proeliis operibusque habebat, paucorum his dierum quietem dedit stationibus ad custodiam vinearum aliorumque operum dispositis. interim animos eorum nunc ira in hostes stimulando nunc spe praemiorum accendit: ut vero pro contione praedam captae urbis edixit militum fore, adeo accensi omnes sunt ut, si extemplo signum datum esset, nulla vi resisti videretur posse. Saguntini ut a proeliis quietem habuerant nec lacessentes nec lacessiti per aliquot dies, ita non nocte non die umquam cessaverant ab opere, ut novum murum ab ea parte, qua patefactum oppidum ruinis erat, reficerent. inde oppugnatio eos aliquanto atrocior quam ante adorta est, nec, qua primum aut potissimum parte ferrent opem, cum omnia variis clamoribus streperent, satis scire poterant. ipse Hannibal, qua turris mobilis omnia munimenta urbis superans altitudine agebatur, hortator aderat. quae cum admota catapultis balistisque per omnia tabulata dispositis muros defensoribus nudasset, tum Hannibal occasionem ratus quingentos ferme Afros cum dolabris ad subruendum ab imo murum mittit. nec erat difficile opus, quod caementa non calce durata erant sed interlita luto structurae antiquae genere. itaque latius quam qua caederetur ruebat, perque patentia ruinis agmina armatorum in urbem vadebant. locum quoque editum capiunt, collatisque eo catapultis balistisque, ut castellum in ipsa urbe velut arcem imminentem haberent, muro circumdant. et Saguntini murum interiorem ab non dum capta parte urbis ducunt. utrimque summa vi et muniunt et pugnant: sed interiora tuendo minorem in dies urbem Saguntini faciunt. simul crescit inopia omnium longa obsidione et minuitur exspectatio externae opis, cum tam procul Romani unica spes, circa omnia hostium essent. paulisper tamen adfectos animos recreavit repentina profectio Hannibalis in Oretanos Carpentanosque, qui duo populi, dilectus acerbitate consternati retentis conquisitoribus metum defectionis cum praebuissent, oppressi celeritate Hannibalis omiserunt mota arma.

XII. Nec Saguntī oppugnatio segnior erat Maharbale Himilconis filio — eum praefecerat Hannibal — ita impigre rem agente ut ducem abesse nec cives nec hostes sentirent. is et proelia aliquot secunda fecit et tribus arietibus aliquantum muri discussit, strataque omnia recentibus ruinis advenienti Hannibali ostendit. itaque ad ipsam arcem extemplo ductus exercitus atroxque proelium cum multorum utrimque caede initum et pars arcis capta est.

Temptata deinde per duos est exigua pacis spes, Alconem Saguntinum et Alorcum Hispanum. Alco insciis Saguntinis — precibus aliquid moturum ratus — cum ad Hannibalem noctu transisset, postquam nihil lacrimae movebant condicionesque tristes ut ab irato victore ferebantur, transfuga ex oratore factus apud hostem mansit, moriturum adfirmans qui sub condicionibus iis de pace ageret. postulabatur autem, redderent res Turdetanis traditoque omni auro atque argento egressi urbem cum singulis vestimentis ibi habitarent ubi Poenus iussisset. has pacis leges

Digitized by Google

abnuente Alcone acceptaros Saguntinos, Alorcus, vinci animos ubi alia vincantur adfirmans, se pacis eius interpretem fore pollicetur. erat autem tum miles Hannibalis, ceterum publice Saguntinis amicus atque hospes. tradito palam telo custodibus hostium transgressus munimenta ad praetorem Saguntinum — et ipse ita iubebat — est deductus. quo cum extemplo concursus omnis generis hominum esset factus, submota cetera multitudine senatus Alorco datus est, cuius talis oratio fuit: XIII. „si civis, vester Alco, sic ut ad pacem petendam ad Hannibalem venit, ita pacis condiciones ab Hannibale ad vos rettulisset, supervacaneum hoc mihi fuisset iter, quo nec orator Hannibalis nec transfuga ad vos venissem. cum ille aut vestra aut sua culpa manserit apud hostem — sua, si metum simulavit, vestra, si periculum est apud vos vera referentibus — ego, ne ignoraretis esse aliquas et salutis et pacis vobis condiciones, pro veteri hospitio, quod mihi vobiscum est, ad vos veni. vestra autem causa me nec ullius alterius loqui quae loquor apud vos, vel ea fides sit, quod neque dum vestris viribus restitistis neque dum auxilia ab Romanis sperastis pacis umquam apud vos mentionem feci. postquam nec ab Romanis vobis ulla est spes nec vestra vos iam aut arma aut moenia satis defendunt, pacem adfero ad vos magis necessariam quam aequam. cuius ita aliqua spes est, si eam, quam ad modum ut victor fert Hannibal, sic vos ut victi audiatis, si non id, quod amittitur, in damno, cum omnia victoris sint, sed quidquid relinquitur pro munere habituri estis —: urbem vobis, quam ex magna parte dirutam captam fere totam habet, adimit, agros relinquit, locum adsignaturus in quo novum oppidum aedificetis: aurum et argentum omne, publicum privatumque, ad se iubet deferri: corpora vestra coniugum ac liberorum vestrorum servat inviolata, si inermes cum binis vestimentis velitis ab Sagunto exire. haec victor hostis imperat, haec, quamquam sunt gravia atque acerba, fortuna vestra vobis suadet. equidem haud despero, cum omnium potestas ei facta sit, aliquid ex his rebus remissurum: sed vel haec patienda censeo potius quam trucidari corpora vestra, rapi trahique ante ora vestra coniuges ac liberos belli iure sinatis".

XIV. Ad haec audienda cum circumfusa paulatim multitudine permixtum senatui esset populi concilium, repente primores secessione facta, priusquam responsum daretur, argentum aurumque omne ex publico privatoque in forum collatum in ignem ad id raptim factum conicientes eodem plerique semet ipsi praecipitaverunt. cum ex eo pavor ac trepidatio totam urbem pervasisset, alius insuper tumultus ex arce auditur: turris diu quassata prociderat, perque ruinam eius cohors Poenorum impetu facto cum signum imperatori dedisset nudatam stationibus custodiisque solitis hostium esse urbem, non cunctandum in tali occasione ratus Hannibal totis viribus adgressus urbem momento cepit, signo dato ut omnes puberes interficerentur. quod imperium crudele, ceterum prope necessarium cognitum ipso eventu est: cui enim parci potuit ex his, qui

aut inclusi cum coniugibus ac liberis domos super se ipsos concremaverunt, aut armati nullum ante finem pugnae quam morientes fecerunt? XV. Captum oppidum est cum ingenti praeda. quamquam pleraque ab dominis de industria corrupta erant, et in caedibus vix ullum discrimen aetatis ira fecerat, et captivi militum praeda fuerant, tamen et ex pretio rerum venditarum aliquantum pecuniae redactum esse constat, et multam pretiosam supellectilem vestemque missam Carthaginem.

Octavo mense, quam coeptum oppugnari, captum Saguntam quidam scripsere: inde Carthaginem novam in hiberna Hannibalem concessisse, quinto deinde mense, quam ab Carthagine profectus sit, in Italiam pervenisse. quae si ita sunt, fieri non potuit ut P. Cornelius Tib. Sempronius consules fuerint, ad quos et principio oppugnationis legati Saguntini missi sint et qui in suo magistratu cum Hannibale, alter ad Ticinum amnem, ambo aliquanto post ad Trebiam pugnaverint. aut omnia breviora aliquanto fuere aut Saguntum principio anni, quo P. Cornelius Tib. Sempronius consules fuerunt, non coeptum oppugnari est sed captum. nam excessisse pugna ad Trebiam in annum Cn. Servilii et C. Flaminii non potest, quia C. Flaminius Arimini consulatum inüt, creatus a Tib. Sempronio consule, qui post pugnam ad Trebiam ad creandos consules Romam cum venisset, comitiis perfectis ad exercitum in hiberna rediit.

XVI. Sub idem fere tempus et legati, qui redierant ab Carthagine, Romam rettulerunt omnia hostilia esse, et Sagunti excidium nuntiatum est, tantusque simul maeror patres misericordiaque sociorum peremptorum indigne et pudor non lati auxilii et ira in Carthaginienses metusque de summa rerum cepit, velut si iam ad portas hostis esset, ut tot uno tempore motibus animi turbati trepidarent magis quam consulerent. nam neque hostem acriorem bellicosioremque secum congressum, nec rem Romanam tam desidem umquam fuisse atque imbellem. Sardos Corsosque et Histros atque Illyrios lacessisse magis quam exercuisse Romana arma, et cum Gallis tumultuatum verius quam belligeratum: Poenum hostem veteranum, trium et viginti annorum militia durissima inter Hispanas gentes semper victorem, duci acerrimo adsuetum, recentem ab excidio opulentissimae urbis Hiberum transire, traliere secum tot excitos Hispanorum populos, conciturum avidas semper armorum Gallicas gentes: cum orbe terrarum bellum gerendum in Italia ac pro moenibus Romanis esse.

XVII. Nominatae iam antea consulibus provinciae erant, tum sortiri iussi: Cornelio Hispania, Sempronio Africa cum Sicilia evenit. sex in eum annum decretae legiones et socium quantum ipsis videretur, et classis quanta parari posset. quattuor et viginti peditum Romanorum milia sunt scripta et mille octingenti equites, sociorum quadraginta milia peditum quattuor milia et quadringenti equites: naves ducentae viginti quinqueremes, celoces viginti deductae. latum inde ad populum, vellent iuberent populo Carthaginiensi bellum indici: eiusque belli causa suppli-

Digitized by Google

catio per urbem habita atque adorati dii, ut bene ac feliciter evenirct quod bellum populus Romanus iussisset. inter consules ita copiae divisae: Sempronio datae legiones duae — ea quaterna milia erant peditum et treceni equites — et sociorum sedecim milia peditum, equites mille octingenti, naves longae centum sexaginta, celoces duodecim: cum his terrestribus maritimisque copiis Tib. Sempronius missus in Siciliam, ita in Africam transmissurus, si ad arcendum Italia Poenum consul alter satis esset: Cornelio minus copiarum datum, quia L. Manlius praetor et ipse cum haud invalido praesidio in Galliam mittebatur: navium maxime Cornelio numerus deminutus: sexaginta quinqueremes datae — neque enim mari venturum aut ea parte belli dimicaturum hostem credebant — et duae Romanae legiones cum suo iusto equitatu et quattuordecim milibus sociorum peditum, equitibus mille sexcentis. duas legiones Romanas et decem milia sociorum peditum, mille equites socios, sexcentos Romanos Gallia provincia eodem versa in Punicum bellum habuit.

XVIII. His ita comparatis, ut omnia iusta ante bellum fierent, legatos maiores natu Q. Fabium M. Livium L. Aemilium C. Licinium Q. Baebium in Africam mittunt ad percunctandos Carthaginienses, publicone consilio Hannibal Saguntum oppugnasset, et, si id quod facturi vidcbantur faterentur ac defenderent publico consilio factum, ut indicerent populo Carthaginiensi bellum. Romani postquam Carthaginem venerunt, cum senatus datus esset et Q. Fabius nihil ultra quam unum quod mandatum erat percunctatus esset, tum ex Carthaginiensibus unus: „praeceps vestra, Romani, et prior legatio fuit, cum Hannibalem tamquam suo consilio Saguntum oppugnantem deposcebatis: ceterum haec legatio verbis ad huc lenior est, re asperior: tunc enim Hannibal et insimulabatur et deposcebatur, nunc ab nobis et confessio culpae exprimitur et ut a confessis res extemplo repetuntur. ego autem non privato publicone consilio Saguntum oppugnatum sit quaerendum censeam, sed utrum iure an iniuria. nostra enim haec quaestio atque animadversio in civem nostrum est, quid nostro aut suo fecerit arbitrio: vobiscum una disceptatio est, licueritne per foedus fieri. itaque quoniam discerni placet, quid publico consilio quid sua sponte imperatores faciant, nobis vobiscum foedus est a C. Lutatio consule ictum, in quo cum caveretur utrorumque sociis, nihil de Saguntinis — nec dum enim erant socii vestri — cautum est. at enim eo foedere quod cum Hasdrubale ictum est Saguntini excipiuntur. adversus quod ego nihil dicturus sum nisi quod a vobis didici: vos enim, quod C. Lutatius consul primo nobiscum foedus fecit, quia neque auctoritate patrum nec populi iussu ictum erat, negastis vos eo teneri: itaque aliud de integro foedus publico consilio ictum est. si vos non tenent foedera vestra nisi ex auctoritate aut iussu vestro icta, ne nos quidem Hasdrubalis foedus, quod nobis insciis fecit, obligare potuit. proinde omittite Sagunti atque Iberi mentionem facere et, quod diu parturit animus vester, aliquando pariat". tum Romanus sinu ex toga facto „hic" in-

quit „vobis bellum et pacem portamus: utrum placet, sumite“. sub hanc vocem haud minus ferociter, daret utrum vellet, subolamatum est. et cum is iterum sinu effuso bellum dare dixisset, accipere se omnes responderunt et, quibus acciperent animis, isdem se gesturos. XIX. Haec directa pernunctatio ac denuntiatio belli magis ex dignitate populi Romani visa est quam de foederum iure verbis disceptare, cum ante, tum maxime Sagunto excisa. nam si verborum disceptationis res esset, quid foedus Hasdrubalis cum Lutatii priore foedere, quod mutatum est, comparandum erat, cum in Lutatii foedere diserte additum esset, ita id ratum fore si populus censuisset: in Hasdrubalis foedere nec exceptum tale quicquam fuerit, et tot annorum silentio ita vivo eo comprobatum sit foedus, ut ne mortuo quidem auctore quicquam mutaretur. quamquam, et si priore foedere staretur, satis cautum erat Saguntinis sociis utrorumque exceptis: nam neque additum erat iis qui tunc essent, nec ne qui post ea adsumerentur: et cum adsumere novos liceret socios, quis aequum censeret aut ob nulla quemquam merita in amicitiam recipi, aut receptos in fidem non defendi? tantum ne Carthaginiensium socii aut sollicitarentur ad defectionem, aut sua sponte desciscentes reciperentur.

Legati Romani ab Carthagine, sic uti iis Romae imperatum erat, in Hispaniam, ut adirent civitates ut in societatem perlicerent aut averterent a Poenis, traiecerunt. ad Bargusios primum venerunt, a quibus benigne excepti, quia taedebat imperii Punici, multos trans Hiberum populos ad cupidinem novae fortunae erexerunt. inde est ventum ad Volcianos, quorum celebre per Hispaniam responsum ceteros populos ab societate Romana avertit. ita enim maximus natu ex iis in concilio respondit: „quae verecundia est, Romani, postulare vos uti vestram Carthaginiensium amicitiae praeponamus, cum, qui id fecerunt, Saguntinos crudelius, quam Poenus hostis prodidit, vos socii prodideritis? ibi quaeratis socios censeo, ubi Saguntina clades ignota est: Hispanis populis sic ut lugubre ita insigne documentum Saguntli ruinae erunt, ne quis fidei Romanae aut societati confidat.“ inde extemplo abire finibus Volcianorum iussi ab nullo deinde concilio Hispaniae benigniora verba tulere. ita nequiquam peragrata Hispania in Galliam transeunt. XX. In iis nova terribilisque species visa est, quod armati — ita mos gentis erat — in concilium venerunt. cum verbis extollentes gloriam virtutemque populi Romani ac magnitudinem imperii petissent, ne Poeno bellum Italiae inferenti per agros urbesque suas transitum darent, tantus cum fremitu risus dicitur ortus, ut vix a magistratibus maioribusque natu iuventus sedaretur: adeo stolida impudensque postulatio visa est, censere, ne in Italiam transmittant Galli bellum, ipsos id avertere in se agrosque suos pro alienis populandos obicere. sedato tandem fremitu responsum legatis est, neque Romanorum in se meritum esse neque Carthaginiensium iniuriam, ob quae aut pro Romanis aut adversus Poenos sumant arma: contra ea audire sese, gentis suae homines agro finibusque Italiae pelli a populo

Digitized by Google

Romano stipendiumque pendere et cetera indigna pati. eadem ferme in ceteris Galliae conciliis dicta auditaque, nec hospitale quicquam pacatumve satis prius auditum quam Massiliam venere. ibi omnia ab sociis inquisita cum cura ac fide cognita, praeoccupatos iam ante ab Hannibale Gallorum animos esse: sed ne illi quidem ipsi satis mitem gentem fore — adeo ferocia atque indomita ingenia esse —, ni subinde auro, cuius avidissima gens est, principum animi concilientur. ita peragratis Hispaniae et Galliae populis legati Romam redeunt haud ita multo post quam consules in provincias profecti erant. civitatem omnem in exspectationem belli erectam invenerunt, satis constante fama iam Hiberum Poenos tramisisse.

XXI. Hannibal Sagunto capto Carthaginem novam in hiberna conceserat ibique auditis, quae Romae quaeque Carthagine acta decretaque forent eque non ducem solum sed etiam causam esse belli, partitis divenditisque reliquiis praedae nihil ultra differendum ratus, Hispani generis milites convocat: „credo ego vos“, inquit, „socii, et ipsos cernere, pacatis omnibus Hispaniae populis aut finiendam nobis militiam exercitusque dimittendos esse aut in alias terras transferendum bellum: ita enim hae gentes non pacis solum sed etiam victoriae bonis florebunt, si ex aliis gentibus praedam et gloriam quaeremus. itaque cum longinqua a domo instet militia incertumque sit quando domos vestras et quae cuique ibi cara sunt visuri sitis, si quis vestrum suos invisere vult, commeatum do. primo vere edico adsitis, ut diis bene iuvantibus bellum ingentis gloriae praedaeque futurum incipiamus“. omnibus fere visendi domos oblata ultro potestas grata erat et iam desiderantibus suos et longius in futurum providentibus desiderium: per totum tempus hiemis quies inter labores aut iam exhaustos aut mox exhauriendos renovavit corpora animosque ad omnia de integro patienda: vere primo ad edictum convenere.

Hannibal, cum recensuisset omnium gentium auxilia, Gades profectus Herculi vota exsolvit, novisque se obligat votis si cetera prospera evenissent. inde partiens curas simul in inferendum atque arcendum bellum, ne, dum ipse terrestri per Hispaniam Galliasque itinere Italiam peteret, nuda apertaque Romanis Africa ab Sicilia esset, valido praesidio firmare eam statuit. pro eo supplementum ipse ex Africa maxime iaculatorum, levium armis, petiit, ut Afri in Hispania, in Africa Hispani, melior procul ab domo futurus uterque miles, velut mutuis pignoribus obligati stipendia facerent. tredecim milia octingentos quinquaginta pedites cetratos misit in Africam, et funditores Baleares octingentos septuaginta, equites mixtos ex multis gentibus mille ducentos. has copias partim Carthagini praesidio esse partim distribui per Africam iubet. simul conquisitoribus in civitates missis quattuor milia conscripta delectae iuventutis praesidium eosdem et obsides, duci Carthaginem iubet. XXII. Neque Hispaniam negligendam ratus — atque id eo haud minus, quod haud

Digitized by Google

igna

ignarus erat circumitam ab Romanis eam legatis ad sollicitandos principum animos — Hasdrubali fratri, viro impigro, eam provinciam destinat, firmatque eum Africis maxime praesidiis, peditum Afrorum undecim milibus octingentis quinquaginta, Liguribus trecentis, Balearibus quingentis. ad haec peditum auxilia additi equites Libyphoenices — mixtum Punicum Afris genus — quadringenti, et Numidae Maurique accolae Oceani ad mille octingenti, et parva Ilergetum manus ex Hispania, ducenti equites, et, ne quid terrestris deesset auxilii genus, elephanti quattuordecim. classis praeter ea data ad tuendam maritimam oram, quia qua parte belli vicerant, ea tum quoque rem gesturos Romanos credi poterat, quinquaginta quinqueremes, quadriremes duae, triremes quinque: sed aptae instructaeque remigio triginta et duae quinqueremes erant et triremes quinque.

Ab Gadibus Carthaginem ad hiberna exercitus redit. atque inde profectus praeter Etovissam urbem ad Hiberum maritimam oram ducit. ibi fama est in quiete visum ab eo iuvenem divina specie, qui se ab Iove diceret ducem in Italiam Hannibali missum: proinde sequeretur neque usquam a se deflecteret oculos. pavidum primo nusquam circumspicientem aut respicientem secutum, deinde cura ingenii humani, cum, quid nam id esset quod respicere vetitus esset, agitaret animo, temperare oculis nequivisse: eum vidisse post sese serpentem mira magnitudine cum ingenti arborum ac virgultorum strage ferri ac post insequi cum fragore caeli nimbum. tum, quae moles ea quidve prodigii esset, quaerentem audisse vastitatem Italiae esse: pergeret porro ire nec ultra inquireret sineretque fata in occulto esse.

XXIII. Hoc visu laetus tripertito Hiberum copias traiecit praemissis qui Gallorum animos, qua traducendus exercitus erat, donis conciliarent Alpiumque transitus specularentur. nonaginta milia peditum, duodecim milia equitum Hiberum traduxit. Ilergetes inde Bargusiosque et Ausetanos et Lacetaniam, quae subiecta Pyrenaeis montibus est, subegit, oraeque huic omni praefecit Hannonem, ut fauces quae Hispanias Galliis iungunt in potestate essent. decem milia peditum Hannoni ad praesidium obtinendae regionis data et mille equites. postquam per Pyrenaeum saltum traduci exercitus est coeptus rumorque per barbaros manavit certior de bello Romano, tria milia inde Carpentanorum peditum iter averterunt. constabat non tam bello motos quam longinquitate viae insuperabilique Alpium transitu. Hannibal, quia revocare aut vi retinere eos anceps erat, ne ceterorum etiam feroces animi irritarentur, supra septem milia hominum domos remisit, quos et ipse gravari militia senserat, Carpentanos quoque ab se dimissos simulans. XXIV. Inde, ne mora atque otium animos sollicitaret, cum reliquis copiis Pyrenaeum transgreditur et ad oppidum Iliberri castra locat. Galli quamquam Italiae bellum inferri audiebant, tamen, quia vi subactos trans Pyrenaeum Hispanos fama erat praesidiaque valida imposita, metu servitutis ad arma conternati, Ruscinonem aliquot populi conveniunt. quod ubi Hannibali nun-

tiatum est, moram magis quam bellum metuens oratores ad regulos eorum misit, colloqui semet ipsum cum iis velle, et vel illi propius Iliberrim accederent, vel se Ruscinonem processurum, ut ex propinquo congressus facilior esset: nam et accepturum eos in castra sua se laetum, nec cunctanter se ipsum ad eos venturum: hospitem enim se Galliae non hostem advenisse, nec stricturum ante gladium, si per Gallos liceat, quam in Italiam venisset. et per nuntios quidem haec. ut vero reguli Gallorum castris ad Iliberrim extemplo motis haud gravanter ad Poenum venerunt, capti donis cum bona pace exercitum per fines suos praeter Ruscinonem oppidum transmiserunt.

XXV. In Italiam interim nihil ultra quam Hiberum transisse Hannibalem a Massiliensium legatis Romam perlatum erat, cum perinde ac si Alpes iam transisset, Boii sollicitatis Insubribus defecerunt, nec tam ob veteres in populum Romanum iras quam quod nuper circa Padum Placentiam Cremonamque colonias in agrum Gallicum deductas aegre patiebantur. itaque armis repente arreptis in eum ipsum agrum impetu facto tantum terroris ac tumultus fecerunt, ut non agrestis modo multitudo sed ipsi triumviri Romani, qui ad agrum venerant adsignandum, diffisi Placentiae moenibus Mutinam confugerint C. Lutatius C. Servilius M. Annius. Lutatii nomen haud dubium est: pro C. Servilio et M. Annio Q. Acilium et C. Herennium habent quidam annales, alii P. Cornelium Asinam et C. Papirium Masonem. id quoque dubium est, legati ad expostulandum missi ad Boios violati sint an in triumviros agrum metantes impetus sit factus. Mutinae cum obsiderentur et gens ad oppugnandum urbium artes rudis, pigerrima eadem ad militaria opera, segnis intactis adsideret muris, simulari coeptum de pace agi, evocatique ab Gallorum principibus legati ad colloquium non contra ius modo gentium sed violata etiam, quae data in id tempus erat, fide comprehenduntur, negantibus Gallis, nisi obsides sibi redderentur, eos dimissuros. cum haec de legatis nuntiata essent et Mutina praesidiumque in periculo esset, L. Manlius praetor ira accensus effusum agmen ad Mutinam ducit. silvae tunc circa viam erant plerisque incultis: ibi inexplorato profectus in insidias praecipitatus, multaque cum caede suorum aegre in apertos campos emersit. ibi castra communita et, quia Gallis ad temptanda ea defuit spes, refecti sunt militum animi, quamquam ad quingentos cecidisse satis constabat. iter deinde de integro coeptum, nec, dum per patentia loca ducebatur agmen, comparuit hostis: ubi rursus silvae intratae, tum postremos adorti cum magna trepidatione ac pavore omnium septingentos milites occiderunt, sex signa ademere. finis et Gallis terrendi et pavendi fuit Romanis, ut e saltu invio atque impedito evasere: inde apertis locis facile tutantes agmen Romani Tannetum vicum propinquum Pado contendere: ibi se munimento ad tempus commeatibusque fluminis et Brixianorum etiam Gallorum auxilio adversus crescentem in dies multitudinem hostium tutabantur. XXVI. Qui tumultus repens post-

quem est Romam perlatus, et Punicum insuper Gallico bellum auctum patres acceperunt, C. Atilium praetorem cum una legione Romana et quinque milibus sociorum dilectu novo a consule conscriptis auxilium ferre Manlio iubent, qui sine ullo certamine — abscesserant enim metu hostes — Tannetum pervenit.

Et P. Cornelius in locum eius, quae missa cum praetore erat, transcripta legione nova profectus ab urbe sexaginta longis navibus praeter oram Etruriae Ligurumque et inde Saluvium montes pervenit Massiliam et ad proximum ostium Rhodani — pluribus enim divisus amnis in mare decurrit — castra locat, vix dum satis credens Hannibalem superasse Pyrenaeos montes. quem ut de Rhodani quoque transitu agitare animadvertit, incertus quo nam ei loco occurreret, nec dum satis refectis ab iactatione maritima militibus, trecentos interim delectos equites ducibus Massiliensibus et auxiliaribus Gallis ad exploranda omnia visendosque ex tuto hostes praemittit. Hannibal ceteris metu aut pretio pacatis iam in Volcarum pervenerat agrum gentis validae: colunt autem circa utramque ripam Rhodani, sed diffisi citeriore agro arceri Poenum posse, ut flumen pro munimento haberent, omnibus ferme suis trans Rhodanum traiectis ulteriorem ripam amnis armis obtinebant. ceteros accolas fluminis Hannibal et eorum ipsorum, quos sedes suae tenuerant, simul perlicit donis ad naves undique contrahendas fabricandasque, simul et ipsi traici exercitum levarique quam primum regionem suam tanta hominum urgente turba cupiebant. itaque ingens coacta vis navium est lintriumque temere ad vicinalem usum paratarum: novasque alias primum Galli inchoantes cavabant ex singulis arboribus, deinde et ipsi milites simul copia materiae simul facilitate operis inducti alveos informes, nihil, dum modo innare aquae et capere onera possent, curantes raptim, quibus se suaque transveherent, faciebant. XXVII. Iamque omnibus satis comparatis ad traiciendum terrebant ex adverso hostes omnem ripam equites virique obtinentes: quos ut averteret, Hannonem Bomilcaris filium vigilia prima noctis cum parte copiarum, maxime Hispanis, adverso flumine ire iter unius diei iubet et, ubi primum possit, quam occultissime traiecto amni circamducere agmen, ut, cum opus facto sit, adoriatur ab tergo hostem. ad id dati duces Galli edocent, inde milia quinque et viginti ferme supra parvae insulae circumfusum amnem latiorem, ubi dividebatur, eoque minus alto alveo transitum ostendere. ibi raptim caesa materia ratesque fabricatae, in quibus equi virique et alia onera traicerentur. Hispani sine ulla mole in utres vestimentis coniectis ipsi caetris superpositis incubantes flumen tranavere: et alius exercitus ratibus iunctis traiectus castris prope flumen positis nocturno itinere atque operis labore fessus quiete unius diei reficitur, intento duce ad consilium opportune exsequendum. postero die profecti ex loco prodito fumo significant transisse et haud procul abesse. quod ubi accepit Hannibal, ne tempori deesset, dat signum ad traiciendum. iam paratas aptatasque habebat pedes lintres: eques fere

propter equos nantes navium agmen ad excipiendum adversi impetum fluminis parte superiore transmittens tranquillitatem infra traicientibus lintribus praebebat: equorum pars magna nantes loris a puppibus trahebantur praeter eos, quos instratos frenatosque, ut extemplo egresso in ripam equiti usui essent, imposuerant in naves. XXVIII. Galli occursant in ripam cum variis ululatibus cantuque moris sui quatientes scuta super capita vibrantesque dexteris tela, quamquam et ex adverso terrebat tanta vis navium cum ingenti sono fluminis et clamore vario nautarum militum, et qui nitebantur perrumpere impetum fluminis et qui ex altera ripa traicientes suos hortabantur. iam satis paventes adverso tumultu terribilior ab tergo adortus clamor castris ab Hannone captis: mox et ipse aderat, ancepsque terror circumstabat et e navibus tanta vi armatorum in terram evadente et ab tergo improvisa premente acie. Galli postquam ultroque vim facere conati pellebantur, qua patere visum maxime iter, perrumpunt trepidique in vicos passim suos diffugiunt. Hannibal ceteris copiis per otium traiectis spernens iam Gallicos tumultus castra locat.

Elephantorum traiciendorum varia consilia fuisse credo, certe variata memoria actae rei. quidam congregatis ad ripam elephantis tradunt ferocissimum ex iis irritatum ab rectore suo, cum refugientem in aquam nantem sequeretur, traxisse gregem, ut quemque timentem altitudinem destitueret vadum, impetu ipso fluminis in alteram ripam rapiente. ceterum magis constat ratibus traiectos, id ut tutius consilium ante rem foret, ita acta re ad fidem pronius est: ratem unam ducentos longam pedes quinquaginta latam a terra in amnem porrexerunt, quam, ne secunda aqua deferretur, pluribus validis retinaculis parte superiore ripae religatam pontis in modum humo iniecta constraverunt, ut beluae audacter velut per solum ingrederentur: altera ratis aeque lata longa pedes centum, ad traiciendum flumen apta, huic copulata est, et, cum elephanti per stabilem ratem tamquam viam praegredientibus feminis acti ubi in minorem adplicatam transgressi sunt, extemplo resolutis quibus leviter adnexa erat vinculis, ab actuariis aliquot navibus ad alteram ripam pertrahitur: ita primis expositis alii deinde repetiti ac traiecti sunt. nihil sane trepidabant, donec continenti velut ponte agerentur: primus erat pavor, cum soluta ab ceteris rate in altum raperentur: ibi urgentes inter se cedentibus extremis ab aqua trepidationis aliquantum edebant, donec quietem ipse timor circumspectantibus aquam fecisset. excidere etiam saevientes quidam in flumen, sed pondere ipso stabiles deiectis rectoribus quaerendis pedetentim vadis in terram evasere.

XXIX. Dum elephanti traiciuntur, interim Hannibal Numidas equites quingentos ad castra Romana miserat speculatum, ubi et quantae copiae essent et quid pararent. huic alae equitum missi, ut ante dictum est, ab ostio Rhodani trecenti Romanorum equites occurrunt: proelium atrocius quam pro numero pugnantium editur: nam praeter multa vul-

nera caedes etiam prope par utrimque fuit, fugaque et pavor Numidarum Romanis iam ad modum fessis victoriam dedit. victores ad centum sexaginta nec omnes Romani sed pars Gallorum, victi amplius ducenti ceciderunt. hoc principium simul omenque belli ut summae rerum prosperum eventum, ita haud sane incruentam ancipitisque certaminis victoriam Romanis portendit. Ut re ita gesta ad utrumque ducem sui redierunt, nec Scipioni stare sententia poterat, nisi ut ex consiliis coeptisque hostis et ipse conatus caperet: et Hannibalem incertum, utrum coeptum in Italiam intenderet iter an cum eo, qui primus se obtulisset Romanus exercitus, manus consereret, avertit a praesenti certamine Boiorum legatorum reguliique Magali adventus, qui se duces itinerum socios periculi fore adfirmantes integro bello nusquam ante libatis viribus Italiam adgrediendam censent. multitudo timebat quidem hostem non dum oblitterata memoria superioris belli, sed magis iter immensum Alpesque — rem fama utique inexpertis horrendam — metuebat.

XXX. Itaque Hannibal, postquam ipsi sententia stetit pergere ire atque Italiam petere, advocata contione varie militum versat animos castigando adhortandoque: mirari se, qui nam pectora semper impavida repens terror invaserit: per tot annos vincentes eos stipendia facere neque ante Hispania excessisse quam omnes gentesque et terrae eae, quas duo diversa maria amplectantur, Carthaginiensium essent: indignatos deinde quod, quicumque Saguntum obsedissent, velut ob noxam sibi dedi postularet populus Romanus, Hiberum traiecisse ad delendum nomen Romanorum liberandumque orbem terrarum. tum nemini visum id longum, cum ab occasu solis ad exortus intenderent iter: nunc, postquam multo maiorem partem itineris emensam cernant, Pyrenaeum saltum inter ferocissimas gentes superatum, Rhodanum tantum amnem tot milibus Gallorum prohibentibus domita etiam ipsius fluminis vi traiectum, in conspectu Alpes habeant, quarum alterum latus Italiae sit, in ipsis portis hostium fatigatos subsistere — quid Alpes aliud esse credentes quam montium altitudines? fingerent altiores Pyrenaei iugis —: nullas profecto terras caelum contingere nec inexsuperabiles humano generi esse: Alpes quidem habitari coli, gignere atque alere animantes: pervias paucis esse: et exercitibus —? eos ipsos, quos cernant, legatos non pennis sublime elatos Alpes transgressos: ne maiores quidem eorum indigenas, sed advenas Italiae cultores has ipsas Alpes ingentibus saepe agminibus cum liberis ac coniugibus migrantium modo tuto transmisisse. militi quidem armato nihil secum praeter instrumenta belli portanti quid invium aut inexsuperabile esse? Saguntum ut caperetur, quid per octo menses periculi, quid laboris exhaustum esse? Romam — caput orbis terrarum — petentibus quicquam adeo asperum atque arduum videri, quod inceptum moretur? cepisse quondam Gallos ea — quae adiri posse Poenus desperet? proinde aut cederent animo atque virtute genti per eos dies totiens

Digitized by Google

ab se victae, aut itineris finem sperent campum interiacentem Tiberi ac moenibus Romanis.

XXXI. His adhortationibus incitatos corpora curare atque ad iter se parare iubet. postero die profectus adversa ripa Rhodani mediterranea Galliae petit, non quia rectior ad Alpes via esset, sed quantum a mari recessisset, minus obvium fore Romanum credens, cum quo, priusquam in Italiam ventum foret, non erat in animo manus conserere. quartis castris ad Insulam pervenit. ibi Isara Rhodanusque amnis diversis ex Alpibus decurrentes agri aliquantum amplexi confluunt in unum: mediis campis Insulae nomen inditum: incolunt prope Allobróges, gens iam inde nulla Gallica gente opibus aut fama inferior. tum discors erat: regni certamine ambigebant fratres: maior et qui prius imperitarat, Brancus nomine, minore ab fratre et coetu iuniorum, qui iure minus vi plus poterat, pellebatur. huius seditionis peropportuna disceptatio cum ad Hannibalem reiecta esset, arbiter regni factus, quod ea senatus principumque sententia fuerat, imperium maiori restituit. ob id meritum commeatu copiaque rerum omnium maxime vestis est adiutus, quam infames frigoribus Alpes praeparari cogebant. sedatis Hannibal certaminibus Allobrogum cum iam Alpes peteret, non recta regione iter instituit sed ad laevam in Tricastinos flexit, inde per extremam oram Vocontiorum agri tendit in Tricorios haud usquam impedita via, priusquam ad Druentiam flumen pervenit. is et ipse Alpinus amnis longe omnium Galliae fluminum difficillimus transitu est: nam, cum aquae vim vehat ingentem, non tamen navium patiens est, quia nullis coercitus ripis, pluribus simul neque isdem alveis fluens, nova semper vada novosque gurgites — et ob eadem pediti quoque incerta via est — ad hoc saxa glareosa volvens, nihil stabile nec tutum ingredienti praebet. et tum forte imbribus auctus ingentem transgredientibus tumultum fecit, cum super cetera trepidatione ipsi sua atque incertis clamoribus turbarentur.

XXXII. P. Cornelius consul triduo fere post, quam Hannibal a ripa Rhodani movit, quadrato agmine ad castra hostium venerat nullam dimicandi moram facturus. ceterum ubi deserta munimenta nec facile se tantum progressos adsecuturum videt, ad mare ac naves rediit, tutius faciliusque ita descendenti ab Alpibus Hannibali occursurus. ne tamen nuda auxiliis Romanis Hispania esset, quam provinciam sortitus erat, Cn. Scipionem fratrem cum maxima parte copiarum adversus Hasdrubalem misit, non ad tuendos tantum modo veteres socios conciliandosque novos sed etiam ad pellendum Hispania Hasdrubalem: ipse cum ad modum exiguis copiis Genuam repetit eo, qui circa Padum erat, exercitu Italiam defensurus.

Hannibal ab Druentia campestri maxime itinere ad Alpes cum bona pace incolentium ea loca Gallorum pervenit. tum, quamquam fama prius, qua incerta in maius vero ferri solent, praecepta res erat, tamen ex propinquo visa montium altitudo nivesque caelo prope immixtae, tecta in-

Digitized by Google

formia imposita rupibus, pecora iumentaque torrida frigore, homines intonsi et inculti, animalia inanimaliaque omnia rigentia gelu, cetera visu quam dictu foediora, terrorem renovarunt. erigentibus in primos agmen clivos apparuerunt imminentes tumulos insidentes montani, qui, si valles occultiores insedissent, coorti ad pugnam repente ingentem fugam stragemque dedissent. Hannibal consistere signa iussit, Gallisque ad visenda loca praemissis postquam comperit transitum ea non esse, castra inter confragosa omnia praeruptaque quam extentissima potest valle locat. tum per eosdem Gallos haud sane multum lingua moribusque abhorrentes, cum se immiscuissent colloquiis montanorum, edoctus, inter diu tantum obsideri saltum, nocte in sua quemque dilabi tecta, luce prima subiit tumulos ut ex aperto atque inter diu vim per angustias facturus. die deinde simulando aliud quam quod parabatur consumpto, cùm eodem quo constiterant loco castra communissent, ubi primum digressos tumulis montanos laxatasque sensit custodias, pluribus ignibus quam pro numero manentium in speciem factis impedimentisque cum equite relictis et maxima parte peditum, ipse cum expeditis — acerrimo quoque viro — raptim angustias evadit iisque ipsis tumulis, quos hostes tenuerant, consedit. prima deinde luce castra mota et agmen reliquum incedere coepit. iam montani signo dato ex castellis ad stationem solitam conveniebant, cum repente conspiciunt alios arce occupata sua super caput imminentes, alios via transire hostes. utraque simul obiecta res oculis animisque immobiles parumper eos defixit: deinde, ut trepidationem in angustiis suoque ipsum tumultu misceri agmen videre, equis maxime consternatis, quidquid adiecissent ipsi terroris satis ad perniciem fore rati, perversis rupibus iuxta invia ac devia adsueti decurrunt. tum vero simul ab hostibus simul ab iniquitate locorum Poeni oppugnabantur, plusque inter ipsos, sibi quoque tendenti ut periculo prius evaderet, quam cum hostibus certaminis erat. et equi maxime infestum agmen faciebant, qui et clamoribus dissonis, quos nemora etiam repercussaeque valles augebant, territi trepidabant, et icti forte aut vulnerati adeo consternabantur, ut stragem ingentem simul hominum ac sarcinarum omnis generis facerent. multosque turba, cum praecipites diruptaeque utrimque angustiae essent, in immensum altitudinis deiecit, quosdam et armatos: sed ruinae maxime modo iumenta cum oneribus devolvebantur. quae quamquam foeda visu erant, stetit parumper tamen Hannibal ac suos continuit, ne tumultum ac trepidationem augeret: deinde, postquam interrumpi agmen vidit periculumque esse ne exutum impedimentis exercitum nequiquam incolumem traduxisset, decurrit ex superiore loco et, cum impetu ipso fudisset hostem, suis quoque tumultum auxit. sed is tumultus momento temporis, postquam liberata itinera fuga montanorum erant, sedatur, nec per otium modo sed prope silentio mox omnes traducti. castellum inde, quod caput eius regionis erat, viculosque circumiectos capit, et captivo ac pecoribus per triduum exercitum aluit, et quia nec montanis primo percul-

Digitized by Google

sis nec loco magno opere impediebantur, aliquantum eo triduo viae confecit. XXXIV. Perventum inde ad frequentem cultoribus alium — ut inter montanos — populum, ibi non bello aperto sed suis artibus — fraude et insidiis — est prope circumventus. magno natu principes castellorum oratores ad Poenum veniunt, alienis malis — utili exemplo — doctos memorantes amicitiam malle quam vim experiri Poenorum, itaque obedienter imperata facturos, commeatum itinerisque duces et ad fidem promissorum obsides acciperet. Hannibal nec temere credendum nec aspernandum ratus, ne repudiati aperte hostes fierent, benigne cum respondisset, obsidibus quos dabant acceptis et commeatu quem in viam ipsi detulerant usus, nequaquam ut inter pacatos, composito agmine duces eorum sequitur: primum agmen elephanti et equites erant, ipse post cum robore peditum circumspectans sollicitusque omnia incedebat. ubi in angustiorem viam et parte altera subiectam iugo insuper imminenti ventum est, undique ex insidiis barbari a fronte ab tergo coorti comminus eminus petunt, saxa ingentia in agmen devolvunt. maxima ab tergo vis hominum urgebat: in eos versa peditum acies haud dubium fecit quin, nisi firmata extrema agminis fuissent, ingens in eo saltu accipienda clades fuerit. tunc quoque ad extremum periculi ac prope perniciem ventum est: nam dum cunctatur Hannibal dimittere agmen in angustias, quia non, ut ipse equitibus praesidio erat, ita peditibus quicquam ab tergo auxilii reliquerat, occursantes per obliqua montani interrupto medio agmine viam insedere, noxque una Hannibali sine equitibus atque impedimentis acta est. XXXV. Postero die iam segnius intercursantibus barbaris iunctae copiae saltusque haud sine clade, maiore tamen iumentorum quam hominum pernicie, superatus. inde montani pauciores iam et latrocinii magis quam belli more concursabant modo in primum modo in novissimum agmen, utcumque aut locus opportunitatem daret aut progressi morative aliquam occasionem fecissent. elephanti, sic ut per artas praecipites vias magna mora agebantur, ita tutum ab hostibus quacumque incederent, quia insuetis adeundi propius metus erat, agmen praebebant.

Nono die in iugum Alpium perventum est per invia pleraque et errores, quos aut ducentium fraus aut, ubi fides iis non esset, temere initae valles a coniectantibus iter faciebant. biduum in iugo stativa habita fessisque labore ac pugnando quies data militibus: iumentaque aliquot, quae prolapsa in rupibus erant, sequendo vestigia agminis in castra pervenere. fessis taedio tot malorum nivis etiam casus occidente iam sidere Vergiliarum ingentem terrorem adiecit. per omnia nive oppleta cum signis prima luce motis seguiter agmen incederet, pigritiaque et desperatio in omnium vultu emineret, praegressus signa Hannibal in promontorio quodam, unde longe ac late prospectus erat, consistere iussis militibus Italiam ostentat subiectosque Alpinis montibus Circumpadanos campos, moeniaque eos tum transcendere non Italiae modo sed etiam urbis Romanae: cetera plana proclivia fore, uno aut summum altero proclio

Digitized by Google

arcem et caput Italiae in manu ac potestate habituros. procedere inde agmen coepit, iam nihil ne hostibus quidem praeter parva furta per occasionem temptantibus. ceterum iter multo quam in ascensu fuerat, ut pleraque Alpium ab Italia sic ut breviora ita arrectiora sunt, difficilius fuit. omnis enim ferme via praeceps angusta lubrica erat, ut neque sustinere se a lapsu possent nec, qui paulum titubassent, haerere adflicti vestigio suo, aliique super alios et iumenta et homines occiderent. XXXVI. Ventum deinde ad multo angustiorem rupem atque ita rectis saxis, ut aegre expeditus miles temptabundus manibusque retinens virgulta ac stirpes circa eminentes demittere sese posset. natura locus iam ante praeceps recenti lapsu terrae in pedum mille ad modum altitudinem abruptus erat. ibi velut ad finem viae equites cum constitissent, miranti Hannibali, quae res moraretur agmen, nuntiatur rupem inviam esse. digressus deinde ipse ad locum visendum: haud dubia res visa quin per invia circa nec trita antea quamvis longo ambitu circumduceret agmen. ea vero via insuperabilis fuit: nam cum super veterem nivem intactam nova modicae altitudinis esset, molli nec praealtae facile pedes ingredientium insistebant; ut vero tot hominum iumentorumque incessu dilapsa est, per nudam infra glaciem fluentemque tabem liquescentis nivis ingrediebantur. tetra ibi luctatio erat ut a lubrica glacie non recipiente vestigium et in prono citius pedes fallente, ut, seu manibus in adsurgendo seu genu se adiuvissent, ipsis adminiculis prolapsis iterum corruerent: nec stirpes circa radicesve, ad quas pede aut manu quisquam eniti posset, erant, ita in levi tantum glacie tabidaque nive volutabantur. iumenta secabant interdum etiam tamen infimam ingredientia nivem, et prolapsa iactandis gravius in conitendo ungulis penitus perfringebant, ut pleraque velut pedica capta haererent in dura et alta concreta glacie. XXXVII. Tandem nequiquam iumentis atque hominibus fatigatis castra in iugo posita, aegerrime ad id ipsum loco purgato, tantum nivis fodiendum atque egerendum fuit. inde ad rupem muniendam, per quam unam via esse poterat, milites ducti, cum caedendum esset saxum, arboribus circa immanibus deiectis detruncatisque struem ingentem lignorum faciunt eamque, cum et vis venti apta faciendo igni coorta esset, succendunt, ardentiaque saxa infuso aceto putrefaciunt. ita torridam incendio rupem ferro pandunt molliuntque anfractibus modicis clivos, ut non iumenta solum sed elephanti etiam deduci possent. quadriduum circa rupem consumptum iumentis prope fame absumptis: nuda enim fere cacumina sunt et, si quid est pabuli, obruunt nives: inferiora valles apricos quosdam colles habent, rivosque prope silvas et iam humano cultu digniora loca: ibi iumenta in pabulum missa et quies muniendo fessis hominibus data triduo. inde ad planum descensum et iam locis mollioribus et accolarum ingeniis.

XXXVIII. Hoc maxime modo in Italiam perventum est, quinto mense a Carthagine nova, ut quidam auctores sunt, quinto decimo die Alpibus superatis, quantae copiae transgresso in Italiam Hannibali fue-

rint, nequaquam inter auctores constat. qui plurimum, centum milia peditum viginti equitum fuisse scribunt: qui minimum, viginti milia peditum, sex equitum. L. Cincius Alimentus, qui captum se ab Hannibale scribit, maxime auctor moveret, nisi confunderet numerum Gallis Liguribusque additis: cum his octoginta milia peditum, decem equitum adducta: — in Italia magis adfluxisse veri simile est, et ita quidam auctores sunt —: ex ipso autem audisse Hannibale, postquam Rhodanum transierit, triginta sex milia hominum ingentemque numerum equorum et aliorum iumentorum amisisse. E Taurinis, quae Galliae proxima gens erat, in Italiam digressum cum inter omnes constet, eo magis miror ambigi, qua nam Alpes transierit, et vulgo credere Poenino — atque inde nomen et iugo Alpium inditum — transgressum, Coelium per Cremonis iugum dicere transisse: qui ambo saltus eum non in Taurinos sed per Salassos montanos ad Libuos Gallos deduxerint: nec veri simile est ea tum ad Galliam patuisse itinera, utique quae ad Poeninum ferunt obsaepta gentibus semigermanis fuissent: neque hercule montibus his, si quem forte id movet, ab transitu Poenorum ullo Seduni Veragri, incolae iugi eius, norint nomen inditum, sed ab eo quem in summo sacratum vertice Poeninum montani appellant.

XXXIX. Peropportune ad principia rerum Taurinis, proximae genti, adversus Insubres motum bellum erat. sed armare exercitum Hannibal, ut parti alteri auxilio esset, in reficiendo maxime sentientem contracta ante mala, non poterat: otium enim ex labore, copia ex inopia, cultus ex illuvie tabeque squalida et prope efferata corpora varie movebat. ea P. Cornelio consuli causa fuit, cum Pisas navibus venisset, exercitu a Manlio Atilioque accepto tirone et in novis ignominiis trepido, ad Padum festinandi, ut cum hoste non dum refecto manus consereret. sed cum Placentiam consul venit, iam ex stativis moverat Hannibal Taurinorumque unam urbem, caput gentis eius, quia volentis in amicitiam non veniebat, vi expugnarat, et iunxisset sibi non metu solum sed etiam voluntate Gallos accolas Padi, ni eos circumspectantes defectionis tempus subito adventus consulis oppressisset. et Hannibal movit ex Taurinis, incertos, quae pars sequenda esset, Gallos praesentem secuturos ratus. iam prope in conspectu erant exercitus, convenerantque duces sic uti inter se non dum satis noti, ita iam imbutus uterque quadam admiratione alterius. nam Hannibalis et apud Romanos iam ante Sagunti excidium celeberrimum nomen erat, et Scipionem Hannibal eo ipso, quod adversus se dux potissimum lectus esset, praestantem virum credebat. et auxerant inter se opinionem, Scipio, quod relictus in Gallia obvius fuerat in Italiam transgresso Hannibali, Hannibal et conatu tam audaci traiciendarum Alpium et effectu.

Occupavit tamen Scipio Padum traicere, et ad Ticinum amnem motis castris, priusquam educeret in aciem, adhortandorum militum causa talem orationem est exorsus: XL. „si cum exercitum, milites, educerem in

Digitized by Google

sciem, quem in Gallia mecum habui, supersedissem loqui apud vos: quid enim adhortari referret aut eos equites, qui equitatum hostium ad Rhodanum flumen egregie vicissent, aut eas legiones, cum quibus fugientem hunc ipsum hostem secutus confessionem cedentis ac detractantis certamen pro victoria habui? nunc, quia ille exercitus Hispaniae provinciae scriptus ibi cum fratre Cn. Scipione meis auspiciis rem gerit, ubi eum gerere senatus populusque Romanus voluit, ego, ut consulem ducem adversus Hannibalem ac Poenos haberetis, ipse me huic voluntario certamini obtuli, novo imperatori apud novos milites pauca verba facienda sunt. ne genus belli neve hostem ignoretis, cum his est vobis, milites, pugnandum, quos terra marique priore bello vicistis, a quibus stipendium per viginti annos exegistis, a quibus capta belli praemia Siciliam ac Sardiniam habetis. erit igitur in hoc certamine is vobis illisque animus, qui victoribus et victis esse solet. nec nunc illi, quia audent sed quia necesse est, pugnaturi sunt, nisi creditis, qui exercitu incolumi pugnam detractavere, eos duabus partibus peditum equitumque in transitu Alpium amissis, cum plures paene perierint quam supersint, plus spei nactos esse. at enim pauci quidem sunt sed vigentes animis corporibusque, quorum robora ac vires vix sustinere vis ulla possit —: effigies, immo umbrae hominum, fame frigore illuvie squalore enecti, contusi ac debilitati inter saxa rupesque: ad hoc praeusti artus, nive rigentes nervi, membra torrida gelu, quassata fractaque arma, claudi ac debiles equi: cum hoc equite cum hoc pedite pugnaturi estis, reliquias extremas hostium non hostem habebitis. ac nihil magis vereor quam ne cui, vos cum pugnaveritis, Alpes vicisse Hannibalem videantur: sed ita forsitan decuit, cum foederum ruptore duce ac populo deos ipsos sine ulla humana ope committere ac profligare bellum, nos, qui secundum deos violati sumus, commissum ac profligatum conficere. XLI. Non vereor ne quis me haec vestri adhortandi causa magnifice loqui existimet, ipsum aliter animo adfectum esse: licuit in Hispaniam provinciam meam, quo iam profectus eram, cum exercitu ire meo, ubi et fratrem consilii participem ac periculi socium haberem, et Hasdrubalem potius quam Hannibalem hostem, et minorem haud dubie molem belli: tamen, cum praeterveherer navibus Galliae oram, ad famam huius hostis in terram egressus praemisso equitatu ad Rhodanum movi castra. equestri proelio, qua parte copiarum conserendi manum fortuna data est, hostem fudi: peditum agmen, quod in modum fugientium raptim agebatur, quia adsequi terra non poteram neque regressus ad naves erat, quanta maxime potui celeritate tanto maris terrarumque circuitu in radicibus prope Alpium huic timendo hosti obvius fui. utrum, cum declinarem certamen, improvisus incidisse videor an occurrere in vestigiis eius, lacessere ac trahere ad decernendum? experiri iuvat, utrum alios repente Carthaginienses per viginti annos terra ediderit an iidem sint, qui ad Aegates pugnaverint insulas et quos ab Eryce duodevicenis denariis aestimatos emisistis: et utrum

Hannibal hic ait aemulus itinerum Herculis, ut ipse fert, an vectigalis stipendiariusque et servus populi Romani a patre relictus: quem nisi Saguntinum scelus agitaret, respiceret profecto, si non patriam victam, domum certe patremque et foedera Hamilcaris scripta manu, qui iussus ab consule nostro praesidium deduxit ab Eryce, qui graves impositas victis Carthaginiensibus leges fremens maerensque accepit, qui decedens Sicilia stipendium populo Romano dare pactus est. itaque vos ego, milites, non eo solum animo quo adversus alios hostes soletis pugnare velim, sed cum indignatione quadam atque ira, velut si servos videatis vestros arma repente contra vos ferentes. licuit ad Erycem clausos ultimo supplicio humanorum fame interficere, licuit victricem classem in Africam traicere atque intra paucos dies sine ullo certamine Carthaginem delere —: veniam dedimus precantibus, emisimus ex obsidione, pacem cum victis fecimus, tutelae deinde nostrae duximus, cum Africo bello urgerentur —: pro his impertitis furiosum iuvenem sequentes oppugnatum patriam nostram veniunt. atque utinam pro decore tantum hoc vobis et non pro salute esset certamen! non de possessione Siciliae ac Sardiniae, de quibus quondam agebatur, sed pro Italia vobis est pugnandum: nec est alius ab tergo exercitus, qui, nisi nos vincimus, hosti obsistat, nec Alpes aliae sunt, quas dum superant, comparari nova possint praesidia. hic est obstandum, milites, velut si ante Romana moenia pugnemus. unus quisque se non corpus suum sed coniugem ac liberos parvos armis protegere putet, nec domesticas solum agitet curas sed identidem hoc animo reputet, nostras nunc intueri manus senatum populumque Romanum, qualis nostra vis virtusque fuerit, talem deinde fortunam illius urbis ac Romanis imperii fore". XLII. haec apud Romanos consul.

Hannibal rebus prius quam verbis adhortandos milites ratus, circumdato ad spectaculum exercitu captivos montanos vinctos in medio statuit, armisque Gallicis ante pedes eorum proiectis interrogare interpretem iussit, ecquis, si vinculis levaretur armaque et equum victor acciperet, decertare ferro vellet. cum ad unum omnes ferrum pugnamque poscerent et deiecta in id sors esset, se quisque eum optabat quem fortuna in id certamen legeret, et, cuiusque sors exciderat, alacer inter gratulantes gaudio exsultans cum sui moris tripudiis arma raptim capiebat. ubi vero dimicarent, is habitus animorum non inter eiusdem modo condicionis homines erat sed etiam inter spectantes vulgo, ut non vincentium magis quam bene morientium fortuna laudaretur. XLIII. Dum sic aliquot spectatis paribus adfectos dimisisset, contione inde advocata ita apud eos locutus fertur: „si, quem animum in alienae sortis exemplo paulo ante habuistis, eundem mox in aestimanda fortuna vestra habueritis, vicimus, milites. neque enim spectaculum modo illud sed quaedam veluti imago vestrae condicionis erat. ac nescio an maiora vincula maioresque necessitates vobis quam captivis vestris fortuna circumdederit: dextra laevaque duo maria claudunt nullam ne ad effugium quidem navem habenti-

bus, contra Padus amnis — maior Padus ac violentior Rhodano —, ab tergo Alpes urgent vix integris vobis ac vigentibus transitae: hic vincendum aut moriendum, milites, est, ubi primum hosti occurristis. et eadem fortuna, quae necessitatem pugnandi imposuit, praemia vobis ea victoribus proponit, quibus ampliora homines ne ab diis quidem immortalibus optare solent. si Siciliam tantum ac Sardiniam parentibus hostris ereptas nostra virtute recuperaturi essemus, satis tamen ampla pretia essent: quidquid Romani tot triumphis partum congestumque possident, id omne vestrum cum ipsis dominis futurum est. in hanc tam opimam mercedem agite cum diis bene iuvantibus arma capite. satis ad huc in vastis Lusitaniae Celtiberiaeque montibus pecora consectando nullum emolumentum tot laborum periculorumque vestrorum vidistis: tempus est iam opulenta vos ac ditia stipendia facere et magna operae pretia mereri, tantum itineris per tot montes fluminaque et tot armatas gentes emensos. hic vobis terminum laborum fortuna dedit, hic dignam mercedem emeritis stipendiis dabit. nec quam magni nominis bellum est, tam difficilem existimaritis victoriam fore: saepe et contemptus hostis cruentum certamen edidit, et inclyti populi regesque perlevi momento victi sunt: nam dempto hoc uno fulgore nominis Romani quid est cur illi vobis comparandi sint? ut viginti annorum militiam vestram cum illa virtute cum illa fortuna taceam, ab Herculis columnis ab Oceano terminisque ultimis terrarum per tot ferocissimos Hispaniae et Galliae populos vincentes huc pervenistis: pugnabitis cum exercitu tirone, hac ipsa aestate caeso victo circumsesso a Gallis, ignoto adhuc duci suo ignorantique ducem. an me in praetorio patris clarissimi imperatoris prope natum certe eductum, domitorem Hispaniae Galliaeque, victorem eundem non Alpinarum modo gentium sed ipsarum — quod multo maius est — Alpium, cum semenstri hoc conferam duce, desertore exercitus sui? cui si quis demptis signis Poenos Romanosque hodie ostendat, ignoraturum certum habeo, utrius exercitus sit consul. non ego illud parvi aestimo, milites, quod nemo est vestrum, cuius non ante oculos ipse saepe militare aliquod ediderim facinus, cui non idem ego virtutis spectator ac testis notata temporibus locisque referre sua possim decora. cum laudatis a me miliens donatisque, alumnus prius omnium vestrum quam imperator, procedam in aciem adversus ignotos inter se ignorantesque. XLIV. Quocumque circumtuli oculos, plena omnia video animorum ac roboris, veteranum peditem, generosissimarum gentium equites frenatos infrenatosque, vos socios fidelissimos fortissimosque, vos Carthaginienses cum ob patriam tum ob iram iustissimam pugnaturos. inferimus bellum infestisque signis descendimus in Italiam, tanto audacius fortiusque pugnaturi quam hostis, quanto maior spes maior est animus inferentis vim quam arcentis. accendit praeter ea et stimulat animos dolor iniuria indignitas: ad supplicium depoposcerunt me ducem primum deinde vos omnes qui Saguntum oppugnassetis, deditos ultimis cruciatibus adfecturi fuerunt. crudelissima

ac superbissima gens sua omnia suique arbitrii facit: cum quibus bellum, cum quibus pacem habeamus, ac modum imponere aequum censet: circumscribit includitque nos terminis montium fluminumque, quos non excedamus, neque eos quos statuit terminos observat. ne transieris Hiberum, ne quid rei tibi sit cum Saguntinis! ad Hiberum est Saguntum: nusquam te vestigio moveris! parum est quod veterrimas provincias meas Siciliam ac Sardiniam adimis? etiam Hispanias? et inde cesero: in Africam transcendes. transcendes autem dico? duos consules huius anni, unum in Africam alterum in Hispaniam miserunt. nihil usquam nobis relictum est nisi quod armis vindicaremus. illis timidis et ignavis esse licet, qui respectum habent, quod sua terra suus ager per tuta ac pacata itinera fugientes accipient: vobis necesse est fortibus viris esse et omnibus inter victoriam mortemve certa desperatione abruptis aut vincere aut, si fortuna dubitabit, in proelio potius quam in fuga mortem oppetere. si hoc bene fixum omnibus destinatum in animo est, iterum dicam, vicistis: nullum enim telum ad vincendum homini ab dis immortalibus acrius datum est".

XLV. Iis adhortationibus cum utrimque ad certamen accensi militum animi essent, Romani ponte Ticinum iungunt tutandique pontis causa castellum insuper imponunt, Poenus hostibus opere occupatis Maharbalem cum ala Numidarum, equitibus quingentis, ad depopulandos sociorum populi Romani agros mittit, Gallis parci quam maxime iubet principumque animos ad defectionem sollicitari. ponte perfecto traductus Romanus exercitus in agrum Insubrium quinque milia passuum a Victumulis consedit. ibi Hannibal castra habebat, revocatoque propere Maharbali atque equitibus, cum instare certamen cerneret, nihil umquam satis dictum praemonitumque ad cohortandos milites ratus, vocatis ad contionem certa praemia pronuntiat, in quorum spem pugnarent: agrum sese daturum esse in Italia Africa Hispania, ubi quisque velit, immunem ipsi qui accepisset liberisque: qui pecuniam quam agrum maluisset, ei se argento satisfacturum: qui sociorum cives Carthaginienses fieri vellent, potestatem facturum: qui domos redire mallent, daturum se operam ne cuius suorum popularium mutatam secum fortunam esse vellent: servis quoque dominos prosecutis libertatem proponit binaque pro his mancipia dominis se redditurum. eaque ut rata scirent fore, agnum laeva manu dextera silicem retinens, si falleret, Iovem ceterosque precatus deos, ita se mactarent quem ad modum ipse agnum mactasset, et secundum precationem caput pecudis saxo elisit. tum vero omnes — velut diis auctoribus in spem suam quisque acceptis — id morae quod non dum pugnarent ad potienda sperata rati, proelium uno animo et voce una poscunt.

XLVI. Apud Romanos haudquaquam tanta alacritas erat super cetera recentibus etiam territos prodigiis: nam et lupus intraverat castra laniatisque obviis ipse intactus evaserat, et examen apum in arbore praetorio imminente consederat. quibus procuratis Scipio cum equitatu iacula-

Digitized by Google

toribusque expeditis profectus ad castra hostium exque propinquo copias, quantae et cuius generis essent, speculandae, obvius fit Hannibali et ipsi cum equitibus ad exploranda circa loca progresso. neutri alteros primo cernebant, densior deinde incessu tot hominum equorumque oriens pulvis signum propinquantium hostium fuit. consistit utrumque agmen et ad proelium sese expediebant: Scipio iaculatores et Gallos equites in fronte locat, Romanos sociorumque quod roboris fuit in subsidiis: Hannibal frenatos equites in medium accipit, cornua Numidis firmat. vix dum clamore sublato iaculatores fugerunt inter subsidia ad secundam aciem: inde equitum certamen erat aliquam diu anceps: dein, quia turbabant equos pedites intermixti, multis labentibus ex equis aut desilientibus ubi suos premi circumventos vidissent, iam magna ex parte ad pedes pugna iverat, donec Numidae, qui in cornibus erant, circumvecti paulum ab tergo se ostenderunt. is pavor perculit Romanos, auxitque pavorem consulis vulnus periculumque intercursu tum primum pubescentis filii propulsatum. hic erit iuvenis penes quem perfecti huiusce belli laus est, Africanus ob egregiam victoriam de Hannibale Poenisque appellatus. fuga tamen effusa iaculatorum maxime fuit, quos primos Numidae invaserunt: alius confertus equitatus consulem in medium acceptum non armis modo sed etiam corporibus suis protegens in castra nusquam trepide neque effuse cedendo reduxit. servati consulis decus Coelius ad servum natione Ligurem delegat: malim equidem de filio verum esse, quod et plures tradidere auctores et fama obtinuit.

XLVII. Hoc primum cum Hannibale proelium fuit, quo facile apparuit et equitatu meliorem Poenum esse, et ob id campos patentes, quales sunt inter Padum Alpesque, bello gerendo Romanis aptos non esse. itaque proxima nocte iussis militibus vasa silentio colligere castra ab Ticino mota festinatumque ad Padum est, ut ratibus, quibus iunxerat flumen, non dum resolutis sine tumultu atque insectatione hostis copias traiceret. prius Placentiam pervenere quam satis sciret Hannibal ab Ticino profectos: tamen ad sexcentos moratorum in citeriore ripa Padi seguiter ratem solventes cepit. transire pontem non potuit, ut extrema resoluta erant, tota rate in secundam aquam labente. Coelius auctor est Magonem cum equitatu et Hispanis peditibus flumen extemplo transnasse, ipsum Hannibalem per superiora Padi vada exercitum traduxisse elephantis in ordinem ad sustinendum impetum fluminis oppositis. ea peritis amnis eius vix fidem fecerint, nam neque equites armis equisque salvis tantam vim fluminis superasse veri simile est, ut iam Hispanos omnes inflati travexerint utres, et multorum dierum circuitu Padi vada petenda fuerint, qua exercitus gravis impedimentis traduci posset: potiores apud me auctores sunt, qui biduo vix locum rate iungendo flumini inventum tradunt, ea cum Magone equites Hispanorum expeditos praemissos. dum Hannibal, circa flumen legationibus Gallorum audiendis moratus, traicit gravius peditum agmen, interim Mago equitesque ab transitu fluminis diei

unius itinere Placentiam ad hostes contendunt. Hannibal paucis post diebus sex milia a Placentia castra communivit, et postero die in conspectu hostium acie directa potestatem pugnae fecit.

XLVIII. Insequenti nocte caedes in castris Romanis, tumultu tamen quam re maior, ab auxiliaribus Gallis facta est. ad duo milia peditum et ducenti equites vigilibus ad portas trucidatis ad Hannibalem transfugiunt, quos Poenus benigne adlocutus et spe ingentium donorum accensos in civitates quemque suas ad sollicitandos popularium animos dimisit. Scipio caedem eam signum defectionis omnium Gallorum esse ratus contactosque eo scelere velut iniecta rabie ad arma ituros, quamquam gravis adhuc vulnere erat, tamen quarta vigilia noctis insequentis tacito agmine profectus ad Trebiam fluvium iam in loca altiora collesque impediliores equiti castra movet. minus quam ad Ticinum fefellit, missisque Hannibal primum Numidis deinde omni equitatu turbasset utique novissimum agmen, ni aviditate praedae in vacua Romana castra Numidae devertissent. ibi dum perscrutantes loca omnia castrorum nullo satis digno morae pretio tempus terunt, emissus hostis est de manibus, et cum iam transgressos Trebiam Romanos metantesque castra conspexissent, paucos moratorum occiderunt citra flumen interceptos. Scipio nec vexationem vulneris in via iactanti ultra patiens et collegam — iam enim et revocatum ex Sicilia audierat — ratus exspectandum, locum, qui prope flumen tutissimus stativis est visus, delectum communiit. nec procul inde Hannibal cum consedisset, quantum victoria equestri elatus, tantum anxius inopia, quae per hostium agros euntem nusquam praepatis commeatibus maior in dies excipiebat, ad Clastidium vicum, quo magnum frumenti numerum congesserant Romani, mittit. ibi cum vim pararent, spes facta proditionis, nec sane magno pretio nummis aureis quadringentis Dasio Brundisino praefecto praesidii corrupto, traditur Hannibali Clastidium. id horreum fuit Poenis sedentibus ad Trebiam. in captivos ex tradito praesidio, ut fama clementiae in principio rerum colligeretur, nihil saevitum est.

XLIX. Cum ad Trebiam terrestre constitisset bellum, interim circa Siciliam insulasque Italiae imminentes et a Sempronio consule et ante adventum eius terra marique res gestae. viginti quinqueremes cum mille armatis ad depopulandam oram Italiae a Carthaginiensibus missae, novem Liparas, octo ad insulam Vulcani tenuerunt, tres in fretum avertit aestus. ad eas conspectas a Messana duodecim naves ab Hierone rege Syracusanorum missae, qui tum forte Messanae erat consulem Romanum opperiens, nullo repugnante captas naves Messanam in portum deduxerunt. cognitum ex captivis, praeter viginti naves, cuius ipsi classis essent, in Italiam missas quinque et triginta alias quinqueremes Siciliam petere ad sollicitandos veteres socios: Lilybaei occupandi praecipuam curam esse: credere eadem tempestate, qua ipsi disiecti forent, eam quoque classem ad Aegates insulas deiectam. haec sic ut audita erant rex M. Aemilio

prae-

praetori, cuius Sicilia provincia erat, praescribit, monetque ut Lilybaeum firmo teneret praesidio. extemplo et circa praetorem ad civitates missi legati tribunique: suos ad curam custodiae intenderent, ante omnia Lilybaeum teneri, ad paratum belli edicto proposito ut socii navales decem dierum cocta cibaria ad naves deferrent, et, ubi signum datum esset, ne quis moram conscendendi faceret, perque omnem oram qui ex speculis prospicerent adventantem hostium classem. simul itaque, quamquam de industria morati cursum navium erant Carthaginienses ut ante lucem accederent Lilybaeum, praesensum tamen est, quia et luna pernox erat et sublatis armamentis veniebant, extemplo signum datum ex speculis et in oppido ad arma conclamatum est et in naves conscensum. pars militum in muris portarumque in stationibus, pars in navibus erant. et Carthaginienses, quia rem fore haud cum imparatis cernebant, usque ad lucem portu se abstinuerant, dementis armamentis eo tempore aptandaque ad pugnam classe absumpto. ubi illuxit, recipere classem in altum, ut spatium pugnae esset exitumque liberum e portu naves hostium haberent. nec Romani detractavere pugnam et memoria circa ea ipsa loca gestarum rerum freti et militum multitudine ac virtute. L. Ubi in altum evecti sunt, Romanus conserere pugnam et ex propinquo vires conferre velle: contra eludere Poenus, et arte non vi rem gerere, naviumque quam virorum aut armorum malle certamen facere. nam ut sociis navalibus ad fatim instructam classem, ita inopem milite habebant, et, sicubi conserta navis esset, haudquaquam par numerus armatorum ex ea pugnabat. quod ubi animadversum est, et Romanis multitudo sua auxit animum et paucitas illis minuit: extemplo septem naves Punicae circumventae, fugam ceterae ceperunt. mille et septingenti fuere in navibus captis milites nautaeque, in his tres nobiles Carthaginiensium. classis Romana incolumis, una tantum perforata navi sed ea quoque ipsa reduce, in portum rediit.

Secundum hanc pugnam — non dum quaris eius qui Messanae erant — Tib. Sempronius consul Messanam venit. ei fretum intranti rex Hiero classem armatam ornatamque obviam duxit, transgressusque ex regia in praetoriam navem gratulatus sospitem cum exercitu et navibus advenisse, precatusque prosperum ac felicem in Siciliam transitum: statum deinde insulae et Carthaginiensium conata exposuit pollicitusque est, ut quo animo priore bello populum Romanum iuvenis adiuvisset, eo senem adiuturum, frumentum vestimentaque sese legionibus consulis sociisque navalibus gratis praebiturum: grande periculum Lilybaeo maritimisque civitatibus esse et quibusdam volentibus novas res fore. ob haec consuli nihil cunctandum visum, quin Lilybaeum classe peteret: et rex regiaque classis una profecti. navigantes inde pugnatum ad Lilybaeum fusasque et captas hostium naves accipere. LI. A Lilybaeo consul Hierone cum classe regia dimisso relictoque praetore ad tuendam Siciliae oram ipse in insulam Melitam, quae a Carthaginiensibus tenebatur, traiecit: advenienti Hamilcar

Gisgonis filius praefectus praesidii cum paulo minus duobus milibus militum oppidumque cum insula traditur. inde post paucos dies reditum Lilybaeum, captivique et a consule et a praetore praeter insignes nobilitate viros sub corona venierunt. postquam ab ea parte satis tutam Siciliam censebat consul, ad insulas Vulcani, quia fama erat stare ibi Punicam classem, traiecit, nec quisquam hostium circa eas insulas inventus: iam forte transmiserant ad vastandam Italiae oram, depopulatoque Viboniensi agro urbem etiam terrebant. repetenti Siciliam consuli excensio hostium in agrum Viboniensem facta nuntiatur, litteraeque ab senatu de transitu in Italiam Hannibalis et ut primo quoque tempore collegae ferret auxilium missae traduntur. multis simul anxius curis exercitum extemplo in naves impositum Ariminum supero mari misit, Sexto Pomponio legato cum viginti quinque longis navibus Viboniensem agrum maritimamque oram Italiae tuendam adtribuit, M. Aemilio praetori quinquaginta navium classem explevit. ipse compositis Siciliae rebus decem navibus oram Italiae legens Ariminum pervenit: inde cum exercitu suo profectus ad Trebiam flumen collegae coniungitur.

LII. Iam ambo consules et quidquid Romanarum virium erat Hannibali oppositum aut illis copiis defendi posse Romanum imperium aut spem nullam aliam esse satis declarabat. tamen consul alter equestri proelio uno et vulnere suo minutus trahi rem malebat: recentis animi alter eoque ferocior nullam dilationem patiebatur. quod inter Trebiam Padumque agri est Galli tum incolebant, in duorum praepotentium populorum certamine per ambiguum favorem haud dubie gratiam victoris spectantes. id Romani, modo ne quid moverint, aequo satis, Poenus periniquo animo ferebat, ab Gallis accitum se venisse ad liberandos eos dictitans. ob eam iram simul ut praeda militem aleret, duo milia peditum et mille equites Numidas plerosque, mixtos quosdam et Gallos, populari omnem deinceps agrum usque ad Padi ripas iussit. egentes ope Galli, cum ad id dubios servassent animos, coacti ab auctoribus iniuriae ad vindices futuros declinant, legatisque ad consulem missis auxilium Romanorum terrae ob nimiam cultorum fidem in Romanos laboranti orant. Cornelio nec causa nec tempus agendae rei placebat, suspectaque ei gens erat cum ob infida multa facinora, tum, ut alia vetustate obsolevissent, ob recentem Boiorum perfidiam: Sempronius contra continendis in fide sociis maximum vinculum esse primos quosque qui equissent ope defensos censebat. tum collega cunctante equitatum suum mille peditum iaculatoribus ferme admixtis ad defendendum Gallicum agrum trans Trebiam mittit. sparsos et incompositos ad hoc graves praeda plerosque cum inopinates invasissent, ingentem terrorem caedemque ac fugam usque ad castra stationesque hostium fecere, unde multitudine effusa pulsi rursus subsidio suorum proelium restituere: varia inde pugna sequentes cedentesque cum ad extremum aequassent certamen, maior tamen quam hostium Romanis fama victoriae fuit.

Digitized by Google

LIII. Ceterum nemini omnium maior iustiorque quam ipsi consuli videri: gaudio efferri, qua parte copiarum alter consul victus foret, ea se vicisse: restitutos ac refectos militibus animos, nec quemquam esse praeter collegam qui dilatam dimicationem vellet; eum animo magis quam corpore aegrum memoria vulneris aciem ac tela horrere: sed non esse cum aegro senescendum: quid enim ultra differri aut teri tempus? quem tertium consulem, quem alium exercitum exspectari? castra Carthaginiensium in Italia ac prope in conspectu urbis esse: non Siciliam ac Sardiniam victis ademptas nec eis Hiberum Hispaniam peti sed solo patrio terraque, in qua geniti forent, pelli Romanos: „quantum ingemiscant“ inquit „patres nostri circa moenia Carthaginis bellare soliti, si videant nos, progeniem suam, duos consules consularesque exercitus, in media Italia paventes intra castra, Poenum, quod inter Alpes Apenninumque agri sit, suae dicionis fecisse!“ haec adsidens aegro collegae, haec in praetorio prope contionabundus agere. stimulabat et tempus propinquum comitiorum ne in novos consules bellum differretur, et occasio in se unum vertendae gloriae, dum aeger collega erat: itaque nequiquam dissentiente Cornelio parari ad propinquum certamen milites iubet.

Hannibal cum, quid optimum foret hosti, cerneret, vix ullam spem habebat temere atque improvide quicquam consules acturos. cum alterius ingenium, fama prius deinde re cognitum, percitum ac ferox sciret esse, ferociusque factum prospero cum praedatoribus suis certamine crederet, adesse gerendae rei fortunam haud diffidebat. cuius ne quod praetermitteret tempus, sollicitus intentusque erat, dum tiro hostium miles esset, dum meliorem ex ducibus inutilem vulnus faceret, dum Gallorum animi vigerent, quorum ingentem multitudinem sciebat segnius secuturam, quanto longius ab domo traherentur. cum ob haec taliaque sperare propinquum certamen, et facere, si cessaretur, cuperet, speculatoresque Galli — ad ea exploranda, quae vellent, tutiores, quia in utriusque castris militabant — paratos pugnae esse Romanos rettulissent, locum insidiis circumspectare Poenus coepit. LIV. Erat in medio rivus peraltis utrimque clausus ripis et circa obsitus palustribus herbis et, quibus inculta ferme vestiuntur, virgultis vepribusque. quem ubi equites quoque tegendo satis latebrosum locum circumvectus ipse oculis perlustravit, „hic erit locus“ Magoni fratri ait „quem teneas: delige centenos viros ex omni pedite atque equite, cum quibus ad me vigilia prima venias: nunc corpora curare tempus est“. ita praetorium missum. mox cum delectis Mago aderat. „robora virorum cerno“, inquit Hannibal: „sed ut et numero etiam non animis modo valeatis, singulis vobis novenos ex turmis manipulisque vestri similes eligite: Mago locum monstrabit quem insideatis: hostem caecum ad has belli artes habetis“. ita mille equitibus Magoni mille peditibus dimissis, Hannibal prima luce Numidas equites transgressos Trebiam flumen obequitare iubet hostium portis iaculandoque in stationes elicere ad pugnam hostem, iniecto deinde certamine

cedendo sensim citra flumen pertrahere. haec mandata Numidis: ceteris ducibus peditum equitumque praeceptum ut prandere omnes iuberent, armatos deinde instratisque equis signum exspectare.

Sempronius ad tumultum Numidarum primum omnem equitatum — ferox ea parte virium — deinde sex milia peditum, postremo omnes copias ad destinatum iam ante consilio avidus certaminis eduxit. erat forte brumae tempus et nivalis dies in locis Alpibus Apenninoque interiectis, propinquitate etiam fluminum ac paludium praegelidis. ad hoc raptim eductis hominibus atque equis, non capto ante cibo, non ope ulla ad arcendum frigus adhibita, nihil caloris inerat, et quidquid aurae fluminis adpropinquabant, adflabat acrior frigoris vis: ut vero refugientes Numidas insequentes aquam ingressi sunt — et erat pectoribus tenus aucta nocturno imbri — tum utique egressis rigere omnibus corpora, ut vix armorum tenendorum potentia essent, et simul lassitudine et procedente iam die fame etiam deficere. LV. Hannibalis interim miles ignibus ante tentoria factis oleoque per manipulos, ut mollirent artus, misso, et cibo per otium capto, ubi transgressos flumen hostes nuntiatum est, alacer animis corporibusque arma capit atque in aciem procedit. Baleares locat ante signa, levem armaturam, octo ferme milia hominum, dein gravem armis peditem, quod virium quod roboris erat. in cornibus circumfudit decem milia equitum, et ab cornibus in utramque partem divisos elephantos statuit. consul effusos sequentes equites, cum ab resistentibus subito Numidis incauti exciperentur, signo receptui dato revocatos circumdedit peditibus: duodeviginti milia Romani erant, socium nominis Latini viginti, auxilia praeter ea Cenomanorum: ea sola in fide manserat Gallica gens. iis copiis concursum est. proelium a Balearibus ortum est: quibus cum maiore robore legiones obsisterent, deductae propere in cornua leves armaturae sunt, quae res efficit ut equitatus Romanus extemplo urgeretur: nam cum vix iam per se resisterent decem milibus equitum quattuor milia et fessi integris plerisque, obruti sunt insuper velut nube iaculorum a Balearibus coniecta: ad hoc elephanti eminentes ab extremis cornibus, equis maxime non visu modo sed odore insolito territis, fugam late faciebant. pedestris pugna par animis magis quam viribus erat, quas recentes Poenus paulo ante curatis corporibus in proelium adtulerat: contra iciuna fessaque corpora Romanis et rigentia gelu torpebant. restitissent tamen animis, si cum pedite solum foret pugnatum: sed et Baleares pulso equite iaculabantur in latera et elephanti iam in mediam peditum aciem sese tulerant, et Mago Numidaeque, simul latebras eorum improvida praeterlata acies est, exorti ab tergo ingentem tumultum ac terrorem fecere. tamen in tot circumstantibus malis mansit aliquam diu immota acies, maxime praeter spem omnium adversus elephantos: eos velites ad id ipsum locati verrutis coniectis et avertere et insecuti aversos sub caudis, qua maxime molli cute vulnera accipiunt, fodiebant: LVI. trepidantesque et prope iam in suos consternatos me-

Digitized by Google

dia acie in extremam ad sinistrum cornu adversus Gallos auxiliares agi iussit Hannibal: ii extemplo haud dubiam fecere fugam, quo novus terror additus Romanis, ut fusa auxilia sua viderunt. itaque cum iam in orbem pugnarent, decem milia ferme hominum, cum alia evadere nequissent, media Afrorum acie, quae Gallicis auxiliis firmata erat, cum ingenti caede hostium perrupere: et cum neque in castra reditus esset flumine interclusis, neque prae imbri satis decernere possent qua suis opem ferrent, Placentiam recto itinere perrexere. plures deinde in omnes partes eruptiones factae, et qui flumen petiere aut gurgitibus absumpti sunt aut inter cunctationem ingrediendi ab hostibus oppressi, qui passim per agros fuga sparsi erant, vestigia cedentis sequentes agminis Placentiam contendere: aliis timor hostium audaciam ingrediendi flumen fecit transgressique in castra pervenerunt. imber nive mixtus et intoleranda vis frigoris et homines multos et iumenta et elephantos prope omnes absumpsit. finis insequendi hostis Poenis flumen Trebia fuit, et ita torpentes gelu in castra rediere, ut vix laetitiam victoriae sentirent: itaque nocte insequenti, cum praesidium castrorum et quod reliquum ex magna parte militum erat ratibus Trebiam traicerent, aut nihil sensere obstrepente pluvia aut, quia iam moveri nequibant prae lassitudine ac vulneribus, sentire sese dissimularunt, quietisque Poenis tacito agmine ab Scipione consule exercitus Placentiam est perductus, inde Pado traiectus Cremonam, ne duorum exercituum hibernis una colonia premeretur.

LVII. Romam tantus terror ex hac clade perlatus est, ut iam ad urbem Romanam crederent infestis signis hostem venturum, nec quicquam spei aut auxilii esse, qua portis moenibusque vim arcerent: uno consule ad Ticinum victo, altero ex Sicilia revocato duobus consulibus duobus consularibus exercitibus victis — quos alios duces quas alias legiones esse quae arcessantur? ita territis Sempronius consul advenit, ingenti periculo per effusos passim ad praedandum hostium equites, audacia magis quam consilio aut spe fallendi resistendive, si non falleret, transgressus. id quod unum maxime in praesentia desiderabatur, comitiis consularibus habitis in hiberna rediit: creati consules Cn. Servilius et C. Flaminius.

Ceterum ne hiberna quidem Romanis quieta erant, vagantibus passim Numidis equitibus et, quaeque iis impeditiora erant, Celtiberis Lusitanisque: omnes igitur undique clausi commeatus erant nisi quos Pado naves subveherent. Emporium prope Placentiam fuit et opere magno munitum et valido firmatum praesidio: eius castelli expugnandi spe cum equitibus ac levi armatura profectus Hannibal, cum plurimum in celando incepto ad effectum spei habuisset, nocte adortus non fefellit vigiles: tantus repente clamor est sublatus ut Placentiae quoque audiretur: itaque sub lucem cum equitatu consul aderat iussis quadrato agmine legionibus sequi. equestre interim proelium commissum, in quo quia saucius Hannibal pugna excessit, pavore hostibus iniecto defensum egregie praesidium

Digitized by Google

est. paucorum inde dierum quiete sumpta et vix dum satis percurato vulnere ad Victumvias oppugnandas ire pergit. id emporium Romanis Gallico bello fuerat munitum, inde locum frequentaverant accolae mixti undique ex finitimis populis, et tum terror populationum eo plerosque ex agris compulerat. huius generis multitudo fama impigre defensi ad Placentiam praesidii accensa armis arreptis obviam Hannibali procedit. magis agmina quam acies in via concurrerunt, et, cum ex altera parte nihil praeter inconditam turbam esset, in altera et dux militi et duci miles fidens, ad triginta quinque milia hominum a paucis fusa. postero die deditione facta praesidium intra moenia accepere, iussique arma tradere cum dicto paruissent, signum repente victoribus datur ut tamquam vi captam urbem diriperent: neque ulla, quae in tali re memorabilis scribentibus videri solet, praetermissa clades est, adeo omnis libidinis crudelitatisque et inhumanae superbiae editum in miseros exemplum est. hae fuere hibernae expeditiones Hannibalis.

LVIII. Haud longi inde temporis, dum intolerabilia frigora erant, quies militi data est, et ad prima ac dubia signa veris profectus ex hibernis in Etruriam ducit, eam quoque gentem sic ut Gallos Ligaresque aut vi aut voluntate adiuncturus. transeuntem Apenninum adeo atrox adorta tempestas est, ut Alpium prope foeditatem superaverit. vento mixtus imber cum ferretur in ipsa ora, primo, quia aut arma omittenda erant aut contra enitentes vertice intorti adfligebantur, constitere, dein, cum iam spiritum includeret nec reciprocare animam sineret, aversi a vento parumper consedere. tum vero ingenti sono caelum strepere et inter horrendos fragores micare ignes: captis auribus et oculis metu omnes torpere: tandem effuso imbre, cum eo magis accensa vis venti esset, ipso illo quo deprensi erant loco castra ponere necessarium visum est. id vero laboris velut de integro initium fuit: nam nec explicare quicquam nec statuere poterant, nec quod statutum esset manebat, omnia perscindente vento et rapiente. et mox aqua levata vento, cum super gelida montium iuga concreta esset, tantum nivosae grandinis deiecit, ut omnibus omissis procumberent homines tegminibus suis magis obruti quam tecti: tantaque vis frigoris insecuta est, ut ex illa miserabili hominum iumentorumque strage cum se quisque extollere ac levare vellet, diu nequiret, quia torrentibus rigore nervis vix flectere artus poterant: deinde, ut tandem agitando sese movere ac recipere animos et raris locis ignis fieri est coeptus, ad alienam opem quisque inops tendere. biduum eo loco velut obsessi mansere: multi homines, multa iumenta, elephanti quoque ex iis, qui proelio ad Trebiam facto superfuerant, septem absumpti.

Digressus Apennino retro ad Placentiam castra movit et ad decem milia progressus consedit: postero die duodecim milia peditum quinque equitum adversus hostem ducit. nec Sempronius consul — iam enim redierat ab Roma — detractavit certamen: atque eo die tria milia passuum inter bina castra fuere. postero die ingentibus animis vario eventu

Digitized by Google

pugnatum est. primo concursu adeo res Romana superior fuit, ut non acie vincerent solum sed pulsos hostes in castra persequerentur, mox castra quoque oppugnarent. Hannibal paucis propugnatoribus in vallo portisque positis ceteros confertos in media castra recepit intentosque signum ad erumpendum spectare iubet. iam nona ferme diei hora erat, cum Romanus nequiquam fatigato milite, postquam nulla spes erat potiundi castris, signum receptui dedit. quod ubi Hannibal accepit laxatamque pugnam et recessum a castris vidit, extemplo equitibus dextra laevaque emissis in hostem ipse cum peditum robore mediis castris erupit. pugna raro magis ulla ea aut utriusque partis pernicie clarior fuisset, si extendi eam dies in longum spatium sivisset: nox accensum ingentibus animis proelium diremit. itaque acrior concursus fuit quam caedes, et sic ut aequata ferme pugna erat, ita clade pari discessum est. ab neutra parte sexcentis plus peditibus et dimidium eius equitum cecidit: sed maior Romanis quam pro numero iactura fuit, quia equestris ordinis aliquot et tribuni militum quinque et praefecti sociorum tres sunt interfecti. secundum eam pugnam Hannibal in Ligures, Sempronius Lucam concessit. venienti in Ligures Hannibali per insidias intercepti duo quaestores Romani, C. Fulvius et L. Lucretius, cum duobus tribunis militum et quinque equestris ordinis senatorum ferme liberis, quo magis ratam fore cum iis pacem societatemque crederet, traduntur.

LX. Dum haec in Italia geruntur, Cn. Cornelius Scipio in Hispaniam cum classe et exercitu missus cum ab ostio Rhodani profectus Pyrenaeosque montes circumvectus Emporiis adpulisset classem, exposito ibi exercitu, orsus a Lacetanis omnem oram usque ad Hiberum flumen partim renovandis societatibus partim novis instituendis Romanae dicionis fecit. inde conciliata lenitatis clementiaeque fama non ad maritimos modo populos sed in mediterraneis quoque ac montanis ad ferociores iam gentes valuit, nec pax modo apud eos sed societas etiam armorum parata est, validaeque aliquot auxiliorum cohortes ex iis conscriptae sunt. Hannonis cis Hiberum provincia erat: eum reliquerat Hannibal ad regionis eius praesidium: itaque, priusquam alienarentur omnia, obviam eundum ratus castris in conspectu hostium positis in aciem eduxit. nec Romano differendum certamen visum, quippe qui sciret cum Hannone et Hasdrubale sibi dimicandum esse, malletque adversus singulos separatim quam adversus duos simul rem gerere. nec magni certaminis ea dimicatio fuit: sex milia hostium caesa, duo capta cum praesidio castrorum: nam et castra expugnata sunt atque ipse dux cum aliquot principibus capiuntur, et Scissis propinquum castris oppidum expugnatur. ceterum praeda oppidi parvi pretii rerum fuit, supellex barbarica ac vilium mancipiorum: castra militem ditavere non eius modo exercitus qui victus erat, sed et eius qui cum Hannibale in Italia militabat, omnibus fere caris rebus, ne gravia impedimenta ferentibus essent, citra Pyrenaeum relictis.

Digitized by Google

LXI. Priusquam certa huius cladis fama accideret, transgressus Hiberum Hasdrubal cum octo milibus peditum mille equitum tamquam ad primum adventum Romanorum occursurus, postquam perditas res ad Scissim amissaque castra accepit, iter ad mare convertit. haud procul Tarracone classicos milites navalesque socios vagos palantesque per agros, quod ferme fit ut secundae res negligentiam creent, equite passim dimisso cum magna caede maiore fuga ad naves compellit. nec diutius circa ea loca morari ausus, ne ab Scipione opprimeretur, trans Hiberum sese recepit. et Scipio raptim ad famam novorum hostium agmine acto, cum in paucos praefectos navium animadvertisset, praesidio Tarracone modico relicto Emporia cum classe rediit. vix dum digresso eo Hasdrubal aderat, et Hergetum populo, qui obsides Scipioni dederat, ad defectionem impulso, cum eorum ipsorum iuventute agros fidelium Romanis sociorum vastat: excito deinde Scipione hibernis toto cis Hiberum rursus cedit agro. Scipio relictam ab auctore defectionis Ilergetum gentem cum infesto exercitu invasisset, compulsis omnibus Atanagrum urbem, quae caput eius populi erat, circumsedit, intraque dies paucos, pluribus quam ante obsidibus imperatis, Ilergetes pecunia etiam multatos in ius dicionemque recepit. inde in Ausetanos prope Hiberum, socios et ipsos Poenorum, procedit, atque urbe eorum obsessa Lacetanos auxilium finitimis ferentes nocte haud procul iam urbe, cum intrare vellent, excepit insidiis: caesa ad duodecim milia, exuti prope omnes armis domos passim palantes per agros diffugere. nec obsessos alia ulla res quam iniqua oppugnantibus hiems tutabatur: triginta dies obsidio fuit, per quos raro umquam nix minus quattuor pedes alta iacuit: adeoque plateos ac vineas Romanorum operuerat, ut ea sola ignibus aliquotiens coniectis ab hoste etiam tutamentum fuerit. postremo, cum Amusicus princeps eorum ad Hasdrubalem profugisset, viginti argenti talentis pacti deduntur. Tarraconem in hiberna reditum est.

LXII. Romae aut circa urbem multa ea hieme prodigia facta aut, quod evenire solet motis semel in religionem animis, multa nuntiata et temere credita sunt: in quis ingenuum infantem semenstrem in foro olitorio triumphum clamasse, et foro bovario bovem in tertiam contignationem sua sponte escendisse atque inde tumultu habitatorum territum sese deiecisse, et navium speciem de caelo adfulsisse, et aedem Spei, quae est in foro olitorio, fulmine ictam, et Lanuvii hastam se commovisse et corvum in aedem Innonis devolasse atque in ipso pulvinario consedisse, et in agro Amiternino multis locis hominum specie procul candida veste viros nec cum ullo congressos, et in Piceno lapidibus pluvisse, et Caere sortes extenuatas, et in Gallia lupum vigili gladium ex vagina raptum abstulisse. ob cetera prodigia libros adire decemviri iussi: quod autem lapidibus pluvisset in Piceno, novemdiale sacrum edictum, et subinde aliis procurandis prope tota civitas operata fuit. iam primum omnium urbs lustrata est, hostiaeque maiores quibus editum est diis caesae, et

Digitized by Google

donum ex auri pondo quadraginta Lanuvium ad Iunonis portatum est, et signum aeneum matronae Iunoni in Aventino dedicaverunt, et lectisternium Caere, ubi sortes adtenuatae erant, imperatum, et supplicatio Fortunae in Algido: Romae quoque et lectisternium Iuventati et supplicatio ad aedem Herculis nominatim, deinde universo populo circa omnia pulvinaria indicta, et Genio maiores hostiae caesae quinque, et C. Atilius Serranus praetor vota suscipere iussus, si in decem annos res publica eodem stetisset statu. haec procurata votaque ex libris Sibyllinis magna ex parte levaverant religione animos.

LXIII. Consulum designatorum alter Flaminius, cui hae legiones quae Placentiae hibernabant sorte evenerant, edictum et litteras ad consulem misit ut is exercitus idibus Martiis Arimini adesset in castris. huic in provincia consulatum inire consilium erat, memori veterum certaminum cum patribus, quae tribunus plebis et quae post ea consul prius de consulatu qui abrogabatur dein de triumpho habuerat: invisus etiam patribus ob novam legem, quam Q. Claudius tribunus plebis adversus senatum atque uno patrum adiuvante C. Flaminio tulerat, ne quis senator cuive senator pater fuisset maritimam navem, quae plus quam trecentarum amphorarum esset, haberet. id satis habitum ad fructus ex agris vectandos: quaestus omnis patribus indecorus visus. res per summam contentionem acta invidiam apud nobilitatem suasori legis Flaminio, favorem apud plebem alterumque inde consulatum peperit. ob haec ratus auspiciis ementiendis Latinarumque feriarum mora et consularibus aliis impedimentis retenturos se in urbe, simulato itinere privatus clam in provinciam abiit. ea res ubi palam facta est, novam insuper iram infestis iam ante patribus movit: non cum senatu modo sed iam cum diis immortalibus C. Flaminium bellum gerere: consulem ante inauspicato factum revocantibus ex ipsa acie diis atque hominibus non paruisse, nunc conscientia spretorum et Capitolium et sollemnem votorum nuncupationem fugisse, ne die initi magistratus Iovis optimi maximi templum adiret, ne senatum invisus ipse et sibi uni invisum videret consuleretque, ne Latinas indiceret Iovique Latiari sollemne sacrum in monte faceret, ne auspicato profectus in Capitolium ad vota nuncupanda, paludatus inde cum lictoribus in provinciam iret: lixae modo sine insignibus sine lictoribus profectum clam furtim, haud aliter quam si exsilii causa solum vertisset: magis pro maiestate videlicet imperii Arimini quam Romae magistratum initurum et in diversorio hospitali quam apud penates suos praetextam sumpturum. revocandum universi retrahendumque censuerunt et cogendum omnibus prius praesentem in deos hominesque fungi officiis quam ad exercitum et in provinciam iret. in eam legationem — legatos enim mitti placuit — Q. Terentius et M. Antistius profecti nihilo magis eum moverunt quam priore consulatu litterae moverant ab senatu missae: paucos post dies magistratum iniit, immolantique ei vitulus iam

Digitized by Google

ictus e manibus sacrificantium sese cum proripuisset, multos circumstantes cruore respersit: fuga procul etiam maior apud ignaros, quid trepidaretur, et concursatio fuit: id a plerisque in omen magni terroris acceptum. legionibus inde duabus a Sempronio prioris anni consule duabus a C. Atilio praetore acceptis in Etruriam per Apennini tramites exercitus duci est coeptus.

Digitized by Google

TITI LIVI
AB URBE CONDITA
LIBER XXII.

I. Iam ver adpetebat, cum Hannibal ex hibernis movit, et nequiquam ante conatus transcendere Apenninum intolerandis frigoribus et cum ingenti periculo moratus ac metu. Galli, quos praedae populationumque conciverat spes, postquam pro eo, ut ipsi ex alieno agro raperent agerentque, suas terras sedem belli esse premique utriusque partis exercituum hibernis videre, verterunt retro in Hannibalem ab Romanis odia: petitusque saepe principium insidiis, ipsorum inter se fraude, eadem levitate qua consenserant consensum indicantium, servatus erat, et mutando nunc vestem nunc tegumenta capitis errore etiam sese ab insidiis munierat. ceterum hic quoque ei timor causa fuit maturius movendi ex hibernis.

Per idem tempus Cn. Servilius consul Romae idibus Martiis magistratum iniit. ibi cum de re publica rettulisset, redintegrata in C. Flaminium invidia est: duos se consules creasse, unum habere: — quod enim illi iustum imperium, quod auspicium esse? magistratus id a domo — publicis privatisque penatibus — Latinis feriis actis sacrificio in monte perfecto votis rite in Capitolio nuncupatis secum ferre: nec privatum auspicia sequi nec sine auspiciis profectum in externo ea solo nova atque integra concipere posse. augebant metum prodigia ex pluribus simul locis nuntiata: in Sicilia militibus aliquot spicula, in Sardinia autem in muro circumeunti vigilias equiti scipionem, quem manu tenuerat, arsisse, et litora crebris ignibus fulsisse, et scuta duo sanguine sudasse, et milites quosdam ictos fulminibus, et solis orbem minui visum: et Praeneste ardentes lapides caelo cecidisse, et Arpis parmas in caelo visas pugnantemque cum luna solem, et Capenae duas inter diu lunas ortas, et aquas Caeretes sanguine mixtas fluxisse fontemque ipsum Herculis cruentis manasse respersum maculis, et Antii metentibus cruentas in corbem spicas cecidisse, et Faleriis caelum findi velut magno hiatu visum, quaque patuerit, ingens lumen effulsisse, sortes sua sponte adtenuatas quamque exci-

disse ita scriptam „Mavors telum suum concutit“: et per idem tempus Romae signum Martis Appia via ac simulacra luporum sudasse, et Capuae speciem caeli ardentis fuisse lunaeque inter imbrem cadentis. inde minoribus etiam dictu prodigiis fides habita: capras lanatas quibusdam factas, et gallinam in marem, gallum in feminam sese vertisse. iis sic ut erant nuntiata expositis auctoribusque in curiam introductis consul de religione patres consuluit: decretum ut ea prodigia partim maioribus hostiis partim lactentibus procurarentur et uti supplicatio per triduum ad omnia pulvinaria haberetur: cetera, cum decemviri libros inspexissent, ut ita fierent, quem ad modum cordi esse divis carminibus praefarentur. decemvirorum monitu decretum est, Iovi primum donum fulmen aureum pondo quinquaginta fieret, Iunoni Minervaeque ex argento dona darentur, et Iunoni reginae in Aventino Iunonique Sospitae Lanuvii maioribus hostiis sacrificaretur, matronaeque pecunia collata, quantum conferre cuique commodum esset, donum Iunoni reginae in Aventinum ferrent lectisterniumque fieret, quin et ut libertinae et ipsae — unde Feroniae donum daretur — pecuniam pro facultatibus suis conferrent: haec ubi facta, decemviri Ardeae in foro maioribus hostiis sacrificarunt: postremo Decembri iam mense ad aedem Saturni Romae immolatum est lectisterniumque imperatum — et eum lectum senatores straverunt — et convivium publicum, ac per urbem Saturnalia diem ac noctem clamata, populusque eum diem festum habere ac servare in perpetuum iussus.

II. Dum consul placandis Romae dis habendoque dilectu dat operam, Hannibal profectus ex hibernis, quia iam Flaminium consulem Arretium praevenisse fama erat, cum aliud longius ceterum commodius ostenderetur iter, propiorem viam per paludem petit, qua fluvius Arnus per eos dies solito magis inundaverat. Hispanos et Afros et omne veterani robur exercitus admixtis ipsorum impedimentis, necubi consistere coactis necessaria ad usus deessent, primos ire iussit, sequi Gallos ut id agminis medium esset, novissimos ire equites, Magonem inde cum expeditis Numidis cogere agmen, maxime Gallos, si taedio laboris longaeque viae — ut est mollis ad talia gens — dilaberentur aut subsisterent, cohibentem. primi, qua modo praeirent duces, per praealtas fluvii ac profundas voragines hausti paene limo immergentesque se tamen signa sequebantur: Galli neque sustinere se prolapsi neque adsurgere ex voraginibus poterant, aut corpora animis aut animos spe sustinebant, alii fessa aegre trahentes membra, alii, ubi semel victis taedio animis procubuissent, inter iumenta et ipsa iacentia passim morientes. maximeque omnium vigiliae conficiebant per quadriduum iam et tres noctes tolerantae. cum omnia obtinentibus aquis nihil, ubi in sicco fessa sternerent corpora, inveniri posset, cumulatis in aquas sarcinis insuper incumbebant: iumentorum itinere toto prostratorum passim acervi tantum, quod exstaret aqua, quaerentibus ad quietem parvi temporis necessarium cubile dabant. ipse Hannibal, aeger oculis ex verna primum intemperie variante

Digitized by Google

calores frigoraque, elephanto, qui unus superfuerat — quo altius ab aqua exstaret — vectus, vigiliis tamen et nocturno humore palustrique caelo gravante caput et quia medendi nec locus nec tempus erat altero oculo capitur.

III. Multis hominibus iumentisque foede amissis cum tandem de paludibus emersisset, ubi primum in sicco potuit, castra locat, certumque per praemissos exploratores habuit exercitum Romanum circa Arretii moenia esse. consulis deinde consilia atque animum et situm regionum itineraque et copias ad commeatus expediendos et cetera, quae cognosse in rem erat, summa omnia cum cura inquirendo exsequebatur. regio erat in primis Italiae fertilis, Etrusci campi, qui Faesulas inter Arretiumque iacent, frumenti ac pecoris et omnium copia rerum opulenti. consul ferox ab consulatu priore et non modo legum aut patrum maiestatis sed ne deorum quidem satis metuens: hanc insitam ingenio eius temeritatem fortuna prospero civilibus bellicisque rebus successu aluerat: itaque satis apparebat nec deos nec homines consulentem ferociter omnia ac praepropere acturum. quoque pronior esset in vitia sua, agitare eum atque irritare Poenus parat, et laeva relicto hoste Faesulas petens medio Etruriae agro praedatum profectus, quantam maximam vastitatem potest, caedibus incendiisque consuli procul ostendit. Flaminius, qui nec quieto quidem hoste ipse quieturus erat, tum vero, postquam res sociorum ante oculos prope suos ferri agique vidit, suum id dedecus ratus per mediam iam Italiam vagari Poenum atque obsistente nullo ad ipsa Romana moenia ire oppugnanda, ceteris omnibus in consilio salutaria magis quam specioda suadentibus — collegam exspectandum ut coniunctis exercitibus communi animo consilioque rem gererent, interim equitatu auxiliisque levium armorum ab effusa praedandi licentia hostem cohibendum —, iratus se ex consilio proripuit signumque simul itineris pugnaeque proposuit: „quin immo Arretii ante moenia sedeamus“ inquit, „hic enim patria et penates sunt: Hannibal emissus e manibus perpopuletur Italiam vastandoque et urendo omnia ad Romana moenia perveniat, nec ante nos hinc moverimus quam sic ut olim Camillum ab Veiis C. Flaminium ab Arretio patres acciverint“. haec simul increpans cum ocius signa convelli iuberet et ipse in equum insiluisset, equus repente corruit consulemque lapsum super caput effudit. territis omnibus qui circa erant velut foedo omine incipiendae rei insuper nuntiatur, signum omni vi moliente signifero convelli nequire. conversus ad nuntium „num litteras quoque“ inquit „ab senatu adfers, quae me rem gerere vetent? abi nuntia, effodiant signum, si ad convellendum manus prae metu obtorpuerit“. incedere inde agmen coepit primoribus — superquam quod dissenserant ab consilio — territis etiam duplici prodigio, milite in vulgus laeto ferocia ducis, cum spem magis ipsam quam causam spei intueretur.

IV. Hannibal quod agri est inter Cortonam urbem Trasumennumque lacum omni clade belli pervastat, quo magis iram hosti ad vindicandas

sociorum iniurias acuat. et iam pervenerant ad loca nata insidiis, ubi maxime montes Cortonenses Trasumennus subit: via tantum interest perangusta velut ad id ipsum de industria relicto spatio: deinde paulo latior patescit campus, inde colles adsurgunt. ibi castra in aperto locat, ubi ipse cum Afris modo Hispanisque consideret: Baleares ceteramque levem armaturam post montes circumducit, equites ad ipsas fauces saltus tumulis apte tegentibus locat, ut, ubi intrassent Romani, obiecto equitatu clausa omnia lacu ac montibus essent.

Flaminius cum pridie solis occasu ad lacum pervenisset, inexplorato postero die vix dum satis certa luce angustiis superatis, postquam in patentiorem campum pandi agmen coepit, id tantum hostium quod ex adverso erat conspexit: ab tergo ac super caput decepere insidiae. Poenus ubi, id quod petierat, clausum lacu ac montibus et circumfusum suis copiis habuit hostem, signum omnibus dat simul invadendi. qui ubi qua cuique proximum fuit decucurrerunt, eo magis Romanis subita atque improvisa res fuit, quod orta ex lacu nebula campo quam montibus densior sederat, agminaque hostium ex pluribus collibus ipsa inter se satis conspecta eoque magis pariter decucurrerant. Romanus clamore prius undique orto quam satis cerneret, se circumventum esse sensit, et ante in frontem lateraque pugnari coeptum est quam satis instrueretur acies aut expediri arma stringique gladii possent. V. Consul perculsis omnibus ipse satis ut in re trepida impavidus turbatos ordines — vertente se quoque ad dissonos clamores — instruit ut tempus locusque patitur, et, quacumque adire audirique potest, adhortatur ac stare ac pugnare iubet: nec enim inde votis aut imploratione deum sed vi ac virtute evadendum esse: per medias acies ferro viam fieri et, quo timoris minus sit, eo minus ferme periculi esse. ceterum prae strepitu ac tumultu nec consilium nec imperium accipi poterat, tantumque aberat ut sua signa atque ordines et locum noscerent, ut vix ad arma capienda aptandaque pugnae competeret animus opprimerenturque quidam onerati magis his quam tecti. et erat in tanta calligine maior usus aurium quam oculorum: ad gemitus vulnerum ictusque corporum aut armorum et mixtos strepentium paventiumque clamores circumferebant ora oculosque: alii fugientes pugnantium globo illati haerebant, alios redeuntes in pugnam avertebat fugientium agmen. deinde, ubi in omnes partes nequiquam impetus capti, et ab lateribus montes ac lacus a fronte et ab tergo hostium acies claudebat, appāruitque nullam nisi in dextera ferroque salutis spem esse, tum sibi quisque dux adhortatorque factus ad rem gerendam et nova de integro exorta pugna est — non illa ordinata per principes hastatosque ac triarios, nec ut pro signis antesignani post signa alia pugnaret acies, nec ut in sua legione miles aut cohorte aut manipulo esset: fors conglobat et animus suus cuique ante aut post pugnandi ordinem dabat: tantusque fuit ardor armorum, adeo intentus pugnae animus, ut eum motum terrae, qui multarum urbium Italiae magnas partes prostravit avertitque

cursu rapidos amnes, mare fluminibus invexit, montes lapsu ingenti proruit, nemo pugnantium senserit.

VI. Tres ferme horas pugnatum est et ubique atrociter. circa consulem tamen acrior infestiorque pugna est: eum et robora virorum sequebantur et ipse, quacumque in parte premi ac laborare senserat suos, impigre ferebat opem: insignemque armis et hostes summa vi petebant et tuebantur cives, donec Insuber eques — Ducario nomen erat — facie quoque noscitans consulem „en“ inquit „hic est“ popularibus suis, „qui legiones nostras cecidit agrosque et urbem est depopulatus! iam ego hanc victimam Manibus peremptorum foede civium dabo“: subditisque calcaribus equo per confertissimam hostium turbam impetum facit, obtruncatoque prius armigero, qui se infesto venienti obviam obiecerat, consulem lancea transfixit: spoliare cupientem triarii obiectis scutis arcuere. magnae partis fuga inde primum coepit: et iam nec lacus nec montes pavori obstabant: per omnia arta praeruptaque velut caeci evadunt, armaque et viri super alium alii praecipitantur. pars magna, ubi locus fugae deest, per prima vada paludis in aquam progressi, quoad capitibus humerisque exstare possunt, sese immergunt: fuere, quos inconsultus pavor nando etiam capessere fugam impulerit, quae ubi immensa ac sine spe erat, aut deficientibus animis hauriebantur gurgitibus, aut nequiquam fessi vada retro aegerrime repetebant atque ibi ab ingressis aquam hostium equitibus passim trucidabantur. sex milia ferme primi agminis per adversos hostes eruptione impigre facta, ignari omnium quae post se agerentur, ex saltu evasere, et cum in tumulo quodam constitissent, clamorem modo ac sonum armorum audientes, quae fortuna pugnae esset, neque scire nec perspicere prae calligine poterant. inclinata denique re cum incalescente sole dispulsa nebula aperuisset diem, tum liquida iam luce montes campique perditas res stratamque ostendere foede Romanam aciem. itaque, ne in conspectos procul immitteretur eques, sublatis raptim signis quam citatissimo poterant agmine sese abripuerunt. postero die cum super cetera extrema fames etiam instaret, fidem dante Maharbale, qui cum omnibus equestribus copiis nocte consecutus erat, si arma tradidissent abire cum singulis vestimentis passurum, sese dediderunt: quae Punica religione servata fides ab Hannibale est, atque in vincula omnes coniecit.

VII. Haec est nobilis ad Trasumennum pugna atque inter paucas memorata populi Romani clades. quindecim milia Romanorum in acie caesa sunt: decem milia sparsa fuga per omnem Etruriam diversis itineribus urbem petiere: duo milia quingenti hostium in acie, multi post ea utrimque ex vulneribus periere. multiplex caedes utrimque facta traditur ab aliis: ego, praeterquam quod nihil auctum ex vano velim, quo nimis inclinant ferme scribentium animi, Fabium aequalem temporibus huiusce belli potissimum auctorem habui. Hannibal captivorum, qui Latini nominis essent, sine pretio dimissis, Romanis in vincula datis, segre-

gata ex hostium coacervatorum cumulis corpora suorum cum sepeliri iussisset, Flaminii quoque corpus funeris causa magna cum cura inquisitum non invenit.

Romae ad primum nuntium cladis eius cum ingenti terrore ac tumultu concursus in forum populi est factus: matronae vagae per vias, quae repens clades adlata quaeve fortuna exercitus esset, obvios percunctantur: et cum frequentis contionis modo turba in comitium et curiam versa magistratus vocaret, tandem haud multo ante solis occasum M. Pomponius praetor „pugna“ inquit „magna victi sumus“: et quamquam nihil certius ex eo auditum est, tamen alius ab alio impleti rumoribus domos referunt, consulem cum magna parte copiarum caesum, superesse paucos aut fuga passim per Etruriam sparsos aut captos ab hoste. quot casus exercitus victi fuerant, tot in curas dispertiti animi eorum erant, quorum propinqui sub C. Flaminio consule meruerant, ignorantium, quae cuiusque suorum fortuna esset: nec quisquam satis certum habet, quid aut speret aut timeat. postero ac deinceps aliquot diebus ad portas maior prope mulierum quam virorum multitudo stetit, aut suorum aliquem aut nuntios de iis opperiens: circumfundebanturque obviis sciscitantes neque avelli utique ab notis prius quam ordine omnia inquisissent poterant. inde varios vultus digredientium ab nuntiis cerneres, ut cuique laeta aut tristia nuntiabantur, gratulantesque aut consolantes redeuntibus domos circumfusos. feminarum praecipue et gaudia insignia erant et luctus: unam in ipsa porta sospiti filio repente oblatam in conspectu eius exspirasse ferunt, alteram, cui mors filii falso nuntiata erat, maestam sedentem domi ad primum conspectum redeuntis filii gaudio nimio exanimatam. senatum praetores per dies aliquot ab orto usque ad occidentem solem in curia retinent, consultantes, quo nam duce aut copiis quibus resisti victoribus Poenis posset.

VIII. Priusquam satis certa consilia essent, repens alia nuntiatur clades, quattuor milia equitum cum C. Centenio propraetore missa ad collegam ab Servilio consule in Umbria, quo post pugnam ad Trasumennum auditam averterant iter, ab Hannibale circumventa. eius rei fama varie homines adfecit: pars occupatis maiore aegritudine animis levem ex comparatione priorum ducere recentem equitum iacturam, pars non id quod acciderat per se aestimare, sed ut in adfecto corpore quamvis levis causa magis quam valido gravior sentiretur, ita tum aegrae et adfectae civitati quodcumque adversi inciderit, non rerum magnitudine sed viribus extenuatis, quae nihil quod adgravaret pati possent, aestimandum esse. itaque ad remedium iam diu neque desideratum nec adhibitum, dictatorem dicendum, civitas confugit; et quia et consul aberat, a quo uno dici posse videbatur, nec per occupatam armis Punicis Italiam facile erat aut nuntium aut litteras mitti, nec dictatorem populus creare poterat, quod numquam ante eam diem factum erat, prodictatorem populus creavit Q. Fabium Maximum et magistrum equitum M. Minucium Rufum: his-

hisque negotium ab senatu datum ut muros turresque urbis firmarent et praesidia disponerent quibus locis videretur, pontesque rescinderent fluminum: pro urbe ac penatibus dimicandum esse, quando Italiam tueri nequissent.

IX. Hannibal recto itinere per Umbriam usque ad Spoletium venit. inde cum perpopulato agro urbem oppugnare adortus esset, cum magna caede suorum repulsus, coniectans ex unius coloniae haud nimis prospere temptatae viribus, quanta moles Romanae urbis esset, in agrum Picenum avertit iter non copia solum omnis generis frugum abundantem sed refertum praeda, quam effuse avidi atque egentes rapiebant. ibi per dies aliquot stativa habita refectusque miles hibernis itineribus ac palustri via proelioque magis ad eventum secundo quam levi aut facili adfectus. ubi satis quieti datum praeda ac populationibus magis quam otio aut requie gaudentibus, profectus Praetutianum Hadrianum agrum, Marsos inde Marrucinosque et Peligños devastat circaque Arpos et Luceriam proximam Apuliae regionem. Cn. Servilius consul levibus proeliis cum Gallis actis et uno oppido ignobili expugnato postquam de collegae exercitusque caede audivit, iam moenibus patriae metuens, ne abesset in discrimine extremo, ad urbem iter intendit.

Q. Fabius Maximus dictator iterum, quo die magistratum iniit vocato senatu, ab diis orsus, cum edocuisset patres plus negligentia caerimoniarum auspiciorumque quam temeritate atque inscitia peccatum a G. Flaminio consule esse, quaeque piacula irae deum essent ipsos deos consulendos esse, pervicit ut, quod non ferme decernitur nisi cum tetra prodigia nuntiata sunt, decemviri libros Sibyllinos adire iuberentur. qui inspectis fatalibus libris rettulerunt patribus, quod eius belli causa votum Marti foret, id non rite factum de integro atque amplius faciundum esse, et Iovi ludos magnos et aedes Veneri Erycinae ac Menti vovendas esse, et supplicationem lectisterniumque habendum et ver sacrum vovendum, si bellatum prospere esset resque publica in eodem quo ante bellum fuisset statu permansisset. senatus, quoniam Fabium belli cura occupatura esset, M. Aemilium praetorem ex collegii pontificum sententia omnia ea ut mature fiant, curare iubet. X. His senatus consultis perfectis L. Cornelius Lentulus pontifex maximus consulente collegio praetorum omnium primum populum consulendum de vere sacro censet, iniussu populi voveri non posse. rogatus in haec verba populus: „velitis iubeatisne haec sic fieri? si res publica populi Romani Quiritium ad quinquennium proximum, sic ut velim eam, sic salva servata erit hisce duellis — quod duellum populo Romano cum Carthaginiensi est quaeque duella cum Gallis sunt quive cis Alpes sunt —, datum donum duit populus Romanus Quiritium, quod ver adtulerit ex suillo ovillo caprino bovillo grege quaeque profana erunt, Iovi fieri ex qua die senatus populusque iusserit: qui faciet, quando volet quaque lege volet, facito: quo modo faxit, probe factum esto: si id moritur quod fieri oportebit, profanum esto neque sce-

lus esto: si quis rumpet occidetve insciens, ne fraus esto: si quis clepset, ne populo scelus esto neve cui cleptum erit: si atro die faxit insciens, probe factum esto: si nocte sive luce, si servus sive liber faxit, probe factum esto: si ante id ea senatus populusque iusserit fieri ac faxit, eo populus solutus liber esto". eiusdem rei causa ludi magni voti aeris trecentis triginta tribus milibus trecentis triginta tribus triente, praeter ea bubus Iovi trecentis, multis aliis divis bubus albis atque ceteris hostiis. votis rite nuncupatis supplicatio edicta, supplicatumque iere cum coniugibus ac liberis non urbana multitudo tantum sed agrestium etiam, quos in aliqua sua fortuna publica quoque contingebat cura. tum lectisternium per triduum habitum decemviris sacrorum curantibus: sex pulvinaria in conspectu fuerunt, Iovi ac Iunoni unum, alterum Neptuno ac Minervae, tertium Marti ac Veneri, quartum Apollini ac Dianae, quintum Vulcano ac Vestae, sextum Mercurio et Cereri. tum aedes votae: Veneri Erycinae aedem Q. Fabius Maximus dictator vovit, quia ita ex fatalibus libris edictum erat, ut is voveret cuius maximum imperium in civitate esset. Menti aedem T. Otacilius praetor vovit.

XI. Ita rebus divinis peractis tum de bello reque de publica dictator rettulit, quibus quotve legionibus victori hosti obviam eundum esse patres censerent. decretum ut ab Cn. Servilio consule exercitum acciperet: scriberet praeter ea ex civibus sociisque quantum equitum ac peditum videretur: cetera omnia ageret faceretque ut e re publica duceret. Fabius duas legiones se adiecturum ad Servilianum exercitum dixit: iis per magistrum equitum scriptis Tibur diem ad conveniendum edixit: edictoque proposito ut, quibus oppida castellaque immunita essent, uti commigrarent in loca tuta: ex agris quoque demigrarent omnis regionis eius, qua iturus Hannibal esset, tectis prius incensis ac frugibus corruptis ne cuius rei copia esset. ipse via Flaminia profectus obviam consuli exercituque cum ad Tiberim circa Ocriculum prospexisset agmen consulemque cum equitibus ad se prodeuntem, viatorem misit qui consuli nuntiaret ut sine lictoribus ad dictatorem veniret. qui cum dicto paruisset congressusque eorum ingentem speciem dictaturae apud cives sociosque vetustate iam prope oblitos eius imperii fecisset, litterae ab urbe adlatae sunt, naves onerarias commeatum ab Ostia in Hispaniam ad exercitum portantes a classe Punica circa portum Cosanum captas esse. itaque extemplo consul Ostiam proficisci iussus navibusque, quae ad urbem Romanam aut Ostiae essent, completis milite ac navalibus sociis persequi hostium classem ac litora Italiae tutari. magna vis hominum conscripta Romae erat: libertini etiam, quibus liberi essent et aetas militaris, in verba iuraverant: ex hoc urbano exercitu qui minores quinque et triginta annis erant in naves impositi, alii ut urbi praesiderent relicti.

XII. Dictator exercitu consulis accepto a Fulvio Flacco legato per grum Sabinum Tibur, quo diem ad conveniendum edixerat novis militi-

bus, venit. inde Praeneste ac transversis limitibus in viam Latinam est egressus, unde itineribus summa cum cura exploratis ad hostem ducit nullo loco, nisi quantum necessitas cogeret, fortunae se commissurus. quo primum die haud procul Arpis in conspectu hostium posuit castra, nulla mora facta quin Poenus educeret in aciem copiamque pugnandi faceret: sed ubi quieta omnia apud hostes nec castra ullo tumultu mota videt, increpans quidem, victos tandem suos Martios animos Romanis debellatumque concessumque propalam de virtute ac gloria esse, in castra rediit: ceterum tacita cura animum incessit, quod cum duce haudquaquam Flaminio Sempronioque simili futura sibi res esset, ac tum demum edocti malis Romani parem Hannibali ducem quaesissent. et prudentiam quidem non vim dictatoris extemplo timuit: constantiam haud dum expertus agitare ac temptare animum movendo crebro castra populandoque in oculis eius agros sociorum coepit: et modo citato agmine ex conspectu abibat, modo repente in aliquo flexu viae, si excipere digressum in aequum posset, occultus obsistebat. Fabius per loca alta agmen ducebat modico ab hoste intervallo ut neque omitteret eum neque congrederetur: castris, nisi quantum usus necessario cogeret, tenebatur miles: pabulum et ligna nec pauci petebant nec passim: equitum levisque armaturae statio, composita instructaque in subitos tumultus, et suo militi tuta omnia et infesta effusis hostium populatoribus praebebat: neque universo periculo summa rerum committebatur, et parva momenta levium certaminum ex tuto coeptorum finitimoque receptu adsuefaciebant territum pristinis cladibus militem minus iam tandem aut virtutis aut fortunae paenitere suae. sed non Hannibalem magis infestum tam sanis consiliis habebat quam magistrum equitum, qui nihil aliud quam quod impar erat imperio morae ad rem publicam praecipitandam habebat, ferox rapidusque in consiliis ac lingua immodicus. primo inter paucos, dein propalam in vulgus pro cunctatore segnem pro cauto timidum — adfingens vicina virtutibus vitia — compellabat, premendoque superiorem, quae pessima ars nimis prosperis multorum successibus crevit, sese extollebat.

XIII. Hannibal ex Hirpinis in Samnium transit, Beneventanum depopulatur agrum, Telesiam urbem capit, irritat etiam de industria ducem, si forte accensum tot indignitatibus cladibus sociorum detrahere ad aequum certamen possit. inter multitudinem sociorum Italici generis, qui ad Trasumennum capti ab Hannibale dimissique fuerant, tres Campani equites erant, multis iam tum illecti donis promissisque Hannibalis ad conciliandos popularium animos: hi nuntiantes, si in Campaniam exercitum admovisset, Capuae potiendae copiam fore, cum res maior quam auctores esset, dubium Hannibalem alternisque fidentem ac diffidentem tamen ut Campanos ex Samnio peteret moverunt: monitos, ut etiam atque etiam promissa rebus adfirmarent, iussosque cum pluribus et aliquibus principum redire ad se dimisit. ipse imperat duci ut se in agrum Casinatem ducat, edoctus a peritis regionum, si eum saltum occupasset,

Digitized by Google

exitum Romano ad opem ferendam sociis interclusurum. sed Punicum abhorrens ab Latino nomine Casilinum pro Casino dux ut acciperet fecit, aversusque ab suo itinere per Allifanum Calatinumque et Calenum agrum in campum Stellatem descendit. ubi cum montibus fluminibusque clausam regionem circumspexisset, vocatum ducem percunctatur, ubi terrarum esset. cum is Casilini eo die mansurum eum dixisset, tum demum cognitus est error et Casinum longe inde alia regione esse: virgisque caeso duce et ad reliquorum terrorem in crucem sublato, castris communitis, Maharbalem cum equitibus in agrum Falernum praedatum dimisit. usque ad aquas Sinuessanas populatio ea pervenit: ingentem cladem, fugam tamen terroremque latius Numidae fecerunt: nec tamen is terror, cum omnia bello flagrarent, fide socios dimovit, videlicet quia iusto et moderato regebantur imperio, nec abnuebant, quod unum vinculum fidei est, melioribus parere.

XIV. Ut vero, postquam ad Vulturnum flumen castra sunt posita, exurebatur amoenissimus Italiae ager villaeque passim incendiis fumabant per iuga Massici montis Fabio ducente, tum prope de integro seditio accensa. quieti fuerant enim per paucos dies, quia, cum celerius solito ductum agmen esset, festinari ad prohibendam populationibus Campaniam crediderant: ut vero in extrema iuga Massici montis ventum est, hostes sub oculis erant Falerni agri colonorumque Sinuessae tecta urentes, nec ulla erat mentio pugnae, „spectatumne huc“ inquit Minucius „ad rem fruendam oculis — sociorum caedes et incendia — venimus? nec si nullius alterius, nos ne civium quidem horum pudet, quos Sinuessam colonos patres nostri miserunt ut ab Samnite hoste tuta haec ora esset, quam nunc non vicinus Samnis urit sed Poenus advena, ab extremis orbis terrarum terminis nostra cunctatione et socordia iam huc progressus? tantum pro degeneramus a patribus nostris ut, praeter quam oram illi suam Punicas vagari classes dedecus esse imperii sui duxerint, eam nunc plenam hostium Numidarumque ac Maurorum iam factam videamus? qui modo Saguntum oppugnari indignando non homines tantum sed foedera et deos ciebamus, scandentem moenia Romanae coloniae Hannibalem laeti spectamus. fumus ex incendiis villarum agrorumque in oculos atque ora venit, strepunt aures clamoribus plorantium sociorum saepius nos quam deorum invocantium opem —: nos hic pecorum modo per aestivos saltus deviasque calles exercitum ducimus conditi nubibus silvisque. si hoc modo peragrando cacumina saltusque M. Furius recipere a Gallis urbem voluisset, quo hic novus Camillus — nobis dictator unicus in rebus adfectis quaesitus — Italiam ab Hannibale recuperare parat, Gallorum Roma esset, quam vereor ne sic cunctantibus nobis Hannibali ac Poenis totiens servaverint maiores nostri. sed vir ac vere Romanus, quo die dictatorem eum ex auctoritate patrum iussuque populi dictum Veios adlatum est, cum esset satis altum Ianiculum, ubi sedens prospectaret hostem, descendit in aequum atque illo ipso die media in urbe, qua nunc busta

Gallica sunt, et postero die citra Gabios cecidit Gallorum legiones. quid, post multos annos cum ad Furculas Caudinas ab Samnite hoste sub iugum missi sumus, utrum tandem L. Papirius Cursor iuga Samnii perlustrando an Luceriam premendo obsidendoque et lacessendo victorem hostem depulsum ab Romanis cervicibus iugum superbo Samniti imposuit? modo C. Lutatio quae alia res quam celeritas victoriam dedit, quod postero die quam hostem vidit, classem gravem commeatibus impeditam suomet ipsam instrumento atque apparatu oppressit? stultitia est sedendo aut votis debellari credere posse: armari copias oportet et deducendas in aequum ut vir cum viro congrediaris: audendo atque agendo res Romana crevit non iis segnibus consiliis, quae timidi cauta vocant". haec velut contionanti Minucio circumfundebatur tribunorum equitumque Romanorum multitudo et ad aures quoque militum dicta ferocia evolvebantur, ac, si militaris suffragii res esset, haud dubie ferebant Minucium Fabio duci praelaturbs.

XV. Fabius pariter in suos haud minus quam in hostes intentus, prius ab illis invictum animum praestat. quamquam probe scit non in castris modo suis sed iam etiam Romae infamem suam cunctationem esse, obstinatus tamen tenore eodem consiliorum aestatis reliquum extraxit, ut Hannibal destitutus ab spe summa ope petiti certaminis iam hibernis locum circumspectaret, quia ea regio praesentis erat copiae non perpetuae, arbusta vineaeque et consita omnia magis amoenis quam necessariis fructibus. haec per exploratores relata Fabio. cum satis sciret per easdem angustias, quibus intraverat Falernum agrum, rediturum, Callicolam montem et Casilinum occupat modicis praesidiis, quae urbs Vulturno flumine dirempta Falernum a Campano agro dividit: ipse iugis isdem exercitum reducit misso exploratum cum quadringentis equitibus sociorum L. Hostilio Mancino. qui ex turba iuvenum audientium saepe ferociter contionantem magistrum equitum progressus primo exploratoris modo ut ex tuto specularetur hostem, ubi vagos passim per vicos Numidas vidit, per occasionem etiam paucos occidit, extemplo occupatus certamine est animus exciderunteque praecepta dictatoris, qui, quantum tuto posset, progressum prius recipere sese iusserat quam in conspectum hostium veniret. Numidae alii atque alii occursantes refugientesque ad castra prope ipsum cum fatigatione equorum atque hominum pertrahere: inde Carthalo, penes quem summa equestris imperii erat, concitatis equis invectus cum prius quam ad coniectum teli veniret avertisset hostes, quinque ferme milia continenti cursu secutus est fugientes. Mancinus, postquam nec hostem desistere sequi nec spem vidit effugiendi esse, cohortatus suos in proelium rediit omni parte virium impar: itaque ipse et delecti equitum circumventi occiduntur: ceteri effuso rursus cursu Cales primum, inde prope inviis callibus ad dictatorem perfugerunt.

Eo forte die Minucius se coniunxerat Fabio missus ad firmandum praesidio saltum, qui super Tarracinam in artas coactus fauces imminet

Digitized by Google

mari, ne ab Sinuessa Poenus Appiae limite pervenire in agrum Romanum posset. coniunctis exercitibus dictator ac magister equitum castra in viam deferunt, qua Hannibal ducturus erat. duo inde milia hostes aberant. XVI. Postero die Poeni quod viae inter bina castra erat agmine complevere. cum Romani sub ipso constitissent vallo haud dubie aequiore loco, successit tamen Poenus cum expeditis equitibus, atque ad lacessendum hostem carptim Poeni et procursando recipiendoque sese pugnavere. restitit suo loco Romana acies: lenta pugna et ex dictatoris magis quam Hannibalis fuit voluntate: ducenti ab Romanis, octingenti hostium cecidere. Inclusus inde videri Hannibal via ad Casilinum obsessa, cum Capua et Samnium et tantum ab tergo divitum sociorum Romanis commeatus subveheret, Poenus inter Formiana saxa ac Liternas arenas stagnaque perhorrida situ hibernaturus esset. nec Hannibalem fefellit suis se artibus peti: itaque cum per Casilinum evadere non posset petendique montes et iugum Calliculae superandum esset, necubi Romanus inclusum vallibus agmen adgrederetur, ludibrium oculorum specie terribile ad frustrandum hostem commentus principio noctis furtim succedere ad montes statuit. fallacis consilii talis apparatus fuit: faces undique ex agris collectae fascesque virgarum atque aridi sarmenti praeliganturque cornibus boum, quos domitos indomitosque multos inter ceteram agrestem praedam agebat: ad duo milia ferme boum effecta, Hasdrubalique negotium datum ut primis tenebris noctis id armentum accensis cornibus ad montes ageret, maxime, si posset, super saltus ab hoste insessos. XVII. Primis tenebris silentio mota castra, boves aliquanto ante signa acti. ubi ad radices montium viasque angustas ventum est, signum extemplo datur ut accensis cornibus armenta in adversos concitentur montes. et metus ipse relucentis flammae a capite calorque iam ad vivum ad imaque cornuum adveniens velut stimulatos furore agebat boves. quo repente discursu haud secus quam silvis montibusque accensis omnia circum virgulta ardere, capitumque irrita quassatio excitans flammam hominum passim discurrentium speciem praebebat. qui ad transitum saltus insidendum locati erant, ubi in summis montibus ac super se quosdam ignes conspexere, circumventos se esse rati praesidio excessere: qua minime densae micabant flammae, velut tutissimum iter petentes summa montium iuga, tamen in quosdam boves palatos a suis gregibus inciderunt: et primo cum procul cernerent, veluti flammas spirantium miracalo adtoniti constiterunt, deinde, ut humana apparuit fraus, tum vero insidias rati esse, cum maiore metu concitant se in fugam, levi quoque armaturae hostium incurrere. ceterum nox aequato timore neutros pugnam incipientes ad lucem tenuit: inter ea toto agmine Hannibal transducto per saltum et quibusdam in ipso saltu hostium oppressis in agro Allifano posuit castra.

XVIII. Hunc tumultum sensit Fabius: ceterum et insidias esse ratus et ab nocturno utique abhorrens certamine suos munimentis tenuit.

Digitized by Google

luce prima sub iugo montis proelium fuit, quo interclusam ab suis levem armaturam facile — et enim numero aliquantum praestabant — Romani superassent, nisi Hispanorum cohors ad id ipsum remissa ab Hannibale pervenisset. ea adsuetior montibus et ad concursandum inter saxa rupesque aptior ac levior quoque cum velocitate corporum tum armorum habitu campestrem hostem — gravem armis statariumque — pugnae genere facile elusit. ita haudquaquam pari certamine digressi, Hispani fere omnes incolumes, Romani aliquot suis amissis in castra contenderunt.

Fabius quoque movit castra transgressusque saltum super Allifas loco alte ac munito consedit. tum per Samnium Romam se petere simulans Hannibal usque in Pelignos populabundus rediit: Fabius medius inter hostium agmen urbemque Romam iugis ducebat nec absistens nec congrediens. ex Peignis Poenus flexit iter retroque Apuliam repetens Gereonium pervenit, urbem metu, quia collapsa ruinis pars moenium erat, ab suis desertam. dictator in Larinate agro castra communiit. inde sacrorum causa Romam revocatus, non imperio modo sed consilio etiam ac prope precibus agens cum magistro equitum, ut plus consilio quam fortunae confidat et se potius ducem quam Sempronium Flaminiumque imitetur: ne nihil actum censeret extracta prope aestate per ludificationem hostis: medicos quoque plus interdum quiete quam movendo atque agendo proficere: haud parvam rem esse ab totiens victore hoste vinci desisse, ab continuis cladibus respirasse. haec nequiquam praemonito magistro equitum Romam est profectus.

XIX. Principio aestatis, qua haec gerebantur, in Hispania quoque terra marique coeptum bellum est. Hasdrubal ad eum navium numerum, quem a fratre instructum paratumque acceperat, decem adiecit: quadraginta navium classem Himilconi tradit, atque ita Carthagine profectus navibus prope terram exercitum in litore ducebat paratus confligere, quacumque parte copiarum hostis occurrisset. Cn. Scipioni, postquam movisse ex hibernis hostem audivit, primo idem consilii fuit: deinde minus terra propter ingentem famam novorum auxiliorum concurrere ausus delecto milite ad naves imposito quinque et triginta navium classe ire obviam hosti pergit: altero ab Tarracone die ad stationem decem milia passuum distantem ab ostio Hiberi amnis pervenit. inde duae Massiliensium speculatoriae praemissae rettulere classem Punicam stare in ostio fluminis castraque in ripa posita: itaque ut improvidos incautosque universo simul effuso terrore opprimeret, sublatis anchoris ad hostem vadit. multas et locis altis positas turres Hispania habet, quibus et speculis et propugnaculis adversus latrones utuntur. inde primo conspectis hostium navibus datum signum Hasdrubali est, tumultusque prius in terra et castris quam ad mare et ad naves est ortus, non dum aut pulsu remorum strepituque alio nautico exaudito aut aperientibus classem promontoriis, cum repente eques alius super alium ab Hasdrubale missus vagos in litore quietosque in tentoriis suis nihil minus quam hostem aut proelium

Digitized by Google

eo die exspectantes conscendere naves propere atque arma capere iubet: classem Romanam iam haud procul portu esse. haec equites dimissi passim imperabant. mox Hasdrubal ipse cum omni exercitu aderat, varioque omnia tumultu strepunt ruentibus in naves simul remigibus militibusque fugientium magis e terra quam in pugnam euntium modo. vix dum omnes conscenderant, cum alii resolutis oris in anchoras evehuntur, alii, ne quid teneat, anchoralia incidunt, raptimque omnia praepropere agendo militum apparatu nautica ministeria impediuntur, trepidatione nautarum capere et aptare arma miles prohibentur. et iam Romanus non adpropinquabat modo sed direxerat etiam in pugnam naves. itaque non ab hoste et proelio magis Poeni quam suomet ipsi tumultu turbati et temptata verius pugna quam inita in fugam averterunt classem: et cum adversi amnis os lato agmini ac tam multis simul venientibus haud sane intrabile esset, in litus passim naves egerunt, atque alii vadis alii sicco litore excepti partim armati partim inermes ad instructam per litus aciem suorum perfugere. duae tamen primo concursu captae erant Punicae naves, quattuor suppressae. XX. Romani, quamquam terra hostium erat armatamque aciem toto praetentam in litore cernebant, haud cunctanter insecuti trepidam hostium classem naves omnes, quae non aut perfregerant proras litori illisas aut carinas fixerant vadis, religatas puppibus in altum extraxere, ad quinque et viginti naves ex quadraginta cepere. Neque id pulcherrimum eius victoriae fuit sed quod una levi pugna toto eius orae mari potiti erant. itaque ad Onusam classe provecti exscensione ab navibus in terram facta cum urbem vi cepissent captamque diripuissent, Carthaginem inde petunt, atque omnem agrum circa depopulati postremo tecta quoque iniuncta muro portisque incenderunt. inde iam praeda gravis ad Longunticam pervenit classis, ubi vis magna sparti ad rem nauticam congesta ab Hasdrubale: quod satis in usum fuit sublato ceterum omne incensum est. nec in continentis modo proiectas oras sed in Ebusum insulam transmissum. ubi urbe, quae caput insulae est, biduum nequiquam summo labore oppugnata ubi in spem irritam frustra teri tempus animadversum est, ad populationem agri versi direptis aliquot incensisque vicis maiore quam ex continenti praeda parta cum in naves se recepissent, ex Balearibus insulis legati pacem petentes ad Scipionem venerunt. inde flexa retro classis reditumque in citeriora provinciae, quo omnium populorum, qui Hiberum accolunt, multorum et ultimae Hispaniae legati concurrerunt. sed qui vere dicionis imperiique Romani facti sint obsidibus datis, populi amplius fuerunt centum viginti. igitur terrestribus quoque copiis satis fidens Romanus usque ad saltum Castulonensem est progressus. Hasdrubal in Lusitaniam ac propius Oceanum concessit.

XXI. Quietum inde fore videbatur reliquum aestatis tempus, fuissetque per Poenum hostem: sed praeterquam quod ipsorum Hispanorum inquieta avidaque in novas res sunt ingenia, Mandonius Indebilisque, qui

Digitized by Google

antea Ilergetum regulus fuerat, postquam Romani ab saltu recessere ad maritimam oram, concitis popularibus in agrum pacatum sociorum Romanorum ad populandum venerunt. adversus eos tribunus militum cum expeditis auxiliis a Scipione missi levi certamine ut tumultuariam manum fudere omnes occisis quibusdam captisque magnaque parte armis exuta. hic tamen tumultus cedentem ad Oceanum Hasdrubalem cis Hiberum ad socios tutandos retraxit. castra Punica in agro Ilergavonensium, castra Romana ad Novam classem erant, cum fama repens alio avertit bellum. Celtiberi, qui principes regionis suae legatos miserant obsidesque dederant Romanis, nuntio misso a Scipione exciti arma capiunt provinciamque Carthaginiensium valido exercitu invadunt, tria oppida vi expugnant. inde cum ipso Hasdrubale duobus proeliis egregie pugnant ac quindecim milia hostium occiderunt, quattuor milia cum multis militaribus signis capiunt.

XXII. Hoc statu rerum in Hispania P. Scipio in provinciam venit, prorogato post consulatum imperio ab senatu missus cum triginta longis navibus et octo milibus militum magnoque commeatu advecto. ea classis ingens agmine onerariarum procul visa cum magna laetitia civium sociorumque portum Tarraconis ex alto tenuit. ibi milite exposito profectus Scipio fratri se coniungit ac deinde communi animo consilioque gerebant bellum. occupatis igitur Carthaginiensibus Celtiberico bello haud cunctanter Hiberum transgrediuntur nec ullo viso hoste Saguntum pergunt ire, quod ibi obsides totius Hispaniae traditos ab Hannibale fama erat modico in arce custodiri praesidio. id unum pignus inclinatos ad Romanam societatem omnium Hispaniae populorum animos morabatur, ne sanguine liberum suorum culpa defectionis lueretur. eo vinculo Hispaniam vir unus sollerti magis quam fideli consilio exsolvit: Abelux erat Sagunti nobilis Hispanus, fidus ante Poenis, tum, qualia plerumque sunt barbarorum ingenia, cum fortuna mutaverat fidem. ceterum transfugam sine magnae rei prodifione venientem ad hostes nihil aliud quam unum vile atque infame corpus esse ratus, id agebat ut quam maximum emolumentum novis sociis esset. circumspectis igitur omnibus, quae fortuna potestatis eius poterat facere, obsidibus potissimum tradendis animum adiecit, eam unam rem maxime ratus conciliaturam Romanis principum Hispaniae amicitiam. sed cum iniussu Bostaris praefecti satis sciret nihil obsidium custodes facturos esse, Bostarem ipsum arte adgreditur. castra extra urbem in ipso litore habebat Bostar, ut aditum ex ea parte intercluderet Romanis. ibi eum in secretum abductum velut ignorantem monet, quo statu sit res: metum continuisse ad eam diem Hispanorum animos, quia procul Romani abessent: nunc cis Hiberum castra Romana esse arcem tutam perfugiumque novas volentibus res: itaque quos metus non teneat, beneficio et gratia devinciendos esse. miranti Bostari percunctantique, quod nam id subitum tantae rei donum posset esse, „obsides“ inquit „in civitates remitte: id et privatim pa-

Digitized by Google

rentibus, quorum maximum nomen in civitatibus est suis, et publice populis gratum erit: vult sibi quisque credi et habita fides ipsam plerumque obligat fidem: ministerium restituendorum domos obsidium mihimet deposco ipse, ut opera quoque impensa consilium adiuvem meum et rei suapte natura gratae quantam insuper gratiam possim adiciam". homini non ad cetera Punica ingenia callido ut persuasit, nocte clam progressus ad hostium stationes conventis quibusdam auxiliaribus Hispanis et ab his ad Scipionem perductus, quid adferret, expromit: et fide accepta dataque ac loco et tempore constituto ad obsides tradendos Saguntum redit. diem insequentem absumpsit cum Bostare mandatis ad rem agendam accipiendis: dimissus cum se nocte iturum, ut custodias hostium falleret, constituisset, ad compositam cum iis horam excitatis custodibus puerorum profectus veluti ignarus in praeparatas sua fraude insidias ducit. in castra Romana perducti: cetera omnia de reddendis obsidibus sic ut cum Bostare constitutum erat acta per eundem ordinem quo si Carthaginiensium nomine sic ageretur. maior aliquanto Romanorum gratia fuit in re pari quam quanta futura Carthaginiensium fuerat: illos enim graves superbos in rebus secundis expertos fortuna et timor mitigasse videri poterat: Romanus primo adventu incognitus ante ab re clementi liberalique initium fecerat. et Abelux, vir prudens, haud frustra videbatur socios mutasse: itaque ingenti consensu defectionem omnes spectare, armaque extemplo mota forent, ni hiems, quae Romanos quoque et Carthaginienses concedere in tecta coegit, intervenisset.

XXIII. Haec in Hispania quoque secunda aestate Punici belli gesta, cum in Italia paulum intervalli cladibus Romanis sollers cunctatio Fabii fecisset: quae ut Hannibalem non mediocri sollicitum cura habebat, tandem eum militiae magistrum delegisse Romanos cernentem, qui bellum ratione non fortuna gereret, ita contempta erat inter cives armatos pariter togatosque, utique postquam absente eo temeritate magistri equitum laeto verius dixerim quam prospero eventu pugnatum fuerat. accesserant duae res ad augendam invidiam dictatoris, una fraude ac dolo Hannibalis, quod, cum a perfugis ei monstratus ager dictatoris esset, omnibus circa solo aequatis ab uno eo ferrum ignemque et vim omnem hostium abstineri iussit, ut occulti alicuius pacti ea merces videri posset, altera ipsius facto, primo forsitan dubio, quia non exspectata in eo senatus auctoritas est, ad extremum haud ambigne in maximam laudem verso, in permutandis captivis quod, sic ut primo Punico bello factum erat, convenerat inter duces Romanum Poenumque ut, quae pars plus reciperet quam daret, argenti pondo bina et selibras in militem praestaret. duocentos quadraginta septem cum plures Romanus quam Poenus recepisset, argentumque pro eis debitum saepe iactata in senatu re, quoniam non consuluisset patres, tardius erogaretur, inviolatum ab hoste agrum misso Romam Quinto filio vendidit fidemque publicam impendio privato exsolvit.

Digitized by Google

Hannibal pro Gereonii moenibus, cuius urbis captae atque incensae ab se in usum horreorum pauca reliquerat tecta, in stativis erat. inde frumentatum duas exercitus partes mittebat, cum tertia ipse expedita in statione erat simul castris praesidio et circumspectans, necunde impetus in frumentatores fieret. XXIV. Romanus tunc exercitus in agro Larinati erat. praeerat Minucius magister equitum profecto, sic ut ante dictum est, ad urbem dictatore. ceterum castra, quae in monte alto ac tuto loco posita fuerant, iam in planum deferuntur, agitabanturque pro ingenio ducis consilia calidiora, ut impetus aut in frumentatores palatos aut in castra relicta cum levi praesidio fieret. nec Hannibalem fefellit cum duce mutatam esse belli rationem et ferocius quam consultius rem hostes gesturos. ipse autem — quod minime quis crederet — cum hostis propius esset, tertiam partem militum frumentatum duabus in castris retentis dimisit, dein castra ipsa propius hostem movit duo ferme a Gereonio milia in tumulum hosti conspectum, ut intentum sciret esse ad frumentatores, si qua vis fieret, tutandos. propior inde ei atque ipsis imminens Romanorum castris tumulus apparuit, ad quem capiendum si luce palam iretur, quia haud dubie hostis breviore via praeventurus erat, nocte clam missi Numidae ceperunt. quos tenentes locum contempta paucitate Romani postero die cum deiecissent, ipsi eo transferunt castra. tum itaque exiguum spatii vallum a vallo aberat et id ipsum tota prope compleverat Romana acies, simul et per aversa castra equitatus cum levi armatura emissus in frumentatores late caedem fugamque hostium palatorum fecit: nec acie certare Hannibal ausus, quia tanta paucitate vix castra, si oppugnarentur, tutari poterat: iamque artibus Fabii — pars exercitus aberat iam ferme — sedendo et cunctando bellum gerebat receperatque suos in priora castra, quae pro Gereonii moenibus erant. iusta quoque acie et collatis signis dimicatum quidam auctores sunt: primo concursu Poenum usque ad castra fusum, inde eruptione facta repente versum terrorem in Romanos, Numerii Decimii Samnitis deinde interventu proelium restitutum: hunc principem genere ac divitiis non Boviani modo, unde erat, sed toto Samnio, iussu dictatoris octo milia peditum mille equites adducentem in castra, ab tergo cum apparuisset Hannibali, speciem parti utrique praebuisse novi praesidii cum Q. Fabio ab Roma venientis. Hannibalem insidiarum quoque aliquid timentem recepisse suos, Romanum insecutum adiuvante Samnite duo castella eo die expugnasse. sex milia hostium caesa, quinque ad modum Romanorum: tamen in tam pari prope clade famam egregiae victoriae cum vanioribus litteris magistri equitum Romam perlatam.

XXV. De iis rebus persaepe et in senatu et in contione actum est. cum laeta civitate dictator unus nihil nec famae nec litteris crederet, ut vera omnia essent, secunda se magis quam adversa timere diceret, tum M. Metellus tribunus plebis id enim ferendum esse negat: non praesentem solum dictatorem obstitisse rei bene gerendae sed absentem etiam

Digitized by Google

gestae obstare, et in ducendo bello ac sedulo tempus terere quo diutius in magistratu sit solusque et Romae et in exercitu imperium habeat: quippe consulum alterum in acie cecidisse, alterum specie classis Punicae persequendae procul ab Italia ablegatum: duos praetores Sicilia atque Sardinia occupatos, quorum neutra hoc tempore provincia praetore egeat: M. Minucium magistrum equitum, ne hostem videret, ne quid rei bellicae gereret, prope in custodiam habitum: itaque hercule non Samnium modo, quo iam tamquam trans Hiberum agro Poenis concessum sit, sed et Campanum Calenumque et Falernum agrum pervastatos esse, sedenti Casilini dictatore et legionibus populi Romani agrum suum tutante. exercitum cupientem pugnare et magistrum equitum clausos prope intra vallum retentos, tamquam hostibus captivis arma adempta: tandem, ut abscesserit inde dictator, ut obsidione liberatos extra vallum egressos fudisse ac fugasse hostes. quas ob res, si antiquus animus plebei Romanae esset, audaciter se laturum fuisse de abrogando Q. Fabii imperio? nunc modicam rogationem promulgaturum de aequando magistri equitum et dictatoris iure. nec tamen ne ita quidem prius mittendum ad exercitum Q. Fabium quam consulem in locum C. Flaminii suffecisset. Dictator contionibus se abstinuit in actione minime popularis: ne in senatu quidem satis aequis auribus audiebatur tunc, cum hostem verbis extolleret bienniique clades per temeritatem atque inscitiam ducum acceptas referret magistroque equitum, quod contra dictum suum pugnasset, rationem diceret reddendam esse. si penes se summa imperii consiliique sit, prope diem effecturum ut sciant homines, bono imperatore haud magni fortunam momenti esse, mentem rationemque dominari, et in tempore et sine ignominia servasse exercitum quam multa milia hostium occidisse maiorem gloriam esse. huius generis orationibus frustra habitis et consule creato M. Atilio Regulo, ne praesens de iure imperii dimicaret, pridie quam rogationis ferendae dies adesset, nocte ad exercitum abiit. luce orta cum plebis concilium esset, magis tacita invidia dictatoris favorque magistri equitum animos versabat, quam satis audebant homines ad suadendum quod vulgo placebat prodire, et favore superante auctoritas tamen rogationi deerat. unus inventus est suasor legis C. Terentius Varro, qui priore anno praetor fuerat, loco non humili solum sed etiam sordido ortus. patrem lanium fuisse ferunt, ipsum institorem mercis, filioque hoc ipso in servilia eius artis ministeria usum. XXVI. Is iuvenis, ut primum ex eo genere quaestus pecunia a patre relicta animos ad spem liberalioris fortunae fecit, togaque et forum placuere, proclamando pro sordidis hominibus causisque adversus rem et famam bonorum primum in notitiam populi deinde ad honores pervenit: quaesturaque et duabus aedilitatibus — plebeia et curuli — postremo et praetura perfunctus iam ad consulatus spem cum adtolleret animos, haud parum callide auram favoris popularis ex dictatoria invidia petit scitique plebis unus gratiam tulit. omnes eam rogationem quique Romae quique

in exercitu erant — aequi atque iniqui — praeter ipsum dictatorem. in contumeliam eius latam acceperunt: ipse, qua gravitate animi criminantes se ad multitudinem inimicos tulerat, eadem et populi in se saevientem iniuriam tulit, acceptisque in ipso itinere litteris senatus consulti de aequato imperio, satis fidens, haudquaquam cum imperii iure artem imperandi aequatam, cumque invicto a civibus hostibusque animo ad exercitum rediit.

XXVII. Minucius vero cum iam ante vix tolerabilis fuisset secundis rebus ac favore vulgi, tum utique immodice immodesteque non Hannibale magis victo ab se quam Q. Fabio gloriari: illum in rebus asperis unicum ducem ac parem quaesitum Hannibali, maiorem minori, dictatorem magistro equitum, quod nulla memoria habeat annalium, iussu populi aequatum in eadem civitate, in qua magistri equitum virgas ac secures dictatoris tremere atque horrere soliti sint: tantum suam felicitatem virtutemque enituisse: ergo secuturum quoque se fortunam suam, si dictator in cunctatione ac segnitie deorum hominumque iudicio damnata perstaret. itaque quo die primum congressus est cum Q. Fabio, statuendum omnium primum ait esse, quem ad modum imperio aequato utantur: se optimum ducere aut diebus alternis aut, si maiora intervalla placerent, partitis temporibus alterius summum ius imperiumque esse, ut par hosti non solum consilio sed viribus etiam esset, si quam occasionem rei gerendae habuisset. Q. Fabio haudquaquam id placere: omnia fortunam enim habituram, quaecumque temeritas collegae habuisset: sibi communicatum cum illo non ademptum imperium esse: itaque se numquam volentem parte qua posset rerum consilio gerendarum cessurum, nec se tempora aut dies imperii cum eo, exercitum divisurum, suisque consiliis, quoniam omnia non liceret, quae posset servaturum. ita obtinuit ut legiones, sic ut consulibus mos esset, inter se dividerent: prima et quarta Minucio, secunda et tertia Fabio evenerunt: item equites pari numero sociumque et Latini nominis auxilia diviserunt: castris se quoque separari magister equitum voluit.

XXVIII. Duplex inde Hannibali gaudium fuit: — neque enim quicquam eorum, quae apud hostes agerentur, eum fallebat et perfugis multa indicantibus et per suos explorantem —: nam et liberam Minucii temeritatem se suo modo captaturum et sollertiae Fabii dimidium virium decessisse. tumulus erat inter castra Minucii et Poenorum, quem qui occupasset, haud dubie iniquiorem erat hosti locum facturus. eum non tam capere sine certamine volebat Hannibal, quamquam id operae pretium erat, quam causam certaminis cum Minucio, quem semper occursurum ad obsistendum satis sciebat, contrahere. ager omnis medius erat prima specie inutilis insidiatori, quia non modo silvestre quicquam sed ne vepribus quidem vestitum habebat, re ipsa natus tegendis insidiis eo magis, quod in nuda valle nulla talis fraus timeri poterat: et erant in anfractibus cavae rupes, ut quaedam earum ducenos armatos possent capere. in

has latebras, quot quemque locum apte insidere poterant, quinque milia conduntur peditum equitumque: necubi tamen aut motus alicuius temere egressi aut fulgor armorum fraudem in valle tam aperta detegeret, missis paucis prima luce ad capiendum quem ante diximus tumulum avertit oculos hostium. primo statim conspectu contempta paucitas, ac sibi quisque deposcere pellendos inde hostes ad locum capiendum. dux ipse inter stolidissimos ferocissimosque ad arma vocat, et vanis animis et minis increpat hostem: principio levem armaturam dimittit, deinde conserto agmine mittit equites, postremo, cum hostibus quoque subsidia mitti videret, instructis legionibus procedit. et Hannibal laborantibus suis alia atque alia ut crescente certamine mittens auxilia peditum equitumque iam iustam expleverat aciem, ac totis utrimque viribus certatur. prima levis armatura Romanorum, praeoccupatum inferiore loco succedens tumulum, pulsa detrusaque terrorem in succedentem intulit equitem et ad signa legionum refugit. peditum acies inter perculsos impavida sola erat videbaturque, si iusta ac si recta pugna esset, haudquaquam impar futura: tantum animorum fecerat prospere ante paucos dies res gesta. sed exorti repente insidiatores eum tumultum terroremque in latera utrimque ab tergoque incursantes fecerunt, ut neque animus ad pugnam neque ad fugam spes cuiquam superesset. XXIX. Tum Fabius primo clamore paventium audito, dein conspecta procul turbata acie, „ita est“ inquit, „non celerius quam timui deprendit fortuna temeritatem: Fabio aequatus imperio Hannibalem et virtute et fortuna superiorem videt. sed aliud iurgandi succensendique tempus erit: nunc signa extra vallum proferte: victoriam hosti extorqueamus, confessionem erroris civibus“. iam magna ex parte caesis aliis aliis circumspectantibus fugam Fabiana se acies repente velut caelo dimissa ad auxilium ostendit: itaque, priusquam ad coniectum teli veniret aut manum consereret, et suos a fuga effusa et ab nimis feroci pugna hostes continuit: qui solutis ordinibus vage dissipati erant, undique confugerunt ad integram aciem, qui plures simul terga dederant, conversi in hostem volventesque orbem nunc sensim referre pedem nunc conglobati restare: ac iam prope una acies facta erat victi atque integri exercitus inferebantque signa in hostem, cum Poenus receptui cecinit, palam ferente Hannibale ab se Minucium, se ab Fabio victum.

Ita per variam fortunam diei maiore parte exacta cum in castra reditum esset, Minucius convocatis militibus „saepe ego“ inquit „audivi, milites, eum primum esse virum, qui ipse consulat quid in rem sit, secundum eum qui bene monenti obediat: qui nec ipse consulere nec alteri parere sciat, eum extremi ingenii esse. nobis quoniam prima animi ingeniique negata sors est, secundam ac mediam teneamus et, dum imperare discimus, parere prudenti in animum inducamus. castra cum Fabio iungamus: ad praetorium eius signa cum tulerimus, ubi ego eum patrem appellavero, quod beneficio eius erga nos ac maiestate eius dignum est, vos, milites, eos, quorum vos modo arma dexterae texerunt, patro-

Digitized by Google

nos salutabitis, et — si nihil aliud — gratorum certe nobis animorum gloriam dies hic dederit". XXX. Signo dato conclamatur inde ut colligantur vasa. profecti et agmine incedentes dictatoris castra in admirationem et ipsum et omnes qui circa erant converterunt. ut constituta sunt ante tribunal signa, progressus ante alios magister equitum, cum patrem Fabium appellasset circumfusosque militum eius totum agmen patronos consalutasset, „parentibus" inquit „meis, dictator, quibus te modo nomine, quo fando possum, aequavi, vitam tantum debeo, tibi cum meam salutem tum omnium horum: itaque plebei scitum, quo oneratus magis quam honoratus sum, primus antiquo abrogoque et, quod tibi mihique, quod exercitibusque his tuis — servato ac conservatori — sit felix, sub imperium auspiciumque tuum redeo et signa haec legionesque restituo: tu, quaeso, placatus me magistri equitum, hos ordines suos quemque tenere iubeas". tum dextrae interiunctae militesque contione dimissa ab notis ignotisque benigne atque hospitaliter invitati, laetusque dies ex ad modum tristi paulo ante ac prope exsecrabili factus. Romae, ut est perlata fama rei gestae, dein litteris non magis ipsorum imperatorum quam vulgo militum ex utroque exercitu adfirmata, pro se quisque Maximum laudibus ad caelum ferre. par gloria apud Hannibalem hostesque Poenos erat, ac tum demum sentire cum Romanis atque in Italia bellum esse: nam biennio ante adeo et duces Romanos et milites spreverant, ut vix cum eadem gente bellum esse crederent, cuius terribilem eam famam a patribus accepissent. Hannibalem quoque ex acie redeuntem dixisse ferunt, tandem eam nubem, quae sedere in iugis montium solita sit, cum procella imbrem dedisse.

XXXI. Dum haec geruntur in Italia, Cn. Servilius Geminus consul cum classe navium centum viginti circumvectus Sardiniae et Corsicae oram et obsidibus utrimque acceptis in Africam transmisit, et prius quam in continentem exscensionem faceret, Menige insula vastata et ab incolentibus Cercinam, ne et ipsorum ureretur diriperetur que ager, decem talentis argenti acceptis ad litora Africae accessit copiasque exposuit. inde ad populandum agrum ducti milites navalesque socii iuxta effusi ac si insulis cultorum egentibus praedarentur. itaque in insidias temere illati cum a frequentibus palantes et ab locorum gnaris ignari circumvenirentur, cum multa caede ac foeda fuga retro ad naves compulsi sunt. ad mille hominum, cum iis Sempronio Blaeso quaestore amisso, classis ab litoribus hostium plenis trepide soluta in Siciliam cursum tenuit traditaque Lilybaei T. Otacilio praetori, ut ab legato eius P. Sura Romam reduceretur. ipse per Siciliam pedibus profectus freto in Italiam traiecit, litteris Q. Fabii accitus et ipse et collega eius M. Atilius, ut exercitus ab se exacto iam prope semenstri imperio acciperent.

Omnium prope annales Fabium dictatorem adversus Hannibalem rem gessisse tradunt, Coelius etiam eum primum a populo creatum dictatorem scribit: sed et Coelium et ceteros fugit uni consuli Cn. Servilio, qui

tam procul in Gallia provincia aberat, ius fuisse dicendi dictatoris, quam moram quia exspectare territa iam clade civitas non poterat, eo decursum esse ut a populo crearetur qui pro dictatore esset: res inde gestas gloriamque ipsignem ducis et augentes titulum imaginis posteros ut, qui pro dictatore, dictator crederetur facile obtinuisse.

XXXII. Consules Atilius Fabiano Geminus Servilius Minuciano exercitu accepto hibernaculis mature communitis — extremum autumni erat — Fabii artibus cum summa inter se concordia bellum gesserunt: frumentatum exeunti Hannibali diversis locis opportuni aderant carpentes agmen palatosque excipientes: in casum universae dimicationis, quam omnibus artibus petebat hostis, non veniebant: ad eoque inopiae est coactus Hannibal ut, nisi cum fugae specie abeundum timuisset, Galliam repetiturus fuerit nulla relicta spe alendi exercitus in eis locis, si insequentes consules eisdem artibus bellum gererent.

Cum ad Gereonium iam hieme impediente constitisset bellum, Neapolitani legati Romam venere. ab iis quadraginta paterae aureae magni ponderis in curiam illatae atque ita verba facta ut dicerent, scire sese populi Romani aerarium bello exhauriri, et cum id iuxta pro urbibus agrisque sociorum ac pro capite atque arce Italiae, urbe Romana atque imperio, geratur, aequum censuisse Neapolitanos, quod auri sibi cum ad templorum ornatum tum ad subsidium fortunae a maioribus relictum foret, eo iuvare populum Romanum: si quam opem in sese crederent, eodem studio fuisse oblaturos: gratum sibi patres Romanos populumque facturum, si omnes res Neapolitanorum suas duxissent, dignosque iudicaverint ab quibus donum, animo ac voluntate eorum qui libentes darent quam re maius ampliusque, acciperent. legatis gratiae actae pro munificentia curaque, patera, quae ponderis minimi fuit, accepta.

XXXIII. Per eosdem dies speculator Carthaginiensis, qui per biennium fefellerat, Romae deprensus praecisisque manibus dimissus, et servi quinque et viginti in crucem acti quod in campo Martio coniurassent: indici data libertas et aeris gravis viginti milia. legati et ad Philippum Macedonum regem missi ad deposcendum Demetrium Pharium, qui bello victus ad eum fugisset, et alii in Ligures ad expostulandum quod Poenum opibus auxiliisque suis iuvissent, simul ad visendum ex propinquo, quae in Boiis atque Insubribus gererentur: ad Pineum quoque regem in Illyrios legati missi ad stipendium, cuius dies exierat, poscendum aut, si diem proferre vellet, obsides accipiendos. adeo, etsi bellum ingens in cervicibus erat, nullius usquam terrarum rei cura Romanos, ne longinqua quidem, effugiebat. in religionem etiam venit aedem Concordiae, quam per seditionem militarem biennio ante L. Manlius praetor in Gallia vovisset, locatam ad id tempus non esse: itaque duumviri ad eam rem creati a M. Aemilio praetore urb. C. Pupius et Caeso Quinctius Flamininus aedem in arce faciendam locaverunt.

Ab eodem praetore ex senatus consulto litterae ad consules missae ut,

ut, si iis videretur, alter eorum ad consules creandos Romam veniret, se in eam diem quam iussissent comitia edicturum. ad haec consulibus rescriptum, sine detrimento rei publicae abscedi non posse ab hoste: itaque per interregem comitia habenda esse potius quam consul alter a bello avocaretur. patribus rectius visum est dictatorem a consule dici comitiorum habendorum causa: dictus L. Veturius Philo M'. Pomponium Mathonem magistrum equitum dixit. iis vitio creatis iussisque die quarto decimo se magistratu abdicare, res ad interregnum redit. consulibus prorogatum in annum imperium. interreges proditi sunt a patribus C. Claudius Appii filius Cento, inde P. Cornelius Asina. in eius interregno comitia habita magno certamine patrum ac plebis. C. Terentio Varroni — quem sui generis hominem, plebi insectatione principum popularibusque artibus conciliatum, ab Q. Fabii opibus et dictatorio imperio concusso aliena invidia splendentem, vulgus et extrahere ad consulatum nitebatur — patres summa ope obstabant, ne se insectando sibi aequari adsuescerent homines. Q. Baebius Herennius tribunus plebis, cognatus C. Terentii, criminando non senatum modo sed etiam augures, quod dictatorem prohibuissent comitia perficere, per invidiam eorum favorem candidato suo conciliabat: ab hominibus nobilibus per multos annos bellum quaerentibus Hannibalem in Italiam adductum, ab isdem, cum debellari possit, fraude bellum trahi: cum quattuor legionibus universis pugnari posse apparuisse eo quod M. Minucius absente Fabio prospere pugnasset, duas legiones hosti ad caedem obiectas deinde ex ipsa caede ereptas, ut pater patronusque appellaretur qui prius vincere prohibuisset Romanos quam vinci: consules deinde Fabianis artibus, cum debellare possent, bellum traxisse: id foedus inter omnes nobiles ictum, nec finem ante belli habituros quam consulem vere plebeium, id est hominem novum, fecissent: nam plebeios nobiles iam eisdem initiatos esse sacris et contemnere plebem, ex quo contemni a patribus desierint, coepisse: cui non id apparere, id actum et quaesitum esse ut interregnum iniretur, ut in patrum potestate comitia essent? id consules ambos ad exercitum morando quaesisse, id post ea, quia invitis iis dictator esset dictus comitiorum causa, expugnatum esse ut vitiosus dictator per augures fieret: habere igitur interregnum eos, consulatum unum certe plebis Romanae esse: populum liberum habiturum ac daturum ei, qui magis vere vincere quam diu imperare malit.

XXXV. Cum his orationibus accensa plebs esset, tribus patriciis petentibus P. Cornelio Merenda L. Manlio Vulsone M. Aemilio Lepido, duobus nobilibus iam familiarum plebei C. Atilio Serrano et Q. Aelio Paeto, quorum alter pontifex alter augur erat, C. Terentius consul unus creatur ut in manu eius essent comitia rogando collegae. tum experta nobilitas parum fuisse virium in competitoribus eius L. Aemilium Paulum, qui cum M. Livio consul fuerat et damnatione collegae et sua prope ambustus evaserat, infestum plebei, diu ac multum recusantem ad peti-

tionem compellit: is proximo comitiali die concedentibus omnibus, qui cum Varrone certaverant, par magis in adversandum quam collega datur consuli. inde praetoria comitia habita: creati M'. Pomponius Matho et P. Furius Philus: Philo Romae iuri dicundo urbana sors, Pomponio inter cives Romanos et peregrinos evenit: additi duo praetores, M. Claudius Marcellus in Siciliam, L. Postumius Albinus in Galliam: omnes absentes creati sunt, nec cuiquam eorum praeter Terentium consulem mandatus honos quem iam non antea gessisset, praeteritis aliquot fortibus ac strenuis viris, quia in tali tempore nullis novus magistratus videbatur mandandus. XXXVI. Exercitus quoque multiplicati sunt. quantae autem peditum equitumque additae sint copiae, adeo et numero et genere copiarum variant auctores, ut vix quicquam satis certum adfirmare ausus sim: decem milia novorum militum alii scripta in supplementum, alii novas quattuor legiones, ut octo legionibus rem gererent: numero quoque peditum equitumque legiones auctas milibus peditum et centenis equitibus in singulas adiectis, ut quina milia peditum quadringeni equites essent, socii duplicem numerum equitum darent, peditis aequarent: septem et octoginta milia armatorum et ducentos in castris Romanis, cum pugnatum ad Cannas est, quidam auctores sunt. illud haudquaquam discrepat, maiore conatu atque impetu rem actam quam prioribus annis, quia spem posse vinci hostem dictator praebuerat. Ceterum priusquam signa ab urbe novae legiones moverent, decemviri libros adire atque inspicere iussi propter territos vulgo homines novis prodigiis: nam et Romae in Aventino et Ariciae nuntiatum erat sub idem tempus lapidibus pluvisse, et multo cruore signa in Sabinis, Caeretes aquas fonte calido gelidas manasse; id quidem etiam, quod saepius acciderat, magis terrebat: et in via Fornicata, quae ad Campum erat, aliquot homines de caelo tacti exanimatique fuerant: ea prodigia ex libris procurata. legati a Paesto pateras aureas Romam adtulerunt: iis sic ut Neapolitanis gratiae actae, aurum non acceptum.

XXXVII. Per eosdem dies ab Hierone classis Ostia cum magno commeatu accessit. legati in senatum introducti nuntiarunt, caedem C. Flaminii consulis exercitusque adlatam adeo aegre tulisse regem Hieronem, ut nulla sua propria regnique sui clade moveri magis potuerit. itaque, quamquam probe sciat magnitudinem populi Romani admirabiliorem prope adversis rebus quam secundis esse, tamen se omnia, quibus a bonis fidelibusque sociis bella iuvari soleant, misisse, quae ne accipere abnuant magno opere se patres conscriptos orare. iam omnium primum ominis causa Victoriam auream pondo ducentum ac viginti adferre sese: acciperent eam tenerentque et haberent propriam et perpetuam. advexisse etiam trecenta milia modium tritici ducenta hordei, ne commeatus deessent, et quantum praeter ea opus esset, quo iussissent subvecturos. milite atque equite scire nisi Romano Latinique nominis non uti populum Romanum, levium armorum auxilia etiam externa vidisse in castris

Romanis: itaque misisse mille sagittariorum ac funditorum, aptam manum adversus Baleares ac Mauros pugnacesque alias missili telo gentes. ad ea dona consilium quoque addebant ut praetor, cui provincia Sicilia evenisset, classem in Africam traiceret, ut et hostes in terra sua bellum haberent, missusque laxamenti daretur his ad auxilia Hannibali submittenda. ab senatu ita responsum regi est, virum bonum egregiumque socium Hieronem esse atque uno tenore, ex quo in amicitiam populi Romani venerit, fidem coluisse ac rem Romanam omni tempore ac loco munifice adiuvisse: id perinde ac deberet gratum populo Romano esse, aurum et a civitatibus quibusdam adlatum gratia rei accepta non accepisse populum Romanum: Victoriam omenque accipere sedemque ei se divae dare dicare Capitolium, templum Iovis optimi maximi: in ea arce urbis Romanae sacratam volentem propitiamque firmam ac stabilem fore populo Romano. Funditores sagittariique et frumentum traditum consulibus: quinqueremes ad navium classem, quae cum T. Otacilio praetore in Sicilia erant, quinque et viginti additae, permissumque est ut, si e re publica censeret esse, in Africam traicerent.

XXXVIII. Dilectu perfecto consules paucos morati dies, dum socii ab nomine Latino venirent. milites tum, quod numquam antea factum erat, iure iurando ab tribunis militum adacti, iussu consulum conventuros neque iniussu abituros. nam ad eam diem nihil praeter sacramentum fuerat, et, ubi ad decuriatum aut centuriatum convenissent, sua voluntate ipsi inter sese decuriati equites centuriati pedites coniurabant, sese fugae atque formidinis ergo non abituros neque ex ordine recessuros nisi teli sumendi aut petendi et aut hostis feriendi aut civis servandi causa. id ex voluntario inter ipsos foedere ad tribunos ad legitimam iuris iurandi adactionem translatum.

Contiones, priusquam ab urbe signa moverentur, consulis Varronis multae ac feroces fuere, denuntiantis bellum arcessitum in Italiam ab nobilibus mansurumque in visceribus rei publicae, si plures Fabios imperatores haberet: se, quo die hostem vidisset, perfecturum. collegae eius Pauli una pridie quam ex urbe proficisceretur contio fuit, verior quam gratior populo, qua nihil inclementer in Varronem dictum nisi id modo, mirari se, quodne qui dux, priusquam aut suum aut hostium exercitum locorum situm naturam regionis nosset, iam nunc togatus in urbe sciret quae sibi agenda armato forent, et diem quoque praedicere posset, qua cum hoste signis collatis esset dimicaturus. se, quae consilia magis rebus dent hominibus quam homines rebus, ea ante tempus immatura non praecepturum: optare ut, quae caute ac consulte gesta essent, satis prospere evenirent: temeritatem, praeterquam quod stulta sit, infelicem etiam ad id locorum fuisse. id sua sponte apparebat tuta celeribus consiliis praeposituram, et, quo id constantius perseveraret, Q. Fabius Maximus sic eum proficiscentem adlocutus fertur: XXXIX. „si aut collegam, id quod mallem, tui similem, L. Aemili, haberes, aut tu collegae tui esses

similis, supervacanea esset oratio mea: nam et dii boni consules etiam me indicente omnia e re publica fide vestra faceretis, et mali nec meas verba auribus vestris nec consilia animis acciperetis. nunc et collegam tuum et te talem virum intuenti mihi tecum omnis oratio est, quem video nequiquam et virum bonum et civem fore, si altera parte claudet res publica, malis consiliis idem ac bonis iuris et potestatis erit. erras enim, L. Paule, si tibi minus certaminis cum C. Terentio quam cum Hannibale futurum censes, nescio an infestior hic adversarius quam ille hostis maneat, et, cum illo in acie tantum, cum hoc omnibus locis ac temporibus si certaturus es, adversus Hannibalem legionesque eius tuis equitibus ac peditibus pugnandum tibi sit, Varro dux tuis militibus te sit oppugnaturus. ominis etiam tibi causa absit C. Flaminii memoria: tamen ille consul demum et in provincia et ad exercitum coepit furere: hic priusquam peteret consulatum, deinde in petendo consulatum, nunc quoque consul, priusquam castra videat aut hostem, insanit: et qui tantas iam nunc procellas proelia atque acies iactando inter togatos ciet, quid inter armatam iuventutem censes facturum et ubi exemplo res verba sequitur? atqui si hic, quod facturum se denuntiat, extemplo pugnaverit, aut ego rem militarem belli hoc genus hostem hunc ignoro, aut nobilior alias Trasumenno locus nostris cladibus erit. nec gloriandi tempus adversus unum est, ut ego contemnendo potius quam adpetendo gloriam modum excesserim: sed ita res se habet, una ratio belli gerendi adversus Hannibalem est qua ego gessi, nec eventus modo hoc docet — stultorum iste magister est — sed eadem ratio, quae fuit futuraque, donec res eaedem manebunt, immutabilis est. in Italia bellum gerimus in sede ac solo nostro, omnia circa plena civium ac sociorum sunt, armis viris equis commeatibus iuvant iuvabuntque, id iam fidei documentum in adversis rebus nostris dederunt, meliores prudentiores constantiores nos tempus diesque facit: Hannibal contra in aliena in hostili est terra inter omnia inimica infestaque procul ab domo ab patria, neque illi terra neque mari est pax, nullae eum urbes accipiunt: nulla moenia, nihil usquam sui videt, in diem capto vivit: partem vix tertiam exercitus eius habet, quem Hiberum amnem traiecit: plures fame quam ferro absumpsit, nec his paucis iam victum suppeditat. dubitas ergo quin sedendo superaturi simus eum qui senescat in dies, non commeatus non supplementum non pecuniam habeat? quam diu pro Gereonii, castelli Apuliae inopis, tamquam pro Carthaginis moenibus —! sed ne adversus te quidem de me gloriabor: Cn. Servilius atque Atilius, proximi consules, vide quem ad modum eum ludificati sint: haec una salutis est via, L. Paule, quam difficilem infestamque cives tibi magis quam hostes facient: idem enim tui quod hostium milites volent, idem Varro consul Romanus quod Hannibal Poenus imperator cupiet: duobus ducibus unus resistas oportet: resistes autem, adversus famam rumoresque hominum satis si firmus steteris, si te neque collegae vana gloria neque tua falsa

infamia moverit. veritatem laborare nimis saepe aiunt, extingui numquam: gloriam qui spreverit, vere eam habebit. sine, timidum pro cauto tardum pro considerato imbellem pro perito belli vocent: malo te sapiens hostis metuat quam stulti cives laudent: omnia audentem contemnet Hannibal, nihil temere agentem metuet. nec ego, ut nihil agatur sed ut agentem te ratio ducat non fortuna: tuae potestatis semper tu, tuaque omnia sint, armatus intentusque sis, neque occasioni tuae desis neque suam occasionem hosti des: omnia non properanti clara certaque erunt, festinatio improvida est et caeca". XL. Adversus ea oratio consulis haud sane laeta fuit, magis fatentis ea quae diceret vera quam facilia factu esse: dictatori magistrum equitum intolerabilem fuisse — quid consuli adversus collegam seditiosum ac temerarium virium atque auctoritatis fore? se populare incendium priore consulatu semustum effugisse: optare ut omnia prospere venirent, et, si quid adversi caperet, hostium se telis potius quam suffragiis iratorum civium caput obiecturum. Ab hoc sermone profectum Paulum tradunt prosequentibus primoribus patrum: plebeium consulem sua plebes prosecuta, turba conspectior cum dignitates deessent.

Ut in castra venerunt, permixto novo exercitu ac vetere castris bifariam factis, ut nova minora essent propius Hannibalem, in veteribus maior pars et omne robur virium esset, consulum anni prioris M. Atilium aetatem excusantem Romam miserunt, Geminum Servilium in minoribus castris legioni Romanae et socium peditum equitumque duobus milibus praeficiunt. Hannibal quamquam parte dimidia auctas hostium copias cernebat, tamen adventu consulum mire gaudere: non solum enim nihil ex raptis in diem commeatibus superabat, sed ne unde raperet quidem quicquam reliqui erat omni undique frumento, postquam ager parum tutus erat, in urbes munitas convecto, ut vix decem dierum, quod compertum post ea est, frumentum superesset, Hispanorumque ob inopiam transitio parata fuerit, si maturitas temporum exspectata foret. XLI. Ceterum temeritati consulis ac praepropero ingenio materiam etiam fortuna dedit, quod in prohibendis praedatoribus tumultuario proelio ac procursu magis militum quam ex praeparato aut iussu imperatorum orto haudquaquam par Poenis dimicatio fuit: ad mille et septingenti caesi non plus centum Romanorum sociorumque occisis. ceterum victoribus effuse sequentibus metu insidiarum obstitit Paulus consul, cuius eo die — nam alternis imperitabant — imperium erat, Varrone indignante ac vociferante emissum hostem e manibus debellarique, ni cessatum foret, potuisse. Hannibal id damnum haud aegerrime pati, quin potius credere velut inescatam temeritatem ferocioris consulis ac novorum maxime militum esse. et omnia ei hostium haud secus quam sua nota erant: dissimiles discordesque imperitare, duas prope partes tironum militum in exercitu esse. itaque locum et tempus insidiis aptum se habere ratus nocte proxima nihil praeter arma ferentes secum milites ducit, castra plena omnis for-

tunae publicae privataeque relinquit, transque proximos montes laeva pedites instructos condit, dextra equites, impedimenta per convallem medium agmen traducit, ut diripiendis velut desertis fuga dominorum castris occupatum impeditumque hostem opprimeret. crebri relicti in castris ignes ut fides fieret, dum ipse longius spatium fuga praecipiteret, falsa imagine castrorum, sic ut Fabium priore anno frustratus esset, tenere in locis consules voluisse. XLII. Ubi illuxit, subductae primo stationes, deinde propius adeuntibus insolitum silentium admirationem fecit. iam satis comperta solitudine in castris, concursus fit ad praetoria consulum nuntiantium fugam hostium adeo trepidam, ut tabernaculis stantibus castra reliquerint, quoque fuga obscurior esset, crebros etiam relictos ignes. clamor inde ortus ut signa proferri iuberent ducerentque ad persequendos hostes ac protinus castra diripienda. et consul alter velut unus turbae militaris erat, Paulus etiam atque etiam dicere providendum praecavendumque esse: postremo, cum aliter neque seditionem neque ducem seditionis sustinere posset, Marium Statilium praefectum cum turma Lucana exploratum mittit. qui ubi adequitavit portis, subsistere extra munimenta ceteris iussis ipse cum duobus equitibus vallum intravit, speculatusque omnia cum cura renuntiat insidias profecto esse: ignes in parte castrorum, qua vergant ad hostem, relictos, tabernacula aperta et omnia cara in promptu relicta, argentum quibusdam locis temere per vias vel obiectum ad praedam vidisse. quae ad deterrendos a cupiditate animos nuntiata erant, ea accenderunt, et clamore orto a militibus, ni signum detur, sine ducibus ituros, haudquaquam dux defuit, nam extemplo Varro signum dedit proficiscendi. Paulus, cum ei sua sponte cunctanti pulli quoque auspicio non addixissent, obnuntiari iam efferenti porta signa collegae iussit. quod quamquam Varro aegre est passus, Flaminii tamen recens casus Claudiique consulis primo Punico bello memorata navalis clades religionem animo incussit. di prope ipsi eo die magis distulere quam prohibuere imminentem pestem Romanis: nam forte ita evenit ut, cum referri signa in castra iubenti consuli milites non parerent, servi duo Formiani unus alter Sidicini equitis, qui Servilio atque Atilio consulibus inter pabulatores excepti a Numidis fuerant, profugerent eo die ad dominos: deductique ad consules nuntiant, omnem exercitum Hannibalis trans proximos montes sedere in insidiis. horum opportunus adventus consules imperii potentes fecit, cum ambitio alterius suam primum apud eos prava indulgentia maiestatem solvisset.

XLIII. Hannibal postquam motos magis inconsulte Romanos quam ad ultimum temere evectos vidit, nequiquam detecta fraude in castra rediit. ibi plures dies propter inopiam frumenti manere nequit, novaque consilia in dies non apud milites solum mixtos ex colluvione omnium gentium sed etiam apud ducem ipsum oriebantur. nam cum initio fremitus deinde aperta vociferatio fuissent exposcentium stipendium debitum querentiumque annonam primo postremo famem, et mercennarios milites

maxime Hispani generis de transitione cepisse consilium fama esset, ipse etiam interdum Hannibal de fuga in Galliam dicitur agitasse ita ut relicto peditatu omni cum equitibus se proriperet. cum haec consilia atque hic habitus animorum esset in castris, movere inde statuit in calidiora atque eo maturiora messibus Apuliae loca, simul quod, quo longius ab hoste recessisset, transfugia impeditiora levibus ingeniis essent. profectus est nocte ignibus similiter factis tabernaculisque paucis in speciem relictis, ut insidiarum par priori metus contineret Romanos. sed per eundem Lucanum Statilium omnibus ultra castra transque montes exploratis cum relatum esset visum procul hostium agmen, tum de insequendo eo consilia agitari coepta. cum utriusque consulis eadem quae ante semper fuisset sententia, ceterum Varroni fere omnes, Paulo nemo praeter Servilium prioris anni consulem adsentiretur, maioris partis sententia ad nobilitandas clade Romana Cannas urgente fato profecti sunt. prope eum vicum Hannibal castra posuerat aversa a Volturno vento, qui campis torridis siccitate nubes pulveris vehit. id cum ipsis castris percommodum fuit, tum salutare praecipue futurum erat cum aciem dirigerent, ipsi aversi — terga tantum adflante vento — in occaecatum pulvere offuso hostem pugnaturi.

XLIV. Consules satis exploratis itineribus sequentes Poenum, ut ventum ad Cannas est, ut in conspectu Poenum habebant, bina castra communiunt eodem ferme intervallo, quo ad Gereonium, sic ut ante copiis divisis. Aufidus amnis utrisque castris adfluens aditum aquatoribus ex sua cuiusque opportunitate haud sine certamine dabat: ex minoribus tamen castris, quae posita trans Aufidum erant, liberius aquabantur Romani, quia ripa ulterior nullum habebat hostium praesidium. Hannibal spem nanctus locis natis ad equestrem pugnam, qua parte virium invictus erat, facturos copiam pugnandi consules, dirigit aciem lacessitque Numidarum procursatione hostes. inde rursus sollicitari seditione militari ac discordia consulum Romana castra, cum Paulus Semproniique et Flaminii temeritatem Varroni, Varro speciosum timidis ac segnibus ducibus exemplum Fabium obiceret, testareturque deos hominesque hic, nullam penes se culpam esse, quod Hannibal iam vel usu cepisset Italiam, se constrictum a collega teneri, ferrum atque arma iratis et pugnare cupientibus adimi militibus, ille, si quid proiectis ac proditis ad inconsultam atque improvidam pugnam legionibus accideret, se omnis culpae exsortem omnis eventus participem fore diceret: videret ut, quibus lingua tam prompta ac temeraria, aeque in pugna vigerent manus.

XLV. Dum altercationibus magis quam consiliis tempus teritur, Hannibal ex acie, quam ad multum diei tenuerat instructam, cum in castra ceteras reciperet copias, Numidas ad invadendos ex minoribus castris Romanorum aquatores trans flumen mittit. quam inconditam turbam cum vix dum in ripam egressi clamore ac tumultu fugassent, in stationem quoque pro vallo locatam atque ipsas prope portas evecti sunt. id vero

Digitized by Google

indignum visum, ab tumultuario auxilio iam etiam castra Romana terreri, ut ea modo una causa, ne extemplo transirent flumen dirigerentque aciem, tenuerit Romanos, quod summa imperii eo die penes Paulum fuerit. itaque Varro postero die, cui sors eius diei imperii erat, nihil consulto collega signum proposuit instructasque copias flumen traduxit — sequente Paulo, quia magis non probare quam non adiuvare consilium poterat. transgressi flumen eas quoque, quas in castris minoribus habuerant, copias suis adiungunt, atque ita instructa acie in dextro cornu — id erat flumini propius — Romanos equites locant, deinde pedites: laevum cornu extremi equites sociorum, intra pedites ad medium iuncti legionibus Romanis tenuerunt: iaculatores cum ceteris levium armorum auxiliis prima acies facta: consules cornua tenuere, Terentius laevum Aemilius dextrum, Gemino Servilio media pugna tuenda data. XLVI. Hannibal luce prima Balearibus levique alia armatura praemissa transgressus flumen, ut quosque traduxerat, ita in acie locabat: Gallos Hispanosque equites prope ripam laevo in cornu adversus Romanum equitatum, dextrum cornu Numidis equitibus datum, media acie peditibus firmata ita ut Afrorum utraque cornua essent, interponerentur his medii Galli atque Hispani. Afros Romanam magna ex parte crederes aciem, ita armati erant, armis et ad Trebiam ceterum magna ex parte ad Trasumennum captis. Gallis Hispanisque scuta eiusdem formae fere erant, dispares ac dissimiles gladii, Gallis praelongi ac sine mucronibus, Hispano — punctim magis quam caesim adsueto petere hostem — brevitate habiles et cum mucronibus. sane et alius habitus gentium harum cum magnitudine corporum tum specie terribilis erat: Galli super umbilicum erant nudi: Hispani linteis praetextis purpura tunicis candore miro fulgentibus constiterant. numerus omnium peditum, qui tum steterunt in acie, milium fuit quadraginta, decem equitum. duces cornibus praecerant sinistro Hasdrubal dextro Maharbal, mediam aciem Hannibal ipse cum fratre Magone tenuit. sol seu de industria ita locatis, seu quod forte ita stetere, peropportune utrique parti obliquus erat, Romanis in meridiem Poenis in septemtrionem versis: ventus — Volturnum regionis incolae vocant — adversus Romanis coortus multo pulvere in ipsa ora volvendo prospectum ademit.

XLVII. Clamore sublato procursum auxiliis et pugna levibus primum armis commissa: deinde equitum Gallorum Hispanorum laevum cornu cum dextro Romano concurrit, minime equestris more pugnae, frontibus enim adversis concurrendum erat, quia nullo circa ad evagandum relicto spatio hinc amnis hinc peditum acies claudebant in directum utrimque nitentes. stantibus ac confertis postremo turba equis vir virum amplexus detrahebat equo: pedestre magna iam ex parte certamen factum erat: acrius tamen quam diutius pugnatum est, pulsique Romani equites terga vertunt. sub equestris finem certaminis coorta est peditum pugna. primo et viribus et animis pares constabant ordines Gallis Hispanisque: tandem Romani, diu ac saepe conisi, aequa fronte acieque densa

Digitized by Google

impulere hostium cuneum nimis tenuem coque parum validum a cetera prominentem acie: impulsis deinde ac trepide referentibus pedem insistere, ac tenore uno per praeceps pavore fugientium agmen in mediam primum aciem illati postremo nullo resistente ad subsidia Afrorum pervenerunt, qui utrimque reductis alis constiterant, media, qua Galli Hispanique steterant, aliquantum prominente acie. qui cuneus ut pulsus aequavit frontem primum, deinde cedendo etiam sinum in medio dedit, Afri circa iam cornua fecerant irruentibusque incaute in medium Romanis circumdedere alas, mox cornua extendendo clausere et ab tergo hostes. hinc Romani defuncti nequiquam proelio uno, omissis Gallis Hispanisque, quorum terga ceciderant, et adversus Afros integram pugnam ineunt, non tantum in eo iniquam quod inclusi adversus circumfusos, sed etiam quod fessi cum recentibus ac vegetis pugnabant. XLVIII. Iam et sinistro cornu Romanis, ubi sociorum equites adversus Numidas steterant, consertum proelium erat, segne primo et a Punica coeptum fraude. quingenti ferme Numidae, praeter cetera arma telaque gladios occultos sub loricis habentes, specie transfugarum cum ab suis parmas post terga habentes adequitassent, repente ex equis desiliunt parmisque et iaculis ante pedes hostium proiectis in mediam aciem accepti ductique ad ultimos considere ab tergo iubentur. ac dum proelium ab omni parte conseritur, quieti manserunt: postquam omnium animos oculosque occupaverat certamen, tum arreptis scutis, quae passim inter acervos caesorum corporum humi strata erant, aversam adoriuntur Romanam aciem, tergaque ferientes ac poplites caedentes stragem ingentem ac maiorem aliquanto pavorem ac tumultum fecerunt. cum alibi terror ac fuga, alibi pertinax in mala iam spe proelium esset, Hasdrubal, qui ea iam parte praecerat, subductos ex media acie Numidas, quia segnis eorum cum adversis pugna erat, ad persequendos passim fugientes mittit, Hispanos et Gallos equites Afris iam prope fessis caede magis quam pugna adiungit.

XLIX. Parte altera pugnae Paulus, quamquam primo statim proelio funda graviter ictus fuerat, tamen et concurrit saepe cum confertis Hannibali et aliquot locis proelium restituit, protegentibus eum equitibus Romanis omissis postremo equis, quia consulem et ad regendum equum vires deficiebant. tum deinde nuntianti cuidam, iussisse consulem ad pedes descendere equites, dixisse Hannibalem ferunt „quam mallem vinctos mihi traderet“. equitum pedestre proelium — quale iam haud dubia hostium victoria — fuit, cum victi mori in vestigio mallent quam fugere, victores morantibus victoriam irati trucidarent quos pellere non poterant. pepulerunt tamen iam paucos superantes et labore ac vulneribus fessos: inde dissipati omnes sunt equosque ad fugam qui poterant repetebant. Cn. Lentulus tribunus militum cum praetervehens equo sedentem in saxo cruore oppletum consulem vidisset, „L. Aemili“, inquit „quem unum insontem culpae cladis hodiernae dei respicere debent, cape hunc equum, dum et tibi virium aliquid superest, comes ego te tollere

Digitized by Google

pestem ac protegere: ne funestam hanc pugnam morte consulis feceris, et iam sine hoc lacrimarum satis luctusque est", ad ea consul: „ta quidem, Cn. Corneli, macte virtute esto: sed cave frustra morando exiguum tempus e manibus hostium evadendi absumas: abi nuntia publice patribus, urbem Romanam muniant ac prius quam hostis victor advenit praesidiis firment: privatim Q. Fabio Aemilium praeceptorum eius memorem et vixisse ad hunc et mori: memet in hac strage militum meorum patere exspirare, ne aut reus iterum e consulatu sim, aut accusator collegae exsistam ut alieno crimine innocentiam meam protegam". haec exigentes prius turba fugientium civium deinde hostes oppressere: consulem ignorantes, quis esset, obruere telis, Lentulum inter tumultum abripuit equus. tum inde effuse fugiunt. septem milia hominum in minora castra, decem in maiora, duo ferme in vicum ipsum Cannas perfugerunt, qui extemplo a Carthalone atque equitibus nullo munimento tegente vicum circumventi sunt. consul alter, seu forte seu consilio nulli fugientium insertus agmini, cum septuaginta fere equitibus Venusiam perfugit. quadraginta quinque milia quingenti pedites, duo milia septingenti equites, et tanta prope civium sociorumque pars, caesi dicuntur: in his ambo consulum quaestores, L. Atilius et L. Furius Bibaculus, et viginti unus tribuni militum, consulares quidam praetoriique et aedilicii — inter eos Cn. Servilium Geminum et M. Minucium numerant, qui magister equitum priore anno aliquot annis ante consul fuerat —, octoginta praeter ea aut senatores aut qui eos magistratus gessissent, unde in senatum legi deberent, cum sua voluntate milites in legionibus facti essent. capta eo proelio tria milia peditum et equites mille et quingenti dicuntur. — L. Haec est pugna Cannensis, Alliensi cladi nobilitate par, ceterum ut illis, quae post pugnam accidere, levior, quia ab hoste est cessatum, sic strage exercitus gravior foediorque: fuga namque ad Aliam sic ut urbem prodidit, ita exercitum servavit: ad Cannas fugientem consulem vix septuaginta secuti sunt, alterius morientis prope totus exercitus fuit.

Binis in castris cum multitudo semiermis sine ducibus esset, nuntium qui in maioribus erant mittunt, dum proelium, deinde ex laetitia epulis fatigatos quies nocturna hostes premeret, ut ad se transirent: uno agmine Canusium abituros esse. eam sententiam alii totam aspernari: cur enim illos, qui se arcessant, ipsos non venire, cum aeque coniungi possent? quia videlicet plena hostium omnia in medio essent et aliorum quam sua corpora tanto periculo mallent obicere. aliis non tam sententia displicere quam animus deesse. P. Sempronius Tuditanus tribunus militum „capi ergo mavultis" inquit „ab avarissimo et crudelissimo hoste, aestimarique capita vestra et exquiri pretia ab interrogantibus, Romanus civis sis an Latinus socius, ut ex tua contumelia et miseria alteri honos quaeratur? non tu, si quidem L. Aemilii consulis, qui se bene mori quam turpiter vivere maluit, et tot fortissimorum virorum, qui circa eum cumulati iacent, cives estis. sed antequam opprimit lux maio-

Digitized by Google

raque hostium agmina obsaepiunt iter, per hos, qui inordinati atque incompositi obstrepunt portas, erumpamus. ferro atque audacia via fit quamvis per confertos hostes: cuneo quidem hoc laxum atque solutum agmen ut si nihil obstet disicias: itaque ite mecum, qui et vosmet ipsos et rem publicam salvam vultis". haec ubi dicta dedit, stringit gladium cuneoque facto per medios vadit hostes: et cum in latus dextrum, quod patebat, Numidae iacularentur, translatis in dextrum scutis iu maiora castra ad sexcenti evaserunt, atque inde protinus alio magno agmine adiuncto Carusium incolumes perveniunt. haec apud victos magis impetu animorum — quod ingenium suum cuique aut fors dabat — quam ex consilio ipsorum aut imperio cuiusquam agebantur.

LI. Hannibali victori cum ceteri circumfusi gratularentur suaderentque, ut tanto perfunctus bello diei quod reliquum esset noctisque insequentis quietem et ipse sibi sumeret et fessis daret militibus, Maharbal praefectus equitum minime cessandum ratus „immo ut, quid hac pugna sit actum, scias, die quinto" inquit „victor in Capitolio epulaberis. sequere: cum equite, ut prius venisse quam venturum sciant, praecedam". Hannibali nimis laeta res est visa maiorque quam ut eam statim capere animo posset: itaque voluntatem se laudare Maharbalis ait, ad consilium pensandum temporis opus esse. tum Maharbal: „non omnia nimirum eidem di dedere: vincere scis, Hannibal, victoria uti nescis". mora eius diei satis creditur saluti fuisse urbi atque imperio.

Postero die ubi primum illuxit, ad spolia legenda foedamque etiam hostibus spectandam stragem insistunt. iacebant tot Romanorum milia, pedites passim equitesque, ut quem cuique fors aut pugna iunxerant aut fuga. adsurgentes quidam ex strage media cruenti, quos stricta matutino frigore excitaverant vulnera, ab hoste oppressi sunt. quosdam et iacentes vivos succisis feminibus poplitibusque invenerunt, nudantes cervicem iugulumque et reliquum sanguinem iubentes haurire. inventi quidam sunt mersis in effossam terram capitibus, quos sibi ipsos fecisse foveas obruentesque ora superiecta humo interclusisse spiritum apparebat. praecipue convertit omnes subtractus Numida mortuo superincubanti Romano vivus naso auribusque laceratis, cum manibus ad capiendum telum inutilibus in rabiem ira versa laniando dentibus hostem exspirasset. LII. Spoliis ad multum diei lectis Hannibal ad minora ducit castra oppugnanda, et omnium primum brachio flumini obiecto eos excludit. ceterum ibi omnibus labore vigiliis vulneribus etiam fessis maturior ipsius spe deditio est facta. pacti, ut arma atque equos traderent, in capita Romana trecenis nummis quadrigatis, in socios ducenis, in servos centenis, et ut eo pretio persoluto cum singulis abirent vestimentis, in castra hostes accepere: traditique in custodiam omnes sunt seorsum cives sociique. dum ibi tempus teritur, inter ea cum ex maioribus castris, quibus satis virium aut animi fuit, ad quattuor milia hominum et ducenti equites, alii agmine alii palati passim per agros — quod haud minus luctum erat —

Canusium perfugissent, castra ipsa ab saucciis timidisque eadem conditione qua altera tradita hosti. praeda ingens parta est, et praeter equos virosque et si quid argenti — quod plurimum in phaleris equorum erat, nam ad vescendum facto perexiguo, utique militantes, utebantur — omnis cetera praeda diripienda data est. tum sepeliendi causa conferri in unum corpora suorum iussit: ad octo milia fuisse dicuntur fortissimorum virorum. consulem quoque Romanum conquisitum sepultumque quidam auctores sunt.

Eos, qui Canusium perfugerant, mulier Apula nomine Busa, genere clara ac divitiis, moenibus tantum tectisque a Canusinis acceptos, frumento veste viatico etiam iuvit: pro qua ei munificentia post ea bello perfecto ab senatu honores habiti sunt. LIII. Ceterum cum ibi tribuni militum quattuor essent, Fabius Maximus de legione prima, cuius pater priore anno dictator fuerat, et de legione secunda L. Publicius Bibulus et P. Cornelius Scipio, et de legione tertia Ap. Claudius Pulcher, qui proxime aedilis fuerat, omnium consensu ad P. Scipionem ad modum adolescentem et ad Ap. Claudium summa imperii delata est. quibus consultantibus inter paucos de summa rerum nuntiat P. Furius Philus consularis viri filius, nequiquam eos perditam spem fovere, desperatam complorantque rem esse publicam: nobiles iuvenes quosdam, quorum principem L. Caecilium Metellum, mare ac naves spectare ut deserta Italia ad regum aliquem transfugiant. quod malum, praeterquam atrox, super tot clades etiam novum cum stupore ac miraculo torpidos defixisset, et qui aderant consilium advocandum de eo censerent, negat consilii rem esse Scipio iuvenis, fatalis dux huiusce belli: audendum atque agendum non consultandum ait in tanto malo esse: irent secum extemplo armati, qui rem publicam salvam vellent: nullo loco verius quam ubi ea cogitentur hostium castra esse. pergit ire sequentibus paucis in hospitium Metelli et, cum concilium ibi iuvenum de quibus adlatum erat invenisset, stricto super capita consultantium gladio, „ex mei animi sententia“ inquit, „ut ego rem publicam populi Romani non deseram, neque alium civem Romanum deserere patiar: si sciens fallo, tum me, Iuppiter optime maxime, domum familiam remque meam pessimo leto adficias. in haec verba, L. Caecili, iures postulo ceterique qui adestis: qui non iuraverit, in se hunc gladium strictum esse sciat“. haud secus pavidi, quam si victorem Hannibalem cernerent, iurant omnes custodiendosque semet ipsos Scipioni tradunt. LIV. Eo tempore, quo haec Canusii agebantur, Venusiam ad consulem ad quattuor milia et quingenti pedites equitesque, qui sparsi fuga per agros fuerant, pervenere. eos omnes Venusini per familias benigne accipiendos curandosque cum divisissent, in singulos equites togas et tunicas et quadrigatos nummos quinos vicenos et pediti denos, et arma quibus deerant dederunt. ceteraque publice ac privatim hospitaliter facta certatumque, ne a muliere Canusina populus Venusinus officiis vinceretur. sed gravius onus Busae multitudo faciebat, et iam ad decem

milia hominum erant: Appiusque et Scipio, postquam incolumem esse alterum consulem acceperant, nuntium extemplo mittunt, quantae secum peditum equitumque copiae essent, sciscitatumque simul, utrumne Venusiam adduci exercitum an manere iuberet Canusii. Varro ipse Capuam copias traduxit: et iam aliqua species consularis exercitus erat, moenibusque se certe ei, si non armis, ab hoste videbantur defensuri.

Romam ne has quidem reliquias superesse civium sociorumque sed occidione occisos consules cum duobus exercitibus deletasque omnes copias adlatum fuerat. numquam salva urbe tantum pavoris tumultusque intra moenia Romana fuit. itaque succumbam oneri neque adgrediar narrare quae edissertando minora vero faciam. consule exercituque ad Trasumennum priore anno amisso non vulnus super vulnus sed multiplex clades — cum duobus consulibus duo consulares exercitus amissi nuntiabantur, nec ulla iam castra Romana nec ducem nec militem esse, Hannibalis Apuliam Samnium ac iam prope totam Italiam factam. nulla profecto alia gens tanta mole cladis non obruta esset: compares aut cladem ad Aegates insulas Carthaginiensium proelio navali acceptam, qua fracti Sicilia ac Sardinia cessere, inde vectigales ac stipendiarios fieri se passi sunt: aut pugnam adversam in Africa, qui post ea hic ipse Hannibal succubuit: — nulla ex parte comparandae sunt nisi quod minore animo latae sunt. LV. P. Furius Philus et M'. Pomponius praetores senatum in curiam Hostiliam vocaverant, ut de urbis custodia consulerent: neque enim dubitabant deletis exercitibus hostem ad oppugnandam Romam, quod unum opus belli restaret, venturum. cum in malis sic uti ingentibus ita ignotis ne consilium quidem satis expedirent, obstreperetque clamor lamentantium mulierum et — non dum palam facto — vivi mortuique et per omnes paene domos promiscue complorarentur, tum Q. Fabius Maximus censuit equites expeditos et Appia et Latina via mittendos, qui obvios percunctando — aliquos profecto ex fuga passim dissipatos fore — referant quae fortuna consulum atque exercituum sit, et, si quid dii immortales miseriti imperii reliquum Romani nominis fecerint, ubi eae copiae sint: quo se Hannibal post proelium contulerit, quid paret quid agat acturusque sit. haec exploranda noscendaque per impigros iuvenes esse. illud per patres ipsos agendum, quoniam magistratuum parum sit, ut tumultum ac trepidationem in urbe tollant, matronas publico arceant continerique intra suum quamque limen cogant, comploratus familiarum coerceant, silentium per urbem faciant, nuntios rerum omnium ad praetores deducendos curent, suae quisque fortunae domi auctorem exspectent, custodesque praeter ea ad portas ponant, qui prohibeant quemquam egredi urbem cogantque homines nullam nisi urbe ac moenibus salvis salutem sperare: ubi conticuerit tumultus, tum in curiam patres revocandos consulendumque de urbis custodia esse.

LVI. Cum in hanc sententiam pedibus omnes issent, summotaque foro per magistratus turba patres diversi ad sedandos tumultus discessis-

sent, tum demum litterae a C. Terentio consule allatae sunt, L. Aemilium consulem exercitumque caesum, esse Canusii eosse reliquias tantae cladis velut ex naufragio colligentem: ad decem milia militum ferme esse incompositorum inordinatorumque. Poenum sedere ad Cannas, in captivorum pretiis praedaque alia nec victoris animo nec magni ducis more nundinantem. tum privatae quoque per domos clades vulgatae sunt, adeoque totam urbem opplevit luctus ut sacrum anniversarium Cereris intermissum sit, quia nec lugentibus id facere est fas, nec ulla in illo tempestate matrona expers luctus fuerat. itaque ne ob eandem causam alia quoque sacra publica aut privata desererentur, senatus consulto diebus triginta luctus est finitus. ceterum cum sedato urbis tumultu revocati in curiam patres essent, aliae insuper ex Sicilia litterae allatae sunt ab T. Otacilio propraetore, regnum Hieronis classe Punica vastari, cui cum opem implorandi ferre vellet, nuntiatum sibi esse aliam classem ad Aegates insulas stare paratam instructamque ut, ubi eo versum ad tuendam Syracusanam oram Poeni sensissent, Lilybaeum extemplo provinciamque aliam Romanam adgrederentur: itaque classe opus esse, si regem socium Siciliamque tueri vellent.

LVII. Litteris consulis propraetorisque perlectis M. Claudium, qui classi ad Ostiam stanti praeesset, Canusium ad exercitum mittendum censuerunt, scribendumque consuli ut, cum praetori exercitum tradidisset, primo quoque tempore, quantum per commodum rei publicae fieri posset, Romam veniret. territi etiam super tantas clades cum ceteris prodigiis tum quod duae Vestales eo anno, Opimia atque Floronia, stupri compertae: et altera sub terra, uti mos est, ad portam Collinam necata fuerat, altera sibimet ipsa mortem conscierat: L. Cantilius scriba pontificis, quos nunc minores pontifices appellant, qui cum Floronia stuprum fecerat, a pontifice maximo eo usque virgis in comitio caesus erat, ut inter verbera exspiraret. hoc nefas cum inter tot, ut fit, clades in prodigium versum esset, decemviri libros adire iussi sunt, et Q. Fabius Pictor Delphos ad oraculum missus est sciscitatum, quibus precibus suppliciisque deos possent placare, et quae nam futura finis tantis cladibus foret. interim ex fatalibus libris sacrificia aliquot extraordinaria facta, inter quae Gallus et Galla, Graecus et Graeca in foro bovario sub terra vivi demissi sunt in locum saxo consaeptum, iam ante hostiis humanis — minime Romano sacro — imbutum. Placatis satis, ut rebantur, deis M. Claudius Marcellus ab Ostia mille et quingentos milites, quos in classem scriptos habebat, Romam ut urbi praesidio essent mittit: ipse, legione classica — ea legio tertia erat — cum tribunis militum Teanum Sidicinum praemissa, classe tradita P. Furio Philo collegae paucos post dies Canusiem magnis itineribus contendit. Inde dictator ex auctoritate patrum dictus M. Iunius et Tib. Sempronius magister equitum dilectu edicto iuniores ab annis septemdecem et quosdam praetextatos scribunt: quattuor ex his legiones et mille equites effecti. item ad socios Lati-

numque nomen ad milites ex formula accipiendos mittunt: arma tela alia parari iubent, et vetera spolia hostium detrahunt templis porticibusque. et aliam formam novi dilectus inopia liberorum capitum ac necessitas dedit: octo milia iuvenum validorum ex servitiis prius sciscitantes singulos, vellentne militare, et empta publico armaverunt: hic miles magis placuit, cum pretio minore redimendi captivos copia fieret.

LVIII. Namque Hannibal secundum tam prosperam ad Cannas pugnam victoris magis quam bellum gerentis intentus curis, cum captivis productis segregatisque socios, sic ut ante ad Trebiam Trasumennumque lacum, benigne adlocutus sine pretio dimisisset, Romanos quoque vocatos — quod numquam alias antea — satis miti sermone adloquitur: non internecivum sibi esse cum Romanis bellum, de dignitate atque imperio certare: et patres virtuti Romanae cessisse, et se id adniti ut suae in vicem simul felicitati et virtuti cedatur. itaque redimendi se captivis copiam facere: pretium fore in capita equiti quingenos quadrigatos nummos, trecenos pediti, servo centenos. quamquam aliquantum adiciebatur equitibus ad id pretium quo pepigerant dedentes se, laeti tamen quamcumque condicionem paciscendi acceperunt: placuit suffragio ipsorum decem deligi qui Romam ad senatum irent: nec pignus aliud fidei quam ut iurarent se redituros acceptum. missus cum his Carthalo nobilis Carthaginiensis, qui, si forte ad pacem inclinarent animos, condiciones ferret. cum egressi castris essent, unus ex iis, minime Romani ingenii homo, veluti aliquid oblitus iuris iurandi solvendi causa cum in castra redisset, ante noctem comites adsequitur. ubi Romam venire eos nuntiatum est, Carthaloni obviam lictor missus, qui dictatoris verbis nuntiaret ut ante noctem excederet finibus Romanis: LIX. legatis captivorum senatus ab dictatore datus est. quorum princeps M. Iunius „patres conscripti“ inquit, „nemo nostrum ignorat nulli umquam civitati viliores fuisse captivos quam nostrae. ceterum, nisi nobis plus iusto nostra placet causa, non alii umquam minus negligendi vobis quam nos in hostium potestatem venerunt. non enim in acie per timorem arma tradidimus sed, cum prope ad noctem superstantes cumulis caesorum corporum proelium extraxissemus, in castra recepimus nos, diei reliquum ac noctem insequentem fessi labore ac vulneribus vallum sumus tutati, postero die, cum circumsessi ab exercitu victore aqua arceremur nec ulla iam per confertos hostes erumpendi spes esset nec esse nefas duceremus, quinquaginta milibus hominum ex acie nostra trucidatis aliquem ex Cannensi pugna Romanum militem restare, tunc demum pacti sumus pretium quo redempti dimitteremur, arma, in quibus nihil iam auxilii erat, hosti tradidimus. maiores quoque acceperamus se a Gallis auro redemisse, et patres vestros, asperrimos illos ad condicionem pacis, legatos tamen captivorum redimendorum gratia Tarentum misisse: atqui et ad Aliam cum Gallis et ad Heracleam cum Pyrrho utraque non tam clade infamis quam pavore et fuga pugna fuit. Cannenses campos acervi Romanorum corpo-

rum tegunt, nec experiemur pugnae nisi in quibus trucidandis et ferrum et vires hostem defecerunt. sunt etiam de nostris quidam, qui ne in acie quidem refugerunt, sed praesidio castris relicti, cum castra traderentur, in potestatem hostium venerunt. haud equidem ullius civis et commilitonis fortunae aut condicioni invideo, nec premendo alium me extulisse velim —: ne illi quidem, nisi pernicitatis pedum et cursus aliquod praemium est, qui plerique inermes ex acie fugientes non priús quam Venusiae aut Canusii constiterunt, se nobis merito praetulerint gloriatique sint in se plus quam in nobismet praesidii rei publicae esse: sed illis et bonis ac fortibus militibus utemini et nobis etiam promptioribus pro patria, quod beneficio vestro redempti atque in patriam restituti fuerimus. dilectum ex omni aetate et fortuna habetis, octo milia servorum audio armari: non minor numerus noster est, nec maiore pretio redimi possumus quam ii emuntur —: nam si conferam nos cum illis, iniuriam nomini Romano faciam. illud etiam in tali consilio animadvertendum vobis censeam, patres conscripti, si tamen duriores esse velitis, quod nullo nostro merito faciatis, cui nos hosti relicturi sitis: Pyrrho videlicet, qui vos hospitum numero captivos habuit, an barbaro ac Poeno, qui utrum avarior an crudelior sit, vix existimari potest: si videatis catenas squalorem deformitatem civium vestrorum, non minus profecto vos ea species moveat quam si ex altera parte cernatis stratas Cannensibus campis legiones vestras. intueri potestis sollicitudinem et lacrimas in vestibulo curiae stantium cognatorum nostrorum exspectantiumque responsum vestrum. cum ii pro nobis proque iis qui absunt ita suspensi ac solliciti sint, quem censetis animum ipsorum esse, quorum in discrimine vita libertasque est? sed si — me dius fidius — ipse in nos mitis Hannibal contra naturam suam esse velit, nihil tamen nobis vita opus esse censeamus, cum indigni ut redimeremur a vobis visi sumus. rediere Romam quondam remissi a Pyrrho sine pretio capti: sed rediere cum legatis, primoribus civitatis, ad redimendos sese missis. redeam ego in patriam trecentis nummis non aestimatus civis? suum quisque habet animum, patres conscripti: scio in discrimine esse vitam corpusque meum; magis me famae periculum movet, ne a vobis damnati ac repulsi abeamus: neque enim vos pretio pepercisse homines credent".

LX. Ubi is finem fecit, extemplo ab ea turba, quae in comitio erat, clamor flebilis est sublatus, manusque ad curiam tendebant orantes ut sibi liberos fratres cognatos redderent. feminas quoque metus ac necessitas in foro ac turbae virorum immiscuerat. senatus submotis arbitris consuli coeptus. ibi cum sententiis variaretur, et alii redimendos de publico, alii nullam publice impensam faciendam nec prohibendos ex privato redimi, si quibus argentum in praesentiam deesset, dandam ex aerario pecuniam mutuam praedibusque ac praediis cavendum populo censerent, tum T. Manlius Torquatus, priscae ac nimis durae, ut plerisque videatur, severitatis, interrogatus sententiam ita locutus fertur: „si tantum

tum modo postulassent legati pro his, qui in hostium potestate sunt, ut redimerentur, sine ullius insectatione eorum brevi sententiam peregissem: quid enim aliud quam admonendi essetis, ut morem traditum a patribus necessario ad rem militarem exemplo servaretis. nunc autem, cum prope gloriati sint quod se hostibus dediderint, praeferrique non captis modo in acie ab hostibus sed etiam iis, qui Venusiam Canusiumque pervenerunt, atque ipsi C. Terentio consuli aequum censuerint, nihil vos eorum, patres conscripti, quae illic acta sunt, ignorare patiar. atque utinam haec, quae apud vos acturus sum, Canusii apud ipsum exercitum agerem, optimum testem ignaviae cuiusque et virtutis: aut unus hic saltem adesset P. Sempronius, quem si isti ducem secuti essent, milites hodie in castris Romanis non captivi in hostium potestate essent. et cum, fessis pugnando hostibus, tum victoria laetis et ipsis plerisque regressis in castra sua, noctem ad erumpendum liberam habuissent, et septem milia armatorum hominum erumpere etiam per confertos hostes possent, neque per se ipsi id facere conati sunt neque alium sequi voluerunt. nocte prope tota P. Sempronius Tuditanus non destitit monere adhortari eos, dum paucitas hostium circa castra, dum quies ac silentium esset, dum nox inceptum tegere posset, se ducem sequerentur: ante lucem pervenire in tuta loca in sociorum urbes posse. sic ut avorum memoria P. Decius tribunus militum in Samnio, sic ut nobis adolescentibus priore Punico bello Calpurnius Flamma trecentis voluntariis, cum ad tumulum eos capiendum situm inter medios duceret hostes, dixit "moriamur, milites, et morte nostra eripiamus ex obsidione circumventas legiones„: si hoc P. Sempronius diceret, nec viros quidem nec Romanos vos duceret, si nemo tantae virtutis exstitisset comes. viam non ad gloriam magis quam ad salutem ferentem demonstrat, reduces in patriam ad parentes ad coniuges ac liberos facit. ut servemini, deest vobis animus — quid, si moriendum pro patria esset, faceretis? quinquaginta milia civium sociorumque circa vos eo ipso die caesa iacent: si tot exempla virtutis non movent, nihil umquam movebit: si tanta clades vilem vitam non fecit, nulla faciet. et liberi atque incolumes desiderate patriam: immo desiderate, dum patria est, dum cives eius estis. sero nunc desideratis, deminuti capite, abalienati iure civium, servi Carthaginiensium facti. pretio redituri estis eo, unde ignavia ac nequitia abistis? P. Sempronium civem vestrum non audistis arma capere ac sequi se iubentem: Hannibalem post paulo audistis castra prodi et arma tradi iubentem. quam ego ignaviam istorum accuso, cum scelus possim accusare! non enim modo sequi recusarunt bene monentem, sed obsistere ac retinere conati sunt, ni strictis gladiis viri fortissimi inertes submovissent: prius, inquam, P. Sempronio per civium agmen quam per hostium fuit erumpendum. hos cives patria desideret, et quorum si ceteri similes fuissent, neminem hodie ex iis qui ad Cannas pugnaverunt civem haberet? ex milibus septem armatorum sexcenti exstiterunt qui erumpere auderent, qui in patriam

liberi atque armati redirent: neque iis sexcenta milia hostium obstitere. quam tutum iter duarum prope legionum agminis futurum censetis fuisse? haberetis hodie viginti milia armatorum Canusii fortia fidelia, patres conscripti. nunc autem quem ad modum hi boni fidelesque — non fortes ne ipsi quidem dixerint — cives esse possunt? nisi quis credere potest fuisse, ut erumpentibus, quin erumperent, obsistere conati sunt, aut non invidere eos cum incolumitati tum gloriae illorum per virtutem partae, cum sibi timorem ignaviamque servitutis ignominiosae causam esse sciant. maluerunt in tenebris latentes simul lucem atque hostem exspectare, cum silentio noctis erumpendi occasio esset. ad erumpendum e castris defuit animus, ad tutanda fortiter castra animum habuerunt: dies noctesque aliquot obsessi vallum armis, se ipsi tutati vallo sunt: tandem ultima ausi passique, cum omnia subsidia vitae abessent adfectisque fame viribus arma iam sustinere nequirent, necessitatibus magis humanis quam armis victi sunt — : orto sole ab hostibus ad vallum accessum, ante secundam horam nullam fortunam certaminis experti tradiderunt arma ac se ipsos: haec vobis ipsorum per biduum militia fuit. cum in acie stare ac pugnare decuerat, tum in castra refugerunt: cum pro valle pugnandum erat, castra tradiderunt neque in acie neque in castris utiles. et vos redimam? cum erumpere castris oportet, cunctamini ac manetis: cum manere castra tutari armis necesse est, et castra et arma et vos ipsos traditis hosti. ego non magis istos redimendos, patres conscripti, censeo, quam illos dedendos Hannibali, qui per medios hostes e castris eruperunt ac per summam virtutem se patriae restituerunt". LXI. Postquam Manlius dixit, quamquam patrum quoque plerosque captivi cognatione adtingebant, praeter exemplum civitatis minime in captivos iam inde antiquitus indulgentis, pecuniae quoque summa homines movit, qua nec aerarium exhaurire — magna iam summa erogata in servos ad militiam emendos armandosque — nec Hannibalem maxime huiusce rei, ut fama erat, egentem locupletari volebant. cum triste responsum, non redimi captivos, redditum esset novusque super veterem luctus tot iactura civium adiectus esset, cum magnis fletibus questibus legatos ad portam prosecuti sunt. unus ex iis domum abiit, quod fallaci reditu in castra iure iurando se exsolvisset. quod ubi innotuit relatumque ad senatum est, omnes censuerunt comprehendendum et custodibus publice datis deducendum ad Hannibalem esse.

Est et alia de captivis fama: decem primos venisse: de eis cum dubitatum in senatu esset, admitterentur in urbem necne, ita admissos esse ne tamen iis senatus daretur: morantibus deinde longius omnium spe alios tres insuper legatos venisse, L. Scribonium et C. Calpurnium et L. Manlium: tum demum ab cognato Scribonii tribuno plebis de redimendis captivis relatum esse nec censuisse redimendos senatum, et novos legatos tres ad Hannibalem revertisse, decem veteres remansisse, quod per causam recognoscendi nomina captivorum ad Hannibalem ex itinere

regressi religione sese exsolvissent: de iis dedendis magna contentione actum in senatu esse victosque paucis sententiis qui dedendos censuerint: ceterum proximis censoribus adeo omnibus notis ignominiisque confectos esse, ut quidam eorum mortem sibi ipsi extemplo consciverint, ceteri non foro solum omni deinde vita sed prope luce ac publico caruerint. mirari magis adeo discrepare inter auctores, quam quid veri sit discernere queas.

Quanto autem maior ea clades superioribus cladibus fuerit, vel ea res indicio sit, quod fides sociorum, quae ad eum diem firma steterat, tum labare coepit, nulla profecto alia de re quam quod desperaverant de imperio. defecere autem ad Poenos hi populi, Atellani Calatini Hirpini, Apulorum pars, Samnites praeter Pentros, Bruttii omnes, Lucani: praeter hos Surrentini et Graecorum omnis ferme ora, Tarentini Metapontini Crotonienses Locrique, et Cisalpini omnes Galli. nec tamen eae clades defectionesque sociorum moverunt ut pacis umquam mentio apud Romanos fieret, neque ante consulis Romam adventum nec postquam is rediit renovavitque memoriam acceptae cladis. quo in tempore ipso adeo magno animo civitas fuit, ut consuli ex tanta clade, cuius ipse causa maxima fuisset, redeunti et obviam itum frequenter ab omnibus ordinibus sit et gratiae actae quod de re publica non desperasset: qui si Carthaginiensium ductor fuisset, nihil recusandum supplicii foret.

Digitized by Google

TITI LIVI
AB URBE CONDITA
LIBER XXIII.

I. Et Hannibal post Cannensem pugnam castraque direpta confestim ex Apulia in Samnium moverat, accitus in Hirpinos a Statio Trebio pollicente se Compsam traditurum. Compsanus erat Trebius nobilis inter suos: sed premebat eum Mopsiorum factio, familiae per gratiam Romanorum potentis: post famam Cannensis pugnae vulgatumque Trebii sermonibus adventum Hannibalis cum Compsam urbem excessissent, sine certamine tradita urbs Poeno praesidiumque acceptum est. ibi praeda omni atque impedimentis relictis exercitu partito Magonem regionis eius urbes aut deficientes ab Romanis accipere aut detractantes cogere ad defectionem iubet, ipse per agrum Campanum mare inferum petit oppugnaturus Neapolim, ut urbem maritimam haberet. ubi fines Neapolitanorum intravit, Numidas partim in insidiis — et pleraeque cavae sunt viae sinusque occulti — quacumque apte poterat disposuit, alios prae se actam praedam ex agris ostentantes obequitare portis iussit. in quos, quia nec multi et incompositi videbantur, cum turma equitum erupisset, ab cedentibus consulto tracta in insidias circumventa est: nec evasisset quisquam, ni mare propinquum et haud procul litore naves piscatoriae pleraeque conspectae peritis nandi dedissent effugium. aliquot tamen eo proelio nobiles iuvenes capti caesique, inter quos et Hegeas, praefectus equitum, intemperantius cedentes secutus cecidit. ab urbe oppugnanda Poenum absterruere conspecta moenia haudquaquam prompta oppugnanti.

II. Inde Capuam flectit iter luxuriantem longa felicitate atque indulgentia fortunae, maxime tamen inter corrupta omnia licentia plebis sine modo libertatem exercentis. senatum et sibi et plebi obnoxium Pacuvius Calavius fecerat, nobilis idem ac popularis homo, ceterum malis artibus nanctus opes. is cum eo forte anno, quo res male gesta ad Trasumennum est, in summo magistratu esset, iam diu infestam senatui plebem ratus per occasionem novandi res magnum ausuram facinus ut, si in ea loca Hannibal cum victore exercitu venissent, trucidato senatu tra-

deret Capuam Poenis, improbus homo sed non ad extremum perditus, cum mallet incolumi quam eversa re publica dominari, nullam autem incolumem esse orbatam publico consilio crederet, rationem init qua et senatum servaret et obnoxium sibi ac plebi faceret. vocato senatu cum sibi defectionis ab Romanis consilium placiturum nullo modo, nisi necessarium fuisset, praefatus esset, quippe qui liberos ex Appii Claudii filia haberet filiamque Romae nuptum Livio dedisset, ceterum maiorem multo rem magisque timendam instare. non enim per defectionem ad tollendum ex civitate senatum plebem spectare, sed per caedem senatus vacuam rem publicam tradere Hannibali ac Poenis velle. eo se periculo posse liberare eos, si se permittant sibi et certaminum in re publica obliti credant. cum omnes victi metu permitterent, „claudam" inquit „in curia vos, et tamquam et ipse cogitati facinoris particeps adprobando consilia, quibus nequiquam adversarer, viam saluti vestrae inveniam. in hoc fidem quam vultis ipsi accipite". fide data egressus claudi curiam iubet praesidiumque in vestibulo reliquit, ne quis adire curiam iniussu suo neve inde egredi possit. III. Tum vocato ad contionem populo „quod saepe" inquit „optastis, Campani, ut supplicii sumendi vobis ex improbo ac detestabili senatu potestas esset, eam non per tumultum expugnantes domos singulorum, quas praesidiis clientium servorumque tuentur, cum summo vestro periculo, sed tutam habetis ac liberam: clausos omnes in curiam accipite solos inermes. nec quicquam raptim aut forte temere egeritis, de singulorum capite vobis ius sententiae dicendae faciam, ut quas quisque emeritus est poenas pendat. sed ante omnia ita vos irae indulgere oportet, ut potiorem ira salutem atque utilitatem vestram habeatis. et enim hos, ut opinor, odistis senatores, non senatum omnino habere non vultis: quippe aut rex, quod abominandum, aut quod unum liberae civitatis consilium est, senatus habendus est. itaque duae res simul agendae vobis sunt, ut et veterem senatum tollatis et novum cooptetis. citari singulos senatores iubebo, de quorum capite vos consulam; quod de quoque censueritis, fiet. sed prius in eius locum virum fortem ac strenuum novum senatorem cooptabitis, quam de noxio supplicium sumatur". inde consedit et nominibus in urnam coniectis citari quod primum sorte nomen excidit, ipsumque e curia produci iussit. ubi auditum est nomen, malum et improbum pro se quisque clamare et supplicio dignum. tum Pacuvius „video quae de hoc sententia sit: date igitur pro malo atque improbo bonum senatorem et iustum". primo silentium erat inopia potioris subiciundi, deinde, cum aliquis omissa verecundia quempiam nominasset, multo maior extemplo clamor oriebatur, cum alii negarent nosse, alii nunc probra nunc humilitatem sordidamque inopiam et pudendae artis aut quaestus genus obicerent. hoc multo magis in secundo ac tertio citato senatore est factum, ut ipsius paenitere homines appareret, quem autem in eius substituerent locum, deesse, quia nec eosdem nominari adtinebat, nihil aliud quam ad audienda probra no-

Digitized by Google

minatos, et multo humiliores obscuriorcsque ceteri erant eis qui primi memoriae occurrebant. ita dilabi homines, notissimum quodque malum maxime tolerabile dicentes esse iubentesque senatum ex custodia dimitti.

IV. Hoc modo Pacuvius cum obnoxiam vitae beneficio senatum multo sibi magis quam plebi fecisset, sine armis iam omnibus concedentibus dominabatur. hinc senatores omissa dignitatis libertatisque memoria plebem adulari: salutare, benigne invitare, apparatis accipere epulis, eas causas suscipere, ei semper parti adesse, secundum eam litem iudices dare, quae magis popularis aptiorque in vulgus favori conciliando esset. iam vero nihil in senatu actum aliter quam si plebis ibi esset concilium. prona semper civitas in luxuriam — non ingeniorum modo vitio sed affluenti copia voluptatium et illecebris omnis amoenitatis maritimae terrestrisque —, tum vero ita obsequio principum et licentia plebei lascivire, ut nec libidini nec sumptibus modus esset. ad contemptum legum magistratuum senatus accessit tum post Cannensem cladem ut, cuius aliqua verecundia erat, Romanum quoque spernerent imperium. id modo erat in mora ne extemplo deficerent, quod conubium vetustum multas familias claras ac potentes Romanis miscuerat, et quod, cum militarent aliquot apud Romanos, maximum vinculum erant trecenti equites, nobilissimus quisque Campanorum, in praesidia Sicularum urbium delecti ab Romanis ac missi. V. Horum parentes cognatique aegre pervicerunt ut legati ad consulem Romanum mitterentur. ii nondum Canusium profectum, sed Venusiae cum paucis ac semiermibus consulem invenerunt, quam poterat maxime miserabilem bonis sociis, superbis atque infidelibus — ut erant Campani — spernendum. et auxit rerum suarum suique contemptum consul nimis detegendo cladem nudandoque. nam cum legati aegre ferre senatum populumque Campanum adversi quicquam evenisse Romanis nuntiassent pollicerenturque omnia quae ad bellum opus essent, „morem magis“ inquit „loquendi cum sociis servastis, Campani, iubentes quae opus essent ad bellum imperare, quam convenienter ad praesentem fortunae nostrae statum locuti estis. quid enim nobis ad Cannas relictum est, ut, quia aliquid habeamus, id quod est expleti ab sociis velimus? pedites vobis imperemus, tamquam equites habeamus? pecuniam deesse dicamus, tamquam ea tantum desit? nihil ne quod supplerentur quidem nobis reliquit fortuna: legiones equitatus arma signa equi virique pecunia commeatus aut in acie aut binis postero die amissis castris perierunt. itaque non inuetis nos in bello oportet, Campani, sed paene bellum pro nobis suscipiatis. veniat in mentem, ut trepidos quondam maiores vestros intra moenia compulsos, nec Samnitem modo hostem sed etiam Sidicinum paventes, receptos in fidem ad Saticulam defenderimus, coeptumque propter vos cum Samnitibus bellum per centum prope annos variante fortuna eventum tulerimus. adicite ad haec, quod foedus aequum dediticiis, quod leges vestras, quod ad extremum — id quod ante Cannensem certe cladem maximum fuit — civitatem

nostram magnae parti vestrum dedimus communicavimusque vobiscum. itaque communem vos hanc cladem, quae accepta est, credere, Campani, oportet, communem patriam tuendam arbitrari esse. non cum Samnite aut Etrusco res est, ut, quod a nobis ablatum sit, in Italia tamen imperium maneat: Poenus hostis, ne Africae quidem indigena, ab ultimis terrarum oris — freto Oceani Herculisque columnis — expertem omnis iuris et condicionis et linguae prope humanae militem trahit. hunc natura et moribus immitem ferumque insuper dux ipse efferavit pontibus ac molibus ex humanorum corporum strue faciendis et, quod proloqui etiam piget, vesci corporibus humanis docendo. his infandis pastos epulis, quos contingere etiam nefas sit, videre atque habere dominos, et ex Africa et a Carthagine iura petere et Italiam Numidarum ac Maurorum pati provinciam esse — cui non genito modo in Italia detestabile sit? pulchrum erit, Campani, prolapsum clade Romanum imperium vestra fide vestris viribus relevatum ac recuperatum esse. triginta milia peditum quattuor equitum arbitror ex Campania scribi posse: iam pecuniae ad fatim est frumentique. si parem fortunae vestrae fidem habetis, nec Hannibal se vicisse sentiet, nec Romani victos esse".

VI. Hac oratione consulis dimissis redeuntibusque domum legatis unus ex his Vibius Virrius tempus venisse ait, quo Campani non agrum solum ab Romanis quondam per iniuriam ademptum recuperare, sed imperio etiam Italiae potiri possint. foedus enim cum Hannibale quibus velint legibus facturos, neque controversiam fore quin, cum ipse confecto bello Hannibal victor in Africam decedat exercitumque deportet, Italiae imperium Campanis relinquatur. haec Virrio loquenti adsensi omnes ita renuntiant legationem, uti delectum omnibus videretur nomen Romanum. extemplo plebis ad defectionem ac pars maior senatus spectare. extracta tamen auctoritatibus seniorum per paucos dies est res, postremo vincit sententia plurium, ut iidem legati, qui ad consulem Romanum ierant, ad Hannibalem mitterentur. quo priusquam iretur certumque defectionis consilium esset, Romam legatos missos a Campanis in quibusdam annalibus invenio postulantes, ut alter consul Campanus fieret, si rem Romanam adiuvari vellent. indignatione orta submoveri a curia iussos esse, missumque lictorem qui ex urbe educeret eos atque eo die manere extra fines Romanos iuberet. quia nimis compar Latinorum quondam postulatio erat Cocliusque et alii id haud sine causa praetermiserant scriptores, ponere pro certo eum veritus. VII. Legati ad Hannibalem venerunt pacemque cum eo condicionibus fecerunt, ne quis imperator magistratusve Poenorum ius ullum in civem Campanum haberet, neve civis Campanus invitus militaret munusve faceret, ut suae leges sui magistratus Capuae essent, ut trecentos ex Romanis captivis Poenus daret Campanis quos ipsi elegissent, cum quibus equitum Campanorum qui in Sicilia stipendia facerent permutatio fieret. haec pacta. illa insuper quam quae pacta erant facinera Campani ediderunt: nam praefectos socium ci-

Digitized by Google

vesque Romanos alios, partim aliquo militiae munere occupatos partim privatis negotiis implicitos, plebs repente omnes comprehensos velut custodiae causa balneis includi iussit, ubi fervore atque aesta anima interclusa foedum in modum exspirarent.

Ea ne fierent neu legatio mitteretur ad Poenum, summa ope Decius Magius, vir cui ad summam auctoritatem nihil praeter sanam civium mentem defuit, restiterat: ut vero praesidium mitti ab Hannibale audivit, Pyrrhi superbam dominationem miserabilemque Tarentinorum servitutem exempla referens, primo ne reciperetur praesidium palam vociferatus est, deinde, ut receptum aut eiceretur aut, si malum facinus, quod a vetustissimis sociis consanguineisque defecissent, forti ac memorabili facinore purgare vellent, ut interfecto Punico praesidio restituerent Romanis se. haec — nec enim occultā agebantur — cum relata Hannibali essent, primo misit qui vocarent Magium ad se in castra, deinde, cum is ferociter negasset se iturum, nec enim Hannibali ius esse in civem Campanum, concitatus ira Poenus comprehendi hominem vinctumque adtrahi ad se iussit: veritus deinde, ne quid inter vim tumultus atque ex concitatione animorum inconsulti certaminis oreretur, ipse, praemisso nuntio ad Marium Blosium praetorem Campanum postero die se Capuae futurum, proficiscitur e castris cum modico praesidio. Marius contione advocata edicit ut frequentes cum coniugibus ac liberis obviam irent Hannibali; ab universis id non obedienter modo sed enixe, favore etiam vulgi et studio visendi tot iam victoriis clarum imperatorem, factum est: Decius Magius nec obviam egressus est nec, quo timorem aliquem ex conscientia significare posset, privatim se tenuit: in foro cum filio clientibusque paucis otiose inambulavit trepidante tota civitate ad excipiendum Poenum visendumque. Hannibal ingressus urbem senatum extemplo postulat, precantibusque inde primoribus Campanorum, ne quid eo die seriae rei gereret diemque ut ipse adventu suo festum laetus ac libens celebraret, quamquam praeceps ingenio in iram erat, tamen, ne quid in principio negaret, visenda urbe magnam partem diei consumpsit.

VIII. Deversatus est apud Ninnios Celeres, Sthenium Pacuviumque, inclytos nobilitate ac divitiis. eo Pacuvius Calavius, de quo ante dictum est, princeps factionis eius quae traxerat rem ad Poenos, filium iuvenem adduxit, abstractum abs Decii Magii latere, cum quo ferocissime pro Romana societate adversus Punicum foedus steterat, nec eum aut inclinata in partem alteram civitas aut patria maiestas sententia depulerat. huic tum pater iuveni Hannibalem deprecando magis quam pugnando placavit, victusque patris precibus lacrimisque etiam ad caenam eum cum patre vocari iussit, cui convivio neminem Campanum praeter quam hospites Vibellium Taurcam insignem bello virum adhibiturus erat. epulari coeperunt de die, et convivium non ex more Punico aut militari disciplina esse sed ut in civitate atque etiam domo diti ac luxuriosa omnibus voluptatium illecebris instructum. unus nec dominorum invitatione

Digitized by Google

nec ipsius interdum Hannibalis Calavii filius Perolla ad vinum potandum impelli potuit, ipse valetudinem excusans, patre animi quoque eius haud mirabilem interturbationem causante. solis ferme occasu patrem Calavium ex convivio egressum secutus filius: ubi in secretum — hortus erat posticis aedium partibus — pervenerunt, „consilium“ inquit „adfero, pater, quo non veniam solum peccati, quod defecimus ad Hannibalem, impetraturi ab Romanis sed in multo maiore dignitate et gratia simus Campani, quam umquam fuimus“. cum mirabundus pater, quid nam id esset consilii, quaereret, toga reiecta ab humero latus succinctum gladio nudat: „iam ego“ inquit „sanguine Hannibalis sanciam Romanum foedus: te id prius scire volui, si forte abesse, dum facinus patratur, malles“. IX. quae ubi audivit viditque senex, velut si iam agendis quae audiebat interesset, amens metu „per ego te“ inquit, „fili, quaecumque iura liberos iungunt parentibus, precor quaesoque, ne ante oculos patris facere et pati omnia infanda velis: paucae horae sunt, intra quas iurantes per quidquid deorum est dextrae dextras iungentes fidem obstrinximus — ut sacratas fide manus digressi a colloquio extemplo in eum armaremus? ab hospitali mensa surgis, ad quam tertius Campanorum adhibitus es ab Hannibale, ut eam ipsam mensam cruentares hospitis sanguine? Hannibalem pater filio meo potui placare, filium Hannibali non possum? sed sit nihil sancti, non fides non religio non pietas, audeantur infanda, si non perniciem nobis cum scelere ferunt. unus adgressurus es Hannibalem? quid illa turba tot liberorum servorumque, quid in unum intenti omnium oculi, quid tot dextrae — torpescentne in amentia illa? vultum ipsius Hannibalis, quem non armati exercitus sustinerent, quem horret populus Romanus, tu sustinebis? ut alia auxilia desint: me ipsum ferire corpus meum opponentem pro corpore Hannibalis sustinebis? atque per meum pectus petendus ille tibi transfigendusque est. sed hic te deterreri sine potius quam illic vinci: valeant preces apud te meae sic ut pro te hodie valuerunt“. lacrimantem inde iuvenem cernens medium complectitur atque oculo haerens non ante precibus abstitit, quam pervicit ut gladium poneret fidemque daret nihil facturum tale. tum iuvenis „ego quidem“ inquit „quam patriae debeo pietatem exsolvam patri: tuam doleo vicem, cui ter proditae patriae sustinendum est crimen, semel cum defectionem iniisti ab Romanis, iterum cum pacis cum Hannibale fuisti auctor, tertio hodie, cum restituendae Romanis Capuae mora atque impedimentum es. tu, patria, ferrum, quo pro te armatus hanc arcem hostium inii, quoniam parens extorquet, recipe“. haec cum dixisset, gladium in publicum trans maceriam horti abiecit et, quo minus res suspecta esset, se ipse convivio reddidit.

X. Postero die senatus frequens datus Hannibali. ubi prima eius oratio perblanda ac benigna fuit, qua gratias egit Campania quod amicitiam suam Romanae societati praeposuissent, et inter cetera magnifica promissa pollicitus, brevi caput Italiae omni Capuam fore iuraque inde

cum ceteris populis Romanum etiam petiturum. unam esse exsortem Punicae amicitiae foederisque secum facti, quem neque esse Campanum neque dici debere, Magium Decium: cum postulare, ut sibi dedatur, ac se praesente de eo referatur senatusque consultum fiat. omnes in eam sententiam ierunt, quamquam magnae parti et vir indignus ea calamitate et haud parvo initio minui videbatur ius libertatis. egressus curia in templo magistratuum consedit, comprehendique Decium Magium atque ante pedes destitutum causam dicere iussit. qui cum manente ferocia animi negaret lege foederis id cogi posse, tum iniectae catenae ductique ante lictorem in castra est iussus. quoad capite aperto est ductus, contionabundus incessit ad circumfusam undique multitudinem vociferans: „habetis libertatem, Campani, quam petistis: foro medio luce clara videntibus vobis nulli Campanorum secundus vinctus ad mortem rapior. quid violentius capta Capua fieret? ite obviam Hannibali, exornate urbem diemque adventus eius consecrate, ut hunc triumphum de civo vestro spectetis". haec vociferante cum moveri vulgus videretur, obvolutum caput est ociusque rapi extra portam iussus. ita in castra perducitur, extemploque impositus in navem et Carthaginem missus, ne motu aliquo Capuae ex indignitate rei orto senatum quoque paeniteret dediti principis, et legatione missa ad repetendum eum ne aut negando rem, quam primam peterent, offendendi sibi novi socii, aut tribuendo habendus Capuae esset seditionis ac turbarum auctor. navem Cyrenas detulit tempestas, quae tum in dicione regum erant. ibi cum Magius ad statuam Ptolemaei regis confugisset, deportatus a custodibus Alexandream ad Ptolemaeum, dum eum docuisset contra ius foederis vinctum se ab Hannibale esse, vinclis liberatur, permissumque ut rediret, seu Romam seu Capuam mallet. nec Magius Capuam sibi tutam dicere, et Romam eo tempore, quo inter Romanos Campanosque bellum sit, transfugae magis quam hospitis fore domicilium: nusquam malle quam in regno eius vivere, quem vindicem atque auctorem habeat libertatis.

XI. Dum haec geruntur, Q. Fabius Pictor legatus a Delphis Romam redit responsumque ex scripto recitavit. divi divaeque in eo erant, quibus quoque modo supplicaretur: tum „si ita faxitis, Romani, vestrae res meliores facilioresque erunt, magisque ex sententia res publica vestra vobis procedet victoriaque duelli populi Romani erit. Pythio Apollini re publica vestra bene gesta servatoque lucris meritis donum mittitote, deque praeda manubiis spoliisque honorem habetote, lasciviam a vobis prohibetote". haec ubi ex Graeco carmine interpretata recitavit, tum dixit se oraculo egressum extemplo iis omnibus divis rem divinam ture ac vino fecisse, iussumque a templi antistite, sic ut coronatus laurea corona et oraculum adisset et rem divinam fecisset, ita coronatum navem ascendere nec ante deponere eam quam Romam pervenisset. se quaecumque imperata sint cum summa religione ac diligentia executum coronam Ro-

Digitized by Google

mae in arum Apollinis deposuisse. senatus decrevit ut eae res divinae supplicationesque primo quoque tempore cum cura fierent.

Dum haec Romae atque in Italia geruntur, nuntius victoriae ad Carthaginem venerat Mago Hamilcaris filius, non ex ipsa acie a fratre missus, sed retentus aliquot dies in recipiendis civitatibus Bruttiorum quaeque deficiebant. is, cum ei senatus datus esset, res gestas in Italia a fratre exponit: cum sex imperatoribus eum, quorum quattuor consules duo dictator ac magister equitum fuerint, cum sex consularibus exercitibus acie confixisse, occidisse supra ducenta milia hostium, supra quinquaginta cepisse. ex quattuor consulibus duos occidisse, ex duobus unicum alterum, alterum toto amisso exercitu vix cum quinquaginta hominibus effugisse. magistrum equitum, quae consularis potestas sit, fusum fugatum, dictatorem, quia se in aciem numquam commiserit, unicum haberi imperatorem. Bruttios Apulosque partim Samnitium ac Lucanorum defecisse ad Poenos: Capuam, quod caput non Campaniae modo sed post adflictam rem Romanam Carthaginensi pugna Italiae sit, Hannibali se tradidisse. pro his tantis totque victoriis aequum esse grates diis immortalibus agi habereque. XII. Ad fidem deinde tam laetarum rerum effundi in vestibulo curiae iussit anulos aureos, qui tantus acervus fuit ut metientibus dimidium super tres modios explesse sint quidam auctores. fama tenuit, quae propior vero est, haud plus fuisse modio. adiecit deinde verbis, quo maioris cladis indicium esset, neminem nisi equitem atque eorum ipsorum primores id gerere insigne. summa fuit orationis, quo propius spem belli perficiendi sit, eo magis omni ope iuvandum Hannibalem esse: procul enim ab domo militiam esse in media hostium terra: multam vim frumenti pecuniae absumi, et tot acies, ut hostium exercitus delesse, ita victoris etiam copias parte aliqua minuisse: mittendum igitur supplementum esse, mittendum in stipendium pecuniam frumentumque tam bene meritis de nomine Punico militibus. Secundum haec dicta Magonis laetis omnibus Himilco vir factionis Barcinae locum Hannonis increpandi esse ratus, „quid est, Hanno?“ inquit: „etiam nunc paenitet belli suscepti adversus Romanos? iube dedi Hannibalem, veta in tam prosperis rebus grates dis immortalibus agi: audiamus Romanum senatorem in Carthaginiensium curia“. tum Hanno: „tacuissem hodie, patres conscripti, ne quid in communi omnium gaudio, minus laetum quod esset vobis, loquerer: nunc interroganti senatori, paeniteatne adhuc suscepti adversus Romanos belli, si reticeam, aut superbus aut obnoxius videar, quorum alterum est hominis alienae libertatis obliti, alterum turpe. respondeam, inquit, Himilconi, non desisse paenitere me belli neque desituram ante invictum vestrum imperatorem incusare, quam finitum aliqua tolerabili condicione bellum videro: nec mihi pacis antiquae desiderium alia res quam pax nova finiet. itaque ista, quae modo Mago iactavit, Himilconi ceteriisque Hannibalis satellitibus iam laeta sunt: mihi possent laeta esse, quia res bello bene gestae, si volumus fortunae uti,

pecuni nobis aequiorem dabant. nam si praetermittimus hoc tempus, quo magis dare quam accipere pecuniam videri pacem, vereor ne haec quoque laetitia luxuriet nobis ac vana evadat. quae tamen nunc quoque qualis est? occidi exercitus hostium — mittite milites mihi. quid aliud regares, si esses victus? hostium cepi bina castra, praedae videlicet plena et commeatuum — frumentum et pecuniam date. quid aliud, si spoliatus si exutus castris esses, peteres? et ne omnia ipse mirer — mihi quoque enim, quoniam respondi Himilconi, interrogare ius fasque est — velim seu Himilco seu Mago respondeat, cum ad internecionem Romani imperii pugnatum ad Cannas sit, constetque in defectionem totam Italiam esse, primum, ecquis Latini nominis populus defecerit ad nos, deinde, ecquis homo ex quinque et triginta tribubus ad Hannibalem transfugerit"? cum utrumque Mago negasset, „hostium quidem ergo" inquit „adhuc nimis multum superest. sed multitudo ea quid animorum quidve spei habeat, scire velim". XIII. cum id nescire Mago diceret, „nihil facilius scitu est" inquit. „ecquos legatos ad Hannibalem Romani miserunt de pace? ecquam denique mentionem pacis Romae factam esse adlatum ad vos est?" cum id quoque negasset, „bellum igitur" inquit „tam integrum habemus quam habuimus qua die Hannibal in Italiam est transgressus. quam varia victoria priore Punico bello fuerit, plerique qui meminerimus superavimus: numquam terra marique magis prosperae res nostrae visae sunt quam ante consules C. Lutatium et A. Postumium fuerunt: Lutatio et Postumio consulibus devicti ad Aegates insulas sumus. quod si — id quod di omen avertant — nunc quoque fortuna aliquid variaverit, tum pacem speratis cum vincemur, quam nunc cum vincimus dat nemo? ego, si quis de pace consulet seu deferenda hostibus seu accipienda, habeo quid sententiae dicam: si de his quae Mago postulat refertis, nec victoribus mitti adtinere puto, at frustrantibus nos falsa atque inani spe multo minus censeo mittenda esse". haud multos movit Hannonis oratio, nam et simultas cum familia Barcina leviorem auctorem faciebat, et occupati animi praesenti laetitia nihil, quo vanius fieret gaudium suum, seribus admittebant, debellatumque mox fore, si adniti paulum voluissent, rebantur. itaque ingenti consensu fit senatus consultum ut Hannibali quattuor milia Numidarum in supplementum mitterentur et quadraginta elephanti et mille argenti talenta: dictatorque cum Magone in Hispaniam praemissus est ad conducenda viginti milia peditum quattuor equitum, quibus exercitus, qui in Italia quique in Hispania erant, supplerentur.

XIV. Ceterum haec ut in secundis rebus segniter otioseque gesta. Romanos praeter insitam industriam animis fortuna etiam cunctari prohibebat, nam nec consul ulli rei, quae per eum agenda esset, deerat, et dictator M. Iunius Pera rebus divinis perfectis latoque, ut solet, ad populum ut equum ascendere liceret, praeter duas urbanas legiones, quae principio anni a consulibus conscriptae fuerant, et servorum dilectum co-

hortesque ex agro Picene et Gallico collectas, ad ultimum prope desperatae rei publicae auxilium, cum honesta utilibus cedunt, descendit edixitque, qui capitalem fraudem ausi quique pecuniae iudicati in vinculis essent, qui eorum apud se milites fierent, eos noxa pecuniaque sese exsolvi iussurum. ea sex milia hominum Gallicis spoliis, quae triumpho C. Flaminii tralata erant, armavit: itaque cum viginti quinque milibus armatorum ab urbe proficiscitur.

Hannibal Capua recepta cum iterum Neapolitanorum animos partim spe partim metu nequiquam temptasset, in agrum Nolanum exercitum traducit, ut non hostiliter statim, quia non desperabat voluntariam deditionem, ita, si morarentur spem, nihil eorum quae pati aut timere possent praetermissurus. senatus ac maxime primores eius in societate Romana cum fide perstare, plebe novarum, ut solet, rerum atque Hannibalis tota esse metumque agrorum populationis et patienda in obsidione multa gravia indignaque proponere animo. neque auctores defectionis deerant. itaque ubi senatum metus cepit, si propalam tenderent, resisti multitudini concitatae non posse, secunda simulando dilationem mali inveniunt. placere enim sibi defectionem ad Hannibalem simulant: quibus autem condicionibus in foedus amicitiamque novam transeant, parum constare. ita spatio sumpto legatos propere ad praetorem Romanum Marcellum Claudium, qui Canusii cum exercitu erat, mittunt docentque, quanto in discrimine sit Nolana res: agrum Hannibalis esse et Poenorum, urbem extemplo futuram, ni subveniatur: concedendo plebei senatum, ubi velint defecturos se, ne deficere praefestinarent, effecisse. Marcellus collaudatis Nolanis eadem simulatione extrahi rem in suum adventum iussit, interim celari quae secum acta essent spemque omnem auxilii Romani. ipse a Canusio Calatiam petit, atque inde Vulturno amni traiecto perque agrum Saticulanum Trebulanumque super Suessulam per montes Nolam pervenit.

XV. Sub adventum praetoris Romani Poenus agro Nolano excessit et ad mare proxime Neapolim descendit, capidus maritimi oppidi potiundi, quo cursus navibus tutus ex Africa esset. ceterum postquam Neapolim a praefecto Romano teneri accepit — M. Iunius Silanus erat, ab ipsis Neapolitanis accitus —, Neapoli quoque sic ut Nola omissa petit Nuceriam. eam cum aliquam diu circumsedisset, saepe vi saepe sollicitandis nequiquam nunc plebe nunc principibus, fame demum in deditionem accepit, pactus ut inermes cum singulis abirent vestimentis. deinde, ut qui a principio mitis omnibus Italicis praeter Romanos videri vellet, praemia atque honores, qui remanserint ac militare secum voluissent, proposuit. nec ea spe quemquam tenuit: dilapsi omnes, quocumque hospitia aut fortuitus animi impetus tulit, per Campaniae urbes, maxime Nolam Neapolimque. eum ferme trigina senatores ac forte primus quisque Capuam petissent, exclusi inde, quod portas Hannibali clausissent,

Digitized by Google

Cannas se contulerat. Nuceriae praeda militi data est, urbs direpta atque incensa.

Nolam Marcellus non sui magis fiducia praesidii quam voluntate principum habebat: plebs timebatur et ante omnes L. Bantius, quem conscientia temptatae defectionis ac metus a praetore Romano nunc ad proditionem patriae, nunc, si ad id fortuna defuisset, ad transfugiendum stimulabat. erat iuvenis acer et sociorum ea tempestate prope nobilissimus aequs. seminecem eum ad Cannas in acervo caesorum corporum inventum curatumque benigne etiam cum donis Hannibal domum remiserat. ob eius gratiam meriti rem Nolanam in ius dicionemque dare volebat Poenus, anxiumque eum et sollicitum cura novandi res praetor cernebat. ceterum cum aut poena cohibendus esset aut beneficio conciliandus, sibi adsumpsisse quam hosti ademisse fortem ac strenuum maluit socium, accitumque ad se benigne appellat: multos cum invidos inter populares habere inde existimatu facile esse, quod nemo civis Nolanus sibi indicaverit, quam multa eius egregia facinora militaria essent: sed qui in Romanis militaverit castris, non posse obscuram eius virtutem esse: multos sibi, qui cum eo stipendia fecerint, referre, qui vir esset ille quoque et quotiens pericula pro salute ac dignitate populi Romani adisset, utique Cannensi proelio non prius pugna abstiterit quam prope exsanguis ruina supercincidentium virorum equorum armorumque sit oppressus. „itaque macte virtute esto“ inquit: „apud me tibi omnis honos atque omne praemium erit, et quo frequentior mecum fueris, senties eam rem tibi dignitati atque emolumento esse“: laetoque iuveni promissis equum eximium dono dat bigatosque quingentos quaestorem numerare iubet, lictoribus imperat ut cum se adire, quotiens velit, patiantur. XVI. hac comitate Marcelli ferocis iuvenis animus adeo est mollitus, ut nemo inde sociorum rem Romanam fortius ac fidelius iuverit, cum Hannibal ad portas esset — Nolam enim rursus a Nuceria movit castra — plebesque Nolana de integro ad defectionem spectaret.

Marcellus sub adventum hostium intra muros se recepit, non castris metuens sed ne prodendae urbis occasionem nimis multis in eam imminentibus daret. instrui deinde utrimque acies coeptae, Romanorum pro moenibus Nolae, Poenorum ante castra sua. proelia hinc parva inter urbem castraque et vario eventu fiebant, quia duces nec prohibere paucos temere provocantes nec dare signum universae pugnae volebant. in hac quotidiana iam duorum exercituum statione principes Nolanorum nuntiant Marcello, nocturna colloquia inter plebem ac Poenos fieri statutumque esse ut, cum Romana acies egressa portis iret, impedimenta eorum ac sarcinas diriperent, clauderent deinde portas murosque occuparent, ut potentes rerum suarum atque urbis Poenum inde pro Romano acciperent. haec ubi nuntiata Marcello sunt, collaudatis senatoribus Nolanis, priusquam aliqui motus in urbe oriretur, fortunam pugnae experiri statuit. ad tres portas in hostes versas tripertito exercitum instruxit, impedi-

Digitized by Google

menta subsequi iussit, calones lixasque et invalidos militum vallum ferre: media porta robora legionum et Romanos equites, duabus circa portis novos milites levemque armaturam ac sociorum equites statuit: Nolani muros portasque adire vetiti, subsidiaque destinata impedimentis data ne occupatis proelio legionibus in ea impetus fieret. ita instructi intra portas stabant. Hannibali sub signis — id quod per aliquot dies fecerat — ad multam diei in acie stanti primo miraculo esse, quod nec exercitus Romanus porta egrederetur nec armatus quisquam in muris esset: ratus deinde prodita colloquia esse metuque resides factos, partem militum in castra remittit iussos propere apparatum omnem oppugnandae urbis in primam aciem adferre, satis fidens, si cunctantibus instaret, tumultum aliquem in urbe plebem moturam. dum in sua quisque ministeria discursu trepidat ad prima signa succeditque ad muros acies, patefacta repente porta Marcellus signa canere clamoremque tolli ac pedites primum, deinde equites, quanto maximo possent impetu in hostem erumpere iubet. satis terroris tumultusque in aciem mediam intuleraut, cum duabus circa portis P. Valerius Flaccus et G. Aurelius legati in cornua hostium erupere: addidere clamorem lixae calonesque et alia turba custodiae impedimentorum adposita, ut paucitatem maxime spernentibus Poenis ingentis repente exercitus speciem fecerint. vix equidem ausim adfirmare quod quidam auctores sunt, duo milia et octingentos hostium caesos non plus quingentis Romanorum amissis: sed sive tanta sive minor victoria fuit, ingens eo die res ac nescio an maxima illo bello gesta sit: non vinci enim ab Hannibale vincentibus difficilius fuit quam post ea vincere.

XVII. Hannibal spe potiundae Nolae adempta cum Acerras recessisset, Marcellus extemplo clausis portis custodibusque dispositis, ne quis egrederetur, quaestionem in foro de iis qui clam in colloquiis hostium fuerant habuit: supra septuaginta damnatos proditionis securi percussit bonaque eorum iussit publica populi Romani esse: et summa rerum sanatui tradita cum exercitu omni profectus supra Suessulam castris passis consedit. Poenus Acerras primum ad voluntariam deditionem conatus perlicere, postquam obstinatos inde videt, obsidere atque oppugnare parat. ceterum Acerranis plus animi quam virium erat: itaque desperata tutela urbis ut circumvallari moenia viderunt, priusquam continuarentur, hostium opera, per intermissa munimenta neglectasque custodias silentio noctis dilapsi per vias inviaque, qua quemque aut consilium aut error tulit, in urbes Campaniae, quas satis certam erat non mutasse fidem, perfugerunt.

Hannibal Acerris direptis atque incensis, cum a Casino dictatorem Romanum legionesque Casilinum acciri nuntiassent, ne quis tam propinquis hostium castris Capuae quoque oreretur motus, exercitum ad Casilinum ducit. Casilinum eo tempore quingenti Praenestini habebant cum paucis Romanis Latinique nominis, quos eodem audita Cannensis clades contulerat. hi non confecto Praeneste ad diem dilectu serius profecti domo

cum Casilinum ante famam adversae pugnae venissent, et aliis adgregantibus sese Romanis sociisque profecti a Casilino cum satis magno agmine irent, avertit eos retro Casilinum nuntius Cannensis pugnae. ibi cum dies aliquot suspecti Campanis timentesque cavendis ac struendis invicem insidiis traduxissent, iamque de Capuae defectione agi accipique Hannibalem satis pro certo haberent, interfectis nocte oppidanis partem urbis quae cis Vulturnum est — eo enim dividitur amni — occupavere: idque praesidium Casilini habebant Romani. additur et Perusina cohors, homines quadringenti sexaginta, eodem nuntio quo Praenestini paucos ante dies Casilinum compulsi. et satis ferme armatorum ad tam exigua moenia et flumine altera parte cincta tuenda erat: penuria frumenti, nimium etiam ut videretur hominum, efficiebat.

XVIII. Hannibal cum iam inde haud procul esset, Gaetulos cum praefecto nomine Isalca praemittit, ac primo, si fiat colloquii copia, verbis benignis ad portas aperiundas praesidiumque accipiendum perlicere iubet, si in pertinacia perstent, rem gerere ac temptare si qua parte invadere urbem possit: ubi ad moenia accessere, quia silentium erat, solitudo visa: metuque concessum barbarus ratus moliri portas et claustra refringere parat, cum patefactis repente portis cohortes duae, ad id ipsum instructae intus, ingenti cum tumultu erumpunt stragemque hostium faciunt. ita primis repulsis Maharbal cum maiore robore virorum missus, nec ipse eruptionem cohortium sustinuit: postremo Hannibal castris ante ipsa moenia oppositis parvam urbem parvumque praesidium summa vi atque omnibus copiis oppugnare parat. ac dum instat lacessitque corona undique circumdatis moenibus, aliquot milites et promptissimum quemque e muro turribusque ictos amisit. semel ultro erumpentes agmine elephantorum opposito prope interclusit, trepidosque compulit in urbem satis multis ut ex tanta paucitate interfectis: plures cecidissent, ni nox proelio intervenisset. postero die omnium animi ad oppugnandum accenduntur, utique postquam corona aurea muralis proposita est, atque ipse dux castelli plano loco positi segnem oppugnationem Sagunti expugnatoribus exprobrabat, Cannarum Trasumennique et Trebiae singulos admonens universosque. inde vineae quoque coeptae agi cuniculique. nec ad varios conatus hostium aut vis ulla aut ars deerat: socii Romanorum propugnacula adversus vineas statuere, transversis cuniculis hostium cuniculos excipere, et palam et clam coeptis obviam ire, donec pudor etiam Hannibalem ab incepto avertit castrisque communitis ac praesidio modico imposito, ne omissa res videretur, in hiberna Capuam concessit.

Ibi partem maiorem hiemis exercitum in tectis habuit, adversus omnia humana mala saepe ac diu duratum, bonis inexpertum atque insuetum. itaque quos nulla mali vicerat vis, perdidere nimia bona ac voluptates immodicae, et eo impensius, quo avidius ex insolentia in eas se merserant. somnus enim et vinum et epulae et scorta balineaque et otium consuetudine in dies blandius ita enervaverunt corpora animosque, ut

ut magis deinde praeteritae victoriae eos quam praesentes tutarentur vires, maiusque id peccatum ducis apud peritos artium militarium haberetur, quam quod non ex Cannensi acie protinus ad urbem Romanam duxisset: illa enim cunctatio distulisse modo victoriam videri potuit, hic error vires ademisse ad vincendum. itaque hercule, velut si cum alio exercitu a Capua exiret, nihil usquam pristinae disciplinae tenuit: nam et redierunt plerique scortis impliciti et, ubi primum sub pellibus haberi coepti sunt viaque et alius militaris labor excepit, tironum modo corporibus animisque deficiebant, et deinde per omne aestivorum tempus magna pars sine commeatibus ab signis dilabebantur neque aliae latebrae quam Capua desertoribus erant.

XIX. Ceterum mitescente iam hieme educto ex hibernis milite Casilinum redit: ubi quamquam ab oppugnatione cessatum erat, obsidio tamen continua oppidanos praesidiumque ad ultimum inopiae adduxerat. castris Romanis Tib. Sempronius praerat dictatore auspiciorum repetendorum causa profecto Romam: Marcellum et ipsum cupientem ferre auxilium obsessis et Vulturnus amnis inflatus aquis et preces Nolanorum atque Acerranorum tenebant, Campanos timentium, si praesidium Romanum abscessisset. Gracchus adsidens tantum Casilino, quia praedictum erat dictatoris ne quid absente eo rei gereret, nihil movebat, quamquam quae facile omnem patientiam vincerent nuntiabantur a Casilino: nam et praecipitasse se quosdam non tolerantes famem constabat, et stare inermes in muris nuda corpora ad missilium telorum ictus praebentes. ea aegre patiens Gracchus, cum neque pugnam conserere dictatoris iniussu auderet — pugnandum autem esse, si palam frumentum importaret, videbat — neque clam importandi spes esset, farre ex agris circa undique convecto cum complura dolia complesset, nuntium ad magistratum Casilinum misit ut exciperent dolia quae amnis deferret. insequenti nocte intentis omnibus in flumen ac spem ab nuntio Romano factam dolia medio missa amni defluxerunt, aequaliterque inter omnes frumentum divisum. id postero quoque die ac tertio factum est: nocte et mittebantur et perveniebant, eo custodias hostium fallebant. imbribus deinde continuis citatior solito amnis transverso vertice dolia impulit ad ripam quam hostes servabant: ibi haerentia inter obnata ripis salicta conspiciuntur nuntiatumque Hannibali est, et deinde intentiore custodia cautum ne quid falleret Vulturno ad urbem missum. nuces tamen fusae ab Romanis castris cum medio amni ad Casilinum defluerent, cratibus excipiebantur. postremo ad id ventum inopiae est, ut lora detractasque scutis pelles, ubi fervida mollissent aqua, mandere conarentur, nec muribus aliove animali abstinerent, et omne herbarum radicumque genus aggeribus infimis muri eruerent. et cum hostes obarassent quidquid herbidi terreni extra murum erat, raporum semen iniecerunt, ut Hannibal „eone usque, dum ea nascantur, ad Casilinum sessurus sum?“ exclamaret: et qui nullam antea pactionem auribus admiserat, tum demum agi secum

est passus de redemptione liberorum capitum. septunces auri in singulos pretium convenit: fide accepta tradiderunt sese: donec omne aurum persolutum est, in vinculis habiti, tum remissi Cumas cum fide. id verius est quam ab equite in abeuntes immisso interfectos. Praenestini maxima pars fuere: ex quingentis septuaginta, qui in praesidio fuerunt, minus dimidium ferrum famesque absumpsit, ceteri incolumes Praeneste cum praetore suo M. Anicio — scriba is antea fuerat — redierunt. statua eius indicio fuit Praeneste in foro statuta, loricata amicta toga velato capite, et tria signa cum titulo lamnae aeneae inscripto, M. Anicium pro militibus, qui Casilini in praesidio fuerint, votum vovisse: idem titulus tribus signis in aede Fortunae positis fuit subiectus. XX. Casilinum oppidum redditum Campanis est firmatum septingentorum militum de exercitu Hannibalis praesidio, ne ubi Poenus inde abscessisset Romani oppugnarent. Praenestinis militibus senatus Romanus duplex stipendium et quinquennii militiae vacationem decrevit: civitate cum donarentur ob virtutem, non mutaverunt. Perusinorum casus obscurior fama est, quia nec ipsorum monumento ullo est illustratus nec decreto Romanorum.

Eodem tempore Petelinos, qui uni ex Bruttiis manserant in amicitia Romana, non Carthaginienses modo, qui regionem obtinebant, sed Bruttii quoque ceteri ob separata ab se consilia oppugnabant. quibus cum obsistere malis nequirent Petelini, legatos Romam ad praesidium petendum miserunt. quorum preces lacrimaeque — in questus enim flebiles, cum sibimet ipsi consulere iussi sunt, sese in vestibulo curiae profuderunt — ingentem misericordiam patribus ac populo moverunt: consulque iterum a M'. Pomponio praetore patres circumspectis omnibus imperii viribus fateri coacti, nihil iam longinquis sociis in se praesidii esse, redire domum fideque ad ultimum expleta consulere sibimet ipsos in reliquum praesenti fortuna iusserunt. haec postquam renuntiata legatio Petelinis est, tantus repente maeror pavorque senatum eorum cepit, ut pars profugiendi qua quisque posset ac deserendae urbis auctores essent, pars, quando deserti a veteribus sociis essent, adiungendi se ceteris Bruttiis ac per eos dedendi Hannibali. vicit tamen ea pars quae nihil raptim nec temere agendum consulendumque de integro censuit: re laxata postero die per minorem trepidationem tenuerunt optimates, ut convectis omnibus ex agris urbem ac muros firmarent.

XXI. Per idem fere tempus litterae ex Sicilia Sardiniaque Romam adlatae. priores ex Sicilia T. Otacilii propraetoris in senatu recitatae sunt: P. Furium praetorem cum classe ex Africa Lilybaeum venisse: ipsum graviter saucium in discrimine ultimo vitae esse: militi ac navalibus sociis neque stipendium neque frumentum ad diem dari, neque unde detur esse: magnopere suadere ut quam primum ea mittantur, sibique, si ita videatur, ex novis praetoribus successorem mittant. eademque ferme de stipendio frumentoque ab A. Cornelio Mammula propraetore ex Sardinia scripta. responsum utrique, non esse unde mitteretur, iussi-

que ipsi classibus atque exercitibus suis consulere. T. Otacilius ad unicum subsidium populi Romani Hieronem legatos cum misisset, in stipendium quanti argenti opus fuit et sex mensum frumentum accepit: Cornelio in Sardinia civitates sociae benigne contulerunt. et Romae quoque propter penuriam argenti triumviri mensarii rogatione M. Minucii tribuni plebis facti L. Aemilius Papus, qui consul censorque fuerat, et M. Atilius Regulus, qui bis consul fuerat, et L. Scribonius Libo, qui tum tribunus plebis erat. et duumviri creati M. et C. Atilii aedem Concordiae, quam L. Manlius praetor voverat, dedicaverunt. et tres pontifices creati, Q. Caecilius Metellus et Q. Fabius Maximus et Q. Fulvius Flaccus, in locum P. Scantinii demortui et L. Aemilii Pauli consulis et Q. Aelii Paeti, qui ceciderant pugna Cannensi.

XXII. Cum cetera, quae continuis cladibus fortuna minuerat, quantum consiliis humanis adsequi poterant, patres explessent, tandem se quoque et solitudinem curiae paucitatemque convenientium ad publicum consilium respexerunt. neque enim post L. Aemilium et C. Flaminium censores senatus lectus fuerat, cum tantum senatorum adversae pugnae, ad hoc sui quemque casus per quinquennium absumpsissent. cum de ea re M'. Pomponius praetor, dictatore post Casilinum amissum profecto iam ad exercitum, exposcentibus cunctis retulisset, tum Sp. Carvilius, cum longa oratione non solum inopiam sed paucitatem etiam civium, ex quibus in patres legerentur, conquestus esset, explendi senatus causa et iungendi artius Latini nominis cum populo Romano magnopere se suadere dixit ut ex singulis populis Latinorum binis senatoribus, si patres Romani censuissent, civitas daretur atque in demortuorum locum in senatum legerentur. eam sententiam haud aequioribus animis quam ipsorum quondam postulatum Latinorum patres audierunt, et cum fremitus indignantium tota curia esset et praecipue T. Manlius esse etiam nunc eius stirpis virum diceret, ex qua quondam in Capitolio consul minatus esset, Latinum, quem in curia vidisset, cum sua manu se interfecturum, Q. Fabius Maximus numquam rei ullius alieniore tempore mentionem factam in senatu dicit, quam inter tam suspensos sociorum animos incertamque fidem id actum quod insuper sollicitaret eos: eam unius hominis temerariam vocem silentio omnium exstinguendam esse, et, si quid umquam arcani sanctive ad silendum in curia fuerit, id omnium maxime tegendum occulendum obliviscendum prō indicto habendum esse. ita eius rei oppressa mentio est: dictatorem, qui censor ante fuisset vetustissimusque ex his qui viverent censoriis esset, creari placuit qui senatum legeret, accirique C. Terentium consulem ad dictatorem dicendum iusserunt. qui ex Apulia relicto ibi praesidio cum magnis itineribus Romam redisset, nocte proxima, ut mos erat, M. Fabium Buteonem ex senatus consulto sine magistro equitum dictatorem in sex menses dixit. XXIII. is ubi cum lictoribus in Rostra escendit, neque duos dictatores tempore uno, quod numquam antea factum esset, probare se dixit neque dictatorem se

sine magistro equitum nec censoriam vim uni permissam et eidem iterum, nec dictatori nisi rei gerendae causa creato in sex menses datum imperium. quae immoderata fors tempus ac necessitas fecerit, his se modum impositurum: nam neque senatu quemquam moturum ex iis, quos C. Flaminius L. Aemilius censores in senatum legissent, transcribi tantum recitarique eos iussurum, ne penes unum hominem iudicium arbitriumque de fama ac moribus senatoris fuerit, et ita in demortuorum locum sublecturum, ut ordo ordini non homo homini praelatus videretur. recitato vetere senatu inde primos in demortuorum locum legit, qui post L. Aemilium C. Flaminium censores curulem magistratum cepissent nec dum in senatum lecti essent. ut quisque eorum senatus primus creatus erat, tum legit qui aediles tribuni plebis quaestoresve fuerant: tum ex his qui magistratum non cepissent, qui spolia ex hoste fixa domi haberent aut civicam coronam accepissent. ita centum septuaginta septem cum ingenti adprobatione hominum in senatum lectis extemplo se magistratu abdicavit, privatusque de Rostris descendit lictoribus abire iussis: turbaeque se immiscuit privatas agentium res, tempus hoc sedulo terens, ne deducendi sui causa populum de foro abduceret: neque tamen elanguit cura hominum ea mora frequentesque eum domum deduxerunt. consul nocte insequenti ad exercitum redit non facto certiore senatu, ne comitiorum causa in urbe retineretur.

XXIV. Postero die consultus a M'. Pomponio praetore senatus decrevit dictatori scribendum uti, si e re publica censeret esse, ad consules subrogandos veniret cum magistro equitum et praetore M. Marcello, ut ex his praesentibus noscere patres possent, quo statu res publica esset, consiliaque ex rebus caperent. qui acciti erant omnes venerunt relictis legatis qui legionibus praecessent. dictator de se pauca ac modice locutus in magistrum equitum Tib. Sempronium Gracchum magnam partem gloriae vertit, comitiaque edixit, quibus L. Postumius tertium absens, qui tum Galliam provinciam obtinebat, et Tib. Sempronius Gracchus, qui tum magister equitum et aedilis curulis erat, consules crearentur: praetores inde creati M. Valerius Laevinus App. Claudius Pulcher Q. Fulvius Flaccus Q. Mucius Scaevola. dictator creatis magistratibus Teanum in hiberna ad exercitum redit relicto magistro equitum Romae, qui, cum post paucos dies magistratum initurus esset, de exercitibus scribendis comparandisque in annum patres consuleret.

Cum eae res maxime agerentur, nova clades nuntiata — aliam super aliam cumulante in eum annum fortuna — L. Postumium consulem designatum in Gallia ipsum atque exercitum deletos. silva erat vasta — Litanam Galli vocabant — qua exercitum traducturus erat. eius silvae dextra laevaque circa viam Galli arbores ita inciderunt ut immotae starent, momento levi impulsae occiderent. legiones duas Romanas habebat Postumius sociumque ab supero mari tantum conscripserat, ut viginti quinque milia armatorum in agros hostium induxerit. Galli oram

Digitized by Google

extremae silvae cum circumsedissent, ubi intravit agmen saltum, tum extremas arborum succisarum impellunt: quae alia in aliam instabilem per se ac malé haerentem incidentes ancipiti strage arma viros equos obruerunt, ut vix decem homines effugerent. nam cum exanimati plerique essent arborum truncis fragmentisque ramorum, ceteram multitudinem inopinato malo trepidam Galli saltum omnem armati circumsedentes interfecerunt, paucis e tanto numero captis qui pontem fluminis petentes — obsesso ante ab hostibus ponte — interclusi sunt. ibi Postumius omni vi, ne caperetur, dimicans occubuit: spolia corporis caputque praecisum ducis Boii ovantes templo, quod sanctissimum est apud eos, intulere: purgato inde capite, ut mos iis est, calvam auro caelavere, idque sacrum vas iis erat, quo sollemnibus libarent poculumque idem sacerdoti esset ac templi antistitibus. praeda quoque haud minor Gallis quam victoria fuit: nam etsi magna pars animalium strage silvae oppressa erat, tamen ceterae res, quia nihil dissipatum fuga est, stratae per omnem iacentis agminis ordinem inventae sunt.

XXV. Hac nuntiata clade cum per dies multos in tanto pavore fuisset civitas, ut tabernis clausis velut nocturna solitudine per urbem acta senatus aedilibus negotium daret, ut urbem circumirent aperirique tabernas et maestitiae publicae speciem urbi demi iuberent, tum Tib. Sempronius senatum habuit, consolatusque patres est et adhortatus, ne, qui Cannensi ruinae non succubuissent, ad minores calamitates animos submitterent: quod ad Carthaginienses hostes Hannibalemque adtineret, prospera modo essent, sic ut speraret, futura, Gallicum bellum et omitti tuto et differri posse ultionemque eam fraudis in deorum ac populi Romani potestate fore: de hoste Poeno exercitibusque, per quos id bellum gereretur, consultandum atque agitandum. ipse primum, quid peditum equitumque quid civium quid sociorum in exercitu esset dictatoris, disseruit: tum Marcellus suarum copiarum summam exposuit: quid in Apulia cum C. Terentio consule esset, a peritis quaesitum est. nec, unde consulares exercitus satis firmi ad tantum bellum efficerentur, inibatur ratio: itaque Galliam, quamquam stimulabat iusta ira, omitti eo anno placuit. exercitus dictatoris consuli decretus est: de exercitu M. Marcelli, qui eorum ex fuga Cannensi essent, in Siciliam eos traduci atque ibi militare donec in Italia bellum esset placuit: eodem ex M. Iunii dictatoris legionibus reici militem minimi quemque roboris, nullo praestituto militiae tempore nisi qui stipendiorum legitimorum esset: duae legiones urbanae alteri consuli, qui in locum L. Postumii suffectus esset, decretae sunt, eumque cum primum salvis auspiciis posset creari placuit: legiones praeter ea duas primo quoque tempore ex Sicilia acciri atque inde consulem, cui legiones urbanae evenissent, militum sumere quantum opus esset: C. Terentio consuli propagari in annum imperium neque de eo exercitu, quem ad praesidium Apuliae haberet, quicquam minui.

XXVI. Dum haec in Italia geruntur apparanturque, nihilo segnius

Digitized by Google

in Hispania bellum erat, sed ad eam diem magis prosperum Romanis. P. et Cn. Scipionibus inter se partitis copias, ut Cnaeus terra Publius navibus rem gereret, Hasdrubal Poenorum imperator, neutri parti virium satis fidens, procul ab hoste intervallo ac locis tutus tenebat se, quoad multum ac diu obtestanti quattuor milia peditum et mille equites in supplementum missi ex Africa sunt. tum refecta tandem ape castrà propius hostem movit, classemque et ipse instrui parariique iubet ad insulas maritimamque oram tutandam. in ipso impetu movendarum de integro rerum perculit eum praefectorum navium transitio, qui post classem ad Hiberum per pavorem desertam graviter increpiti numquam deinde satis fidi aut duci aut Carthaginiensium rebus fuerant. fecerant hi transfugae motum in Tartesiorum gente desciverantque iis auctoribus urbes aliquot, una etiam ab ipsis vi capta fuerat. in eam gentem versum ab Romanis bellum est, infestoque exercitu Hasdrubal ingressus agrum hostium pro captae ante dies paucos urbis moenibus Chalbum, nobilem Tartesiorum ducem, cum valido exercitu castris se tenentem adgredi statuit. praemissa igitur levi armatura, quae eliceret hostes ad certamen, peditum partem ad depopulandum per agros passim dimisit ut palantes exciperent. simul et ad castra tumultus erat et per agros fugaque et caedes: deinde undique diversis itineribus cum in castra se recepissent, adeo repente decessit animis pavor, ut non ad munimenta modo defendenda satis animorum esset sed etiam ad lacessendum proelio hostem. erumpunt igitur agmine e castris tripudiantes more suo, repentinaque eorum audacia terrorem hosti paulo ante ultro lacessenti incussit. itaque et ipse Hasdrubal in collem satis arduum, tutum flumine etiam obiecto, tum copias subducit et praemissam levem armaturam equitesque palatos eodem recepit, nec aut colli aut flumini satis fidens castra vallo permunit. in hoc alterno pavore certamina aliquot sunt contracta: nec Numida Hispano eques par fuit, nec iaculator Maurus caetrato, velocitate pari, robore animi viriumque aliquantum praestanti. XXVII. Postquam neque elicere Poenum ad certamen obversati castris poterant neque castrorum oppugnatio facilis erat, urbem Ascuam, quo finea hostium ingrediens Hasdrubal frumentum commeatusque alios convexerat, vi capiunt omnique circa agro potiuntur, nec iam aut in agmine aut in castris ullo imperio contineri. quam ubi negligentiam ex re, ut fit, bene gesta oriri senserat Hasdrubal, cohortatus milites ut palatos sine signis hostes adgrederentur, degressus colle pergit ire acie instructa ad castra. quem ut adesse tumultuose nuntii refugientes ex speculis stationibusque adtulere, ad arma conclamatum est: ut quisque arma ceperat, sine imperio sine signo incompositi inordinati in proelium ruunt. iam primi conseruerant manus, cum alii catervatim currerent, alii non dum e castris exissent: tamen primo ipsa audacia terruere hostem: deinde rari in confertos illati, cum paucitas parum tuta esset, respicere alii alios et undique pulsi coire in orbem, et dum corpora corporibus adplicant armaque armis iungunt,

Digitized by Google

in artum compulsi, cum vix movendis armis satis spatii esset, corona hostium cincti ad multum diei caeduntur: exigua pars eruptione facta silvas ac montes petit: parique terrore et castra sunt deserta et universa gens postero die in deditionem venit.

Nec diu in pacato mansit: nam subinde ab Carthagine adlatum est ut Hasdrubal primo quoque tempore in Italiam exercitum duceret: quae vulgata res per Hispaniam omnium ferme animos ad Romanos avertit. itaque Hasdrubal extemplo litteras Carthaginem mittit indicans, quanto fama profectionis suae damno fuisset: si vero inde pergeret, priusquam Hiberum transiret, Romanorum Hispaniam fore: nam praeterquam quod nec praesidium nec ducem haberet quem relinqueret pro se, eos imperatores esse Romanos quibus vix aequis viribus resisti possit: itaque, si ulla Hispaniae cura esset, successorem sibi cum valido exercitu mitterent, cui ut omnia prospere evenirent, non tamen otiosam provinciam fore. XXVIII. Eae litterae quamquam primo ad modum moverunt senatum, tamen, quia Italiae cura prior potiorque erat, nihil de Hasdrubale neque de copiis eius mutatum est: Himilco cum exercitu iusto et aucta classe ad retinendam terra marique ac tuendam Hispaniam est missus: qui, ut pedestres navalesque copias traiecit, castris communitis navibusque subductis et vallo circumdatis, cum equitibus delectis ipse, quantum maxime adcelerare poterat, per dubios infestosque populos iuxta intentus ad Hasdrubalem pervenit. cum decreta senatus mandataque exposuisset, atque edoctus esset ipse in vicem, quem ad modum tractandum bellum in Hispania foret, retro in sua castra redit nulla re quam celeritate tutior, quod undique abierat ante quam consentirent. Hasdrubal priusquam moveret castra, pecunias imperat populis omnibus suae dicionis, satis gnarus Hannibalem transitus quosdam pretio mercatum nec auxilia Gallica aliter quam conducta habuisse, inopem tantum iter ingressum vix penetraturum ad Alpes fuisse: pecuniis igitur raptim exactis ad Hiberum descendit.

Decreta Carthaginiensium et Hasdrubalis iter ubi ad Romanos sunt perlata, omnibus omissis rebus ambo duces iunctis copiis ire obviam coeptis atque obsistere parant, rati, si Hannibali, vix per se ipsi tolerando Italiae hosti, Hasdrubal dux atque Hispaniensis exercitus esset iunctus, illum finem Romani imperii fore. his anxii curis ad Hiberum contrahunt copias, et transito amne cum diu consultassent, utrum castra castris conferrent an satis haberent sociis Carthaginiensium oppugnandis morari ab itinere proposito hostem, urbem a propinquo flumine Hiberam appellatam, opulentissimam ea tempestate regionis eius, oppugnare parant. quod ubi sensit Hasdrubal, pro ope ferenda sociis pergit ire ipse ad urbem deditam nuper in fidem Romanorum oppugnandam: ita iam coepta obsidio omissa ab Romanis est et in ipsum Hasdrubalem versum bellum. XXIX. Quinque milium intervallo castra distantia habuere paucos dies nec sine levibus proeliis nec ut in aciem exirent. tandem uno

Digitized by Google

eodemque die velut ex composito utrimque signum pugnae propositum est, atque omnibus copiis in campum descensum est. triplex stetit Romana acies: velitum pars inter antesignanos locata, pars post signa accepta, equites cornua cinxere. Hasdrubal mediam aciem Hispanis firmat: in cornibus, dextro Poenos locat, laevo Afros mercennariorumque auxilia: equitum Numidas Poenorum peditibus, ceteros Afris pro cornibus apponit. nec omnes Numidae in dextro locati cornu, sed quibus desultorum in modum binos trahentibus equos inter acerrimam saepe pugnam in recentem equum ex fesso armatis transultare mos erat: tanta velocitas ipsis tamque docile equorum genus est. cum hoc modo instructi starent, imperatorum utriusque partis haud ferme dispares spes erant, nam ne multum quidem aut numero aut genere militum hi aut illi praestabant. militibus longe dispar animus erat: Romanis enim, quamquam procul a patria pugnarent, facile persuaserant duces pro Italia atque urbe Romana eos pugnare: itaque, velut quibus reditus in patriam eo discrimine pugnae verteretur, obstinaverant animis vincere aut mori. minus pertinaces viros habebat altera acies: nam maxima pars Hispani erant, qui vinci in Hispania quam victores in Italiam trahi malebant. primo igitur concursu, cum vix pila coniecta essent, rettulit pedem media acies inferentibusque se magno impetu Romanis vertit terga. nihilo segnius cornibus proelium fuit: hinc Poenus hinc Afer urget, et velut in circumventos proelio ancipiti pugnant: sed cum in medium tota iam coisset Romana acies, satis virium ad dimovenda hostium cornua habuit. ita duo diversa proelia erant: utroque Romani, ut qui pulsis iam ante mediis et numero et robore virorum praestarent, haud dubie superant: magna vis hominum ibi occisa, et nisi Hispani vix dum conserto proelio tam effuse fugissent, perpauci ex tota superfuissent acie. equestris pugna nulla ad modum fuit, quia, simul inclinatam mediam aciem Mauri Numidaeque viderunt, extemplo fuga effusa nuda cornua elephantis quoque prae se actis deseruere. et Hasdrubal usque ad ultimum eventum pugnae moratus e media caede cum paucis effugit: castra Romani cepere atque diripuere. ea pugna, si qua dubia in Hispania erant, Romanis adiunxit, Hasdrubalique non modo in Italiam traducendi exercitus sed ne manendi quidem satis tuto in Hispania spem reliquerat. quae posteaquam litteris Scipionum Romae vulgata sunt, non tam victoria quam prohibito Hasdrubalis in Italiam transitu laetabantur.

XXX. Dum haec in Hispania geruntur, Petelia in Bruttiis aliquot post mensibus quam coepta oppugnari erat ab Himilcone praefecto Hannibalis expugnata est. multo sanguine ac vulneribus ea Poenis victoria stetit, nec ulla magis vis obsessos quam fames expugnavit. absumptis enim frugum alimentis carnisque omnis generis quadrupedum suetae insuetaeque postremo coriis herbisque et radicibus et corticibus teneris strictisque rubis vixere, nec ante, quam vires ad standum in muris ferendaque arma deerant, expugnati sunt. recepta Petelia Poenus ad Consen-

Digitized by Google

tiam copias traducit, quam minus pertinaciter defensam intra paucos dies in deditionem accepit. isdem ferme diebus et Bruttiorum exercitus Crotonem Graecam urbem circumsedit, opulentam quondam armis virisque, tum iam adeo multis magnisque cladibus adflictam, ut omnis aetatis minus viginti milia civium superessent. itaque urbe a defensoribus vasta facile potiti hostes sunt: arx tantum retenta, in quam inter tumultum captae urbis e media caede quidam effugere. et Locrenses descivere ad Bruttios Poenosque prodita multitudine a principibus: Regini tantum modo regionis eius et in fide erga Romanos et potestatis suae ad ultimum manserunt. In Siciliam quoque eadem inclinatio animorum pervenit, et ne domus quidem Hieronis tota ab defectione abstinuit: namque Gelo, maximus stirpis, contempta simul senectute patris simul post Cannensem cladem Romana societate ad Poenos defecit, movissetque in Sicilia res nisi mors adeo opportuna, ut patrem quoque suspicione aspergeret, armantem eum multitudinem sollicitantemque socios absumpsisset. haec eo anno in Italia in Africa in Sicilia in Hispania vario eventu acta.

Exitu anni Q. Fabius Maximus a senatu postulavit ut aedem Veneris Erycinae, quam dictator vovisset, dedicare liceret. senatus decrevit ut Tib. Sempronius consul designatus, cum primo honorem inisset, ad populum ferret ut Q. Fabium duumvirum esse iuberent aedis dedicandae causa. et M. Aemilio Lepido, qui bis consul augurque fuerat, filii tres, Lucius Marcus Quintus, ludos funebres per triduum et gladiatorum paria duo et viginti per triduum in foro dederunt. aediles curules C. Laetorius et Tib. Sempronius Gracchus, consul designatus, qui in aedilitate magister equitum fuerat, ludos Romanos fecerant, qui per triduum instaurati sunt: plebeii ludi aedilium M. Aurelii Cottae et M. Claudii Marcelli ter instaurati.

Circamacto tertio anno Punici belli Tib. Sempronius consul idibus Martiis magistratum init. praetores Q. Fulvius Flaccus, qui antea bis consul censorque fuerat, urbanam, M. Valerius Laevinus peregrinam sortem in iuris dictione habuit: App. Claudius Pulcher Siciliam, Q. Mucius Scaevola Sardiniam sortiti sunt. M. Marcello pro consule imperium esse populus iussit, quod post Cannensem cladem unus Romanorum imperatorum in Italia prospere rem gessisset. XXXI. Senatus, quo die primum est in Capitolio consultus, decrevit ut, quo eo anno duplex tributum imperaretur, simplex confestim exigeretur, ex quo stipendium praesens omnibus militibus daretur praeterquam qui milites ad Cannas fuissent. de exercitibus ita decreverunt, ut duabus legionibus urbanis Tib. Sempronius consul Cales ad conveniendum diem ediceret, inde eae legiones in castra Claudiana supra Suessulam deducerentur. quae ibi legiones essent — erant autem Cannensis maxime exercitus — eas Ap. Claudius Pulcher praetor in Siciliam traiceret, quaeque in Sicilia essent, Romam deportarentur. ad exercitum, cui ad conveniendum Cales edicta dies erat, M. Claudius Marcellus missus, isque iussus in castra Claudiana

Digitized by Google

deducere urbanas legiones. ad veterem exercitum accipiendum deducendumque inde in Siciliam Tib. Maecilius Croto legatus ab Ap. Claudio est missus. taciti primo exspectaverant homines, uti consul comitia collegae creando haberet: deinde, ubi ablegatum velut de industria M. Marcellum viderunt, quem maxime consulem in eum annum ob egregie in praetura res gestas creari volebant, fremitus in curia ortus. quod ubi sensit consul, „utrumque“ inquit „e re publica fuit, patres conscripti, et M. Claudium ad permutandos exercitus in Campaniam proficisci, et comitia non prius edici quam is inde confecto quod mandatum est negotio revertisset, ut vos consulem, quem tempus rei publicae postularet, quem maxime vultis, haberetis“. ita de comitiis, donec rediit Marcellus, silentium fuit. inter ea duumviri creati sunt Q. Fabius Maximus et T. Otacilius Crassus aedibus dedicandis, Menti Otacilius, Fabius Veneri Erycinae. utraque in Capitolio est, canali uno discretae. et de trecentis equitibus Campanis, qui in Sicilia cum fide stipendiis emeritis Romam venerant, latum ad populum ut cives Romani essent, item uti municipes Cumani essent, pridie quam populus Campanus a populo Romano defecisset. maxime ut hoc ferretur moverat, quod, quorum hominum essent, scire se ipsi negabant vetere patria relicta, in eam, in quam redierant, non dum adsciti. postquam Marcellus ab exercitu redit, comitia consuli uni rogando in locum L. Postumii edicuntur. creatur ingenti consensu Marcellus qui extemplo magistratum occiperet. cui ineunti consulatum cum tonuisset, vocati augures vitio creatum videri pronuntiaverunt, vulgoque patres ita fama ferebant, quod tum primum duo plebeii consules facti essent, id deis cordi non esse. in locum Marcelli, ubi is se magistratu abdicavit, suffectus Q. Fabius Maximus tertium. mare arsit eo anno, ad Sinuessam bos eculeum peperit, signa Lanuvii ad Iunonis Sospitae cruore manavere lapidibusque circa id tempum pluit: ob quem imbrem novemdiale, ut adsolet, sacrum fuit, ceteraque prodigia cum cura expiata.

XXXII. Consules exercitus inter sese diviserunt: Fabio exercitus Teani, cui M. Iunius dictator praefuerat, evenit, ita ut Sempronio tirones volonesque fierent et sociorum viginti quinque milia. M. Valerio praetori legiones quae ex Sicilia redissent decretae: M. Claudius pro consule ad eum exercitum, qui supra Suessulam Nolae praesideret, missus. praetores in Siciliam ac Sardiniam profecti. consules edixerunt, quotiens in senatum vocassent, uti senatores quibusque in senatu dicere sententiam liceret ad portam Capenam convenirent: praetores, quorum iuris dictio erat, tribunalia ad Piscinam publicam posuerunt: eo vadimonia fieri iusserunt ibique eo anno ius dictum est.

Interim Carthaginem, unde Mago frater Hannibalis duodecim milia peditum et mille quingentos equites, viginti elephantos, mille argenti talenta in Italiam transmissurus erat cum praesidio sexaginta navium longarum, nuntius adfertur, in Hispania rem male gestam omnesque ferme

eius provinciae populos ad Romanos defecisse. erant qui Magonem cum classe ea copiisque omissa Italia in Hispaniam averterent, cum Sardiniae recipiendae repentina spes adfulsit: parvum ibi exercitum Romanum esse: veterem praetorem inde A. Cornelium provinciae peritum decedere, novum exspectari: ad hoc fessos iam animos Sardorum esse diuturnitate imperii, et proximo iis anno acerbe atque avare imperatum, gravi tributo et collatione iniqua frumenti pressos: nihil deesse aliud quam auctorem, ad quem deficerent. haec clandestina legatio per principes missa erat maxime eam rem moliente Hampsicora, qui tum auctoritate atque opibus longe primus erat. his nuntiis prope uno tempore turbati erectique Magonem cum classe sua copiisque in Hispaniam mittunt, in Sardiniam Hasdrubalem deligunt ducem, et tantum ferme copiarum quantum Magoni decernunt.

Et Romae consules transactis rebus, quae in urbe agendae erant, movebant iam sese ad bellum. Tib. Sempronius militibus Sinuessam diem ad conveniendum edixit, et Q. Fabius consulto prius senatu, ut frumenta omnes ex agris ante kal. Iunias primas in urbes munitas conveherent: qui non invexisset, eius se agrum populaturum, servos sub hasta venditurum, villas incensurum. ne praetoribus quidem, qui ad ius dicendum creati erant, vacatio a belli administratione data est: Valerium praetorem in Apuliam ire placuit ad exercitum a Terentio accipiendum: cum ex Sicilia legiones venissent, iis potissimum uti ad regionis eius praesidium: Terentianum Tarentum mitti cum aliquo legatorum: et viginti quinque naves datae, quibus oram maritimam inter Brundisium ac Tarentum tutari posset. par navium numerus Q. Fulvio praetori urbano decretus ad suburbana litora tutanda. C. Terentio proconsuli negotium datum ut in Piceno agro conquisitionem militum haberet locisque his praesidio esset. et T. Otacilius Crassus, postquam aedem Mentis in Capitolio dedicavit, in Siciliam cum imperio qui classi praecesset missus.

XXXIII. In hanc dimicationem duorum opulentissimorum in terris populorum omnes reges gentesque animos intenderant, inter quos Philippus Macedonum rex eo magis, quod propior Italiae ac mari tantum Ionio discretus erat. is, ubi primum fama accepit Hannibalem Alpes transgressum, ut bello inter Romanum Poenumque orto laetatus erat, ita, utrius populi mallet victoriam esse, incertis adhuc viribus fluctuatus animo fuerat. postquam tertia iam pugna tertia iam victoria cum Poenis erat, ad fortunam inclinavit legatosque ad Hannibalem misit, qui vitantes portus Brundisinum Tarentinumque, quia custodiis navium Romanarum tenebantur, ad Laciniae Iunonis templum in terram egressi sunt. inde per Apuliam petentes Capuam media in praesidia Romana illati sunt deductique ad Valerium Laevinum praetorem circa Nuceriam castra habentem. ibi intrepide Xenophanes legationis princeps a Philippo rege se missum ait ad amicitiam societatemque iungendam cum populo Romano, mandata habere ad consules ac senatum populumque Romanum.

praetor inter defectiones veterum sociorum nova societate tam clari regis laetus ad modum hostes pro hospitibus comiter accepit: dat qui prosequantur, itinera cum cura demonstrent, quae loca quosque saltus aut Romanus aut hostes teneant. Xenophanes per praesidia Romana in Campaniam, inde qua proximum fuit in castra Hannibalis pervenit, foedusque cum eo atque amicitiam iungit legibus his, ut Philippus rex quam maxima classe — ducentas autem naves videbatur effecturus — in Italiam traiceret et vastaret maritimam oram, bellum pro parte sua terra marique gereret: ubi debellatum esset, Italia omnis cum ipsa urbe Roma Carthaginiensium atque Hannibalis esset praedaque omnis Hannibali cederet: perdomita Italia navigarent in Graeciam bellumque cum quibus regi placeret gererent, quae civitates continentis quaeque insulae ad Macedoniam vergunt, eae Philippi regnique eius essent. XXXIV. In has ferme leges inter Poenum ducem legatosque Macedonum ictum foedus: missique cum iis ad regis ipsius firmandam fidem legati, Gisgo et Bostar et Mago, eodem ad Iunonis Laciniae, ubi navis occulta in statione erat, perveniunt. inde profecti cum altum tenerent, conspecti classe Romana sunt, quae praesidio erat Calabriae litoribus: Valerius Flaccus cercyros ad persequendam retrahendamque navem cum misisset, primo fugere regii conati, deinde, ubi celeritate vinci senserunt, tradunt se Romanis: et ad praefectum classis adducti, cum quaereret, qui et unde et quo tenderent cursum, Xenophanes primo satis iam semel felix mendacium struere, a Philippo se ad Romanos missum ad M. Valerium, ad quem unum iter tutum fuerit, pervenisse, Campaniam superare nequisse saeptam hostium praesidiis. deinde ut Punicus cultus habitusque suspectos legatos fecit Hannibalis interrogatosque sermo prodidit, tum comitibus eorum seductis ac metu territis litterae quoque ab Hannibale ad Philippum inventae et pacta inter regem Macedonum Poenumque ducem. quibus satis cognitis, optimum visum est captivos comitesque eorum Romam ad senatum aut consules, ubicumque essent, quam primum deportare. ad id celerrimae quinque naves delectae ac L. Valerius Antias qui praeesset missus, eique mandatum ut in omnes naves legatos separatim custodiendos divideret, daretque operam ne quod iis colloquium inter se neve quae communicatio consilii esset.

Per idem tempus Romae cum A. Cornelius Mammula ex Sardinia provincia decedens rettulisset, qui status rerum in insula esset — bellum ac defectionem omnes spectare, Q. Mucium, qui successisset sibi, gravitate caeli aquarumque advenientem exceptum non tam in periculosum quam longum morbum implicitum, diu ad belli vim sustinendam inutilem fore, exercitumque ibi ut satis firmum pacatae provinciae praesidem esse, ita parum bello, quod motum iri videretur —, decreverunt patres ut Q. Fulvius Flaccus quinque milia peditum quadringentos equites scriberet, eamque legionem primo quoque tempore in Sardiniam traiciendam curaret, mitteretque cum imperio quem ipsi videretur, qui rem gereret

Digitized by Google

quoad Mucius convaluisset. ad eam rem missus est T. Manlius Torquatus, qui bis consul censorque fuerat subegeratque in consulatu Sardos. sub idem fere tempus et a Carthagine in Sardiniam classis missa duce Hasdrubale, cui Calvo cognomen erat, foeda tempestate vexata ad Baleares insulas deicitur, ibique — adeo non armamenta modo sed etiam alvei navium quassati erant — subductae naves dum reficiuntur, aliquantum temporis triverunt.

XXXV. In Italia cum post Cannensem pugnam, fractis partis alterius viribus, alterius mollitis animis, segnius bellum esset, Campani per se adorti sunt rem Cumanam suae dicionis facere, primo sollicitantes ut ab Romanis deficerent, ubi id parum processit, dolum ad capiendos eos comparant. Campanis omnibus statum sacrificium ad Hamas: eo senatum Campanum venturum certiores Cumanos fecerunt, petieruntque ut et Cumanus eo senatus veniret ad consultandum communiter, ut eosdem uterque populus socios hostesque haberet: praesidium ibi armatum, se habituros ne quid ab Romano Poenove periculi esset. Cumani, quamquam suspecta fraus erat, nihil abnuere, ita tegi fallax consilium posse rati. interim Tib. Sempronius consul Romanus Sinuessae, quo ad conveniendum diem edixerat, exercitu lustrato transgressus Vulturnum flumen circa Liternum posuit castra. ibi quia otiosa stativa erant, crebro decurrere milites cogebat, ut tirones — ea maxima pars volonum erant — adsuescerent signa sequi et in acie agnoscere ordines suos. inter quae maxima inerat cura duci itaque legatis tribunisque praeceperat, ne qua exprobratio cuiquam veteris fortunae discordiam inter ordines sereret, vetus miles tironi, liber voloni sese exaequari sineret, omnes satis honestos generososque ducerent quibus arma sua signaque populus Romanus commisisset: quae fortuna coegisset ita fieri, eandem cogere tueri factum. ea non maiore cura praecepta ab ducibus sunt quam militibus observata, brevique tanta concordia coaluerant omnium animi ut prope in oblivionem veniret, qua ex condicione quisque esset miles factus. haec agenti Graccho legati Cumani nuntiarunt, quae a Campanis legatio paucos ante dies venisset et quid iis ipsi respondissent: triduum post eum diem festum esse, non senatum solum omnem ibi futurum sed castra etiam et exercitum Campanum. Gracchus iussis Cumanis omnia ex agris in urbem convehere et manere intra muros, ipse pridie quam statum sacrificium Campanis esset Cumas movet castra. Hamae inde tria milia passuum absunt. iam Campani eo frequentes ex composito convenerant, nec procul inde in occulto Marius Alfius medix tuticus — summus magistratus erat Campanis — cum quattuordecim milibus armatorum habebat castra, sacrificio apparando et inter id instruendae fraudi aliquanto intentior quam muniendis castris aut ulli militari operi. triduum sacrificatum ad Hamas: nocturnum erat sacrum ita ut ante mediam noctem compleretur. huic Gracchus insidiandum tempori ratus, custodibus ad portas positis, ne quis enuntiare posset coepta, et ad decimam diei ho-

ram coactis militibus corpora curare somnoque operam dare ut primis tenebris convenire ad signum possent, vigilia ferme prima tolli iussit signa, silentique profectus agmine cum ad Hamas media nocte pervenisset, castra Campana ut in pervigilio neglecta simul omnibus portis invadit, alios somno stratos, alios perpetrato sacro inermes redeuntes obtruncat. hominum eo tumultu nocturno caesa plus duo milia cum ipso duce Mario Alfio, capta sunt signa militaria quattuor et triginta.

XXXVI. Gracchus minus centum militum iactura castris hostium potitus Cumas se propere recepit, ab Hannibale metuens, qui super Capuam in Tifatis habebat castra. nec eum provida futuri fefellit opinio: nam simul Capuam ea clades est nuntiata, ratus Hannibal ab re bene gesta insolenter laetum exercitum tironum magna ex parte et servorum spoliantem victos praedasque agentem ad Hamas se inventurum, citatum agmen praeter Capuam rapit, obviosque ex fuga Campanorum dato praesidio Capuam duci, saucios vehiculis portari iubet. ipse Hamis vacua ab hostibus castra nec quicquam praeter recentis vestigia caedis strataque passim corpora sociorum invenit. auctores erant quidam ut protinus inde Cumas duceret urbemque oppugnaret. id quamquam haud modice Hannibal cupiebat, ut, quia Neapolim non potuerat, Cumas saltem maritimam urbem haberet, tamen, quia praeter arma nihil secum miles raptim acto agmine extulerat, retro in castra super Tifata se recepit. inde fatigatus Campanorum precibus sequenti die cum omni apparatu oppugnandae urbis Cumas redit, perpopulatoque agro Cumano mille passus ab urbe castra locat, cum Gracchus magis verecundia in tali necessitate deserendi socios implorantes fidem suam populique Romani substitisset quam satis fidens exercitui. nec alter consul Fabius, qui ad Cales castra habebat, Vulturnum flumen traducere audebat exercitum, occupatus primo auspiciis repetendis dein prodigiis, quae alia super alia nuntiabantur, expiantique ea haud facile litari haruspices respondebant.

XXXVII. Eae causae cum Fabium tenerent, Sempronius in obsidione erat, et iam operibus oppugnabatur. adversus ligneam ingentem admotam urbi aliam turrem ex ipso muro excitavit consul Romanus, aliquanto altiorem, quia muro satis per se alto subiectis validis sublicis pro solo usus erat. inde primum saxis sudibusque et ceteris missilibus propugnatores moenia atque urbem tuebantur, postremo, ubi promovendo adiunctam muro viderunt turrem, facibus ardentibus plurimum simul ignem coniecerunt. quo incendio trepida armatorum multitudo cum de turre sese praecipitaret, eruptio ex oppido simul duabus portis stationes hostium fudit fugavitque in castra, ut eo die obsesso quam obsidenti similior esset Poenus. ad mille trecenti Carthaginiensium caesi et undesexaginta vivi capti, qui circa muros et in stationibus solute ac negligenter agentes, cum nihil minus quam eruptionem timuissent, ex improviso oppressi fuerant. Gracchus, priusquam se hostes ab repentino pavore colligerent, receptui signum dedit ac suos intra muros recepit. po-

stero die Hannibal, laetum secunda re consulem iusto proelio ratus certaturum, aciem intra castra atque urbem instruxit: ceterum, postquam neminem moveri ab solita custodia urbis vidit nec committi quicquam temerariae spei, ad Tifata redit infecta re. Quibus diebus Cumae liberatae sunt obsidione, isdem diebus et in Lucanis ad Grumentum Tib. Sempronius, cui Longo cognomen erat, cum Hannone Poeno prospere pugnat: supra duo milia hominum occidit et ducentos octoginta milites amisit, signa militaria ad quadraginta unum cepit. pulsus finibus Lucanis Hanno retro in Bruttios sese recepit. et ex Hirpinis oppida tria, quae a populo Romano defecerant, vi recepta per M. Valerium praetorem, Vercellium Vescellium Sicilinum, et auctores defectionis securi percussi: supra quinque milia captivorum sub hasta venierunt, praeda alia militi concessa exercitusque Nuceriam reductus.

XXXVIII. Dum haec in Lucanis atque in Hirpinis geruntur, quinque naves, quae Macedonum atque Poenorum captos legatos Romam portabant, ab supero mari ad inferum circumvectae prope omnem Italiae oram, cum praeter Cumas velis ferrentur neque hostium an sociorum essent satis sciretur, Gracchus obviam ex classe sua naves misit. cum percunctando in vicem cognitum esset consulem Cumis esse, naves Cumas adpulsae captivique ad consulem deducti et litterae datae. consul litteris Philippi atque Hannibalis perlectis consignata omnia ad senatum itinere terrestri misit, navibus devehi legatos iussit. cum eodem fere die litterae legatique Romam venissent et percunctatione facta dicta cum scriptis congruerent, primo gravis cura patres incessit cernentes, quanta vix tolerantibus Punicum bellum Macedonici belli moles instaret: cui tamen adeo non succubuerunt ut extemplo agitaretur, quem ad modum ultro inferendo bello averterent ab Italia hostem. captivis in vincula condi iussis comitibusque eorum sub hasta venditis ad naves viginti quinque, quibus P. Valerius Flaccus praefectus praerat, viginti quinque parari alias decernunt. his comparatis deductisque et additis quinque navibus, quae advexerant captivos legatos, triginta naves ab Ostia Tarentum profectae, iussusque P. Valerius militibus Varronianis, quibus L. Apustius legatus Tarenti praerat, in naves impositis quinquaginta quinque navium classe non tueri modo Italiae oram sed explorare de Macedonico bello: si congruentia litteris legatorumque indiciis Philippi consilia essent, ut M. Valerium praetorem litteris certiorem faceret, isque L. Apustio legato exercitui praeposito Tarentum ad classem profectus primo quoque tempore in Macedoniam transmitteret daretque operam ut Philippum in regno contineret. pecunia ad classem tuendam bellumque Macedonicum ea decreta est, quae Ap. Claudio in Siciliam missa erat ut redderetur Hieroni regi: ea per L. Antistium legatum Tarentum est devecta. simul ab Hierone missa ducenta milia modium tritici et hordei centum. XXXIX. Dum haec Romani parant agunque, ad Philippum captiva navis una ex his quae Romam missae erant ex cursu refugit,

inde scitum legatos cum litteris captos: itaque ignarus rex, quae cum Hannibale legatis suis convenissent quaeque legati eius ad se adlaturi fuissent, legationem aliam cum eisdem mandatis mittit. legati ad Hannibalem missi Heraclitus, cui Scotino cognomen erat, et Crito Boeotius et Sositheus Magnes: hi prospere tulerunt ac rettulerunt mandata. sed prius se aestas circumegit quam movere ac moliri quicquam rex posset: tantum navis una capta cum legatis momenti fecit ad dilationem imminentis Romanis belli.

Et circa Capuam, transgresso Vulturnum Fabio post expiata tandem prodigia, ambo consules rem gerebant. Compulteriam et Trebulam et Saticulam, urbes quae ad Poenum defecerant, Fabius vi cepit, praesidiaque in his Hannibalis Campanique permulti capti. et Nolae sic ut priore anno senatus Romanorum plebs Hannibalis erat, consiliaque occulta de caede principum et proditione urbis inibantur: quibus ne incepta procederent, inter Capuam castraque Hannibalis, quae in Tifatis erant, traducto exercitu Fabius super Suessulam in castris Claudianis consedit, inde M. Marcellum propraetorem cum his copiis quas habebat Nolam in praesidium misit.

XL. Et in Sardinia res per T. Manlium praetorem administrari coeptae, quae omissae erant postquam Q. Mucius praetor gravi morbo est implicitus. Manlius navibus longis ad Carales subductis navalibusque sociis armatis, ut terra rem gereret, et a praetore exercitu accepto duo et viginti milia peditum mille ducentos equites confecit: cum his equitum peditumque copiis profectus in agrum hostium haud procul ab Hampsicorae castris castrà posuit. Hampsicora tum forte profectus erat in Pellitos Sardos ad iuventutem armandam, qua copias augeret. filius nomine Hostius castris praeerat: is adolescentia ferox temere proelio inito fusus fugatusque: ad tria milia Sardorum eo proelio caesa, octingenti ferme vivi capti: alius exercitus primo per agros silvasque fuga palatus, dein, quo ducem fugisse fama erat, ad urbem nomine Cornum caput eius regionis confugit: debellatumque eo proelio in Sardinia esset, ni classis Punica cum duce Hasdrubale, quae tempestate deiecta ad Baleares erat, in tempore ad spem rebellandi advenisset. Manlius post famam adpulsae Punicae classis Carales se recepit: ea occasio Hampsicorae data est Poeno se iungendi. Hasdrubal, copiis in terram expositis et classe remissa Carthaginem, duce Hampsicora ad sociorum populi Romani agrum populandum profectus Carales perventurus erat, ni Manlius obvio exercitu ab effusa eum populatione continuisset. primo castra castris modico intervallo sunt obiecta, dein deinceps procursationes levia certamina vario eventu inita, postremo descensum in aciem, signis collatis iusto proelio per quattuor horas pugnatum. diu pugnam ancipitem Poeni Sardis facile vinci adsuetis fecerunt, postremo et ipsi, cum omnia circa strage ac fuga Sardorum repleta essent, fusi. ceterum terga dantes circumducto cornu, quo pepulerat Sardos, inclusit Romanus: caedes inde magis quam

pu-

pugna fuit: duodecim milia hostium caesa Sardorum simul Poenorumque, ferme tria milia et septingenti capti et signa militaria septem et viginti. XLI. Ante omnia claram et memorabilem pugnam fecit Hasdrubal imperator captus et Hanno et Mago nobiles Carthaginienses, Mago ex gente Barcina propinqua cognatione Hannibali iunctus, Hanno auctor rebellionis Sardis bellique eius haud dubie concitor. nec Sardorum duces minus nobilem eam pugnam cladibus suis fecerunt, nam et filius Hampsicorae Hostius in acie cecidit, et Hampsicora cum paucis equitibus fugiens, ut super adflictas res necem quoque filii audivit, nocte, ne cuius interventus coepta impediret, mortem sibi conscivit. ceteris urbs Cornus eadem quae ante fugae receptaculum fuit, quam Manlius victore exercitu adgressus intra dies paucos recepit. deinde aliae quoque civitates, quae ad Hampsicoram Poenosque defecerant, obsidibus datis dediderunt sese, quibus stipendio frumentoque imperato pro cuiusque aut viribus aut delicto Carales exercitum reduxit. ibi navibus longis deductis impositoque, quem secum advexerat, milite Romam navigat Sardiniamque perdomitam nuntiat patribus, et stipendium quaestoribus, frumentum aedilibus, captivos Q. Fulvio praetori tradit.

Per idem tempus T. Otacilius praetor ab Lilybaeo classi in Africam transvectus depopulatusque agrum Carthaginiensem cum Sardiniam inde peteret, quo fama erat Hasdrubalem a Balearibus nuper traiecisse, classi Africam repetenti occurrit, levique certamine in alto commisso septem inde naves cum sociis navalibus cepit: ceteras metus haud secus quam tempestas passim disiecit. Per eosdem forte dies et Bomilcar cum militibus ad supplementum Carthagine missis elephantisque et commeatu Locros accessit: quem ut incautum opprimeret, App. Claudius per simulationem provinciae circumeundae Messanam raptim exercitu ducto aestuque suo Locros traiecit. iam inde Bomilcar ad Hannonem in Bruttios profectus erat et Locrenses portas Romanis clauserunt: Appius magno conatu nulla re gesta Messanam repetit.

Eadem aestate Marcellus ab Nola, quam praesidio obtinebat, crebras excursiones in agrum Hirpinum et Samnites Caudinos fecit, adeoque omnia ferro atque igni vastavit ut antiquarum cladium Samnio memoriam renovaret. XLII. itaque extemplo legati ad Hannibalem missi simul ex utraque gente ita Poenum adlocuti sunt: „hostes populi Romani, Hannibal, fuimus primum per nos ipsi, quoad nostra arma nostrae vires nos tutari poterant. postquam his parum fidebamus, Pyrrho regi nos adiunximus, a quo relicti pacem necessariam accepimus fuimusque in ea per annos prope quinquaginta ad id tempus quo tu in Italiam venisti. tua nos non magis virtus fortunaque quam unica comitas ac benignitas erga cives nostros, quos captos nobis remisisti, ita conciliavit tibi, ut te salvo atque incolumi amico non modo populum Romanum sed ne deos quidem iratos, si fas est dici, timeremus. at hercule non solum incolumi et victore sed praesente te — comploratum prope coniugum ac libero-

rum nostrorum exaudire et flagrantia tecta posses conspicere — ita sumus aliquotiens hac aestate devastati, ut M. Marcellus non Hannibal vicisse ad Cannas videatur, glorienturque Romani te ad unum modo ictum vigentem velut aculeo emisso torpere. per annos centum cum populo Romano bellum gessimus nullo externo adiuti nec duce nec exercitu, nisi quod per biennium Pyrrhus nostro magis milite suas auxit vires quam suis viribus nos defendit. non ego secundis rebus nostris gloriabor, duos consules ac duos consulares exercitus ab nobis sub iugum missos et si qua alia aut laeta aut gloriosa nobis evenerunt. quae aspera adversaque tunc acciderunt, minore indignatione referre possumus quam quae hodie eveniunt. magni dictatores cum magistris equitum, bini consules cum binis consularibus exercitibus ingrediebantur fines nostros, ante explorato et subsidiis positis et sub signis ad populandum ducebant: nunc propraetoris unius et parvi ad tuendam Nolam praesidii praeda sumus: iam ne manipulatim quidem sed latronum modo percursant totis finibus nostris negligentius quam si in Romano vagarentur agro. causa autem haec est, quod neque tu defendis et nostra iuventus, quae si domi esset tutaretur, omnis sub signis militat tuis. nec te nec exercitum tuum norim, nisi, a quo tot acies Romanas fusas stratasque esse sciam, et facile esse dicam opprimere populatores nostros vagos sine signis palatos, quo quemque trahit quamvis vana praedae spes. Numidarum pauconum illi quidem praeda erunt, praesidiumque simul nobis et Nolae ademeris, si modo, quos ut socios haberes dignos duxisti, haud indignos iudicas quos in fidem receptos tuearis". XLIII. Ad ea Hannibal respondit, omnia simul facere Hirpinos Samnitesque, et indicare clades suas et petere praesidium et queri indefensos se neglectosque. indicandum autem primum fuisse, dein petendum praesidium, postremo, ni impetraretur, tum denique querendum frustra opem imploratam. exercitum sese non in agrum Hirpinum Samnitemve, ne et ipse oneri esset, sed in proxima loca sociorum populi Romani adducturum: iis populandis et militem suum repleturum se et metu procul ab his submoturum hostes. quod ad bellum Romanum adtineret, si Trasumenni quam Trebiae si Cannarum quam Trasumenni pugna nobilior esset, Cannarum se quoque memoriam obscuram maiore et clariore victoria facturum.

Cum hoc responso muneribusque amplis legatos dimisit, ipse praesidio modico relicto in Tifatis profectus cetero exercitu ire Nolam pergit. eodem Hanno ex Bruttiis cum supplemento Carthagine advecto atque elephantis venit. castris haud procul positis longe alia omnia inquirenti comperta sunt quam quae a legatis sociorum audierat. nihil enim Marcellus ita agebat ut aut fortunae aut temere hosti commissum dici posset: explorato cum firmisque praesidiis tuto receptu praedatum ierat, omniaque velut adversus praesentem Hannibalem cauta provisaque fuerunt: tum ubi sensit hostem adventare, copias intra moenia tenuit, per muros inambulare senatores Nolanos iussit et omnia circa explorare quae

apud hostes fierent. ex his Hanno cum ad murum successisset, Herennium Bassum et Herium Pettium ad colloquium evocatos permissuque Marcelli egressos per interpretem adloquitur: Hannibalis virtutem fortunamque extollit, populi Romani obterit ut senescentem cum viribus maiestatem. quae si paria essent ut quondam fuissent, tamen expertis, quam grave Romanum imperium sociis, quanta indulgentia Hannibalis etiam in captivos omnis Italici nominis fuisset, Punicam Romanae societatem atque amicitiam praeoptandam esse. si ambo consules cum suis exercitibus ad Nolam essent, tamen non magis pares Hannibali futuros quam ad Cannas fuissent: nedum praetor unus cum paucis et novis militibus Nolam tutari possit. ipsorum quam Hannibalis interesse, capta an tradita Nola poteretur: potiturum enim, ut Capua Nuceriaque potitus esset: sed quid inter Capuae ac Nuceriae fortunam interesset, ipsos prope in medio sitos Nolanos scire. nolle ominari quae captae urbi cessura forent, et potius spondere, si Marcellum cum praesidio ac Nolam tradidissent, neminem alium quam ipsos legem, qua in societatem amicitiamque Hannibalis venirent, dicturum. XLIV. ad ea Herennius Bassus respondit, multos annos iam inter Romanum Nolanumque populum amicitiam esse, cuius neutros ad eam diem paenitere: et sibi, si cum fortuna mutanda fides fuerat, sero iam esse mutare eam. dedituris se Hannibali fuisse accersendum Romanorum praesidium? cum iis qui ad sese tuendos venissent, omnia sibi et esse consociata et ad ultimum fore.

Hoc colloquium abstulit spem Hannibali per proditionem recipiendae Nolae: itaque corona oppidum circumdedit, ut simul ab omni parte moenia aggrederetur. quem ut successisse muris Marcellus vidit, instructa intra portam acie cum magno tumultu erupit. aliquot primo impetu perculsi caesique sunt, dein concursu ad pugnantes facto aequatisque viribus atrox esse coepit pugna, memorabilisque inter paucas fuisset ni ingentibus procellis effusus imber diremisset pugnantes. eo die commisso modico certamine atque irritatis animis in urbem Romani, Poeni in castra receperunt sese: tamen Poenorum prima eruptione perculsi ceciderunt haud plus quam triginta, Romani quinquaginta. imber continens per noctem totam usque ad horam tertiam diei insequentis tenuit: itaque quamquam utraque pars avidi certaminis erant, eo die tenuerunt sese tamen munimentis. tertio die Hannibal partem copiarum praedatum in agrum Nolanum misit. quod ubi animadvertit Marcellus, extemplo in aciem copias eduxit: neque Hannibal detractavit. mille fere passuum inter urbem erant castraque: eo spatio — et sunt omnia campi circa Nolam — concurrerunt. clamor ex parte utraque sublatus proximos ex cohortibus iis, quae in agros praedatum exierant, ad proelium iam commissum revocavit: et Nolani aciem Romanam auxerunt, quos collaudatos Marcellus in subsidiis stare et saucios ex acie efferre iussit, pugna abstinere, ni ab se signum accepissent. XLV. Proelium erat anceps: summa vi et duces hortabantur et milites pugnabant. Marcellus victis ante diem

tertium, fugatis ante paucos dies a Cumis, pulsis priore anno ab Nola ab eodem se duce milite alio, instare iubet. non omnes esse in acie, praedantes vagari in agro: sed qui pugnent, marcere Campana luxuria, vino et scortis omnibusque lustris per totam hiemem confectos. abisse illam vim vigoremque, delapsa esse robora corporum animorumque, quibus Pyrenaei Alpiumque superata sint iuga: reliquias illorum virorum vix arma membraque sustinentes pugnare: Capuam Hannibali Cannas fuisse: ibi virtutem bellicam, ibi militarem disciplinam, ibi praeteriti temporis famam, ibi spem futuri exstinctam. cum haec exprobrando hosti Marcellus suorum militum animos erigeret, Hannibal multo gravioribus probris increpabat. arma signaque eadem se noscere, quae ad Trebiam Trasumennumque, postremo ad Cannas viderit habueritque: militem alium profecto se in hiberna Capuam duxisse, alium inde eduxisse: „legatumne Romanum et legionis unius atque alae magno certamine vix toleratis pugnam, quos binae acies consulares numquam sustinuerunt? Marcellus tirone milite ac Nolanis subsidiis inultus nos iam iterum lacessit? ubi ille miles meus est, qui erepto ex equo G. Flaminio consuli caput abstulit? ubi, qui L. Paulum ad Cannas occidit? ferrum nunc hebet an dextrae torpent? an quid prodigii est aliud? qui pauci plures vincere soliti estis, nunc paucis plures vix restatis? Romam vos expugnaturos, si quis duceret, fortes lingua iactabatis: enim minor res est: hic experiri vim virtutemque volo: expugnate Nolam campestrem urbem, non flumine non mari saeptam. hinc vos ex tam opulenta urbe praeda spoliisque onustos vel ducam quo voletis vel sequar". XLVI. Nec bene nec male dicta profuerunt ad confirmandos animos. cum omni parte pellerentur, Romanisque crescerent animi non duce solum adhortante sed Nolanis etiam per clamorem favoris indicem accendentibus ardorem pugnae, terga Poeni dederunt atque in castra compulsi sunt. quae oppugnare cupientes milites Romanos Marcellus Nolam reduxit cum magno gaudio et gratulatione etiam plebis, quae ante inclinatior ad Poenos fuerat. hostium plus quinque milia caesa eo die, vivi capti sexcenti et signa militaria undeviginti et duo elephanti, quattuor in acie occisi: Romanorum minus mille interfecti. posterum diem indutiis tacitis sepeliendo utrimque caesos in acie consumpserunt. spolia hostium Marcellus Vulcano votum cremavit. tertio post die — ob iram credo aliquam aut spem liberalioris militiae — ducenti septuaginta duo equites, mixti Numidae Hispani, ad Marcellum transfugerunt: eorum forti fidelique opera in eo bello usi sunt saepe Romani: ager Hispanis in Hispania et Numidis in Africa post bellum virtutis causa datus est.

Hannibal ab Nola remisso in Bruttios Hannone cum quibus venerat copiis, ipse Apuliae hiberna petit circaque Arpos consedit. Q. Fabius ut profectum in Apuliam Hannibalem audivit, frumento ab Nola Neapolique in ea castra convecto, quae super Suessulam erant, munimentisque firmatis et praesidio, quod per hiberna ad tenendum locum satis esset, re-

licto, ipse Capuam propius movit castra agrumque Campanum ferro ignique est depopulatus, donec coacti sunt Campani, nihil ad modum viribus suis fidentes, egredi portis et castra ante urbem in aperto communire. sex milia armatorum habebant, peditem imbellem: equitatu plus poterant, itaque equestribus proeliis lacessiebant hostem. inter multos nobiles equites Campanos Cerrinus Vibellius erat, cognomine Taurea. civis indidem erat, longe omnium Campanorum fortissimus eques, adeo ut, cum apud Romanos militaret, unus eum Romanus Claudius Asellus gloria equestri aequaret. hunc Taurea cum diu perlustrans oculis obequitasset hostium turmis, tandem silentio facto ubi esset Claudius Asellus quaesivit, et, quoniam verbis secum de virtute ambigere solitus esset, cur non ferro decerneret daretque opima spolia victus aut victor caperet. XLVII. haec ubi Asello sunt nuntiata in castra, id modo moratus ut consulem percunctaretur, liceretne extra ordinem in provocantem hostem pugnare, permissu eius arma extemplo cepit, provectusque ante stationes equo Tauream nomine compellavit congredique ubi vellet iussit. iam Romani ad spectaculum pugnae eius frequentes exierant, et Campani non vallum modo castrorum sed moenia etiam urbis prospectantes repleverunt. cum iam ante ferocibus dictis rem nobilitassent, infestis hastis concitarunt equos, dein libero spatio inter se ludificantes sine vulnere pugnam extrahebant. tum Campanus Romano „equorum“ inquit, „hoc non equitum erit certamen, nisi e campo in cavam hanc viam demittimus equos: ibi nullo ad evagandum spatio comminus conserentur manus“. dicto prope citius equum in viam Claudius deiecit: Taurea, verbis ferocior quam re, „minime sis“ inquit „cantherium in fossam“, quae vox in rusticum inde proverbium prodita est. Claudius, cum ea via longe perequitasset — quia nullo obvio hoste — in campum rursus evectus increpans ignaviam hostis cum magno gaudio et gratulatione victor in castra redit. huic pugnae equestri rem — quam vera sit, communis certe existimatio est — mirabilem certe adiciunt quidam annales: cum refugientem ad urbem Tauream Claudius sequeretur, patenti hostium portae invectum per alteram stupentibus miraculo hostibus intactum evasisse. XLVIII. Quieta inde stativa fuere, ac retro etiam consul movit castra ut sementem Campani facerent, nec ante violavit agrum Campanum quam iam altae in segetibus herbae pabulum praebere poterant: id convexit in Claudiana castra super Suessulam ibique hiberna aedificavit: M. Claudio proconsuli imperavit ut retento Nolae necessario ad tuendam urbem praesidio ceteros milites dimitteret Romam, ne oneri sociis et sumptui rei publicae essent. et Tib. Gracchus a Cumis Luceriam in Apuliam legiones cum duxisset, M. Valerium inde praetorem Brundisium cum eo quem Luceriae habuerat exercitu misit, tuerique oram agri Sallentini et providere, quod ad Philippum bellumque Macedonicum adtineret, iussit.

Exitu aestatis eius, qua haec gesta perscripsimus, litterae a P. et

Digitized by Google

Cn. Scipionibus venerunt, quantas quantaque prosperas in Hispania res gessissent: sed pecuniam in stipendium vestimentaque et frumentum exercitui et sociis navalibus omnia deesse. quod ad stipendium adtineat, si aerarium inops sit, se aliquam rationem initaros, quo modo ab Hispanis sumant: cetera utique ab Roma mittenda esse, nec aliter aut exercitum aut provinciam teneri posse. litteris recitatis nemo omnium erat quin et vera scribi et postulari aequa fateretur: sed occurrebat animis, quantos exercitus terrestres navalesque tuerentur quantaque nova classis mox paranda esset, si bellum Macedonicum moveretur. Siciliam ac Sardiniam, quae ante bellum vectigales fuissent, vix praesides provinciarum exercitus alere: tributo sumptus suppeditari: eum ipsum tributum conferentium numerum tantis exercituum stragibus et ad Trasumennum lacum et ad Cannas imminutum: qui superessent panci, si multiplici gravarentur stipendio, alia perituros peste. itaque nisi fide staret, rem publicam opibus non staturam: prodeundum in contionem Fulvio praetori esse, indicandas populo publicas necessitates cohortandosque, qui redempturis auxissent patrimonia, ut rei publicae, ex qua crevissent, tempus commodarent, conducerentque ex lege praebenda quae ad exercitum Hispaniensem opus essent, ut, cum pecunia in aerario esset, iis primis solveretur. haec praetor in contione: edixit, quo die vestimenta frumentum Hispaniensi exercitui praebenda quaeque alia opus essent navalibus sociis esset locaturus. XLIX. ubi ea dies venit, ad conducendum tres societates aderant hominum undeviginti, quorum duo postulata fuere, unum, ut militia vacarent dum in eo publico essent, alterum ut, quae in naves imposuissent, ab hostium tempestatisque vi publico periculo essent. utroque impetrato conduxerunt privataque pecunia res publica administrata est. hi mores eaque caritas patriae per omnes ordines velut tenore uno pertinebat. quem ad modum conducta omnia magno animo sunt, sic summa fide praebita, nec quicquam quam si ex opulento aerario ut quondam alerentur.

Cum hi commeatus venerunt, Iliturgi oppidum ab Hasdrubale ac Magone et Hamilcare Bomilcaris filio ob defectionem ad Romanos oppugnabatur. inter haec trina castra hostium Scipiones cum in urbem sociorum magno certamine ac strage obsistentium pervenissent, frumentum, cuius inopia erat, advexerunt, cohortatique oppidanos ut eodem animo moenia tutarentur, quo pro se pugnantem Romanum exercitum vidissent, ad castra maxima oppugnanda, quibus Hasdrubal praerat, ducunt: eodem et duo duces et duo exercitus Carthaginiensium, ibi rem summam agi cernentes, convenerunt: itaque eruptione e castris pugnatum est. sexaginta hostium milia eo die in pugna fuerunt, sedecim circa Romanis: tamen adeo haud dubia victoria fuit, ut plures numero, quam ipsi erant, Romani hostium occiderint, ceperint amplius tria milia hominum, paulo minus mille equorum, undesexaginta militaria signa, septem elephantos quinque in proelio occisis: trinisque eo die castris potiti sunt.

Digitized by Google

Iliturgi obsidione liberato ad Intibili oppugnandum Punici exercitus traducti suppletis copiis ex provincia, ut quae maxime omnium belli avida, modo praeda aut merces esset, et tum iuventute abundante. iterum signis collatis eadem fortuna utriusque partis pugnatum: supra tredecim milia hostium caesa, supra duo capta cum signis duobus et quadraginta et novem elephantis. tum vero omnes prope Hispaniae populi ad Romanos defecerunt, multoque maiores ea aestate in Hispania quam in Italia res gestae.

Digitized by Google

TITI LIVI
AB URBE CONDITA
LIBER XXIV.

I. Ut ex Campania in Bruttios reditum est, Hanno adiutoribus et ducibus Bruttiis Graecas urbes temptavit, eo facilius in societate manentes Romana, quod Bruttios, quos et oderant et metuebant, Carthaginiensium partis factos cernebant. Regium primum temptatum est diesque aliquot ibi nequiquam absumpti. interim Locrenses frumentum lignaque et cetera necessaria usibus ex agris in urbem rapere, etiam ne quid relictum praedae hostibus esset, et in dies maior omnibus portis multitudo effundi: postremo ii modo relicti in urbe erant, qui reficere muros ac portas telaque in propugnacula congerere cogebantur. in permixtam omnium aetatium ordinumque multitudinem et vagantem in agris magna ex parte inermem Hamilcar Poenus equites emisit, qui violari quemquam vetiti tantum ut ab urbe excluderent fuga dissipatos, turmas obiecere. dux ipse loco superiore capto, unde agros urbem possit conspicere, Bruttiorum cohortem adire muros atque evocare principes Locrensium ad colloquium iussit et pollicentes amicitiam Hannibalis adhortari ad urbem tradendam. Bruttiis in colloquio nullius rei primo fides est: deinde, ut Poenus apparuit in collibus et refugientes pauci aliam omnem multitudinem in potestate hostium esse adferebant, tum metu victi consulturos se populum responderunt: advocataque extemplo contione, cum et levissimus quisque novas res novamque societatem mallent et, quorum propinqui extra urbem interclusi ab hostibus erant, velut obsidibus datis pigneratos haberent animos, pauci magis taciti probarent constantem fidem quam probatam tueri auderent, haud dubio in speciem consensu fit ad Poenos deditio. L. Atilio praefecto praesidii quique cum eo milites Romani erant clam in portum deductis atque impositis in naves, ut Regium deveherentur, Hamilcarem Poenosque ea condicione, ut foedus extemplo aequis legibus fieret, in urbem acceperunt. cuius rei prope non servata fides deditis est, cum Poenus dolo dimissum Romanum incusaret, Locrenses profugisse ipsum causarentur. insecuti etiam equites sunt, si

Digitized by Google

quo casu in freto aestus morari aut deferre naves in terram posset. et eos quidem quos sequebantur non sunt adepti: alias a Messana traicientes freto Regium naves conspexerunt — milites erant Romani a Claudio praetore missi ad obtinendam urbem praesidio —, itaque Regio extemplo abscessum est. Locrensibus iussu Hannibalis data pax, ut liberi suis legibus viverent, urbs pateret Poenis, portus in potestatem Locrensium esset, societas eo iure staret ut Poenus Locrensem Locrensesque Poenum pace ac bello iuvarent.

II. Sic a freto Poeni reducti frementibus Bruttiis, quod Regium ac Locros, quas urbes direpturos se destinaverant, intactas reliquissent. itaque per se ipsi conscriptis armatisque iuventutis suae quindecim milibus ad Crotonem oppugnandum pergunt ire, Graecam et ipsam urbem et maritimam, plurimum accessurum opibus, si in ora maris urbem ac portum moenibus valida tenuissent, credentes. ea cura angebat, quod neque non accersere ad auxilium Poenos satis audebant ne quid non pro sociis egisse viderentur, et, si Poenus rursus magis arbiter pacis quam adiutor belli fuisset, ne in libertatem Crotonis sic ut ante Locrorum frustra pugnaretur: itaque optimum visum est ad Hannibalem mitti legatos caverique ab eo ut receptus Croto Bruttiorum esset. Hannibal cum praesentium eam consultationem esse respondisset et ad Hannonem eos reiecisset, ab Hannone nihil certi ablatum. nec enim diripi volebant nobilem atque opulentam urbem et sperabant, cum Bruttius oppugnaret, Poenos nec probare nec iuvare eam oppugnationem appareret, eo maturius ad se defecturos. Crotone nec consilium unum inter populares nec voluntas erat: unus velut morbus invaserat omnes Italiae civitates ut plebes ab optimatibus dissentirent, senatus Romanis faveret et plebs ad Poenos rem traheret. eam dissensionem in urbe perfuga nuntiat Bruttiis: Aristomachum esse principem plebis tradendaeque auctorem urbis, et in vasta urbe lataque omnibus disiectis moenibus raras stationes custodiasque senatorum esse: quacumque custodiant plebis homines, ea patere aditum. auctore ac duce perfuga Bruttii corona cinxerunt urbem acceptique ab plebe primo impetu omnem praetor arcem cepere. arcem optimates tenebant praeparato iam ante ad talem casum perfugio: eodem Aristomachus perfugit, tamquam Poenis non Bruttiis auctor urbis tradendae fuisset.

III. Urbs Croto murum in circuitu patentem duodecim milia passuum habuit ante Pyrrhi in Italiam adventum: post vastitatem eo bello factam vix pars dimidia habitabatur: flumen, quod medio oppido fluxerat, extra frequentia tectis loca praeterfluebat, et arx erat procul eis quae habitabantur. sedecim milia aberat ab urbe nobile templum — ipsa urbe erat nobilius — Laciniae Iunonis, sanctum omnibus circa populis. lucus ibi frequenti silva et proceris abietis arboribus saeptus laeta in medio pascua habuit, ubi omnis generis sacrum deae pecus pascebatur sine ullo pastore, separatimque greges sui quisque generis nocte remeabant ad stabula numquam insidiis ferarum, non fraude violati hominum: magni igi-

tur fructus ex eo pecore capti columnaque inde aurea solida facta et sacrata est, inclytumque templum divitiis etiam, non tantum sanctitate fuit. ac miracula aliqua adfinguntur plerumque tam insignibus locis: fama est aram esse in vestibulo templi, cuius cinerem nullo umquam moveri vento. sed arx Crotonis una parte imminens mari — altera vergente in agrum — situ tantum naturali quondam munita post ea et muro cincta est, qua per aversas rupes ab Dionysio Siciliae tyranno per dolum fuerat capta. ea tum arce — satis ut videbatur tuta — Crotoniatum optimates tenebant se circumsedente cum Bruttiis eos etiam plebe sua: postremo Bruttii, cum suis viribus inexpugnabilem viderent arcem, coacti necessitate Hannonis auxilium implorant. is condicionibus ad deditionem compellere Crotoniates conatus, ut coloniam Bruttiorum eo deduci antiquamque frequentiam eo recipere vastam ac desertam bellis urbem paterentur, omnium neminem praeter Aristomachum movit: morituros se adfirmabant citius quam immixti Bruttiis in alienos ritus mores legesque ac mox linguam etiam verterentur. Aristomachus unus, quando nec suadendo ad deditionem satis valebat nec sic ut urbem prodiderat locum prodendae arcis inveniebat, transfugit ad Hannonem. Locrenses brevi post legati, cum permissu Hannonis arcem intrassent, persuadent ut traduci se in Locros paterentur nec ultima experiri vellent. iam hoc ut sibi liceret impetraverant et ab Hannibale missis ad id ipsum legatis. ita Crotonem excessum est deductique Crotoniatae ad mare naves conscendunt; Locros omnis multitudo abeunt. — In Apulia ne hiems quidem quieta inter Romanos atque Hannibalem erat. Luceriae Sempronius consul, Hannibal haud procul Arpis hibernabat. inter eos levia proelia ex occasione aut opportunitate huius aut illius partis oriebantur, meliorque eis Romanus et in dies cautior tutiorque ab insidiis fiebat.

IV. In Sicilia Romanis omnia mutaverat mors Hieronis regnumque ad Hieronymum nepotem eius translatum, puerum vix dum libertatem nedum dominationem modice laturum. ea aetas, id ingenium: et tutores atque amici ad praecipitandum in omnia vitia acceperunt. quae ita futura cernens Hiero ultima senecta voluisse dicitur liberas Syracusas relinquere, ne sub dominatu puerili per ludibrium bonis artibus partum firmatumque interiret regnum. huic consilio eius summa ope obstitere filiae, nomen regium penes puerum futurum ratae, regimen rerum omnium penes se virosque suos Andranodorum et Zoippum, qui regiorum primi relinquebantur. non facile erat nonagesimum iam agenti annum, circumsesso dies noctesque muliebribus blanditiis, liberare animum et convertere ad publicam privata curam: itaque tutores modo quindecim pueri relinquit, quos precatus est moriens, ut fidem erga populum Romanum quinquaginta annos ab se cultam inviolatam servarent, iuvenemque suis potissimum vestigiis insistere vellent, disciplinae, in qua eductus esset. haec mandata. cum exspirasset, res capessunt tutores testamento prolato pueroque in contionem producto — erat autem quindecim tum ferme anno-

rum — paucis, qui per contionem ad excitandos clamores dispositi erant, adprobantibus testamentum, ceteris velut patre amisso in orba civitate omnia timentibus. funus fit regium, magis amore civium et caritate quam cura suorum celebre. brevi deinde ceteros tutores submovet Andranodorus, invenem iam esse dictitans Hieronymum ac regni potentem: deponendoque tutelam ipse, quae cum pluribus communis erat, in se unum omnium vires convertit.

V. Vix quidem ulli bono moderatoque regi facilis erat favor apud Syracusanos succedenti tantae caritati Hieronis: verum enim vero Hieronymus, velut suis vitiis desiderabilem efficere vellet avum, primo statim conspectu omnia quam disparia essent ostendit. nam qui per tot annos Hieronem filiumque eius Gelonem nec vestis habitu nec alio ullo insigni differentes a ceteris civibus vidissent, conspexere purpuram ac diadema ac satellites armatos, quadrigisque etiam alborum equorum interdum ex regia procedentem more Dionysii tyranni. hunc tam superbum apparatum habitumque convenientes sequebantur contemptus omnium hominum, superbae aures, contumeliosa dicta, rari aditus non alienis modo sed tutoribus etiam, libidines novae, inhumana crudelitas. itaque tantus omnes terror invaserat, ut quidam ex tutoribus aut morte voluntaria aut fuga praeverterent metum suppliciorum. trea ex iis, quibus solis aditus in domum familiarior erat, Andranodorus et Zoippus, generi Hieronis, et Thraso quidam, de aliis quidem rebus haud magnopere audiebantur: tendendo autem duo ad Carthaginienses, Thraso ad societatem Romanam, certamine ac studiis interdum in se convertebant animum adolescentis, cum coniuratio in tyranni caput facta indicatur per Calonem quendam, aequalem Hieronymi et iam inde a puero in omnia familiaria iura adsuetum. index unum ex coniuratis Theodotum, a quo ipse appellatus erat, nominare potuit, qui comprensus extemplo traditusque Andranodoro torquendus de se ipse haud cunctanter fassus conscios celabat: postremo, cum omnibus intolerandis patientiae humanae cruciatibus lacerareturr, victum malis se simulans avertit ab consciis in insontes indicium, Thrasonem esse auctorem consilii mentitus, nec nisi tam potenti duce confisos rem tantam ausuros, ab latere tyranni, quorum capita vilissime fingenti inter dolores gemitusque occurrere. maxime animo tyranni credibile indicium Thraso nominatus fecit: itaque extemplo traditur ad supplicium adiectique poenae ceteri iuxta insontes. consciorum nemo, cum diu socius consilii torqueretur, aut latuit aut fugit: tantum illis in virtute ac fide Theodoti fiduciae fuit, tantumque ipsi Theodoto virium ad arcana occultanda.

VI. Ita, quod unum vinculum cum Romanis societatis erat, Thrasone sublato e medio, extemplo haud dubie ad defectionem res spectabat, legatique ad Hannibalem missi ac remissi ab eo cum Hannibale nobili adolescente Hippocrates et Epicydes, nati Carthagine sed oriundi ab Syracusis exsule avo, Poeni ipsi materno genere. per hos iuncta societas

Hannibali ac Syracusano tyranno, nec invito Hannibale apud tyrannum manserunt. Appius Claudius praetor, cuius Sicilia provincia erat, ubi ea accepit, extemplo legatos ad Hieronymum misit, qui cum sese ad renovandam societatem quae cum avo fuisset venisse dicerent, per ludibrium auditi dimissique sunt ab quaerente per iocum Hieronymo, quae fortuna eis pugnae ad Cannas fuisset: vix credibilia enim legatos Hannibalis narrare: velle quid veri sit scire, ut ex eo, utram spem sequatur, consilium capiat. Romani, cum serio legationes audire coepisset, redituros se ad eum dicentes esse, monito magis eo quam rogato ne fidem temere mutaret, proficiscuntur. Hieronymus legatos Carthaginem misit ad foedus ex societate cum Hannibale faciendum: pacto convenit ut, cum Romanos Sicilia expulissent — id autem brevi fore, si naves atque exercitum misissent —, Himera amnis, qui ferme dividit, finis regni Syracusani ac Punici imperii esset. aliam deinde inflatus adsentationibus eorum, qui eum non Hieronis tantum sed Pyrrhi etiam regis materni avi iubebant meminisse, legationem misit, qua aequum censebat Sicilia sibi omni cedi, Italiae imperium proprium quaeri Carthaginiensi populo. hanc levitatem ac iactationem animi neque mirabantur in iuvene furioso neque arguebant, dum modo averterent eum ab Romanis. VII. Sed omnia in eo praecipitia ad exitium fuerunt. nam cum praemissis Hippocrate atque Epicyde cum binis milibus armatorum ad temptandas urbes, quae praesidiis tenebantur Romanis, et ipse in Leontinos cum cetero omni exercitu — erant autem ad quindecim milia peditum equitumque — profectus esset, liberas aedes coniurati — et omnes forte militabant — imminentes viae angustae, qua descendere ad forum rex solebat, sumpserunt. ibi cum structi armatique ceteri transitum exspectantes starent, uni ex eis — Dinomeni fuit nomen — quia custos corporis erat, partes datae sunt ut, cum adpropinquaret ianuae rex, per causam aliquam in angustiis sustineret ab tergo agmen. ita ut convenerat factum est: tamquam laxaret elatum pedem ab stricto nodo, moratus turbam Dinomenes tantum intervalli fecit ut, cum in praetereuntem sine armatis regem impetus fieret, confoderetur aliquot prius vulneribus quam succurri posset. clamore et tumultu audito in Dinomenem iam haud dubie obstantem tela coniciuntur, inter quae tamen duobus acceptis vulneribus evasit. fuga satellitum, ut iacentem videre regem, facta est: interfectores pars in forum in multitudinem laetam libertate, pars Syracusas pergunt ad praeoccupanda Andranodori regiorumque aliorum consilia. incerto rerum statu Ap. Claudius bellum oriens ex propinquo cum cerneret, senatum litteris certiorem fecit Siciliam Carthaginiensi populo et Hannibali conciliari, ipse adversus Syracusana consilia ad provinciam regnique fines omnia convertit praesidia.

Exitu anni eius Q. Fabius ex auctoritate senatus Puteolos, per bellum coeptum frequentari emporium, communit praesidiumque imposuit: inde Romam comitiorum causa veniens in eum quem primum diem co-

mitialem habuit comitia edixit, atque ex itinere praeter urbem in campum descendit. eo die cum sors praerogativae Aniensi iuniorum exisset eaque T. Otacilium M. Aemilium Regillum consules diceret, tum Q. Fabius silentio facto tali oratione est usus: VIII. „si aut pacem in Italia aut bellum eumque hostem haberemus, in quo negligentiae laxior locus esset, qui vestris studiis, quae in campum ad mandandos quibus velitis honores adfertis, moram ullam offerret, is mihi parum meminisse videretur vestrae libertatis: sed cum in hoc bello in hoc hoste numquam ab ullo duce sine ingenti nostra clade erratum sit, eadem vos cura, qua in aciem armati descenditis, inire suffragium ad creandos consules decet et sibi sic quemque dicere "Hannibali imperatori parem consulem nomino„. hoc anno ad Capuam Vibellio Taureae Campano summo equiti provocanti summus Romanus eques Asellus Claudius est oppositus: adversus Gallum quondam provocantem in ponte Anienis T. Manlium fidentem et animo et viribus misere maiores nostri: ob eandem causam haud multis annis post fuisse non negaverim, cur M. Valerio non diffideretur adversus similiter provocantem arma capienti Gallum ad certamen. quem ad modum pedites equitesque optamus ut validiores, si minus, ut pares hosti habeamus, ita duci hostium parem imperatorem quaeramus. cum, qui est summus in civitate dux, eum legerimus, tamen repente lectus in annum creatus adversus veterem ac perpetuum imperatorem comparabitur, nullis neque temporis nec iuris inclusum angustiis, quo minus ita omnia gerat administretque ut tempora postulabunt belli: nobis autem in apparatu ipso ac tantum inchoantibus res annus circumagitur. quoniam, quales viros creare vos consules deceat, satis est dictum, restat ut pauca de eis, in quos praerogativae favor inclinavit, dicam. M. Aemilius Regillus flamen est Quirinalis, quem neque mittere ab sacris neque retinere possumus, ut non deum aut belli deseramus curam. Otacilius sororis meae filiam uxorem atque ex ea liberos habet: ceterum non ea vestra in me maioresque meos merita sunt, ut non potiorem privatis necessitudinibus rem publicam habeam. quilibet nautarum vectorumque tranquillo mari gubernare potest: ubi saeva orta tempestas est ac turbato mari rapitur vento navis, tum viro et gubernatore opus est. non tranquillo navigamus sed iam aliquot procellis submersi paene sumus: itaque quis ad gubernacula sedeat, summa cura providendum ac praecavendum vobis est. in minore te experti, T. Otacili, re sumus: haud sane, cur ad maiora tibi fidamus, documenti quicquam dedisti. classem hoc anno, cui tu praefuisti, trium rerum causa paravimus, ut Africae oram popularetur, ut tuta nobis Italiae litora essent, ante omnia ne supplementum cum stipendio commeatuque ab Carthagine Hannibali transportaretur. create consulem T. Otacilium, non dico si omnia haec sed si aliquid eorum rei publicae praestitit: sin autem te classem obtinente etiam velut placato mari quaelibet Hannibali tuta atque integra ab domo venerunt, si ora Italiae infestior hoc anno quam Africae fuit, quid dicere

potes, cur te potissimum ducem Hannibali hosti opponant? si consul esses, dictatorem dicendum exemplo maiorum nostrum censeremus: nec tu fi indignari posses, aliquem in civitate Romana meliorem bello haberi quam te. magis nullius interest quam tua, T. Otacili, non imponi cervicibus tuis onus sub quo concidas. ego magnopere moneo suadeoque, eodem animo quo, si stantibus vobis in aciem armatis repente deligendi duo imperatores essent, quorum ductu atque auspicio dimicaretis, hodie quoque consules creatis, quibus sacramento liberi vestri dicant, ad quorum edictum conveniant, sub quorum tutela atque cura militent. lacus Trasumennus et Cannae tristia ad recordationem exempla sed ad praecavendas similes clades documento sunt. praeco, Aniensem iuniorum in suffragium revoca". IX. Cum T. Otacilius ferociter eum continuare consulatum velle vociferaretur atque obstreperet, lictores ad eum accedere consul iussit et, quia in urbem non inierat protinus in campum ex itinere profectus, admonuit eum securibus sibi fasces praeferri. iterum praerogativa suffragium init creatique in ea consules Q. Fabius Maximus quartum M. Marcellus tertium: eosdem consules ceterae centuriae sine variatione ulla dixerunt. et praetor unus refectus Q. Fulvius Flaccus, novi alii creati, T. Otacilius Crassus iterum, Q. Fabius consulis filius qui tum aedilis curulis erat, P. Cornelius Lentulus. comitiis praetorum perfectis senatus consultum factum ut Q. Fulvio extra ordinem urbana provincia esset, isque potissimum consulibus ad bellum profectis urbi praeesset. aquae magnae bis eo anno fuerunt, Tiberisque agros inundavit cum magna strage tectorum pecorumque et hominum pernicie.

Quinto anno secundi Punici belli Q. Fabius Maximus quartum M. Claudius Marcellus tertium consulatum ineuntes plus solito converterant in se civitatis animos: multis enim annis tale consulum par non fuerat: referebant senes sic Maximum Rullum cum P. Decio ad bellum Gallicum, sic post ea Papirium Carviliumque adversus Samnites Bruttiosque et Lucanum cum Tarentino populum consules declaratos. absens Marcellus consul creatus, cum ad exercitum esset, praesenti Fabio atque ipso comitia habente consulatus continuatus. tempus ac necessitas belli ac discrimen summae rerum faciebant ne quis aut in exemplum exqui-reret aut suspectum cupiditatis imperii consulem haberet: quin laudabant potius magnitudinem animi, quod, cum summo imperatore esse opus rei publicae sciret seque eum haud dubie esse, minoris invidiam suam, si qua ex re oreretur, quam utilitatem rei publicae fecisset.

X. Quo die magistratum inierunt consules, senatus in Capitolio est habitus, decretumque omnium primum ut consules sortirentur comparentve inter se, uter censoribus creandis comitia haberet priusquam ad exercitum proficisceretur. prorogatum deinde imperium omnibus qui ad exercitus erant, iussique in provinciis manere, Tib. Gracchus Luceriae ubi cum volonum exercitu erat, G. Terentius Varro in agro Piceno, M'.

Pomponius in Gallico: et praetores prioris anni pro praetore Q. Mucius obtineret Sardiniam, M. Valerius ad Brundisium orae maritimae intentus adversus omnes motus Philippi Macedonum regis praeesset: P. Cornelio Lentulo praetori Sicilia decreta provincia, T. Otacilio classis eadem quam adversus Carthaginienses priore anno habuisset.

Prodigia eo anno multa nuntiata sunt, quae quo magis credebant simplices ac religiosi homines, eo plura nuntiabantur: Lanuvii in aede intus Sospitae Iunonis corvos nidum fecisse, in Apulia palmam viridem arsisse, Mantuae stagnum effusum Mincio amni cruentum visum, et Calibus creta et Romae in foro bovario sanguine pluvisse, et in vico Insteio fontem sub terram tanta vi aquarum fluxisse ut serias doliaque, quae in eo loco erant, provoluta velut impetus torrentis tulerit: tacta de caelo atrium publicum in Capitolio, aedem in campo Vulcani, nucem in Sabinis, publicamque viam murum ac portam Gabiis. iam alia vulgata miracula erant: hastam Martis Praeneste sua sponte promotam, bovem in Sicilia locutum, infantem in utero matris in Marrucinis "io triumphe,, clamasse, ex muliere Spoleti virum factum, Hadriae aram in caelo speciesque hominum circum eam cum candida veste visas esse: quin Romae quoque in ipsa urbe secundum apum examen in foro visum adfirmantes quidam legiones se armatas in Ianiculo videre concitaverunt civitatem ad arma: qui cum in Ianiculo essent, negarunt quemquam ibi praeter adsuetos collis eius cultores adparuisse. haec prodigia hostiis maioribus procurata sunt ex haruspicum responso, et supplicatio omnibus deis, quorum pulvinaria Romae essent, indicta est.

XI. Perpetratis quae ad pacem deum pertinebant, de re publica belloque gerendo et quantum copiarum et ubi quaeque essent, consules ad senatum rettulerunt. duodeviginti legionibus bellum geri placuit: binas consules sibi sumere, binis Galliam Siciliamque ac Sardiniam obtineri, duabus Q. Fabium praetorem Apuliae, duabus volonum Tib. Gracchum circa Luceriam praeesse, singulas C. Terentio proconsuli ad Picenum et M. Valerio ad classem circa Brundisium relinqui, duas urbi praesidio esse. hic ut numerus legionum expleretur, sex novae legiones erant scribendae: eas primo quoque tempore consules scribere iussi et classem parare, ut cum eis navibus, quae pro Calabriae litoribus in statione essent, centum quinquaginta longarum classis navium eo anno expleretur. dilectu habito et centum navibus novis deductis Q. Fabius comitia censoribus creandis habuit: creati M. Atilius Regulus et P. Furius Philus.

Cum increbresceret rumor bellum in Sicilia esse, T. Otacilius eo cum classe proficisci iussus est. cum deessent nautae, consules ex senatus consulto edixerunt ut, qui L. Aemilio C. Flaminio censoribus milibus aeris quinquaginta ipse aut pater eius census fuisset usque ad centum milia aut cui post ea res tanta esset facta, nautam unum cum sex nummum stipendio daret: qui supra centum milia usque ad trecenta, tres nautas cum stipendio annuo: qui supra trecenta usque ad deciens aeris,

quinque nautas: qui supra decieus, septem: senatores octo nautas cum annuo stipendio darent. ex hoc edicto dati nautae armati instructique ab dominis cum triginta dierum coctis cibariis naves conscenderunt. tum primum est factum ut classis Romana sociis navalibus privata impensa paratis compleretur.

XII. Hic maior solito apparatus praecipue conterruit Campanos, ne ab obsidione Capuae bellum eius anni Romani inciperent. itaque legatos ad Hannibalem oratum miserunt ut Capuam exercitum admoveret: ad eam oppugnandam novos exercitus scribi Romae nec ullius urbis defectioni magis infensos eorum animos esse. id quia tam trepide nuntiabant, maturandum Hannibal ratus, ne praevenirent Romani, profectus Arpis ad Tifata in veteribus castris super Capuam consedit: inde, Numidis Hispanisque ad praesidium simul castrorum simul Capuae relictis, cum cetero exercitu ad lacum Averni per speciem sacrificandi, re ipsa ut temptaret Puteolos quodque ibi praesidii erat, descendit. Maximus, postquam Hannibalem Arpis profectum et regredi in Campaniam adlatum est, nec die nec nocte intermisso itinere ad exercitum redit, et Tib. Gracchum ab Luceria Beneventum copias admovere, Q. Fabium praetorem — is filius consulis erat — Luceriam Graccho succedere iubet. in Siciliam eodem tempore duo praetores profecti, P. Cornelius ad exercitum, T. Otacilius qui maritimae orae reique navali praeesset: et ceteri in suas quisque provincias profecti: et quibus prorogatum imperium erat, easdem quas priori anno regiones obtinuerunt.

XIII. Ad Hannibalem, cum ad lacum Averni esset, quinque nobiles iuvenes ab Tarento venerunt, partim ad Trasumennum lacum partim ad Cannas capti dimissique domos cum eadem comitate, qua usus adversus omnes Romanorum socios Poenus fuerat. ei memores beneficiorum eius perpulisse magnam partem se iuventutis Tarentinae referunt, ut Hannibalis amicitiam ac societatem quam populi Romani mallent, legatosque ab suis missos rogare Hannibalem ut exercitum propius Tarentum admoveat; si signa eius si castra conspecta a Tarento sint, haud ullam intercessuram moram quin urbe potiatur: in potestate iuniorum plebem, in manu plebis rem Tarentinam esse. Hannibal collaudatos eos oneratosque ingentibus promissis domum ad coepta maturanda redire iubet: se in tempore adfuturum esse. hac cum spe dimissi Tarentini. ipsum ingens cupido incesserat Tarenti potiundi: urbem esse videbat cum opulentam nobilemque tum maritimam et in Macedoniam opportune versam: regemque Philippum hunc portum, si transiret in Italiam, Brundisium cum Romani haberent, petiturum. sacro inde perpetrato ad quod venerat, et, dum ibi moratur, pervastato agro Cumano usque ad Miseni promontorium, Puteolos repente agmen convertit ad opprimendum praesidium Romanum. sex milia hominum erant et locus munimento quoque non natura modo tutus. triduum ibi moratus Poenus ab omni parte templato praesidio, deinde, ut nihil procedebat, ad populandum agrum

Nea-

Neapolitanum magis ira quam potiundae urbis spe processit. adventu eius in propinquum agrum mota Nolana est plebs iam diu aversa ab Romanis et infesta senatui suo: itaque legati ad arcessendum Hannibalem cum haud dubio promisso tradendae urbis venerunt. praevenit inceptum eorum Marcellus consul a primoribus accitus: die uno Suessulam a Calibus, cum Vulturnus amnis traicientem moratus esset, contenderat, inde proxima nocte sex milia peditum, qui praesidio senatui essent, Nolam intromisit. et uti a consule omnia impigre facta sunt ad praeoccupandam Nolam, ita Hannibal tempus terebat, bis iam ante nequiquam temptata re segnior ad credendum Nolanis factus.

XIV. Isdem diebus et Q. Fabius consul ad Casilinum temptandum, quod praesidio Punico tenebatur, venit, et ad Beneventum velut ex composito parte altera Hanno ex Bruttiis cum magna peditum equitumque manu, altera Tib. Gracchus ab Luceria accessit: qui primo oppidum intravit, deinde, ut Hannonem tria milia ferme ab urbe ad Calorem fluvium castra posuisse et inde agrum populari audivit, et ipse egressus moenibus mille ferme passus ab hoste castra locat. ibi contionem militum habuit: legiones magna ex parte volonum habebat, qui iam alterum annum libertatem tacite mereri quam postulare palam maluerant: senserat tamen hibernis egrediens murmur in agmine esse quaerentium, en umquam liberi militaturi essent, scripseratque senatui non tam quid desiderarent quam quid meruissent: bona fortique opera eorum se ad eam diem usum neque ad exemplum iusti militis quicquam eis praeter libertatem deesse. de eo permissum ipsi erat, faceret quod e re publica duceret esse. itaque, priusquam cum hoste manum consereret, pronuntiat tempus venisse eis libertatis, quam diu sperassent, potiundae: postero die signis collatis dimicaturum puro ac patenti campo, ubi sine ullo insidiarum metu vera virtute geri res posset: qui caput hostis rettulisset, eum se extemplo liberum iussurum esse, qui loco cessisset, in eum servili supplicio animadversurum: suam cuique fortunam in manu esse: libertati auctorem eis non se fore solum sed consulem M. Marcellum sed universos patres, quos consultos ab se de libertate eorum sibi permisisse: et litteras inde consulis ac senatus consultum recitavit. ad quae clamor cum ingenti adsensu est sublatus: pugnam poscebant signumque ut daret extemplo ferociter instabant. Gracchus proelio in posterum diem pronuntiato contionem dimisit. milites laeti, praecipue quibus merces navatae in unum diem operae libertas futura erat, armis expediendis quod diei reliquum consumunt. XV. postero die ubi signa coeperunt canere, primi omnium parati instructique ad praetorium conveniunt: sole orto Gracchus in aciem copias educit. nec hostes moram dimicandi fecerunt: decem septem milia peditum erant, maxima ex parte Bruttii ac Lucani, equites mille ducenti, inter quos pauci ad modum Italici, ceteri Numidae fere omnes Maurique. pugnatum est et acriter et diu: quattuor horis neutro inclinata est pugna. nec alia magis Romanum impediebat res quam ca-

pita hostium pretia libertati facta: nam ut quisque hostem impigre occiderat, primum capite aegre inter turbam tumultumque abscidendo terebat tempus, deinde occupata dextra tenendo caput fortissimus quisque pugnator esse desierat, segnibus ac timidis tradita pugna erat. quod ubi tribuni militum Gracchо nuntiaverunt, neminem stantem iam vulnerari hostem, carnificari iacentes, et in dextris militum pro gladiis humana capita esse, signum dari propere iussit, proicerent capita invaderentque hostem: claram satis et insignem virtutem esse nec dubiam libertatem futuram strenuis viris. tum redintegrata pugna est et eques etiam in hostes emissus. quibus cum impigre Numidae concurrissent nec segnior equitum quam peditum pugna esset, iterum in dubium adducta res. cum utrimque duces, Romanus Bruttium Lucanumque totiens a maioribus suis victos subactosque, Poenus mancipia Romana et ex ergastulo militem verbis obtereret, postremo pronuntiat Gracchus esse nihil quod de libertate sperarent, nisi eo die fusi fugatique hostes essent. XVI. ea demum vox ita animos accendit, ut renovato clamore velut alii repente facti tanta vi se in hostem intulerint, ut sustineri ultra non possent. primo antesignani Poenorum, dein signa perturbata, postremo tota impulsa acies: inde haud dubie terga data, ruuntque fugientes in castra adeo pavidi trepidique, ut ne in portis quidem aut vallo quisquam restiterit. ac prope continenti agmine Romani insecuti novum de integro proelium inclusi hostium vallo ediderunt: ibi sic ut pugna inexpeditior in angustiis, ita caedes atrocior fuit: et adiuvere captivi, qui rapto inter tumultum ferro conglobati et ab tergo ceciderunt Poenos et fugam impedierunt. itaque minus duo milia hominum ex tanto exercitu et ea maior pars equitum cum ipso duce effugerunt, alii omnes caesi aut capti: capta et signa duodequadraginta. ex victoribus duo milia ferme cecidere. praeda omnis praeterquam hominum captorum militi concessa est: et pecus exceptum est, quod intra dies triginta domini cognovissent.

Cum praeda onusti in castra redissent, quattuor milia ferme volonum militum, quae pugnaverant segnius nec in castra irruperant simul, metu poenae collem haud procul castris ceperunt: postero die per tribunos militum inde deducti contione militum advocata a Gracchо supervenium. ubi cum proconsul veteres milites primum, prout cuiusque virtus atque opera in ea pugna fuerat, militaribus donis donasset, tunc, quod ad volones adtineret, omnes ait malle laudatos a se dignos indignosque, quam quemquam eo die castigatum esse: quod bonum faustum felixque rei publicae ipsisque esset, omnes eos liberos esse iubere. ad quam vocem cum clamor ingenti alacritate sublatus esset, ac nunc complexi inter se gratulantesque nunc manus ad caelum tollentes bona omnia populo Romano Gracchoque ipsi precarentur, tum Gracchus „prius quam omnes iure libertatis aequassem“ inquit, „neminem nota strenui aut ignavi militis notasse volui: nunc exsoluta iam fide publica, ne discrimen omne virtutis ignaviaeque pereat, nomina eorum, qui detractatae

pugnae memores secessionem paulo ante fecerunt, referri ad me iubebo, citatosque singulos iure iurando adigam, nisi qui morbus causa erit, non aliter quam stantes cibum potionemque, quoad stipendia facient, capturos esse: hanc multam ita aequo animo feratis, si reputabitis nulla ignaviae nota leviore vos designari potuisse". signum deinde colligendi vasa dedit, militesque praedam portantes agentesque per lasciviam ac iocum ita ludibundi Beneventum rediere, ut ab epulis celebrem festumque diem actis non ex acie reverti viderentur. Beneventani omnes turba effusa cum obviam ad portas exissent, complecti milites, gratulari, vocare in hospitium. apparata convivia omnibus in propatulo aedium fuerant: ad ea invitabant Gracchumque orabant ut epulari permitteret militibus. et Gracchus ita permisit, in publico epularentur omnes. ante suas quisque fores prolata omnia: pilleati aut lana alba velatis capitibus volones epulati sunt, alii accubantes, alii stantes, qui simul ministrabant vescebanturque. digna res visa ut simulacrum celebrati eius diei Gracchus, postquam Romam redit, pingi iuberet in aede Libertatis, quam pater eius in Aventino ex multaticia pecunia faciendam curavit dedicavitque.

XVII. Cum haec ad Beneventum geruntur, Hannibal depopulatus agrum Neapolitanum ad Nolam castra movet. quem ubi adventare consul sensit, Pomponio propraetore cum eo exercitu qui super Suessulam in castris erat accito, ire obviam hosti parat nec moram dimicandi facere. C. Claudium Neronem cum robore equitum silentio noctis per aversam maxime ab hoste portam emittit, circumvectumque occulte subsequi sensim agmen hostium iubet et, cum coortum proelium videret, ab tergo se obicere. id errore viarum an exiguitate temporis Nero exsequi non potuerit, incertum est: absente eo cum proelium commissum esset, superior quidem haud dubie Romanus erat, sed, quia equites non adfuere in tempore, ratio compositae rei turbata est: non ausus insequi cedentes Marcellus vincentibus suis signum receptui dedit. plus tamen duo milia hostium eo die caesa traduntur, Romanis minus quadringenti. solis fere occasu Nero diem noctemque nequiquam fatigatis equis hominibusque ne viso quidem hoste rediens adeo graviter est ab consule increpitus, ut per eum stetisse diceret, quo minus accepta ad Cannas redderetur hosti clades. postero die Romanus in aciem descendit, Poenus tacita etiam confessione victus castris se tenuit: tertio die silentio noctis omissa spe Nolae potiundae, rei numquam prospere temptatae, Tarentum ad certiorem spem proditionis proficiscitur.

XVIII. Nec minore animo res Romana domi quam militiae gerebatur. censores vacui ab operum locandorum cura propter inopiam aerarii ad mores hominum regendos animum adverterunt castigandaque vitia, quae, velut diutinis morbis aegra corpora ex sese gignunt, eo nata bello erant. primum eos citaverunt qui post Cannensem cladem agitasse de Italia deserenda dicebantur: princeps eorum L. Caecilius Metellus quaestor tum forte erat: iusso deinde eo ceterisque eiusdem noxae reis

causam dicere, cum purgari nequissent, pronuntiarunt, verba orationemque eos adversus rem publicam habuisse, quo coniuratio deserendae Italiae causa fieret. secundum eos citati nimis callidi exsolvendi iuris iurandi interpretes, qui captivorum ex itinere regressi clam in castra Hannibalis solutum, quod iuraverunt redituros, rebantur. his superioribusque illis equi adempti, qui publicum equum habebant, tribuque moti aerarii omnes facti. neque senatu modo aut equestri ordine regendo cura se censorum tenuit: nomina omnium ex iuniorum tabulis excerpserunt qui quadriennio non militassent, quibus neque vacatio iusta militiae neque morbus causa fuisset: et ea supra duo milia nominum in aerarios relata tribuque omnes moti: additumque tam tristi censoriae notae triste senatus consultum, ut ei omnes, quos censores notassent, pedibus mererent mitterenturque in Siciliam ad Cannensis exercitus reliquias, cui militum generi non prius quam pulsus Italia hostis esset finitum stipendiorum tempus erat. Cum censores ob inopiam aerarii se iam locationibus abstinerent aedium sacrarum tuendarum curuliumque equorum praebendorum ac similium his rerum, convenere ad eos frequentes qui hastae huius generis adsueverant, hortarique censores ut omnia perinde agerent locarent ac si pecunia in aerario esset: neminem nisi bello confecto pecuniam ab aerario petiturum esse. convenere deinde domini eorum, quos Tib. Sempronius ad Beneventum manu emiserat, arcessitosque se ab triumviris mensariis esse dixerunt ut pretia servorum acciperent: ceterum non ante quam bello confecto accepturos esse. cum haec inclinatio animorum plebis ad sustinendam inopiam aerarii fieret, pecuniae quoque pupillares primo deinde viduarum coeptae conferri, nusquam eas tutius sanctiusque deponere credentibus qui deferebant quam in publica fide. inde si quid emptum paratumque pupillis ac viduis foret, a quaestore perscribebatur. manavit ea privatorum benignitas ex urbe etiam in castra, ut non eques non centurio stipendium acciperet, mercennariumque increpantes vocarent qui accepisset.

XIX. Q. Fabius consul ad Casilinum castra habebat, quod duum milium Campanorum et septingentorum militum Hannibalis tenebatur praesidio. praeerat Statius Metius missus ab Cn. Magio Atellano, qui eo anno medix tuticus erat servitiaque et plebem promiscue armarat, ut castra Romana invaderet intento consule ad Casilinum oppugnandum. nihil eorum Fabium fefellit: itaque Nolam ad collegam mittit, altero exercitu, dum Casilinum oppugnatur, opus esse qui Campanis opponatur: vel ipse relicto Nolae praesidio modico veniret, vel, si eum Nola teneret nec dum securae res ab Hannibale essent, se Tib. Graccham proconsulem a Benevento acciturum. hoc nuntio Marcellus duobus militum milibus Nolae in praesidio relictis cum cetero exercitu Casilinum venit, adventuque eius Campani iam moventes sese quieverunt. ita ab duobus consulibus Casilinum oppugnari coepit. ubi cum multa succedentes temere moenibus Romani milites acciperent vulnera neque satis inceptum

succederet, Fabius omittendam rem parvam ac iuxta magnis difficilem abscedendumque inde censebat, cum res maiores instarent: Marcellus multa magnis ducibus sic ut non adgredienda ita semel adgressis non dimittenda esse dicendo, quia magna famae momenta in utramque partem fierent, tenuit ne irrito incepto abiretur. vineae inde omniaque alia operum machinationumque genera cum admoverentur, Campanique Fabium orarent ut abire Capuam tuto liceret, paucis egressis Marcellus portam qua egrediebantur occupavit, caedesque promiscue omnium circa portam primo, deinde irruptione facta etiam in urbe fieri coepta est. quinquaginta fere primo egressi Campanorum, cum ad Fabium confugissent, praesidio eius Capuam pervenerunt. Casilinum inter colloquia cunctationemque petentium fidem per occasionem captum est: captivique Campanorum quique Hannibalis militum erant Romam missi atque ibi in carcere inclusi sunt, oppidanorum turba per finitimos populos in custodiam divisa.

XX. Quibus diebus a Casilino re bene gesta recessum est, eis Gracchus in Lucanis aliquot cohortes in ea regione conscriptas cum praefecto socium in agro hostium praedatum misit: eos effuse palatos Hanno adortus haud multo minorem, quam ad Beneventum acceperat, reddidit hosti cladem, atque in Bruttios raptim, ne Gracchus adsequeretur, concessit. consules Marcellus retro unde venerat Nolam redit, Fabius in Samnites ad populandos agros recipiendasque armis quae defecerant urbes processit. Caudinus Samnis gravius devastatus: perusti late agri, praedae pecudum hominumque actae, oppida vi capta Compulteria Telesia Compsa, inde Fugifulae et Orbitanium: ex Lucanis Blandae, Apulorum Aecae oppugnatae: milia hostium in his urbibus viginti quinque capta aut occisa et recepti perfugae trecenti septuaginta, quos cum Romam misisset consul, virgis in comitio caesi omnes ac de saxo deiecti. haec a Q. Fabio intra paucos dies gesta. Marcellum ab gerundis rebus valetudo adversa Nolae tenuit. et a praetore Q. Fabio, cui circa Luceriam provincia erat, Acuca oppidum per eos dies vi captum stativaque ad Ardoneas communita.

Dum haec aliis locis ab Romanis geruntur, iam Tarentum pervenerat Hannibal cum maxima omnium quacumque ierat clade. in Tarentino demum agro pacatum incedere agmen coepit: nihil ibi violatum neque usquam via excessum est, apparebatque non id modestia militum aut ducis nisi ad conciliandos animos Tarentinorum fieri. ceterum cum prope modo muris successisset, nullo ad conspectum primum agminis, ut rebatur, motu facto, castra ab urbe ferme passus mille locat. Tarenti, triduo ante, quam Hannibal ad moenia accederet, a M. Valerio propraetore, qui classi ad Brundisium praerat, missus M. Livius, priore conscripta iuventute dispositisque ad omnes portas circaque muros, qua res postulabat, stationibus, die ac nocte iuxta intentus neque hostibus neque dubiis sociis loci quicquam praebuit ad temptandum. qua re diebus aliquot frustra ibi absumptis Hannibal, cum eorum nemo, qui ad lacum Averni

adissent, aut ipsi venirent aut nuntium litterasve mitterent, vana promissa se temere secutum cernens castra inde movit. tum quoque intacto agro Tarentino, quamquam simulata lenitas nihil dum profuerat, tamen spe labefactandae fidei haud absistens, Salapiam ut venit, frumentum ex agris Metapontino atque Heracleensi — iam enim aestas exacta erat et hibernis placebat locus — comportat. praedatum inde Numidae Maurique per Salentinum agrum proximosque Apuliae saltus dimissi sunt, unde ceterae praedae haud multum, equorum greges maxime abacti, e quibus ad quattuor milia domanda equitibus divisa.

XXI. Romani, cum bellum nequaquam contemnendum in Sicilia oreretur morsque tyranni duces magis impigros dedisset Syracusanis quam causam aut animos mutasset, M. Marcello alteri consulum eam provinciam decernunt. secundum Hieronymi caedem primo tumultuatum in Leontinis apud milites fuerat vociferatumque ferociter, parentandum regi sanguine coniuratorum esse: deinde libertatis restitutae dulce auditu nomen crebro usurpatum, spes facta ex pecunia regia largitionis militiaeque fungendae potioribus ducibus, et relata tyranni foeda scelera foediores libidines adeo mutavere animos, ut insepultum iacere corpus paulo ante desiderati regis paterentur. cum ceteri ex coniuratis ad exercitum obtinendum remansissent, Theodotus et Sosis regiis equis quanto maximo cursu poterant, ut ignaros omnium regios opprimerent, Syracusas contendunt. ceterum praevenerat non fama solum, qua nihil in talibus rebus est celerius, sed nuntius etiam ex regiis servis. itaque Andranodorus et Insulam et arcem et alia, quae poterat quaeque opportuna erant, praesidiis firmarat. Hexapylo Theodotus ac Sosis post solis occasum iam obscura luce invecti cum cruentam regiam vestem atque insigne capitis ostentarent, travecti per Tycham simul ad libertatem simul ad arma vocantes in Achradinam convenire iubent. multitudo pars procurrit in vias, pars in vestibulis stat, pars ex tectis fenestrisque prospectant et quid rei sit rogitant: omnia luminibus collucent strepitusque vario complentur: armati locis patentibus congregantur, inermes ex Olympii Iovis templo spolia Gallorum Illyriorumque, dono data Hieroni a populo Romano fixaque ab eo, detrahunt, precantes Iovem ut volens propitius praebeat sacra arma pro patria pro deum delubris pro libertate esse armantibus. haec quoque multitudo stationibus per principes regionum urbis dispositis adiungitur. in Insula inter cetera Andranodorus praesidiis firmat horrea publica: locus saxo quadrato saeptus atque arcis in modum emunitus capitur ab iuventute, quae praesidio eius loci adtributa erat, mittuntque nuntios in Achradinam horrea frumentumque in senatus potestate esse.

XXII. Luce prima populus omnis armatus inermisque in Achradinam ad curiam convenit. ibi pro Concordiae ara, quae in eo sita loco erat, ex principibus unus nomine Polyaenus contionem et liberam et moderatam habuit: servitudinis indignitatisque homines expertos adversus notum malum irritatos esse: discordia civilis quas importet clades, au-

Digitized by Google

disse magis a patribus Syracusanos quam ipsos vidisse: arma quod impigre ceperint, laudare, magis laudaturum, si non utantur nisi ultima necessitate coacti. in praesentia legatos ad Andranodorum mitti placere, qui denuntient ut in potestate senatus ac populi sit, portas Insulae aperiat, reddat praesidium: si tutelam alieni regni suum regnum velit facere, eundem se censere multo acrius ab Andranodoro quam ab Hieronymo repeti libertatem. ab hac contione legati missi sunt. senatus inde haberi coeptus est, quod sic ut regnante Hierone manserat publicum consilium, ita post mortem eius ante eam diem nulla de re neque convocati neque consulti fuerant. ut ventum ad Andranodorum est, ipsum quidem movebat et civium consensus et cum aliae occupatae urbis partes tum pars Insulae velut munitissima prodita atque alienata. sed evocatum eum ab legatis Demarata uxor filia Hieronis, inflata adhuc regiis animis ac muliebri spiritu, admonet saepe usurpatae Dionysii tyranni vocis, qua pedibus tractum non insidentem equo relinquere tyrannidem dixerit debere: facile esse momento quo quis velit cedere possessione magnae fortunae, facere et parare eam difficile atque arduum esse: spatium sumeret ad consultandum ab legatis: eo uteretur ad arcessendos ex Leontinis milites, quibus si pecuniam regiam pollicitus esset, omnia in potestate eius futura. haec muliebria consilia Andranodorus neque tota aspernatus est neque extemplo accepit, tutiorem ad opes adfectandas ratus esse viam, si in praesentia tempori cessisset: itaque legatos renuntiare iussit, futurum se in senatus ac populi potestate. postero die luce prima patefactis Insulae portis in forum Achradinae venit. ibi in aram Concordiae, ex qua pridie Polyaenus contionatus erat, escendit orationemque eam orsus est, qua primum cunctationis suae veniam petivit: se enim clausas habuisse portas non separantem suas res a publicis, sed strictis semel gladiis timentem, qui finis caedibus esset futurus, utrum, quod satis libertatis foret, contenti nece tyranni essent, an, quicumque aut propinquitate aut adfinitate aut aliquis ministeriis regiam contigissent, alienae cuipae rei trucidarentur: postquam animadverterit eos, qui liberassent patriam, servare etiam liberatam velle atque undique consuli in medium, non dubitasse quin et corpus suum et cetera omnia quae suae fidei tutelaeque essent, quoniam eum qui mandasset suus furor absumpsisset, patriae restitueret: conversus deinde ad interfectores tyranni ac nomine appellans Theodotum ac Sosin „facinus“ inquit „memorabile fecistis: sed mihi credite, inchoata vestra gloria non dum perfecta est, periculumque ingens manet, nisi paci et concordiae consulitis, ne libera efferatur res“. XXIII. Post hanc orationem claves portarum pecuniaeque regiae ante pedes eorum posuit. atque illo quidem die dimissi ex contione laeti circa fana omnia deum supplicaverunt cum coniugibus ac liberis, postero die comitia praetorum creandi sunt habita. creatus in primis Andranodorus, ceteri magna ex parte interfectores tyranni: duos etiam absentes, Sopatrum ac Dinomenen, fecerunt. qui auditis iis, quae Syra-

cusis acta erant, pecuniam regiam quae in Leontinis erat Syracusas devectam quaestoribus ad id ipsum creatis tradiderunt: et ea quae in Insula erat Achradinam tradita est, murique ea pars, quae ab cetera urbe nimis firmo munimento intersaepiebat Insulam, consensu omnium deiecta est. secutae et ceterae res hanc inclinationem animorum ad libertatem.

Atque Hippocrates atque Epicydes audita morte tyranni, quam Hippocrates etiam nuntio interfecto celare voluerat, deserti a militibus, quia id tutissimum ex praesentibus videbatur, Syracusas rediere. ubi ne suspecti obversarentur tamquam novandi res aliquam occasionem quaerentes, praetores primum, dein per eos senatum adeunt: ab Hannibale se missos praedicant ad Hieronymum tamquam amicum ac socium, paruisse imperio eius cuius imperator suus voluerit: velle ad Hannibalem redire, ceterum, cum iter tutum non sit vagantibus passim per totam Siciliam Romanis armis, petere ut praesidii dent aliquid, quo Locros in Italiam perducantur: gratiam magnam eos parva opera apud Hannibalem inituros. facile res impetrata: abire enim duces regios cum peritos militiae tum egentes eosdem atque audaces cupiebant: sed quod volebant, non quam maturato opus erat, naviter expediebant. interim iuvenes militares et adsueti militibus, nunc apud eos ipsos nunc apud transfugas, quorum maxima pars ex navalibus sociis Romanorum erat, nunc etiam apud infimae plebis homines crimina serebant in senatum optimatesque: id moliri clam eos atque struere, ut Syracusae per speciem reconciliatae societatis in dicione Romanorum sint, dein factio ac pauci auctores foederis renovati dominentur.

XXIV. His audiendis credendisque opportuna multitudo maior in dies Syracusas confluebat, nec Epicydi solum spem novandarum rerum sed Andranodoro etiam praebebat: qui fessus tandem uxoris vocibus, monentis nunc illud esse tempus occupandi res, dum turbata omnia nova atque incondita libertati essent, dum regiis stipendiis pastus obversaretur miles, dum ab Hannibale missi duces adsueti militibus iuvare possent incepta, cum Themisto, cui Gelonis filia nupta erat, rem consociatam paucos post dies Aristoni cuidam tragico actori, cui et alia arcana committere adsuerat, incaute aperit. huic et genus et fortuna honesta erant, nec ars, quia nihil tale apud Graecos pudori est, ea deformabat: itaque fidem priorem potioremque ratus quam patriae debebat, indicium ad praetores defert. qui ubi rem haud vanam esse certis indiciis comperierunt, consultis senioribus et auctoritate eorum praesidio ad fores posito, ingressos curiam Themistum atque Andranodorum interfecerunt. et cum tumultus ab re in speciem atrociore, causam aliis ignorantibus, ortus esset, silentio tandem facto indicem in curiam introduxerunt: qui cum ordine omnia edocuisset, et principium coniurationis factum ab Harmoniae Gelonis filiae nuptiis, quibus Themisto iuncta esset, Afrorum Hispanorumque auxiliares instructos ad caedem praetorum principumque aliorum, bonaque eorum praedae futura interfectoribus pronuntiatum, iam mercen-

narlorum manum adsuetam imperiis Andranodori paratam fuisse ad Insulam rursus occupandam, singula deinde, quae per quosque agerentur, totamque viris armisque instructam coniurationem ante oculos posuit. et senatui quidem tam iure caesi quam Hieronymus videbantur. ante curiam variae atque incertae rerum multitudinis clamor erat. quam ferociter minitantem in vestibulo curiae corpora coniuratorum eo metu compresserunt, ut silentes integram plebem in contionem sequerentur. Sopatro mandatum ab senatu et a collegis ut verba faceret. XXV. is, tamquam reos ageret? ab ante acta vita orsus, quaecumque post Hieronis mortem sceleste atque impie facta essent, Andranodorum ac Themistum arguit fecisse. quid enim sua sponte fecisse Hieronymum, puerum ac vix dum pubescentem facere potuisse? tutores ac magistros eius sub aliena invidia regnasse: itaque aut ante Hieronymum aut certe cum Hieronymo perire eos debuisse. at illos debitos iam morti destinatosque alia nova scelera post mortem tyranni molitos, palam primo, cum clausis Andranodorus Insulae portis hereditatem regni creverit et, quae procurator tenuerat, pro domino possederit: proditus deinde ab eis qui in Insula erant, circumsessus ab universa civitate, quae Achradinam tenuerit, nequiquam palam atque aperte petitum regnum clam et dolo adfectare conatus sit, et ne beneficio quidem atque honore potuerit vinci, cum inter liberatores patriae insidiator ipse libertatis creatus esset praetor: sed animos eis regios regias coniuges fecisse, alteri Hieronis alteri Gelonis filias nuptas. sub hanc vocem ex omnibus partibus contionis clamor oritur, nullam earum vivere debere nec quemquam superesse tyrannorum stirpis. ea natura multitudinis est, aut servit humiliter aut superbe dominatur, libertatem, quae media est, nec cupere modice nec habere sciunt: et non ferme desunt irarum indulgentes ministri, qui avidos atque intemperantes suppliciorum animos ad sanguinem et caedes irritent. sic ut tum extemplo praetores rogationem promulgarunt acceptaque paene prius quam promulgata est, ut omnes regiae stirpis interficerentur: missique a praetoribus Demaratam Hieronis et Harmoniam Gelonis filiam, coniuges Andranodori et Themisti, interfecerunt.

XXVI. Heraclia erat filia Hieronis, uxor Zoippi, qui legatus ab Hieronymo ad regem Ptolemaeum missus voluntarium consciverat exsilium. ea cum ad se quoque venire praescisset, in sacrarium ad penates confugit cum duabus filiabus virginibus resolutis crinibus miserabilique alio habitu: et ad ea addidit preces nunc per memoriam Hieronis patris Gelonisque fratris, ne se innoxiam invidia Hieronymi conflagrare sinerent: nihil se ex regno illius praeter exsilium viri habere, neque fortunam suam eandem vivo Hieronymo fuisse quam sororis, neque interfecto eo causam eandem esse. quid quod, si Andranodoro consilia processissent, illa cum viro fuerit regnatura, sibi cum ceteris serviendum. si quis Zoippo nuntiet interfectum Hieronymum ac liberatas Syracusas, cui dubium esse quin extemplo conscensurus sit navem atque in patriam redi-

turus? quantum spes hominum falli! in liberata patria coniugem eius ac liberos de vita dimicare — quid obstantes libertati aut legibus? quod ab se cuiquam periculum, a sola ac prope vidua et puellis in orbitatem decedentibus esse? at enim periculi quidem nihil ab se timere, invisam tamen stirpem regiam esse. ablegarent ergo procul ab Syracusis Siciliaque, et absportari Alexandriam iuberent ad virum uxorem, ad patrem filias. aversis auribus animisque, casse ne tempus tereretur — ferrum quosdam expedientes cernebat — tum omissis pro se precibus, puellis ut saltem parcerent orare instituit, a qua aetate etiam hostes iratos abstinere, ne tyrannos ulciscendo quae odissent scelera ipsi imitarentur. inter haec abstractam a penetralibus iugulant: in virgines deinde respersas matris cruore impetum faciunt: quae alienata mente simul luctu metuque velut captae furore eo cursu se ex sacrario proripuerunt, ut, si effugium patuisset in publicum, impleturae urbem tumultu fuerint: tum quoque haud magno aedium spatio inter medios tot armatos aliquotiens integro corpore evaserunt, tenentibusque, cum tot ac tam validae eluctandae manus essent, sese eripuerunt: tandem vulneribus confectae, cum omnia replessent sanguine, exanimes corruerunt. caedemque per se miserabilem miserabiliorem casus fecit, quod paulo post nuntius venit mutatis repente ad misericordiam animis, ne interficerentur. ira deinde ex misericordia orta, quod adeo festinatum ad supplicium neque locus paenitendi aut regressus ab ira relictus esset: itaque fremere multitudo et in locum Andranodori ac Themisti — nam ambo praetores fuerant — comitia poscere, quae nequaquam ex sententia praetorum futura essent.

XXVII. Statutus est comitiis dies: quo nec opinantibus omnibus unus ex ultima turba Epicyden nominavit, tum inde alius Hippocratem: crebriores deinde hae voces et cum haud dubio adsensu multitudinis esse. et erat confusa contio non populari modo sed militari quoque turba, magna ex parte etiam perfugis, qui omnia novare cupiebant, permixtis. praetores dissimulare primo, et trahendam rem esse: postremo victi consensu et seditionem metuentes pronuntiant eos praetores. nec illi primo statim creati nudare quid vellent, quamquam aegre ferebant et de indutiis dierum decem legatos isse ad Ap. Claudium, et impetratis eis alios, qui de foedere antiquo renovando agerent, missos. ad Murgantiam tum classem navium centum Romanus habebat, quo nam evaderent motus ex caedibus tyrannorum orti Syracusis, quove eos ageret nova atque insolita libertas, opperiens.

Per eosdem dies cum ad Marcellum venientem in Siciliam legati Syracusani missi ab Appio essent, auditis condicionibus pacis Marcellus, posse rem convenire ratus, et ipse legatos Syracusas, qui coram cum praetoribus de renovando foedere agerent, misit. et iam ibi nequaquam eadem quies ac tranquillitas erat. postquam Punicam classem accessisse Pachynum adlatum est, dempto timore Hippocrates et Epicydes nunc apud mercennarios milites nunc apud transfugas prodi Romano Syracu-

sas criminabantur. ut vero Appius naves ad ostium portus, quo aliae partis hominibus animus accederet, in statione habere coepit, ingens in speciem criminibus vanis accesserat fides, ac primo etiam tumultuose decurrerat multitudo ad prohibendos, si in terram egrederentur. XXVIII. In hac turbatione rerum in contionem vocari placuit: ubi cum alii alio tenderent nec procul seditione res esset, Apollonides principum unus orationem salutarem ut in tali tempore habuit: nec spem salutis nec perniciem propiorem umquam civitati ulli fuisse: si enim uno animo omnes vel ad Romanos vel ad Carthaginienses inclinent, nullius civitatis statum fortunatiorem ac beatiorem fore: si alii alio trahant res, non inter Poenos Romanosque bellum atrocius fore quam inter ipsos Syracusanos, cum intra eosdem muros pars utraque suos exercitus sua arma suos habitura sit duces: itaque, ut idem omnes sentiant, summa vi agendum esse: utra societas sit utilior, eam longe minorem ac levioris momenti consultationem esse: sed tamen Hieronis potius quam Hieronymi auctoritatem sequendam in sociis legendis, vel quinquaginta annis feliciter expertam amicitiam nunc incognitae, quondam infideli praeferendam: esse etiam momenti aliquid ad consilium, quod Carthaginiensibus ita pax negari posset, ut non utique in praesentia bellum cum eis geratur: cum Romanis extemplo aut pacem aut bellum habendum. quo minus cupiditatis ac studii visa est oratio habere, eo plus auctoritatis habuit. adiectum est praetoribus ac delectis senatorum militare etiam consilium: iussi et duces ordinum praefectique auxiliorum simul consulere. cum saepe acta res esset magnis certaminibus, postremo, quia belli cum Romanis gerendi ratio nulla apparebat, pacem fieri placuit mittique cum eis legatos ad rem confirmandam.

XXIX. Dies haud ita multi intercesserunt, cum ex Leontinis legati praesidium finibus suis orantes venerunt, quae legatio peropportuna visa ad multitudinem inconditam ac tumultuosam exonerandam ducesque eius ablegandos: Hippocrates praetor ducere eo transfugas iussus: secuti multi ex mercennariis auxiliis quattuor milia armatorum effecerunt. et mittentibus et missis ea laeta expeditio fuit: nam et illis, quod iam diu cupiebant, novandi res occasio data est, et hi sentinam quandam urbis rati exhaustam laetabantur. ceterum levaverunt modo in praesentia velut corpus aegrum, quo mox in graviorem morbum recideret. Hippocrates enim finitima provinciae Romanae primo furtivis excursionibus vastare coepit, deinde, cum ad tuendos sociorum agros missum ab Appio praesidium esset, omnibus copiis impetum in oppositam stationem cum caede multorum fecit. quae cum essent nuntiata Marcello, legatos extemplo Syracusas misit, qui pacis fidem ruptam esse dicerent nec belli defuturam umquam causam, nisi Hippocrates atque Epicydes non ab Syracusis modo sed tota procul Sicilia ablegarentur. Epicydes, ne aut reus criminis absentis fratris praesens esset aut deesset pro parte sua concitando bello, profectus et ipse in Leontinos, quia satis eos adversus populum Roma-

Digitized by Google

num concitatos cernebat, avertere etiam ab Syracusanis coepit: nam ita eos pacem pepigisse cum Romanis, ut, quicumque populi sub regibus fuissent, et suae dicionis essent: nec iam liberatos contentos esse, nisi etiam regnent ac dominentur: renuntiandum igitur eis esse Leontinos quoque aequum censere liberos esse, vel quod in solo urbis suae tyrannus ceciderit, vel quod ibi primum conclamatum ad libertatem relictisque regiis ducibus Syracusas concursum sit: itaque aut eximendum id de foedere esse aut legem eam foederis non accipiendam. facile multitudini persuasum, legatisque Syracusanorum et de caede stationis Romanae querentibus et Hippocraten atque Epicyden abire seu Locros seu quo alio mallent, dum modo Sicilia cederent, iubentibus ferociter responsum est, neque mandasse sese Syracusanis ut pacem pro se cum Romanis facerent neque teneri alienis foederibus. haec ad Romanos Syracusani detulerunt abnuentes Leontinos in sua potestate esse: itaque integro secum foedere bellum Romanos cum iis gesturos, neque sese defuturos ei bello, ita ut in potestatem redacti suae rursus dicionis essent, sic ut pax convenisset.

XXX. Marcellus cum omni exercitu profectus in Leontinos, Appio quoque accito ut altera parte adgrederetur, tanto ardore militum est usus ab ira inter condiciones pacis interfectae stationis, ut primo impetu urbem expugnarent. Hippocrates atque Epicydes postquam capi muros refringique portas videre, in arcem sese cum paucis recepere, inde clam nocte Herbesum perfugiunt. Syracusanis octo milium armatorum agmine profectis domo ad Mylan flumen nuntius occurrit captam urbem esse, cetera falsa mixta veris ferens: caedem promiscuam militum atque oppidanorum factam nec quicquam puberum arbitrari superesse, direptam urbem, bona locupletium donata. ad nuntium tam atrocem constitit agmen, concitatisque omnibus duces — erant autem Sosis ac Dinomenes — quid agerent consultabant. terroris speciem haud vanam mendacio praebuerant verberati ac securi percussi transfugae ad duo milia hominum: ceterum Leontinorum militumque aliorum nemo post captam urbem violatus fuerat, suaque omnia eis, nisi quae primus tumultus captae urbis absumpserat, restituebantur. nec ut Leontinos irent, proditos ad caedem commilitones querentes, perpelli potuere, nec ut eodem loco certiorem numtium exspectarent. cum ad defectionem inclinatos animos cernerent praetores, sed eum motum haud diuturnum fore si duces amentiae sublati essent, exercitum ducunt Megara, ipsi cum paucis equitibus Herbesum proficiscuntur spe territis omnibus per proditionem urbis potiundae. quod ubi frustra eis fuit inceptum, vi agendum rati postero die Megaris castra movent, ut Herbesum omnibus copiis oppugnarent. Hippocrates et Epicydes, non tam tutum prima specie quam unum spe undique abscisa consilium esse rati, ut se militibus permitterent et adsuetis magna ex parte sibi et tum fama caedis commilitonum accensis, obviam agmini procedunt. prima forte signa sexcentorum Cretensium erant, qui apud Hiero-

nymum meruerant sub eis et Hannibalis beneficium habebant capti ad Trasumennum inter Romanorum auxilia dimissique. quos ubi ex signis habituque armorum cognovere, Hippocrates atque Epicydes ramos oleae ac velamenta alia supplicium porrigentes orare, ut reciperent sese ut receptos tutarentur neu proderent Syracusanis, a quibus ipsi mox trucidandi populo Romano dederentur. XXXI. enim vero conclamant, bonum ut animum haberent: omnem se cum illis fortunam subituros. inter hoc colloquium signa constiterunt tenebaturque agmen, nec dum quae morae causa foret pervenerat ad duces. postquam Hippocraten atque Epicyden pervasit rumor fremitusque toto agmine erat haud dubie adprobantium adventum eorum, extemplo praetores citatis equis ad prima signa perrexerunt, qui mos illis et quae licentia Cretensium esset rogitantes colloquia serendi cum hoste, iniussuque praetorum miscendi eos agmini suo? comprehendi inicique catenas iusserunt Hippocrati. ad quam vocem tantus extemplo primum a Cretensibus clamor est ortus, deinde exceptus ab aliis, ut facile, si ultra tenderent, appareret eis timendum esse. solliciti incertique rerum suarum Megara, unde profecti erant, referri signa iubent nuntiosque de statu praesenti Syracusas mittunt. fraudem quoque Hippocrates addit inclinatis ad omnem suspicionem animis, et Cretensium quibusdam ad itinera insidenda missis velut interceptas litteras — quas ipse composuerat — recitat: „praetores Syracusani consuli Marcello:“ secundum salutem, ut adsolet, scriptum erat, recte eum atque ordine fecisse quod in Leontinis nulli pepercisset: sed omnium mercennariorum militum eandem esse causam nec umquam Syracusas quieturas, donec quicquam externorum auxiliorum aut in urbe aut in exercitu suo esset: itaque daret operam ut eos, qui cum suis praetoribus castra ad Megara haberent, in suam potestatem redigeret ac supplicio eorum liberaret tandem Syracusas. haec cum recitata essent, cum tanto clamore ad arma discursum est, ut praetores inter tumultum pavidi abequitaverint Syracusas. et ne fuga quidem eorum seditio compressa est impetusque in Syracusanos milites fiebant: nec ab ullo temperatum foret, ni Epicydes atque Hippocrates irae multitudinis obviam issent, non a misericordia aut humano consilio, sed ne spem reditus praeciderent sibi, et cum ipsos simul milites fidos haberent simul obsides, tum cognatos quoque eorum atque amicos tanto merito primum dein pignore sibi conciliarent. expertique, quam vana aut levi aura mobile vulgus esset, militem nancti ex eo numero, qui in Leontinis circumsessi erant, subornant, ut Syracusas perferret nuntium convenientem eis quae ad Mylas falso nuntiata erant, auctoremque se exhibendo ac velut visa quae dubia erant narrando concitaret iras hominum. XXXII. huic non apud vulgum modo fides fuit sed senatum quoque in curiam introductus movit. haud vani quidam homines palam ferre, perbene detectam in Leontinis esse avaritiem et crudelitatem Romanorum: eadem, si intrassent Syracusas, aut foediora etiam, quo maius ibi avaritiae praemium esset, factu-

ros fuisse. itaque claudendas cuncti portas et custodiendam urbem censere. sed non ab isdem omnes timere nec eosdem odisse: ad militare genus omne partemque magnam plebis invisum esse nomen Romanum: praetores optimatiumque pauci, quamquam inflammati vano nuntio erant, tamen ad propius praesentiusque malum cautiores esse. et iam ad Hexapylum erant Hippocrates atque Epicydes, serebanturque colloquia per propinquos popularium qui in exercitu erant, ut portas aperirent sinerentque communem patriam defendi ab impetu Romanorum. iam unis foribus Hexapyli apertis coepti erant recipi, cum praetores intervenerant: et primo imperio minisque deinde auctoritate deterrendo, postremo, ut omnia vana erant, obliti maiestatis precibus agebant, ne proderent patriam tyranni ante satellitibus et tum corruptoribus exercitus. sed surdae ad ea omnia aures concitatae multitudinis erant nec minore intus vi quam foris portae effringebantur, effractisque omnibus toto Hexapylo agmen receptum est. praetores in Achradinam cum iuventute popularium confugiunt. mercennarii milites perfugaeque et quidquid regiorum militum Syracusis erat agmen hostium augent: ita Achradina quoque primo impetu capitur, praetorumque nisi qui inter tumultum effugerunt, omnes interficiuntur. nox caedibus finem fecit. postero die servi ad pilleum vocati et carcere vincti emissi, confusaque haec omnis multitudo Hippocraten atque Epicyden creant praetores, Syracusaeque, cum breve tempus libertas adfulsisset, in antiquam servitutem recciderant.

XXXIII. Haec nuntiata cum essent Romanis, ex Leontinis mota sunt extemplo castra ad Syracusas. et ab Appio legati per portum missi forte in quinqueremi erant: praemissa quadriremis cum intrasset fauces portus, capitur, legati aegre effugerunt. et iam non modo pacis sed ne belli quidem iura relicta erant, cum Romanus exercitus ad Olympium — Iovis id templum est — mille et quingentos passus ab urbe castra posuit. inde quoque legatos praemitti placuit, quibus, ne intrarent urbem, extra portam Hippocrates atque Epicydes obviam cum suis processerunt. Romanus orator non bellum se Syracusanis sed opem auxiliumque adferre ait, et iis, qui ex media caede elapsi perfugerint ad se, et iis, qui metu oppressi foediorem non exsilio solum sed etiam morte servitutem patiantur: nec caedem nefandam sociorum inultam Romanos passuros: itaque si eis, qui ad se perfugerunt, tutus in patriam reditus pateret, caedis auctores dedantur et libertas legesque Syracusanis restituantur, nihil armis opus esse: si ea non fiant, quicumque in mora sit, bello persecuturos. ad ea Epicydes, si qua ad se mandata haberent, responsum eis ait se daturos fuisse: cum in eorum ad quos venerint manu res Syracusana esset, tum reverterentur: si bello lacesserent, ipsa re intellecturos, nequaquam idem esse Syracusas ac Leontinos oppugnare. ita legatis relictis portas clausit.

Inde terra marique simul coeptae oppugnari Syracusae, terra ab Hexapylo, mari ab Achradina, cuius murus fluctu adluitur. et quia, sic ut

Leontinos terrore ac primo impetu ceperant, non diffidebant vastam dissectamque spatio urbem parte aliqua se invasuros, omnem apparatum oppugnandarum urbium muris admoverunt. XXXIV. et habuisset tanto impetu coepta res fortunam, nisi unus homo Syracusis ea tempestate fuisset: Archimedes is erat, unicus spectator caeli siderumque, mirabilior tamen inventor ac machinator bellicorum tormentorum operumque, quibus, quidquid hostes ingenti mole agerent, ipse perlevi momento ludificaretur. murus per inaequales ductus colles: pleraque alta et difficilia aditu: submissa quaedam et quae planis vallibus adire possent, ut cuique aptum visum est loco, ita genere omni tormentorum instruxit. Achradinae murum, qui, ut ante dictum est, mari adluitur, ex quinqueremibus Marcellus oppugnabat. ex ceteris navibus sagittarii funditoresque et velites etiam, quorum telum ad remittendum inhabile imperitis est, vix quemquam sine vulnere consistere in muro patiebantur: hi, quia spatio missilibus opus est, procul muro tenebant naves. iunctae aliae binae quinqueremes, demptis interioribus remis ut latus lateri adplicaretur, cum exteriore ordine remorum velut una navis agerentur, turres contabulatas machinamentaque alia quatiendis muris portabant. adversus hunc navalem apparatum Archimedes variae magnitudinis tormenta in muris disposuit. in eas quae procul erant naves saxa ingenti pondere emittebat, propiores levioribus eoque magis crebris petebat telis: postremo, ut sui vulnere intacti tela in hostem ingererent, murum ab imo ad summum crebris cubitalibus fere caveis aperuit, per quae cava pars sagittis pars scorpionibus modicis ex occulto petebant hostem. quae propius quaedam subibant naves quo interiores ictibus tormentorum essent, in eas tollenone super murum eminente ferrea manus firmae catenae illigata cum iniecta prorae esset gravique libramento plumbi recelleret ad solum, suspensa prora navem in puppim statuebat, dein remissa subito velut ex muro cadentem navem cum ingenti trepidatione nautarum ita undae adfligebat ut, etiam si recta recciderat, aliquantum aquae acciperet. ita maritima oppugnatio est elusa, omnisque spes ad id versa ut totis viribus terra adgredereatur. sed ea quoque pars eodem omni apparatu tormentorum instructa erat, Hieronis impensis curaque per multos annos, Archimedis unica arte. natura etiam adiuvabat loci, quod saxum, cui imposita muri fundamenta sunt, magna parte ita proclive est, ut non solum missa tormento sed etiam, quae pondere suo provoluta essent, graviter in hostem inciderent: eadem causa ad subeundum arduum aditum instabilemque ingressum praebebat. ita consilio habito, quoniam omnis conatus ludibrio esset, absistere oppugnatione atque obsidendo tantum arcere terra marique commeatibus hostem placuit.

XXXV. Interim Marcellus cum tertia fere parte exercitus ad recipiendas urbes profectus, quae in motu rerum ad Carthaginienses defecerant, Heloram atque Herbesum dedentibus ipsis recipit, Megara vi capta diruit ac diripuit ad reliquorum ac maxime Syracusanorum terrorem.

Google

per idem fere tempus et Himilco, qui ad Pachyni promontorium classem diu tenuerat, ad Heracleam — quam vocant Minoam — quinque et viginti milia peditum tria equitum duodecim elephantos exposuit, nequaquam cum quantis copiis ante tenuerat ad Pachynum classem. et, postquam ab Hippocrate occupatae Syracusae erant, profectus Carthaginem adiutusque ibi et ab legatis Hippocratis et litteris Hannibalis, qui venisse tempus aiebat Siciliae per summum decus repetendae, et ipse haud vanus praesens monitor facile perpulerat, ut quantae maxime possent peditum equitumque copiae in Siciliam traicerentur. adveniens Heracleam, intra paucos inde dies Agrigentum recepit: aliarumque civitatium, quae partis Carthaginiensium erant, adeo accensae sunt spes ad pellendos Sicilia Romanos, ut postremo etiam qui obsidebantur Syracusis animos sustulerint. et parte copiarum satis defendi urbem posse rati ita inter se munera belli partiti sunt, ut Epicydes praeesset custodiae urbis, Hippocrates Himilconi coniunctus bellum adversus consulem Romanum gereret: cum decem milibus peditum quingentis equitibus nocte per intermissa custodiis loca profectus castra circa Acrillas urbem ponebat. munientibus supervenit Marcellus ab Agrigento iam occupato, cum frustra eo praevenire hostem festinans tetendisset, rediens, nihil minus ratus quam illo tempore ac loco Syracusanum sibi exercitum obvium fore: sed tamen metu Himilconis Poenorumque, ut quibus nequaquam eis copiis quas habebat par esset, quam poterat maxime intentus atque agmine ad omnes casus composito ibat. XXXVI. forte ea cura, quae adversus Poenos praeparata, adversus Siculos usui fuit: castris ponendis incompositos ac dispersos nanctus eos et plerosque inermes quod peditum fuit circumvenit, eques levi certamine inito cum Hippocrate Acras perfugit. ea pugna defugientes ab Romanis cum cohibuisset Siculos, Marcellus Syracusas redit: et post paucos dies Himilco adiuncto Hippocrate ad flumen Anapum octo ferme inde milia castra posuit. sub idem forte tempus et naves longae quinque et quinquaginta Carthaginiensium cum Bomilcare classis in magnum portum Syracusis ex alto decurrere, et Romanae item classis triginta quinqueremes legionem primam Panormi exposuere, versumque ab Italia bellum, adeo uterque populus in Siciliam intentus, fuisse videri poterat. legionem Romanam, quae exposita Panormi erat, venientem Syracusas praedae haud dubie sibi futuram Himilco ratus via decipitur: mediterraneo namque Poenus itinere duxit, legio maritimis locis classe prosequente ad Appium Claudium Pachynum cum parte copiarum obviam progressum pervenit. nec diutius Poeni ad Syracusas morati sunt: et Bomilcar, simul parum fidens navibus suis — duplici facile numero classem habentibus Romanis — simul inutili mora cernens nihil aliud ab suis quam inopiam adgravari sociorum, velis in altum datis in Africam transmisit: et Himilco secutus nequiquam Marcellum Syracusas, si qua, priusquam maioribus copiis iungeretur, occasio pugnandi esset, postquam ea nulla contigerat tutumque ad Syracusas et mu-

munimento et viribus hostem cernebat, ne frustra adsidendo spectandoque obsidionem sociorum tempus tereret, castra inde movit, ut, quocumque vocasset defectionis ab Romano spes, admoveret exercitum ac praesens suas res foventibus adderet animos. Murgantiam primum prodito ab ipsis praesidio Romano recipit, ubi frumenti magna vis commeatusque omnis generis convecti erant Romanis.

XXXVII. Ad hanc defectionem erecti sunt et aliarum civitatium animi, praesidiaque Romana aut pellebantur arcibus aut prodita per fraudem opprimebantur. Henna, excelso loco ac praerupto undique sita, cum loco inexpugnabilis erat tum praesidium in arce validum praefectumque praesidii haud sane opportunum insidiantibus habebat. L. Pinarius erat, vir acer et qui plus in eo, ne posset decipi, quam in fide Siculorum reponeret: et tum intenderant eum ad cavendi omnia curam tot auditae proditiones defectionesque urbium et clades praesidiorum: itaque nocte dieque iuxta parata instructaque omnia custodiis ac vigiliis erant nec ab armis aut loco suo miles abscedebat. quod ubi Hennensium principes iam pacti cum Himilcone de proditione praesidii animadverterunt, nulli occasioni fraudis Romanum patere, vi rati agendum, urbem arcemque suae potestatis aiunt debere esse, si libere in societatem non servi in custodiam traditi essent Romanis. itaque claves arcis portarumque reddi sibi aequum censent: bonis sociis fidem suam maximum vinculum esse, et ita sibi populum Romanum senatumque gratias habiturum, si volentes ac non coacti mansissent in amicitia. ad ea Romanus se in praesidio impositum esse dicere ab imperatore suo, clavesque portarum et custodiam arcis ab eo accepisse, quae nec suo nec Hennensium arbitrio haberet sed eius qui commisisset: praesidio decedere apud Romanos capitale esse, et nece liberorum etiam suorum ea parentes sanxisse: consulem Marcellum haud procul esse, ad eum mitterent legatos cuius iuris atque arbitrii esset. se vero negare illi missuros, testarique, si verbis nihil agerent, vindictam aliquam libertatis suae quaesituros. tum Pinarius: at illi, si ad consulem gravarentur mittere, sibi saltem darent populi concilium, ut sciretur, utrum paucorum ea denuntiatio an universae civitatis esset. consensum in posterum diem concilium. XXXVIII. Postquam ab eo colloquio in arcem sese recepit, convocata militum contio: quibus „credo ego vos audisse, milites," inquit, „quem ad modum praesidia Romana ab Siculis circumventa et oppressa sint per hos dies. eam vos fraudem deum primo benignitate, dein vestra ipsi virtute dies noctesque perstando ac pervigilando in armis vitastis. utinam reliquum tempus nec patiendo infanda nec faciendo traduci posset! haec occulta in fraude cautio est, qua usi adhuc sumus: cui quoniam parum succedit, aperte ac propalam claves portarum reposcunt: quas simul tradiderimus, Carthaginiensium extemplo Henna erit, foediusque hic trucidabimur quam Murgantiae praesidium interfectum est. noctem unam aegre ad consultandum sumpsi, qua vos certiores periculi instantis facerem: orta luce

contionem habituri sunt ad criminandum me conciiandumque in vos populum. itaque crastino die aut vestro aut Hennensium sanguine Henna inundabitur. nec praeoccupati spem ullam nec occupantes periculi quicquam habebitis: qui prior strinxerit ferrum, eius victoria erit. intenti ergo omnes armatique signum exspectabitis: ego in contione ero et tempus, quoad omnia instructa sint, loquendo altercandoque traham. cum toga signum dedero, tum mihi undique clamore sublato turbam invadite ac sternite omnia ferro, et cavete quicquam supersit, cuius aut vis aut fraus timeri possit. vos, Ceres mater ac Proserpina, precor, ceteri superi infernique di, qui hanc urbem hos sacratos lacus lucosque colitis, ut ita nobis volentes propitiique adsitis, si vitandae non ferendae fraudis causa hoc consilii capimus. pluribus vos, milites, hortarer, si cum armatis dimicatio futura esset: inermes incautos ad satietatem trucidabitis: et consulis castra in propinquo sunt, ne quid ab Himilcone et Carthaginiensibus timeri possit". XXXIX. Ab hac adhortatione dimissi corpora curant. postero die alii aliis locis ad obsidenda itinera claudendosque oppositi sunt exitus, pars maxima super theatrum circaque — adsueti et ante spectaculo contionum — consistunt. productus ad populum a magistratibus praefectus Romanus cum consulis de ea re ius ac potestatem esse non suam et pleraque eadem quae pridie dixisset, et primo sensim ac plures reddere claves, dein iam una voce id omnes iuberent, cunctantique et differenti ferociter minitarentur nec viderentur ultra vim ultimam dilaturi, tum praefectus toga signum, ut convenerat, dedit, militesque intenti dudum ac parati alii superne in aversam contionem clamore sublato decurrunt, alii ad exitus theatri conferti obsistunt. caeduntur Hennenses cavea inclusi conservanturque non caede solum sed etiam fuga, cum alii super aliorum capita ruerent, integris saucii, vivi mortuis incidentes cumularentur. inde passim discurritur et urbis captae modo fugaque et caedes omnia tenet, nihilo remissiore militum ira, quod turbam inermem caedebant, quam si periculum par et ardor certaminis eos irritaret. ita Henna aut malo aut necessario facinore retenta.

Marcellus nec factum improbavit et praedam Hennensium militibus concessit, ratus timore fore deterritos a proditionibus praesidiorum Siculos. atque ea clades ut urbis in media Sicilia sitae claraeque vel ob insignem munimento naturali locum vel ob sacrata omnia vestigiis raptae quondam Proserpinae prope uno die omnem Siciliam pervasit: et, quia caede infanda rebantur non hominum tantum sed etiam deorum sedem violatam esse, tum vero qui etiam ante dubii fuerant defecere ad Poenos. Hippocrates inde Murgantiam, Himilco Agrigentum sese recepit, cum acciti a proditoribus nequiquam ad Hennam exercitum admovissent. Marcellus retro in Leontinos redit, frumentoque et commeatibus aliis in castra convectis praesidio modico ibi relicto ad Syracusas obsidendas venit. inde Appio Claudio Romam ad consulatum petendum misso T. Quinctium Crispinum in eius locum classi castrisque praeficit veteribus: ipse hiberna-

Google

cula quinque milia passuum Hexapylo — Lconta vocant locum — communiit aedificavitque. haec in Sicilia usque ad principium hiemis gesta.

XL. Eadem aestate et cum Philippo rege, quod iam ante suspectum fuerat, motum bellum est. legati ab Orico ad M. Valerium praetorem venerunt praesidentem classi Brundisio Calabriaeque circa litoribus, nuntiantes Philippum primum Apolloniam temptasse lembis biremibus centum viginti flumine adverso subvectum: deinde, ut ea res tardior spe fuerit, ad Oricum clam nocte exercitum admovisse, eamque urbem sitam in plano neque moenibus neque viris atque armis validam primo impetu oppressam esse. haec nuntiantes orabant, ut opem ferret hostemque haud dubium Romanis mari ac terra a maritimis urbibus arceret, quae ob nullam aliam causam nisi quod imminerent Italiae peterentur. M. Valerius, relicto duorum milium praesidio praepositoque eis P. Valerio legato, cum classe instructa parataque et, quod longae naves militum capere non poterant, in onerarias impositis altero die Oricum pervenit, urbemque eam levi tenente praesidio, quod rex recedens inde reliquerat, haud magno certamine recepit. legati eo ab Apollonia venerunt nuntiantes in obsidione sese, quod deficere ab Romanis nollent, esse, neque sustinere ultra vim Macedonum posse nisi praesidium mittatur Romanum. facturum se quae vellent pollicitus, duo milia delectorum militum navibus longis mittit ad ostium fluminis cum praefecto socium Q. Naevio Crista, viro impigro et perito militiae. is expositis in terram militibus navibusque Oricum retro, unde venerat, ad ceteram classem remissis milites procul a flumine per viam minime ab regiis obsessam duxit, et nocte ita ut nemo hostium sentiret urbem est ingressus. diem insequentem quievere, dum praefectus iuventutem Apolloniatium armaque et urbis vires inspiceret. ubi ea visa inspectaque satis animorum fecere, simulque ab exploratoribus comperit, quanta socordia ac negligentia apud hostes esset, silentio noctis ab urbe sine ullo tumultu egressus castra hostium adeo neglecta atque aperta intravit, ut satis constaret prius mille hominum vallum intrasse quam quisquam sentiret, ac, si caede abstinuissent, pervenire ad tabernaculum regium potuisse. caedes proximorum portae excitavit hostes: inde tantus terror pavorque omnes occupavit, ut non modo alius quisquam arma caperet aut castris pellere hostem conaretur, sed etiam ipse rex, sic ut somno excitus erat prope seminudus fugiens militi quoque nedum regi vix decoro habitu, ad flumen navesque perfugerit. eodem et alia turba effusa est. paulo minus tria milia militum in castris aut capta aut occisa: plus tamen hominum aliquanto captum quam caesum est. castris direptis Apolloniatae catapultas balistas tormentaque alia, quae oppugnandae urbi comparata erant, ad tuenda moenia, si quando similis fortuna venisset, Apolloniam devexere, cetera omnis praeda castrorum Romanis concessa est. haec cum Oricum essent nuntiata, M. Valerius classem extemplo ad ostium fluminis duxit, ne navibus capessere fugam rex posset. itaque Philippus, neque terrestri neque navali certamini satis fore parem

se fidens, subductis navibus atque incensis terra Macedoniam petit magna ex parte inermi exercitu spoliatoque. Romana classis cum M. Valerio Orici hibernavit.

XLI. Eodem anno in Hispania varie res gestae. nam prius quam Romani amnem Hiberum transirent, ingentes copias Hispanorum Mago et Hasdrubal fuderunt: defecissetque ab Romanis ulterior Hispania, ni P. Cornelius raptim traducto exercitu Hiberum dubiis sociorum animis in tempore advenisset. primo ad Castrum Album — locus est insignis caede magni Hamilcaris — castra Romani habuere. arx erat munita et convexerant ante frumentum: tamen, quia omnia circa hostium plena erant, agmenque Romanum impune incursatum ab equitibus hostium fuerat et ad duo milia aut moratorum aut palantium per agros interfecta, cessere inde Romani propius pacata loca et ad montem Victoriae castra communivere. eo Cn. Scipio cum omnibus copiis et Hasdrubal Gisgonis filius, tertius Carthaginiensium dux, cum exercitu iusto advenit, contraque castra Romana trans fluvium omnes consedere. P. Scipio cum expeditis clam profectus ad loca circa visenda haud fefellit hostes, oppressissentque eum in patentibus campis, ni tumulum in propinquo cepisset. ibi quoque circumsessus adventu fratris obsidione eximitur. Castulo urbs Hispaniae valida ac nobilis, et adeo coniuncta societate Poenis ut uxor inde Hannibali esset, ad Romanos defecit. Carthaginienses Iliturgim oppugnare adorti, quia praesidium ibi Romanum erat, videbanturque inopia maxime eum locum expugnaturi. Cn. Scipio, ut sociis praesidioque ferret opem, cum legione expedita profectus inter bina castra cum magna caede hostium urbem est ingressus et postero die eruptione aeque felici pugnavit. supra duodecim milia hominum caesa duobus proeliis, plus mille hominum captum cum sex et triginta militaribus signis. ita ab Iliturgi recessum est. Bigerra inde urbs — socia et haec Romanorum erat — a Carthaginiensibus oppugnari coepta est. eam obsidionem sine certamine adveniens Cn. Scipio solvit. XLII. Ad Mundam exinde castra Punica mota et Romani eo confestim secuti sunt. ibi signis collatis pugnatum per quattuor ferme horas, egregieque vincentibus Romanis signum receptui est datum, quod Cn. Scipionis femur tragula confixum erat, pavorque circa eum ceperat milites ne mortiferum esset vulnus. ceterum haud dubium fuit quin, nisi ea mora intervenisset, castra eo die Punica capi potuerint: iam non milites solum sed elephanti etiam usque ad vallum acti erant, superque ipsum novem et triginta elephanti pilis confixi. hoc quoque proelio ad duodecim milia hominum dicuntur caesa, prope tria capta cum signis militaribus septem et quinquaginta. ad Auringem inde urbem Poeni recessere, et, ut territis instaret, secutus Romanus. ibi iterum Scipio lecticula in aciem illatus conflixit: nec dubia victoria fuit: minus tamen dimidio hostium quam antea, quia pauciores superfuerant qui pugnarent, occisum. sed gens nata instaurandis reparandisque bellis, Magone ad conquisitionem militum a fratre misso, brevi

replevit exercitum animosque ad temptandum de integro certamen fecit: alii plerique milites, si quidem pro parte totiens intra paucos dies victa, isdem animis quibus priores eodemque eventu pugnavere: plus octo milia hominum caesa et haud multo minus quam mille captum et signa militaria quinquaginta octo: et spolia plurima Gallica fuere, aurei torques armillaeque magnus numerus. duo etiam insignes reguli Gallorum — Moenicapto et Vismaro nomina erant — eo proelio ceciderunt. octo elephanti capti, tres occisi. Cum iam prospĕrae res in Hispania essent, verecundia Romanos tandem cepit, Saguntum oppidum, quae causa belli esset, octavum iam annum sub hostium potestate esse. itaque id oppidum vi pulso praesidio Punico receperunt, cultoribusque antiquis, quos ex iis vis reliquerat belli, restituerunt, et Turdetanos, qui contraxerant eis cum Carthaginiensibus bellum, in potestatem redactos sub corona vendiderunt urbemque eorum delerunt.

XLIII. Haec in Hispania Q. Fabio M. Claudio consulibus gesta. Romae cum tribuni plebis novi magistratum inissent, extemplo censoribus P. Furio et M. Atilio a Metello tribuno plebis dies dicta ad populum est. quaestorem eum proximo anno adempto equo tribu moverant atque aerarium fecerant propter coniurationem deserendae Italiae ad Cannas factam. sed novem tribunorum auxilio vetiti causam in magistratu dicere demissique fuerant. neque lustrum perficerent mors prohibuit P. Furii: M. Atilius magistratu se abdicavit. Comitia consularia habita ab Q. Fabio Maximo consule: creati consules ambo absentes Q. Fabius Maximus consulis filius et Tib. Sempronius Gracchus iterum. praetores fiunt M. Atilius et, qui tum aediles curules erant, P. Sempronius Tuditanus et Cn. Fulvius Centumalus et M. Aemilius Lepidus. ludos scenicos per quadriduum eo anno primum factos ab curulibus aedilibus memoriae proditur. aedilis Tuditanus hic erat qui ad Cannas pavore aliis in tanta clade torpentibus per medios hostes evasit. Iis comitiis perfectis auctore Q. Fabio consule designati consules Romam accersiti magistratum inierunt, senatumque de bello ac provinciis suis praetorumque et de exercitibus, quibus quique praeessent, consuluerunt. XLIV. itaque provinciae atque exercitus divisi: bellum cum Hannibale consulibus mandatum et exercituum unus, quem ipse Sempronius habuerat, alter, quem Fabius consul: eae binae erant legiones: M. Aemilius praetor, cuius peregrina sors erat, iuris dictione M. Atilio collegae praetori urbano mandata Luceriam provinciam haberet legionesque duas, quibus Q. Fabius, qui tum consul erat, praetor praefuerat: P. Sempronio provincia Ariminum, Cn. Fulvio Suessula cum binis item legionibus evenerunt, ut Fulvius urbanas legiones duceret, Tuditanus a M'. Pomponio acciperet. prorogata imperia provinciaeque, M. Claudio Sicilia finibus eis quibus regnum Hieronis fuisset, Lentulo propraetori provincia vetus, T. Otacilio classis: exercitus nulli additi novi: M. Valerio Graecia Macedoniaque cum legione et classe quam haberet, Q. Mucio cum vetere exercitu — duae autem legiones

Digitized by Google

erant — Sardinia, C. Terentio cum legione una, cui iam praerat, Picenum. scribi praeter ea duae urbanae legiones iussae et viginti milia sociorum. his ducibus his copiis adversus multa simul aut mota aut suspecta bella muniverunt Romanum imperium.

Consules duabus urbanis legionibus scriptis supplementoque in alias lecto, priusquam ab urbe moverent, prodigia procuraruut quae nuntiata erant. murus ac portae Atellae et Ariciae etiam Iovis aedis de caelo tacta fuerant. et alia ludibriâ oculorum auriumque credita pro veris: navium longarum species in flumine Tarracinae, quae nullae erant, visae, et in Iovis Vicilini templo, quod in Compsano agro est, arma concrepuisse, et flumen Amiterni cruentum fluxisse. his procuratis ex decreto pontificum profecti consules, Sempronius in Lucanos, in Apuliam Fabius. pater filio legatus ad Suessulam in castra venit. cum obviam filius progrederetur lictoresque verecundia maiestatis eius taciti anteirent, praeter undecim fasces equo praevectus senex, ut consul animadvertere proximum lictorem iussit et ut is, descenderet ex equo, inclamavit, tum demum desiliens „experiri" inquit „volui, fili, satin' scires consulem te esse".

XLV. In ea castra Dasius Altinius Arpinus clam nocte cum tribus servis venit promittens, si sibi praemio foret, se Arpos proditurum esse. eam rem ad consilium cum rettulisset Fabius, aliis pro transfuga verberandus necandusque videri ancipitis animi communis hostis, qui post Cannensem cladem, tamquam cum fortuna fidem stare oporteret, ad Hannibalem descisset traxissetque ad defectionem Arpos, tum, quoniam res Romana contra spem votaque eius velut resurgeret, turpius videatur novam referre proditionem proditis olim: qui vir aliunde stet semper, aliunde sentiat, infidus sociis, vanus hostibus: ad Faleriorum Pyrrhive proditorem tertium transfugis documentum esse. contra ea consulis pater Fabius temporum oblitos homines in medio ardore belli tamquam in pace libera de quoque arbitria agere aiebat, et qui, cum illud potius agendum atque cogitandum sit, si quo modo fieri possit, ne qui socii a populo Romano desciscant, id non cogitent, documentum autem dicant statui oportere, si quis resipiscat et antiquam societatem respiciat. quod si abire ab Romanis liceat, redire ad eos non liceat, cui dubium esse, quin brevi desiderata ab sociis Romana res foederibus Punicis omnia in Italia iuncta visura sit? se tamen non eum esse, qui Altinio fidei quicquam censeat habendum: sed mediam consecuturum consilii viam: neque pro hoste neque pro socio in praesentia habitum libera custodia haud procul a castris placere in aliqua fida civitate eum servari per belli tempus: perpetrato bello tum consultandum, utrum prior defectio plus merita sit poenae an hic reditus veniae. Fabio adsensum est catenisque ligatus traditus et ipse et comites: et auri satis magnum pondus, quod secum tum adtulerat, ei servari iussum: Calibus eum inter diu solutum custodes sequebantur, nocte clausum adservabant. Arpis domi primum desiderari quaerique est coeptus: dein fama per totam urbem vulgata tumultum ut

principe amisso fecit, metuque rerum novarum extemplo nuntii missi quibus nequaquam offensus Poenus, quia et ipsum ut ambiguae fidei virum suspectum iam pridem habebat, et causam nactus erat tam ditis hominis bona possidendi vendendique: ceterum ut irae magis quam avaritiae datum crederent homines, crudelitatem quoque gravitati addidit coniugemque eius ac liberos in castra accitos, quaestione prius habita et primum de fuga Altinii, dein quantum auri argentique domi relictum esset, satis cognitis omnibus vivos combussit.

XLVI. Fabius ab Suessula profectus Arpos primum instituit oppugnare. ubi cum a quingentis fere passibus castra posuisset, contemplatus ex propinquo situm urbis moeniaque, quae pars tutissima moenibus erat — quia maxime neglectam custodia vidit — ea potissimum adgredi statuit. comparatis omnibus, quae ad urbes oppugnandas usui sunt, centurionum robora ex toto exercitu delegit tribunosque viros fortes eis praefecit et milites sexcentos, quantum satis visum est, adtribuit, eosque, ubi quartae vigiliae signum cecinisset, ad eum locum scalas iussit ferre. porta ibi humilis et angusta erat infrequenti via per desertam partem urbis: eam portam scalis prius transgressos murum aperire ex interiore parte aut claustra refringere iubet, et tenentes partem urbis cornu signum dare ut ceterae copiae admoverentur: parata omnia atque instructa sese habiturum. ea impigre facta, et, quod impedimentum agentibus fore videbatur, id maxime ad fallendum adiuvit: imber ab nocte media coortus custodes vigilesque delapsos e stationibus subfugere in tecta coegit, sonituque primo largioris procellae strepitum molientium portam exaudiri prohibuit, lentior deinde aequaliorque accedens auribus magnam partem hominum sopivit. postquam portam tenebant, cornicines in viaparibus intervallis dispositos canere iubent ut consulem excirent. id ubi factum ex composito est, signa efferri consul iubet ac paulo ante lucem per effractam portam urbem ingreditur. XLVII. tum demum hostes excitati sunt iam et imbre conquiescente et propinqua luce. praesidium in urbe erat Hannibalis quinque milia ferme armatorum, et ipsi Arpini tria milia hominum armabant: eos primos Poeni, ne quid ab tergo fraudis esset, hosti opposuerunt. pugnatum primo in tenebris angustisque viis est. cum Romani non vias tantum sed tecta etiam proxima portae occupassent, ne peti superne ac vulnerari possent, cogniti inter se quidam Arpinique et Romani atque inde colloquia coepta fieri, percunctantibus Romanis, quid sibi vellent Arpini, quam ob noxam Romanorum, quod aut meritum Poenorum pro alienigenis ac barbaris Italici adversus veteres socios Romanos bellum gererent, et vectigalem ac stipendiariam Italiam Africae facerent: Arpinis purgantibus ignaros omnium se venum a principibus datos Poeno, captos oppressosque a paucis esse. initio orto plures cum pluribus colloqui: postremo praetor Arpinus ab suis ad consulem deductus, fideque data inter signa aciesque Arpini repente pro Romanis adversus Carthaginiensium arma se verterunt. Hispani quoque, paulo

minus mille homines, nihil praeter ea cum consule pacti quam ut sine fraude Punicum emitteretur praesidium, ad consulem transtulerunt signa. Carthaginiensibus portae patefactae emissique cum fide incolumes ad Hannibalem Salapiam venerunt. Arpi sine clade ullius praeterquam unius veteris proditoris, novi perfugae, restituti ad Romanos. Hispanis duplicia cibaria dari iussa, operaque eorum forti ac fideli persaepe res publica usa est.

Cum consul alter in Apulia alter in Lucanis esset, equites centum duodecim nobiles Campani per speciem praedandi ex hostium agro permissu magistratuum ab Capua profecti ad castra Romana, quae super Suessulam erant, venerunt, stationi militum qui essent dixerunt, colloqui sese cum praetore velle. Cn. Fulvius castris praeerat: cui ubi nuntiatum est, decem ex eo numero iussis inermibus deduci ad se, ubi quae postularent audivit — nihil autem aliud petebant quam ut Capua recepta bona sibi restituerentur —, in fidem omnes accepti. et ab altero praetore Sempronio Tuditano oppidum Atrinum expugnatum: amplius sex milia hominum capta et aeris argentique signati aliquantum. Romae foedum incendium per duas noctes ac diem unum tenuit: solo aequata omnia inter Salinas ac portam Carmentalem cum Aequimaelio lugarique vico: in templis Fortunae ac matris Matutae et Spei extra portam late vagatus ignis sacra profanaque multa absumpsit.

XLVIII. Eodem anno P. et Cn. Cornelii, cum in Hispania res prosperae essent multosque et veteres reciperent socios et novos adicerent, in Africam quoque spem extenderunt. Syphax erat rex Numidarum, subito Carthaginiensibus hostis factus: ad eum centuriones tres legatos miserunt, qui cum eo amicitiam societatemque facerent et pollicerentur, si perseveraret urgere bello Carthaginienses, gratam eam rem fore senatui populoque Romano, et adnisuros ut in tempore et bene cumulatam gratiam referant. grata ea legatio barbaro fuit, collocutusque cum legatis de ratione belli gerundi, ut veterum militum verba audivit, quam multarum rerum ipse ignarus esset, ex comparatione tam ordinatae disciplinae animum advertit. tum primum ut pro bonis ac fidelibus sociis facerent oravit, ut duo legationem referrent ad imperatores suos, unus apud sese magister rei militaris retineretur: rudem ad pedestria bella Numidarum gentem esse, equis tantum habilem: ita iam inde a principiis gentis maiores suos bella gessisse, ita se a pueris insuetos. sed habere hostem pedestri fidentem Marte, cui si aequari robore virium velit, et sibi pedites comparandos esse. et ad id multitudine hominum regnum abundare, sed armandi ornandique et instruendi eos artem ignorare: omnia velut forte congregata turba sua vasta ac temeraria esse. facturos se in praesentia quod vellet legati respondent, fide accepta ut remitteret extemplo eum, si imperatores sui non comprobassent factum. Q. Statorio nomen fuit qui ad regem remansit. cum duobus Romanis rex tres Numidas legatos in Hispaniam misit ad accipiendam fidem ab imperatori-

Digitized by Google

bus Romanis: isdem mandavit ut protinus Numidas, qui intra praesidia Carthaginiensium auxiliares essent, ad transitionem perlicerent. et Statorius ex multa iuventute regi pedites conscripsit, ordinatosque proxime morem Romanum instruendo et decurrendo signa sequi et servare ordines docuit, et operi aliisque iustis militaribus ita adsuefecit, ut brevi rex non equiti magis fideret quam pediti, collatisque aequo campo signis iusto proelio Carthaginiensem hostem superaret. Romanis quoque in Hispania legatorum regis adventus magno emolumento fuit: namque ad famam eorum transitiones crebrae ab Numidis coeptae fieri. ita cum Syphace Romanis coepta amicitia est.

Quod ubi Carthaginienses acceperunt, extemplo ad Galam in parte altera Numidiae — Maesuli ea gens vocatur — regnantem legatos mittunt. XLIX. filium Gala Masinissam habebat septemdecem annos natum, ceterum iuvenem ea indole, ut iam tum appareret maius regnum opulentiusque quam quod accepisset facturum. legati, quoniam Syphax se Romanis iunxisset ut potentior societati eorum adversus reges populosque Africae esset, docent melius fore Galae quoque Carthaginiensibus iungi quam primum: antequam Syphax in Hispaniam aut Romani in Africam transeant, opprimi Syphacem nihil dum praeter nomen ex foedere Romano habentem posse. facile persuasum Galae — filio deposcente id bellum — ut mitteret exercitum, qui Carthaginiensibus legionibus coniunctus magno proelio Syphacem devicit. triginta milia eo proelio hominum caesa dicuntur: Syphax cum paucis equitibus in Maurusios ex acie Numidas — extremi prope Oceanum adversus Gades colunt — refugit, adfluentibusque ad famam eius undique barbaris ingentes brevi copias armavit. cum quibus priusquam in Hispaniam angusto diremptam freto traiceret, Masinissa cum victore exercitu advenit, isque ibi cum Syphace ingenti gloria per se sine ullis Carthaginiensium opibus gessit bellum.

In Hispania nihil memorabile gestum praeterquam quod Celtiberum iuventutem eadem mercede, qua pacta cum Carthaginiensibus erat, imperatores Romani ad se perduxerunt, et nobilissimos Hispanos supra trecentos in Italiam ad sollicitandos populares, qui inter auxilia Hannibalis erant, miserunt. id modo eius anni in Hispania ad memoriam insigne est, quod mercennarium militem in castris neminem ante quam tum Celtiberos Romani habuerunt.

Digitized by Google

TITI LIVI
AB URBE CONDITA
LIBER XXV.

I. Dum haec in Africa atque in Hispania geruntur, Hannibal in agro Tarentino aestatem consumpsit spe per proditionem urbis Tarentinorum potiundae. ipsorum interim Salentinorumque ignobiles urbes ad eum defecerunt. eodem tempore in Bruttiis ex duodecim populis, qui anno priore ad Poenos desciverant, Consentini et Terinaei in fidem populi Romani redierunt: et plures redissent, ni T. Pomponius Veientanus praefectus socium, prosperis aliquot populationibus et in agro Bruttio iusti ducis speciem nactus, tumultuario exercitu coacto cum Hannone conflixisset. magna ibi vis hominum sed inconditae turbae agrestium servorumque caesa aut capta est: minimum iacturae fuit quod praefectus inter ceteros est captus, et tum temerariae pugnae auctor et ante publicanus omnibus malis artibus et rei publicae et societatibus infidus damnosusque. Sempronius consul in Lucanis multa proelia parva, haud ullum dignum memoratu fecit, et ignobilia oppida Lucanorum aliquot expugnavit.

Quo diutius trahebatur bellum, et variabant secundae adversaeque res non fortunam magis quam animos hominum, tanta religio et ea magna ex parte externa civitatem incessit, ut aut homines aut dei repente alii viderentur facti. nec iam in secreto modo atque intra parietes abolebantur Romani ritus, sed in publico etiam ac foro Capitolioque mulierum turba erat nec sacrificantium neque precantium deos patrio more. sacrificuli ac vates ceperant hominum mentes, quorum numerum auxit rustica plebs ex incultis diutino bello infestisque agris egestate et metu in urbem compulsa, et quaestus ex alieno errore facilis, quem velut ex concessae artis usu exercebant. primo secretae bonorum indignationes audiebantur, deinde ad patres et iam ad publicam querimoniam excessit res. incusati graviter ab senatu aediles triumvirique capitales, quod non prohibuerent, cum emovere eam multitudinem e foro ac disicere apparatus sacrorum conati essent, haud procul afuit quin violarentur. ubi po-

tentius iam esse id malum apparuit quam ut minores per magistratus sedaretur, M. Atilio praetori urbis negotium ab senatu datum est ut, et is religionibus populum liberaret. is et in contione senatus consultum recitavit, et edixit ut, quicumque libros vaticinios precationesve aut artem sacrificandi conscriptam haberet, eos libros omnes litterasque ad se ante kal. Apriles deferret, neu quis in publico sacrove loco novo aut externo ritu sacrificaret. II. Aliquot publici sacerdotes mortui eo anno sunt, L. Cornelius Lentulus pontifex maximus et C. Papirius C. F. Maso pontifex et P. Furius Philus augur et C. Papirius L. F. Maso decemvir sacrorum. in Lentuli locum M. Cornelius Cethegus, in Papirii Cn. Servilius Caepio pontifices suffecti sunt, augur creatus L. Quinctius Flamininus, decemvir sacrorum L. Cornelius Lentulus.

Comitiorum consularium iam adpetebat tempus, sed quia consules a bello intentos avocare non placebat, Tib. Sempronius consul comitiorum causa dictatorem dixit C. Claudium Centonem: ab eo magister equitum est dictus Q. Fulvius Flaccus. dictator primo comitiali die creavit consulem Q. Fulvium Flaccum magistrum equitum, et Ap. Claudium Pulchrum, cui Sicilia provincia in praetura fuerat. tum praetores creati Cn. Fulvius Flaccus C. Claudius Nero M. Iunius Silanus P. Cornelius Sulla. comitiis perfectis dictator magistratu abiit. aedilis curulis fuit eo anno cum M. Cornelio Cethego P. Cornelius Scipio, cui post Africanus fuit cognomen. huic petenti aedilitatem cum obsisterent tribuni plebis negantes rationem eius habendam esse, quod non dum ad petendum legitima aetas esset, „si me“ inquit „omnes Quirites aedilem facere volunt, satis annorum habeo“. tanto inde favore ad suffragium ferendum in tribus discursum est, ut tribuni repente incepto destiterint. aedilicia largitio haec fuit, ludi Romani pro temporis illius copiis magnifice facti et diem unum instaurati et congii olei in vicos singulos dati. L. Villius Tappulus et M. Fundanius Fundulus aediles plebei aliquot matronas apud populum probri accusarunt, quasdam ex eis damnatas in exsilium egerunt. ludi plebeii per biduum instaurati et Iovis epulum fuit ludorum causa.

III. Q. Fulvius Flaccus tertium Appius Claudius consulatum ineunt. et praetores provincias sortiti sunt P. Cornelius Sulla urbanam et peregrinam, quae duorum ante sors fuerat, Cn. Fulvius Flaccus Apuliam, C. Claudius Nero Suessulam, M. Iunius Silanus Tuscos. consulibus bellum cum Hannibale et binae legiones decretae: alter a Q. Fabio superioris anni consule, alter a Fulvio Centumalo acciperet. praetorum Fulvii Flacci, quae Luceriae sub Aemilio praetore, Neronis Claudii, quae in Piceno sub C. Terentio fuissent, legiones essent: supplementum in eas ipsi scriberent sibi. M. Iunio in Tuscos legiones urbanae prioris anni datae. Tib. Sempronio Graccho et P. Sempronio Tuditano imperium provinciaeque Lucani et Gallia cum suis exercitibus prorogatae, item P. Lentulo qua vetus provincia in Sicilia esset, M. Marcello Syracusae et qua

Hieronis regnum fuisset, T. Otacilio classis, Graecia M. Valerio, Sardinia Q. Mucio Scaevolae, Hispaniae P. et Cn. Corneliis. ad veteres exercitus duae urbanae legiones a consulibus scriptae summaque trium et viginti legionum eo anno effecta est.

Dilectum consulum M. Postumii Pyrgensis cum magno prope motu rerum factum impedit. publicanus erat Postumius, qui multis annis parem fraude avaritiaque neminem in civitate habuerat praeter T. Pomponium Veientanum, quem populantem temere agros in Lucanis ducta Hannonis priore anno ceperant Carthaginienses. hi, quia publicum periculum erat a vi tempestatis in iis quae portarentur ad exercitus, et ementiti erant falsa naufragia, et ea ipsa quae vera renuntiaverant fraude ipsorum facta erant non casu: in veteres quassasque naves paucis et parvi pretii rebus impositis cum mersissent eas in alto exceptis in praeparatas scaphas nautis, multiplices fuisse merces ementiebantur. ea fraus indicata M. Atilio praetori priore anno fuerat ac per eum ad senatum delata nec tamen ullo senatus consulto notata, quia patres ordinem publicanorum in tali tempore offensum nolebant. populus severior vindex fraudis erat, excitatique tandem duo tribuni plebis Spurius et L. Carvilii cum rem invisam infamemque cernerent, ducentum milium aeris multam M. Postumio dixerunt. cui certandae cum dies advenisset conciliumque tam frequens plebis adesset ut multitudinem area Capitolii vix caperet, perorata causa una spes videbatur esse, si C. Servilius Casca tribunus plebis, qui propinquus cognatusque Postumio erat, priusquam ad suffragium tribus vocarentur, intercessisset. testibus datis tribuni populum submoverunt, sitellaque lata est ut sortirentur tribus atque inde suffragium ferrent. interim publicani Cascae instare ut concilio diem eximeret: populus reclamare: et forte in cornu primus sedebat Casca, cui simul metus pudorque animum versabat. cum in eo parum praesidii esset, turbandae rei causa publicani per vacuum in submoto locum cuneo irruperunt iurgantes simul cum populo tribunisque. nec procul dimicatione res erat, cum Fulvius consul tribunis „nonne videtis“ inquit „vos in ordinem coactos esse et rem ad seditionem spectare, ni propere dimittitis plebis concilium“? IV. plebe dimissa senatus vocatur et consules referunt de concilio plebis turbato vi atque audacia publicanorum: M. Furium Camillum, cuius exsilium ruina urbis secutura fuerit, damnari se ab iratis civibus passum esse: decemviros ante eum, quorum legibus ad eam diem viverent, multos post ea principes civitatis iudicium de se populi passos: Postumium Pyrgensem suffragium populo Romano extorsisse, concilium plebis sustulisse, tribunos in ordinem coegisse, contra populum Romanum aciem instruxisse, locum occupasse ut tribunos a plebe intercluderet, tribus in suffragium vocari prohiberet. nihil aliud a caede ac dimicatione continuisse homines nisi patientiam magistratuum, quod cesserint in praesentia furori atque audaciae paucorum vincique se ac populum Romanum passi sint et comitia, quae reus vi atque armis prohi-

biturus erat, ne causa quaerentibus dimicationem daretur, voluntate ipsius sustulerint. haec cum ab optimo quoque pro atrocitate rei acta essent, vimque eam contra rem publicam et pernicioso exemplo factam senatus decresset, confestim Carvilii tribuni plebis omissa multae certatione rei capitalis diem Postumio dixerunt ac, ni vades daret, prendi a viatore atque in carcerem duci iusserunt. Postumius vadibus datis non adfuit: tribuni plebem rogaverunt plebesque ita scivit, si M. Postumius ante kal. Maias non prodisset citatusque eo die non respondisset neque excusatus esset, videri eum in exsilio esse, bonaque eius venire, ipsi aqua et igni placere interdici. singulis deinde eorum, qui turbae ac tumultus conciatores fuerant, rei capitalis diem dicere ac vades poscere coeperunt. primo non dantes, deinde etiam eos qui dare possent in carcerem coiciebant, cuius rei periculum vitantes plerique in exsilium abierunt.

V. Hunc fraus publicanorum deinde fraudem audacia protegens exitum habuit. comitia inde pontifici maximo creando sunt habita: ea comitia novus pontifex M. Cornelius Cethegus habuit. tres ingenti certamine petierunt, Q. Fulvius Flaccus consul, qui et ante bis consul et censor fuerat, et T. Manlius Torquatus, et ipse duobus consulatibus et censura insignis, et P. Licinius Crassus, qui et aedilitatem curulem petiturus erat. hic senes honoratosque iuvenis in eo certamine vicit. ante hunc intra centum annos et viginti nemo praeter P. Cornelium Calussam pontifex maximus creatus fuerat, qui sella curuli non sedisset. Consules dilectum cum aegre conficerent, quod inopia iuniorum non facile in utrumque, ut et novae urbanae legiones et supplementum veteribus scriberetur, sufficiebat, senatus absistere eos incepto vetuit et triumviros binos creari iussit, alteros qui citra, alteros qui ultra quinquagesimum lapidem in pagis forisque et conciliabulis omnem copiam iugenuorum inspicerent et, si qui roboris satis ad ferenda arma habere viderentur, etiam si non dum militari aetate essent, milites facerent. tribuni plebis, si iis videretur, ad populum ferrent ut, qui minores septemdecem annis sacramento dixissent, iis perinde stipendia procederent ac si septemdecem annorum aut maiores milites facti essent. ex hoc senatus consulto creati triumviri bini conquisitionem ingenuorum per agros habuerunt.

Eodem tempore ex Sicilia litterae Marci Marcelli de postulatis militum, qui cum P. Lentulo militabant, in senatu recitatae sunt. Cannensis reliquiae cladis hic exercitus erat relegatus in Siciliam, sic ut ante dictum est, ne ante Punici belli finem in Italiam reportarentur. VI. hi permissu Lentuli primores equitum centurionumque et robora ex legionibus peditum legatos in hiberna ad M. Marcellum miserunt, e quibus unus potestate dicendi facta: „consulem te, M. Marcelle, in Italiam adissemus, cum primum de nobis et si non iniquum certe triste senatus consultum factum est, nisi hoc speraremus, in provinciam nos morte regum turbatam ad grave bellum adversus Siculos simul Poenosque mitti et sanguine nostro vulneribusque nostris senatui satisfacturos esse, sic ut

patrum memoria, qui capti a Pyrrho ad Heracleam erant, adversus Pyrrhum ipsum pugnantes satisfecerunt. quamquam quod ob meritum nostrum succensuistis, patres conscripti, nobis, aut succensetis? ambo mihi consules et universum senatum intueri videor, cum te, Marcelle, intueor, quem si ad Cannas consulem habuissemus, melior et rei publicae et nostra fortuna esset. sine quaeso, priusquam de condicione nostra queror, noxam cuius arguimur nos purgare. si non deum ira nec fato, cuius lege immobilis rerum humanarum ordo seritur, sed culpa perimus ad Cannas — cuius tandem ea culpa fuit? militum an imperatorum? equidem miles nihil umquam dicam de imperatore meo, cui praesertim gratias sciam ab senatu actas, quod non desperaverit de re publica, cui post fugam a Cannis per omnes annos prorogatum imperium. ceteros item ex reliquiis cladis eius, quos tribunos militum habuimus, honores petere et gerere et provincias obtinere audivimus —: an vobis vestrisque liberis ignoscitis facile, patres conscripti, in haec vilia capita saevi? et consuli primoribusque aliis civitatis fugere, cum spes alia nulla esset, turpe non fuit: milites utique morituros in aciem misistis? ad Aliam prope omnis exercitus fugit, ad Furculas Caudinas ne expertus quidem certamen arma tradidit hosti — ut alias pudendas clades exercituum taceam —: tamen tantum afuit ab eo ut ulla ignominia iis exercitibus quaereretur, ut et urbs Roma per eum exercitum qui ab Alia Veios transfugerat recuperaretur, et Caudinae legiones, quae sine armis redierant Romam, armatae remissae in Samnium eundem illum hostem sub iugum miserint, qui hac sua ignominia laetatus fuerat: Cannensem vero quisquam exercitum fugae aut pavoris insimulare potest, ubi plus quinquaginta milia hominum ceciderunt, unde consul cum equitibus septuaginta fugit, unde nemo superest nisi quem hostis caedendo fessus reliquit? cum captivis redemptio negabatur, nos vulgo homines laudabant, quod rei publicae nos reservassemus, quod ad consulem Venusiam redissemus et speciem iusti exercitus fecissemus: nunc deteriore condicione sumus quam apud patres nostros fuerant captivi: quippe illis arma tantum atque ordo militandi locusque, in quo tenderent in castris, est mutatus, quae tamen semel navata rei publicae opera et uno felici proelio recuperarunt: nemo eorum relegatus in exsilium est, nemini spes emendi stipendia adempta, hostis denique est datus, cum quo dimicantes aut vitam semel aut ignominiam finirent: — nos, quibus, nisi quod commisimus ut quisquam ex Cannensi acie miles Romanus superesset, nihil obici potest, non solum a patria procul Italiaque sed ab hoste etiam relegati sumus, ubi senescamus in exsilio, ne qua spes, ne qua occasio abolendae ignominiae, ne qua placandae civium irae, ne qua denique bene moriendi sit. neque ignominiae finem nec virtutis praemium petimus: modo experiri animum et virtutem exercere liceat: laborem et periculum petimus, ut virorum ut militum officio fungamur. bellum in Sicilia iam alterum annum ingenti dimicatione geritur, urbes aliae Poenus aliae

Romanus expugnat, peditum equitum acies concurrunt, ad Syracusas terra marique geritur res, clamorem pugnantium crepitumque armorum exaudimus resides ipsi ac segnes tamquam nec manus nec arma habeamus. servorum legionibus Tib. Sempronius consul totiens iam cum hoste signis collatis pugnavit, operae pretium habent libertatem civitatemque: — pro servis saltem ad hoc bellum emptis vobis simus, congredi cum hoste liceat et pugnando quaerere libertatem. vis tu mari, vis terra, vis acie, vis urbibus oppugnandis experiri virtutem —, asperrima quaeque ad laborem periculumque deposcimus ut, quod ad Cannas faciundum fuit, quam primum fiat, quoniam quidquid post ea vixiimus, id omne destinatum ignominiae est". VII. sub haec dicta ad genua Marcelli procubuerunt. Marcellus id nec iuris nec potestatis suae esse dixit: senatui scripturum se omniaque de sententia patrum facturum esse. eae litterae ad novos consules adlatae ac per eos in senatu recitatae sunt, consultusque de iis litteris ita decrevit senatus, militibus, qui ad Cannas commilitones suos pugnantes deseruissent, senatum nihil videre cur res publica committenda esset: si M. Claudio proconsuli aliter videretur, faceret quod e re publica fideque sua duceret, dum ne quis eorum munere vacaret, neu dono militari virtutis ergo donaretur, neu in Italiam reportaretur donec hostis in terra Italia esset.

Comitia deinde a praetore urbano de senatus sententia plebique scitu sunt habita, quibus creati sunt quinqueviri muris turribus reficiendis, et triumviri bini, uni sacris conquirendis donisque persignandis, alteri reficiendis aedibus Fortunae et matris Matutae intra portam Carmentalem, sed et Spei extra portam, quae priore anno incendio consumptae fuerant. Tempestates foedae fuere: in Albano monte biduum continenter lapidibus pluvit: tacta de caelo multa, duae in Capitolio aedes, vallum in castris multis locis supra Suessulam, et duo vigiles exanimati: murus turresque quaedam Cumis non ictae modo fulminibus sed etiam deussae: Reate saxum ingens visum volitare, sol rubere solito magis sanguineoque similis. horum prodigiorum causa diem unum supplicatio fuit: et per aliquot dies consules rebus divinis operam dederunt, et per eosdem dies sacrum novemdiale fuit.

Cum Tarentinorum defectio iam diu et in spe Hannibali et in suspicione Romanis esset, causa forte extrinsecus maturandae eius intervenit. Phileas Tarentinus diu iam per speciem legationis Romae cum esset, vir inquieti animi et minime otium, quo tum diutino senescere videbatur, patientis, aditum sibi ad obsides Tarentinos et Thurinos invenit. custodiebantur in atrio Libertatis minore cura, quia nec ipsis nec civitatibus eorum fallere Romanos expediebat. hos crebris colloquiis sollicitatos corruptis aedituis duobus cum primis tenebris custodia eduxisset, ipse comes occulti itineris factus profugit. luce prima vulgata per urbem fuga est, missique qui sequerentur ab Tarracina comprensos omnes retraxerunt. deducti in comitium virgisque adprobante populo caesi de saxo

deiciuntur. VIII. huius atrocitas poenae duarum nobilissimarum in Italia Graecarum civitatium animos irritavit cum publice tum etiam singulos privatim, ut quisque tam foede interemptos aut propinquitate aut amicitia contingebat. ex iis tredecim fere nobiles iuvenes Tarentini coniuraverunt, quorum principes Nico et Philemenus erant. hi, priusquam aliquid moverent, colloquendum cum Hannibale rati, nocte per speciem venandi urbe egressi ad eum proficiscuntur. et cum haud procul castris abessent, ceteri silva prope viam sese occuluerunt, Nico et Philemenus progressi ad stationes comprehensique — ultro id petentes — ad Hannibalem deducti sunt. qui cum et causas consilii sui et quid pararent exposuissent, collaudati oneratique promissis iubentur, ut fidem popularibus facerent praedandi causa se urbe egressos, pecora Carthaginiensium, quae pastum propulsa essent, ad urbem agere: tuto ac sine certamine id facturos promissum est. conspecta ea praeda iuvenum est, minusque iterum ac saepius id eos audere miraculo fuit. congressi cum Hannibale rursus fide sanxerunt liberos Tarentinos leges suaque omnia habituros, neque ullum vectigal Poeno pensuros praesidiumve invitos recepturos: prodita praesidia Carthaginiensium fore. haec ubi convenerunt, tunc vero Philemenus consuetudinem nocte egrediundi redeundique in urbem frequentiorem facere: et erat venandi studio insignis canesque et alius apparatus sequebatur: captumque ferme aliquid aut ab hoste ex praeparato adlatum reportando donabat aut praefecto aut custodibus portarum: nocte maxime commeare propter metum hostium credebant. ubi iam eo consuetudinis adducta res est ut, quocumque noctis tempore sibilo dedisset signum, porta aperiretur, tempus agendae rei Hannibali visum est. tridui viam aberat, ubi, quo minus mirum esset uno eodemque loco stativa eum tam diu habere, aegrum se simulabat. Romanis quoque, qui in praesidio Tarenti erant, suspecta esse iam segnis mora eius desierat. IX. ceterum postquam Tarentum ire constituit, decem milibus peditum atque equitum, quos in expeditione velocitate corporum ac levitate armorum aptissimos esse ratus est, electis, quarta vigilia noctis signa movit, praemissisque octoginta fere Numidis equitibus praecipit ut discurrerent circa vias perlustrarentque omnia oculis, ne quis agrestium procul spectator agminis falleret: praegressos retraherent, obvios occiderent, ut praedonum magis quam exercitus accolis species esset. ipse raptim agmine acto quindecim ferme milium spatio castra ab Tarento posuit, et ne ibi quidem nuntiato, quo pergerent, tantum convocatos milites monuit, via omnes irent nec deverti quemquam aut excedere ordinem agminis paterentur, et in primis intenti ad imperia accipienda essent neu quid nisi ducum iussu facerent, se in tempore editurum quae vellet agi. eadem ferme hora Tarentum fama pervenerat Numidas equites paucos populari agros terroremque late agrestibus iniecisse. ad quem nuntium nihil ultra motus praefectus Romanus, quam ut partem equitum postero die luce prima iuberet exire ad arcendum populationibus hostem: in cetera adeo ni-

nihil ob id intenta cura est, ut contra pro argumento fuerit illa procursatio Numidarum Hannibalem exercitumque castris non movisse. Hannibal concubia nocte movit: dux Philemenus erat cum solito captae venationis onere: ceteri proditores ea quae composita erant exspectabant. convenerat autem ut Philemenus portula adsueta venationem inferens armatos induceret, parte alia portam Temenitida adiret Hannibal. ea mediterranea regione orientem spectat, ibique busta aliquantum loci intra moenia includunt. cum portae adpropinquaret, editus ex composito ignis ab Hannibale est refulsitque: idem redditum ab Nicone signum: exstinctae deinde utrimque flammae sunt. Hannibal silentio ducebat ad portam. Nico ex improviso adortus sopitos vigiles in cubilibus suis obtruncat portamque aperit. Hannibal cum peditum agmine ingreditur, equites subsistere iubet, ut quo res postulet occurrere libero campo possent. et Philemenus portulae parte alia, qua commeare adsuerat, adpropinquabat: nota vox eius et familiare iam signum cum excitasset vigilem, dicente vix sustineri grandis bestiae onus, portula aperitur. inferentes aprum duos iuvenes secutus ipse cum expedito venatore vigilem, incautius miraculo magnitudinis in eos qui ferebant versum, venabulo traicit. ingressi deinde triginta fere armati ceteros vigiles obtruncant refringuntque portam proximam: et agmen sub signis confestim irrupit, inde cum silentio in forum ducti Hannibali sese coniunxerunt. tum duo milia Gallorum Poenus in tres divisa partes per urbem dimittit, Tarentinos itinera quam maxime frequentia occupare iubet, tumultu orto Romanos passim caedi, oppidanis parci. sed ut fieri id posset, praecipit iuvenibus Tarentinis ut, ubi quem suorum procul vidissent, quiescere ac silere ac bono animo esse iuberent. X. iam tumultus erat clamorque, qualis esse in capta urbe solet, sed, quid rei esset, nemo satis pro certo scire: Tarentini Romanos ad diripiendam urbem credere coortos, Romanis seditio aliqua cum fraude videri ab oppidanis mota. praefectus primo excitatus tumultu in portum effugit, inde acceptus scapha in arcem circumvehitur. errorem et tuba audita ex theatro faciebat, nam et Romana erat, a proditoribus ad hoc ipsum praeparata, et inscienter a Graeco inflata, quis aut quibus signum daret, incertum efficiebat. ubi illuxit, et Romanis Punica et Gallica arma cognita tum dubitationem exemerunt, et Graeci Romanos passim caede stratos cernentes ab Hannibale captam urbem senserunt. postquam lux certior erat et Romani, qui caedibus superfuerant, in arcem confugerant conticiscebatque paulatim tumultus, tum Hannibal Tarentinos sine armis convocari iubet. convenere omnes praeterquam qui cedentes in arcem Romanos ad omnem adeundam simul fortunam persecuti fuerant. ibi Hannibal benigne adlocutus Tarentinos testatusque, quae praestitisset civibus eorum, quos ad Trasumennum aut ad Cannas cepisset, simul in dominationem superbam Romanorum invectus, recipere se in domos suas quemque iussit et foribus nomen suum inscribere: se domos eas, quae inscriptae non essent, signo extemplo dato diripi ius-

surum: si quis in hospitio civis Romani — vacuas autem tenebant domos — nomen inscripsisset, eum se pro hoste habiturum. contione dimissa cum titulis notatae fores discrimen pacatae ab hostili domo fecissent, signo dato ad diripienda hospitia Romana passim discursum est: et fuit praedae aliquantum.

XI. Postero die ad oppugnandam arcem ducit: quam cum et a mari, quo in paeninsulae modum pars maior circumluitur, praealtis rupibus, et ab ipsa urbe muro et fossa ingenti saeptam videret, eoque nec vi nec operibus expugnabilem esse, ne aut se ipsum cura tuendi Tarentinos a maioribus rebus moraretur, aut in relictos sine valido praesidio Tarentinos impetum ex arce cum vellent Romani facerent, vallo urbem ab arce intersaepire statuit, non sine illa etiam spe, cum prohibentibus opus Romanis manum posse conseri et, si ferocius procucurrissent, magna caede ita adtenuari praesidii vires, ut facile per se ipsi Tarentini urbem ab iis tueri possent. ubi coeptum opus est, patefacta repente porta impetum in munientes fecerunt Romani, pellique se statio passa est quae pro opere erat, ut successu cresceret audacia pluresque et longius pulsos persequerentur. tum signo dato coorti undique Poeni sunt, quos instructos ad hoc Hannibal tenuerat. nec sustinuere impetum Romani, sed ab effusa fuga loci angustiae eos impeditaque alia opere iam coepto alia apparatu operis morabantur: plurimi in fossam praecipitavere, occisique sunt plures in fuga quam in pugna. inde et opus nullo prohibente fieri coeptum: fossa ingens ducta et vallum intra eam erigitur: modicoque post intervallo murum etiam eadem regione addere parat, ut vel sine praesidio tueri se adversus Romanos possent: reliquit tamen modicum, simul ut in perficiendo muro adiuvaret. ipse profectus cum ceteris copiis ad Galaesum flumen — quinque milia ab urbe abest — posuit castra. ex his stativis regressus ad inspiciendum, quod opus aliquantum opinione eius celerius creverat, spem cepit etiam arcem expugnari posse. et est non altitudine ut cetera tuta, sed loco plano posita et ab urbe muro tantum ac fossa divisa. cum iam machinationum omni genere et operibus oppugnaretur, missum a Metaponto praesidium Romanis fecit animum ut nocte ex improviso opera hostium invaderent: alia dissiecerunt, alia igni corruperunt: isque finis Hannibali fuit ea parte arcem oppugnare. reliqua erat in obsidione spes nec ea satis efficax, quia arcem tenentes, quae in paeninsula posita imminet faucibus portus, mare liberum habebant, urbs contra exclusa maritimis commeatibus, propiusque inopiam erant obsidentes quam obsessi. Hannibal convocatis principibus Tarentinis omnes praesentes difficultates exposuit: neque arcis tam munitae expugnandae cernere viam, neque in obsidione quicquam habere spei, donec mari hostes potiantur. quod si naves sint, quibus commeatus invehi prohibeat, extemplo aut arce cessuros aut dedituros se hostes. adsentiebantur Tarentini, ceterum ei, qui consilium adferret, opem quoque in eam rem adferendam censebant esse: Punicas enim naves ex Si-

cilia accitas id posse facere: suas, quae sinu exiguo intus inclusae essent, cum claustra portus hostis haberet, ecquem ad modum inde in apertum mare evasuras? „evadent“ inquit Hannibal: „multa, quae impedita natura sunt, consilio expediuntur: urbem in campo sitam habetis: planae et satis latae viae patent in omnes partes: via, quae ex portu per mediam urbem ad mare transmissa est, plaustris transvehem naves haud magna mole: et mare nostrum erit, quo nunc hostes potiuntur, et illinc mari hinc terra circumsedebimus arcem: immo brevi aut relictam ab hostibus aut cum ipsis hostibus capiemus“. haec oratio non spem modo effectus sed ingentem etiam ducis admirationem fecit. contracta extemplo undique plaustra iunctaque inter se, et machinae ad subducendas naves admotae munitumque iter, quo faciliora plaustra minorque moles in transitu esset: iumenta inde et homines contracti et opus impigre coeptum, paucosque post dies classis instructa ac parata circumvehitur arcem et ante os ipsum portus ancoras iacit. hunc statum rerum Hannibal Tarenti relinquit regressus ipse in hiberna. ceterum defectio Tarentinorum utrum priore anno an hoc facta sit, in diversum auctores trahunt: plures propioresque aetate memoriae rerum hoc anno factum tradunt.

XII. Romae consules praetoresque usque ante diem quintum kal. Maias Latinae tenuerunt: eo die perpetrato sacro in monte in suas quisque provincias proficiscuntur. religio deinde nova obiecta est ex carminibus Marcianis. vates hic Marcius illustris fuerat, et, cum conquisitio priore anno ex senatus consulto talium librorum fieret, in M. Atilii praetoris urbani, qui eam rem agebat, manus venerant. is protinus novo praetori Sullae tradiderat. ex huius Marcii duobus carminibus alterius post rem actam dediti cum rato auctoritas eventu alteri quoque, cuius nondum tempus venerat, adferebat fidem. priore carmine Cannensis praedicta clades in haec fere verba erat: „amnem Troiugena Romane fuge Cannam, ne te alienigenae cogant in campo Diomedis conserere manus. sed neque credes tu mihi, donec compleris sanguine campum: multaque milia caesa tua deferet amnis in pontum magnum ex terra frugifera: piscibus atque avibus ferisque, quae incolunt terras, iis fiat esca caro tua: nam mihi ita Iuppiter fatus est“. et Diomedis Argivi campos et Cannam flumen ii, qui militaverant in iis locis, iuxta atque ipsam cladem agnoscebant. tum alterum carmen recitatum, non eo tantum obscurius quia incertiora futura praeteritis sunt, sed perplexius etiam scripturae genere: „hostes, Romani, si expellere vultis, vomica quae gentium venit longe, Apollini vovendos censeo ludos qui quotannis comiter Apollini fiant, cum populus dederit ex publico, partem, privati uti conferant pro se atque suis: iis ludis faciendis praeerit praetor is qui ius populo plebeique dabit summum: decemviri Graeco ritu hostiis sacra faciant. hoc si recte facietis, gaudebitis semper fietque res vestra melior: nam is divum exstinguet perduelles vestros, qui vestros campos pascunt placide“.

ad id carmen explanandum diem unum sumpserunt: postero die senatus consultum factum est ut decemviri de ludis Apollini reque divina facienda inspicerent. ea cum inspecta relataque ad senatum essent, censuerunt patres Apollini ludos vovendos faciendosque et, quando ludi facti essent, duodecim milia aeris praetori ad rem divinam et duas hostias maiores dandas. alterum senatus consultum factum est ut decemviri sacrum Graeco ritu facerent iisque hostiis, Apollini bove aurato et capris duabus albis auratis, Latonae bove femina aurata. ludos praetor in circo maximo cum facturus esset, edixit ut populus per eos ludos stipem Apollini, quantam commodum esset, conferret. haec est origo ludorum Apollinarium, victoriae non valetudinis ergo, ut plerique rentur, votorum factorumque. populus coronatus spectavit, matronae supplicavere, vulgo apertis ianuis in propatulis epulati sunt celeberque dies omni caerimoniarum genere fuit.

XIII. Cum Hannibal circa Tarentum, consules ambo in Samnio essent sed circumsessuri Capuam viderentur, quod malum diuturnae obsidionis esse solet, iam famem Campani sentiebant, quia sementem facere prohibuerant eos Romani exercitus. itaque legatos ad Hannibalem miserunt orantes ut, priusquam consules in agros suos educerent legiones viaeque omnes hostium praesidiis insiderentur, frumentum ex propinquis locis convehi iuberet Capuam. Hannibal Hannonem ex Bruttiis cum exercitu in Campaniam transire et dare operam, ut frumenti copia fieret Campanis, iussit. Hanno ex Bruttiis profectus cum exercitu, vitabundus castra hostium consulesque qui in Samnio erant, cum Benevento iam adpropinquaret, tria milia passuum ab ipsa urbe loco edito castra posuit: inde ex sociis circa populis, quo aestate comportatum erat, devehi frumentum in castra iussit, praesidiis datis quae commeatus eos prosequerentur. Capuam inde nuntium misit, qua die in castris ad accipiendum frumentum praesto essent omni undique genere vehiculorum iumentorumque ex agris contracto. id pro cetera socordia negligentiaque a Campanis actum: paulo plus quadringenta vehicula missa et pauca praeter ea iumenta. ob id castigatis ab Hannone, quod ne fames quidem, quae mutas accenderet bestias, curam eorum stimulare posset, alia prodicta dies ad frumentum maiore apparatu petendum. ea omnia sic ut acta erant cum enuntiata Beneventanis essent, legatos decem extemplo ad consules — circa Bovianum castra Romanorum erant — miserunt. qui cum auditis, quae ad Capuam agerentur, inter se comparassent ut alter in Campaniam exercitum duceret, Fulvius, cui ea provincia obvenerat, profectus nocte Beneventi moenia est ingressus: ex propinquo cognoscit Hannonem cum exercitus parte profectum frumentatum, per quaestorem Campanis datum frumentum, duo milia plaustrorum inconditam inermemque aliam turbam advenisse, per tumultum ac trepidationem omnia agi, castrorumque formam et militarem ordinem immixtis agrestibus iis externis sublatum. his satis compertis consul militibus edicit, signa tantum armaque

Digitized by Google

in proximam noctem expedirent, castra Punica oppugnanda esse. quarta vigilia profecti sarcinis omnibus impedimentisque Beneventi relictis paulo ante lucem cum ad castra pervenissent, tantum pavoris iniecerunt ut, si in plano castra posita essent, haud dubie primo impetu capi potuerint: altitudo loci et munimenta defendere, quae nulla ex parte adiri nisi arduo ac difficili ascensu poterant. luce prima proelium ingens accensum est. nec vallum modo tutantur Poeni sed, ut quibus locus aequior esset, deturbant nitentes per ardua hostes. XIV. vincit tamen omnia pertinax virtus, et aliquot simul partibus ad vallum ac fossas perventum est sed cum multis vulneribus ac militum pernicie. itaque convocatis legatis tribunisque militum consul absistendum temerario incepto ait: tutius sibi videri reduci eo die exercitum Beneventum, dein postero castris hostium iungi, ne exire inde Campani neve Hanno regredi posset: id quo facilius obtineatur, collegam quoque et exercitum eius se acciturum totumque eo versuros bellum. haec consilia ducis, cum iam receptui caneret, clamor militum aspernantium tam segne imperium disiecit. proxime portae hostium erat cohors Peligna, cuius praefectus Vibius Accaeus arreptum vexillum trans vallum hostium traiecit: exsecratus inde seque et cohortem, si eius vexilli hostes potiti essent, princeps ipse per fossam vallumque in castra irrupit. iamque intra vallum Peligni pugnabant, cum altera parte Valerio Flacco tribuno militum tertiae legionis exprobrante Romanis ignaviam, qui sociis captorum castrorum concederent decus, T. Pedanius princeps primus centurio, cum signifero signum ademisset, „iam hoc signum et hic centurio“ inquit „intra vallum hostium erit: sequantur qui capi signum ab hoste prohibituri sunt“. manipulares sui primum transcendentem fossam, dein legio tota secuta est. iam et consul, ad conspectum transgredientium vallum mutato consilio, ab revocando ad incitandos hortandosque versus milites, ostendere, in quanto discrimine ac periculo fortissima cohors sociorum et civium legio esset. itaque pro se quisque omnes per aequa atque iniqua loca, cum undique tela conicerentur armaque et corpora hostes obicerent, pervadunt irrumpuntque. multi vulnerati, etiam quos vires sanguis desereret, ut intra vallum hostium caderent nitebantur. capta itaque momento temporis velut in plano sita nec permunita castra. caedes inde non iam pugna erat omnibus intra vallum permixtis. supra sex milia hostium occisa, supra septem milia capitum cum frumentatoribus Campanis omnique plaustrorum et iumentorum apparatu capta. et alia ingens praeda fuit, quam Hanno, populabundus passim cum isset, ex sociorum populi Romani agris traxerat. inde deiectis hostium castris Beneventum reditum, praedamque ibi ambo consules — nam et Ap. Claudius eo post paucos dies venit — vendiderunt diviseruntque: et donati quorum opera castra hostium capta erant, ante alios Accaeus Pelignus Pedanius princeps tertiae legionis. Hanno ab Cominio Cerito, quo nuntiata castrorum clades est, cum paucis frumentatoribus, quos forte secum habuerat, fu-

Digitized by Google

gae magis quam itineris modo in Bruttios rediit. XV. et Campani audita sua pariter sociorumque clade legatos ad Hannibalem miserunt, qui nuntiarent duos consules ad Beneventum esse diei iter a Capua, tantum non ad portas et muros bellum esse: ni propere subveniat, celerius Capuam quam Arpos in potestatem hostium venturam: ne Tarentum quidem, non modo arcem, tanti debere esse, ut Capuam, quam Carthagini aequare sit solitus, desertam indefensamque populo Romano tradat. Hannibal curae sibi fore rem Campanam pollicitus in praesentia duo milia equitum cum legatis mittit, quo praesidio agros populationibus possent prohibere.

Romanis interim sic ut aliarum rerum arcis Tarentinae praesidiique, quod ibi obsideretur, cura est. C. Servilius legatus, ex auctoritate patrum a P. Cornelio praetore in Etruriam ad frumentum coemendum missus, cum aliquot navibus onustis in portum Tarentinum inter hostium custodias pervenit. cuius adventu, qui ante in exigua spe vocati saepe ad transitionem ab hostibus per colloquia erant, ultro ad transeundum hostes vocabant sollicitabantque: et erat satis validum praesidium, traductis ad arcem Tarenti tuendam qui Metaponti erant militibus: itaque Metapontini extemplo, metu quo tenebantur liberati, ad Hannibalem defecere. Hoc idem eadem in ora maris et Thurini fecerunt. movit eos non Tarentinorum magis defectio Metapontinorumque, quibus indidem ex Achaia oriundi etiam cognatione iuncti erant, quam ira in Romanos propter obsides nuper interfectos: eorum amici cognatique litteras ac nuntios ad Hannonem Magonemque, qui in propinquo in Bruttiis erant, miserunt, si exercitum ad moenia admovissent, se in potestatem eorum urbem tradituros esse. M. Atinius Thuriis cum modico praesidio praeerat, quem facile elici ad certamen temere ineundum rebantur posse, non militum, quos perpaucos habebat, fiducia, quam iuventutis Thurinae: eam ex industria centuriaverat armaveratque ad tales casus. divisis copiis inter se duces Poeni cum agrum Thurinum ingressi essent, Hanno cum peditum agmine infestis signis ire ad urbem pergit, Mago cum equitatu tectus collibus apte ad tegendas insidias oppositis subsistit. Atinius peditum tantum agmine per exploratores comperto in aciem copias educit et fraudis intestinae et hostium insidiarum ignarus. pedestre proelium fuit persegne, paucis in prima acie pugnantibus Romanis, Thurinis expectantibus magis quam adiuvantibus eventum: et Carthaginiensium acies de industria pedem referebat, ut ad terga collis ab equite suo insessi hostem incautum pertraheret. quo ubi est ventum, coorti cum clamore equites prope inconditam Thurinorum turbam nec satis fido animo, unde pugnabat, stantem extemplo in fugam averterunt. Romani, quamquam circumventos hinc pedes hinc eques urgebat, tamen aliquam diu pugnam traxere: postremo et ipsi terga vertunt atque ad urbem fugiunt. ibi proditores conglobati cum popularium agmen patentibus portis accepissent, ubi Romanos fusos ad urbem ferri viderunt, conclamant instare

Poenum, permixtosque et hostes urbem invasuros, ni propere portas claudant: ita exclusos Romanos praebuere hosti ad caedem: Atinius tamen cum paucis receptus. seditio inde paulisper tenuit, cum inde alii cedendum fortunae et tradendam urbem victoribus censerent: ceterum, ut plerumque, fortuna et consilia mala vicerunt: Atinio cum suis ad mare ac naves deducto, magis quia ipsi ob imperium in se mite ac iustum consultum volebant quam respectu Romanorum, Carthaginienses in urbem accipiunt.

Consules a Benevento in Campanum agrum legiones ducunt non ad frumenta modo, quae iam in herbis erant, corrumpenda sed ad Capuam oppugnandam, nobilem se consulatum tam opulentae urbis excidio rati facturos, simul et ingens flagitium imperio dempturos, quod urbi tam propinquae tertium annum impunita defectio esset. ceterum ne Beneventum sine praesidio esset et ut ad subita belli, si Hannibal, quod facturum haud dubitabant, ad opem ferendam sociis Capuam venisset, equites vim sustinere possent, Tib. Gracchum ex Lucanis cum equitatu ac levi armatura Beneventum venire iubent: legionibus stativisque ad obtinendas res in Lucanis aliquem praeficeret. XVI. Graccho, priusquam ex Lucanis moveret, sacrificanti triste prodigium factum est: ad exta sacrificio perpetrato angues duo ex occulto adlapsi mandere iocur conspectique repente ex oculis abierunt. id cum haruspicum monitu sacrificium instauraretur atque intentius exta reservarentur, iterum ac tertium tradunt libatoque iocinere intactos angues abisse. cum haruspices ad imperatorem id pertinere prodigium praemonuissent et ab occultis cavendum hominibus consultisque, nulla tamen providentia fatum imminens moveri potuit. Flavus Lucanus fuit caput partis eius Lucanorum — cum pars ad Hannibalem defecisset — quae cum Romanis stabat, et iam anno in magistratu erat ab isdem illis creatus praetor: is mutata repente voluntate locum gratiae apud Poenum quaerens neque transire ipse neque trahere ad defectionem Lucanos satis habuit, nisi imperatoris et eiusdem hospitis proditi capite ac sanguine foedus cum hostibus sanxisset. ad Magonem, qui in Bruttiis praeerat, clam in colloquium venit, fideque ab eo accepta, si Romanum iis imperatorem tradidisset, liberos cum suis legibus venturos in amicitiam Lucanos, deducit Poenum in locum, quo cum paucis Gracchum adducturum ait: Magonemque iubet pedites equitesque armare et capere eas latebras, ubi ingentem numerum occuleret. loco satis inspecto atque undique explorato dies composita gerendae rei est. Flavus ad Romanum imperatorem venit: rem se ait magnam inchoasse, ad quam perficiendum ipsius Gracchi opera opus esse: omnium populorum praetoribus, qui ad Poenum in illo communi Italiae motu descissent, persuasisse ut redirent in amicitiam Romanorum, quando res quoque Romana, quae prope exitium clade Cannensi venisset, in dies melior atque auctior fieret, Hannibalis vis senesceret ac prope ad nihilum venisset: veteri delicto haud implacabiles fore Romanos: nullam umquam gentem

Digitized by Google

magis exorabilem promptioremque veniae dandae fuisse: quotiens rebellioni etiam maiorum suorum ignotum! haec ab sese dicta. ceterum ab ipso Graccho eadem haec audire malle eos praesentisque contingere dextram, id pignus fidei secum ferre: locum se concilio iis dixisse a conspectu amotum haud procul castris Romanis: ibi paucis verbis transigi rem posse, ut omne nomen Lucanum in fide ac societate Romana sit. Gracchus fraudem et sermoni et rei abesse ratus ac similitudine veri captus cum lictoribus ac turma equitum e castris profectus duce hospite in insidias praecipitatus: hostes subito exorti, et, ne dubia proditio esset, Flavus iis se adiungit: tela undique in Gracchum atque equites coniciuntur. Gracchus ex equo desilit, idem ceteros facere iubet hortaturque ut, quod unum reliquum fortuna fecerit, id cohonestent virtute: reliquum autem quid esse paucis a multitudine in valle silva ac montibus saepta circumventis praeter mortem? id referre, utrum praebentes corpora pecorum modo inulti trucidentur, an toto animo a patiendo exspectandoque eventu in impetum atque iram verso agentes audentesque perfusi hostium cruore inter exspirantium inimicorum cumulata armaque et corpora cadant: Lucanum proditorem ac transfugam omnes peterent: qui eam victimam prae se ad inferos misisset, eum decus eximium egregium solatium suae morti inventurum. inter haec dicta paludamento circa laevum brachium intorto — nam ne scuta quidem secum extulerant — in hostes impetum fecit. maior quam pro numero hominum editur pugna: iaculis maxime aperta corpora Romanorum et, cum undique ex altioribus locis in cavam vallem coniectus esset, transfiguntur. Gracchum iam nudatum praesidio vivum capere Poeni nituntur: ceterum conspicatus Lucanum hospitem inter hostes adeo infestus confertos invasit, ut parci ei sine multorum pernicie non posset: exanimem eum Mago extemplo ad Hannibalem misit ponique cum captis simul fascibus ante tribunal imperatoris iussit. haecque vera fama est: Gracchus in Lucanis ad campos qui Veteres vocantur periit. XVII. sunt qui in agro Beneventano prope Calorem fluvium ostendant a castris cum lictoribus ac tribus servis lavandi causa progressum, cum forte inter salicta innata ripis laterent hostes, nudum atque inermem saxisque quae volvit amnis propugnantem interfectum. sunt qui haruspicum monitu quingentos passus a castris progressum, uti loco puro ea quae ante dicta prodigia sunt procuraret, ab insidentibus forte locum duabus turmis Numidarum circumventum scribant. adeo nec locus nec ratio mortis in viro tam claro et insigni constat. funeris quoque Gracchi varia est fama: alii in castris Romanis sepultum ab suis alii ab Hannibale — et ea vulgatior fama est — tradunt, in vestibulo Punicorum castrorum rogum exstructum esse, armatum exercitum decucurrisse cum tripudiis Hispanorum motibusque armorum et corporum suae cuique genti adsuetis, ipso Hannibale omni rerum verborumque honore exsequias celebrante. haec tradunt qui in Lucanis rei gestae auctores sunt. si illis, qui ad Calorem fluvium interfectum me-

Digitized by Google

morant, credere velis, capitis tantum Gracchi hostes potiti sunt: eo delato ad Hannibalem, missus ab eo confestim Carthalo qui in castra Romana ad Cn. Cornelium quaestorem deferret: is funus imperatoris in castris celebrantibus cum exercitu Beneventanis fecit.

XVIII. Consules agrum Campanum ingressi cum passim popularen- 5
tur, eruptione oppidanorum et Magonis cum equitatu territi et trepidi ad signa milites palatos passim revocarunt, et vix dum instructa acie fusi supra mille et quingentos milites amiserunt. inde ingens ferocia superbae suopte ingenio genti crevit, multisque proeliis lacessebant Romanos: sed intentiores ad cavendum consules una pugna fecerat incaute at- 10
que inconsulte inita. restituit tamen his animos et illis minuit audaciam parva una res: sed in bello nihil tam leve est, quod non magnae interdum rei momentum faciat. T. Quinctio Crispino Badius Campanus hospes erat perfamiliari hospitio iunctus: creverat consuetudo, quod aeger Romae apud Crispinum Badius ante defectionem Campanam liberaliter 15
comiterque curatus fuerat. tum Badius progressus ante stationes, quae pro porta stabant, vocari Crispinum iussit. quod ubi est Crispino nuntiatum, ratus colloquium amicum ac familiare quaeri — manente memoria etiam in discidio publicorum foederum privati iuris — paulum a ceteris processit. postquam in conspectum venere, „provoco te“ inquit 20
„ad pugnam, Crispine, Badius: conscendamus equos submotisque aliis, uter bello melior sit, decernamus“. ad ea Crispinus nec sibi nec illi ait hostes deesse, in quibus virtutem ostendant: se, etiam si in acie occurrerit, declinaturum ne hospitali caede dextram violet: conversusque abibat. enim vero ferocius tum Campanus increpare mollitiam ignaviam- 25
que et se digna probra in insontem iacere, hospitalem hostem appellans simulantemque parcere, cui sciat parem se non esse. si parum publicis foederibus ruptis dirempta simul et privata iura esse putet, Badium Campanum T. Quinctio Crispino Romano palam duobus exercitibus audientibus renuntiare hospitium. nihil sibi cum eo consociatum, nihil foede- 30
ratum hosti cum hoste, cuius patriam ac penates publicos privatosque oppugnatum venisset. si vir esset, congrederetur. diu cunctantem Crispinum perpulere turmales ne impune insultare Campanum pateretur: itaque tantum moratus dum imperatores consuleret, permitterentne sibi extra ordinem in provocantem hostem pugnare, permissu eorum arma 35
cepit equumque conscendit, et Badium nomine compellans ad pugnam evocavit. nulla mora a Campano facta est, infestis equis concurrerunt. Crispinus supra scutum sinistrum humerum Badio hasta transfixit, superque delapsum cum vulnere ex equo desiluit ut pedes iacentem conficeret. Badius, priusquam opprimeretur, parma atque equo relicto ad 40
suos aufugit: Crispinus equum armaque capta et cruentam cuspidem insignis spoliis ostentans cum magna laude et gratulatione militum ad consules est deductus, laudatusque ibi magnifice et donis donatus.

XIX. Hannibal ex agro Beneventano castra ad Capuam cum mo-

Digitized by Google

visset, tertio post die quam venit copias in aciem eduxit haudquaquam dubius, quod Campanis absente se paucos ante dies secunda fuisset pugna, quin multo minus se suumque totiens victorem exercitum sustinere Romani possent. ceterum postquam pugnari coeptum est, equitum maxime incursu, cum iaculis obrueretur, laborabat Romana acies, donec signum equitibus datum est ut in hostem admitterent equos. ita equestre proelium erat, cum procul visus Sempronianus exercitus, cui Cn. Cornelius quaestor praerat, utrique parti parem metum praebuit ne hostes novi adventarent. velut ex composito utrimque signum receptui datum, reductique in castra prope aequo Marte discesserunt. plures tamen ab Romanis primo incursu equitum ceciderunt. Inde consules, ut averterent Capua Hannibalem, nocte quae secuta est diversi, Fulvius in agrum Cumanum, Claudius in Lucanos abit. postero die, cum vacua castra Romanorum esse nuntiatum Hannibali esset, et duobus agminibus diversos abiisse, incertus primo, utrum sequeretur, Appium institit sequi. ille, circumducto hoste qua voluit, alio itinere ad Capuam redit.

Hannibali alia in his locis bene gerendae rei fortuna oblata est. M. Centenius fuit cognomine Penula, insignis inter primi pili centuriones et magnitudine corporis et animo: is perfunctus militia per P. Cornelium Sullam praetorem in senatum introductus petit a patribus, uti sibi quinque milia militum darentur: se peritum et hostis et regionum brevi operae pretium facturum et, quibus artibus ad id locorum nostri et duces et exercitus capti forent, iis adversus inventorem usurum. id non promissum magis stolide quam stolide creditum, tamquam eaedem militares et imperatoriae artes essent: data pro quinque octo milia militum, pars dimidia cives pars socii. et ipse aliquantum voluntariorum itinere in agris concivit ac prope duplicato exercitu in Lucanos pervenit, ubi Hannibal nequiquam secutus Claudium substiterat. haud dubia res est, quippe inter Hannibalem ducem et centurionem, exercitusque alterum vincendo veteranum, alterum novum totum, magna ex parte etiam tumultuarium ac semermem. ut conspecta inter se agmina sunt et neutra pars detractavit pugnam, extemplo instructae acies. pugnatum tamen, ut in nulla pari re, duas amplius horas, concitata et, donec dux stetit, invicta Romana acie. postquam is non pro vetere fama solum sed etiam metu futuri dedecoris, si sua temeritate contractae cladi superesset, obiectans se hostium telis cecidit, fusa extemplo est Romana acies. sed adeo ne fugae quidem iter patuit omnibus viis ab equite insessis, ut ex tanta multitudine vix mille evaserint, ceteri passim alii alia peste absumpti sint.

XX. Capua a consulibus iterum summa vi obsideri coepta est, quaeque in eam rem opus erant, comportabantur parabanturque: Casilinum frumentum convectum: ad Vulturni ostium, ubi nunc urbs est, castellum communitum — ante Fabius Maximus munierat —, praesidium impositum, ut mare proximum et flumen in potestate essent: in ea duo

maritima castella frumentum, quod ex Sardinia nuper missum erat quodque M. Iunius praetor ex Etruria coemerat, ab Ostia convectum est, ut exercitui per hiemem copia esset. ceterum super eam cladem, quae in Lucanis accepta erat, volonum quoque exercitus, qui vivo Gracchio summa fide stipendia fecerat, velut exauctoratus morte ducis ab signis discessit. Hannibal non Capuam neglectam neque ut tanto discrimine desertos volebat socios: sed prospero ex temeritate unius Romani ducis successu in alterius ducis exercitusque opprimendi occasionem imminebat. Cn. Fulvium praetorem Apuli legati nuntiabant primo, dum urbes quasdam Apulorum quae ad Hannibalem descivissent oppugnaret, intentius rem egisse: post ea nimio successu et ipsum et milites praeda impletos in tantam licentiam socordiamque effusos, ut nulla disciplina militiae esset. cum saepe alias tum paucis diebus ante expertus, qualis sub inscio duce exercitus esset, in Apuliam castra movit. XXI. circa Herdoneam Romanae legiones et praetor Fulvius erat. quo ubi adlatum est hostes adventare, prope est factum ut iniussu praetoris signis convulsis in aciem exirent: nec res magis ulla tenuit quam spes haud dubia, suo id arbitrio ubi vellent acturos. nocte insequenti Hannibal, cum tumultuatum in castris et plerosque ferociter, signum ut daret, institisse duci ad arma vocantes sciret, haud dubius prosperae pugnae occasionem dari, tria milia expeditorum militum in villis circa vepribusque et silvis disponit, qui signo dato simul omnes e latebris exsisterent, et Magonem cum duobus ferme milibus equitum, qua fugam inclinaturam credebat, omnia itinera insidere iubet: his nocte praeparatis prima luce in aciem copias educit. nec Fulvius est cunctatus non tam sua ulla spe quam militum impetu fortuito tractus. itaque eadem temeritate, qua processum in aciem est, instruitur ipsa acies ad libidinem militum forte procurrentium consistentiumque quo loco ipsorum tulisset animus, deinde per libidinem aut metum deserentium locum. prima legio et sinistra ala in primo instructae et in longitudinem porrecta acies: clamantibus tribunis nihil introrsus roboris ac virium esse et, quacumque impetum fecisset hostis, perrupturos, nihil quod salutare esset non modo ad animum sed ne ad aures quidem admittebat. et Hannibal haudquaquam similis dux neque simili exercitu neque ita instructo aderat. ergo ne clamorem quidem atque impetum primum eorum Romani sustinuere: dux, stultitia et temeritate Centenio par, animo haudquaquam comparandus, ubi rem inclinatam ac trepidantes suos videt, equo arrepto cum ducentis ferme equitibus effugit: cetera a fronte pulsa a tergo atque alis circumventa acies eo usque est caesa, ut ex duodeviginti milibus hominum duo milia haud amplius evaserint. castris hostes potiti sunt.

XXII. Hae clades super aliam alia Romam cum essent nuntiatae, ingens quidem et luctus et pavor civitatem cepit: sed tamen, quia consules, ubi summa rerum esset, ad id locorum prospere rem gererent, minus iis cladibus commovebantur. legatos ad consules mittunt C. Laeto-

Digitized by Google

rium M. Metilium qui nuntiarent, ut reliquias duorum exercituum cum cura colligerent darentque operam, ne per metum ac desperationem hosti se dederent, id quod post Cannensem accidisset cladem, et ut desertores de exercitu volonum conquirerent. idem negotii P. Cornelio datum, cui et dilectus mandatus erat, isque per fora conciliabulaque edixit ut conquisitio volonum fieret iique ad signa reducerentur. haec omnia intentissima cura acta.

Ap. Claudius consul D. Iunio ad ostium Vulturni, M. Aurelio Cotta Puteolis praeposito, qui, ut quaeque naves ex Etruria ac Sardinia accessissent, extemplo in castra mitterent frumentum, ipse ad Capuam regressus Q. Fulvium collegam invenit Casilino, omnia inde portantem molientem ad oppugnandam Capuam. tum ambo circumsederunt urbem et Claudium Neronem praetorem ab Suessula ex Claudianis castris excivernnt. is quoque, modico ibi praesidio ad tenendum locum relicto, ceteris omnibus copiis ad Capuam descendit. ibi tria praetoria circa Capuam erecta, tres et exercitus diversis partibus opus adgressi fossa valloque circumdare urbem parant, et castella excitant modicis intervallis, multisque simul locis cum prohibentibus opera Campanis eo eventu pugnant, ut postremo portis muroque se contineret Campanus. prius tamen, quam haec continuarentur opera, legati ad Hannibalem missi qui quererentur, desertam ab eo Capuam ac prope redditam Romanis, obtestarenturque ut tunc saltem opem non circumsessis modo sed etiam circumvallatis ferret. consulibus litterae a P. Cornelio praetore missae ut, priusquam clauderent Capuam operibus, potestatem Campanis facerent ut, qui eorum vellent, exirent a Capua suasque res secum auferrent: liberos fore suaque omnia habituros qui ante idus Martias exissent: post eam diem, quique exissent quique ibi mansissent, hostium futuros numero. ea pronuntiata Campanis atque ita spreta ut ultro contumelias dicerent minarenturque. Hannibal ab Herdonea Tarentum duxerat legiones spe aut vi aut dolo arcis Tarentinae potiundae. quod ubi parum processit, ad Brundisium flexit iter, prodi id oppidum ratus. ibi quoque cum frustra tereret tempus, legati Campani ad eum venerunt querentes simul orantesque: quibus Hannibal magnifice respondit, et antea se solvisse obsidionem et nunc adventum suum consules non laturos. cum hac spe dimissi legati vix regredi Capuam iam duplici fossa valloque cinctam potuerunt.

XXIII. Cum maxime Capua circumvallaretur, Syracusarum oppugnatio ad finem venit, praeterquam vi ac virtute ducis exercitusque, intestina etiam proditione adiuta. namque Marcellus initio veris incertus, utrum Agrigentum ad Himilconem et Hippocraten verteret bellum an obsidione Syracusas premeret, quamquam nec vi capi videbat posse inexpugnabilem terrestri ac maritimo situ urbem nec fame umquam, quam prope liberi a Carthagine commeatus alerent, tamen, ne quid inexpertum relinqueret, transfugas Syracusanos — erant autem apud Romanos aliqui nobilissimi viri inter defectionem ab Romanis, quia ab novis con-

siliis abhorrebant, pulsi — colloquiis suae partis temptare hominum animos iussit et fidem dare, si traditae forent Syracusae, liberos eos ac suis legibus victuros esse. non erat colloquii copia, quia multorum animi suspecti omnium curam oculosque converterant, ne quid falleret tale admissum. servus unus exsulum pro transfuga intromissus in urbem conventis paucis initium colloquendi de tali re fecit: dein piscatoria quidam nave retibus operti circumvectique ita ad castra Romana collocutique cum transfugis, et iidem saepius eodem modo et alii atque alii: postremo ad octoginta facti. et cum iam composita omnia ad proditionem essent, indicio delato ad Epicyden per Attalum quendam indignantem sibi rem creditam non esse, necati omnes cum cruciatu sunt. alia subinde spes, postquam haec vana evaserat, excepit: Damippus quidam Lacedaemonius, missus ab Syracusis ad Philippum regem, captus ab Romanis navibus erat: huius utique redimendi et Epicydae cura erat ingens nec abnuit Marcellus, iam tum Aetolorum, quibus socii Lacedaemonii erant, amicitiam adfectantibus Romanis. ad colloquium de redemptione eius missis medius maxime atque utrisque opportunus locus ad portum Trogilorum propter turrim, quam vocant Galeagram, est visus. quo cum saepius commearent, unus ex Romanis ex propinquo murum contemplans, numerando lapides aestimandoque ipse secum, qui in fronte parent singuli, altitudinem muri, quantum proxime coniectura poterat, permensus, humilioremque aliquanto pristina opinione sua et ceterorum omnium ratus esse et vel mediocribus scalis superabilem, ad Marcellum rem defert. haud spernenda visa: sed cum adiri locus, quia ob id ipsum intentius custodiebatur, non posset, occasio quaerebatur: quam obtulit transfuga nuntians diem festum Dianae per triduum agi et, quia alia in obsidione desint, vino largius epulas celebrari et ab Epicyde praebito universae plebei et per tribus a principibus diviso. id ubi accepit Marcellus, cum paucis tribunorum militum collocutus electisque per eos ad rem tantam agendam audendamque idoneis centurionibus militibusque et scalis in occulto comparatis, ceteris signum dari iubet ut mature corpora curarent quietique darent, nocte in expeditionem eundum esse. inde ubi id temporis visum, quo de die epulatis iam vini satias principiumque somni esset, signi unius milites ferre scalas iussit: et ad mille fere armati tenui agmine per silentium eo deducti. ubi sine strepitu ac tumultu primi evaserunt in murum, secuti ordine alii, cum priorum audacia dubiis etiam animum faceret. XXIV. iam mille armatorum ceperant partem, cum ceterae copiae admotae: pluribusque scalis in murum evadebant signo ab Hexapylo dato, quo per ingentem solitudinem erat perventum, quia magna pars in turribus epulati aut sopiti vino erant aut semigraves potabant: paucos tamen eorum oppressos in cubilibus interfecerunt. prope Hexapylon est portula magna vi refringi coepta, et e muro ex composito tuba datum signum erat, et iam undique non furtim sed vi aperte gerebatur res: quippe ad Epipolas frequentem custodiis lo-

cum perventum erat, terrendique magis hostes erant quam fallendi, sic ut territi sunt. nam simul ac tubarum est auditus cantus clamorque tenentium muros partemque urbis, omnia teneri custodes rati alii per murum fugere, alii salire de muro praecipitarique turba paventium: magna pars tamen ignara tanti mali erat et gravatis omnibus vino somnoque et in vastae magnitudinis urbe partium sensu non satis pertinente in omnia. sub luce Hexapylo effracto Marcellus omnibus copiis urbem ingressus excitavit convertitque omnes ad arma capienda opemque, si quam possent, iam captae prope urbi ferendam. Epicydes ab Insula — quam ipsi Nason vocant — citato profectus agmine, haud dubius quin paucos per negligentiam custodum transgressos murum expulsurus foret, occurrentibus pavidis, tumultum augere eos dictitans et maiora ac terribiliora vero adferre, postquam conspexit omnia circa Epipolas armis completa, lacessito tantum hoste paucis missilibus retro in Achradinam agmen convertit, non tam vim multitudinemque hostium metuens, quam ne qua intestina fraus per occasionem oreretur clausasque inter tumultum Achradinae atque Insulae inveniret portas. Marcellus ut moenia ingressus ex superioribus locis urbem omnium ferme illa tempestate pulcherrimam subiectam oculis vidit, illacrimasse dicitur partim gaudio tantae perpetratae rei partim vetusta gloria urbis. Atheniensium classes demersae et duo ingentes exercitus cum duobus clarissimis ducibus deleti occurrebant, et tot bella cum Carthaginiensibus tanto cum discrimine gesta, tot tam opulenti tyranni regesque, praeter ceteros Hiero cum recentissimae memoriae rex tum ante omnia, quae virtus ei fortunaque sua dederat, beneficiis in populum Romanum insignis. ea cum universa occurrerent animo subiretque cogitatio, iam illa momento horae arsura omnia et ad cineres reditura, priusquam signa Achradinam admoveret, praemittit Syracusanos, qui intra praesidia Romana, ut ante dictum est, fuerant, ut adloquio leni pellerent hostes ad dedendam urbem. XXV. Tenebant Achradinae portas murosque maxime transfugae, quibus nulla erat per condiciones veniae spes: ei nec adire muros nec adloqui quemquam passi: itaque Marcellus, postquam id inceptum irritum fuit, ad Euryalum signa referri iussit. tumulus est in extrema parte urbis versus a mari viaeque imminens ferenti in agros mediterraneaque insulae, percommode situs ad commeatus excipiendos: praerat huic arci Philodemus Argius ab Epicyde impositus: ad quem missus a Marcello Sosis unus ex interfectoribus tyranni cum longo sermone habito dilatus per frustrationem esset, rettulit Marcello tempus eum ad deliberandum sumpsisse. cum is diem de die differret, dum Hippocrates atque Himilco admoverent castra legiones, haud dubius, si in arcem accepisset, eos delere Romanum exercitum inclusum muris posse, Marcellus ut Euryalum neque tradi neque capi vidit posse, inter Neapolim et Tycham — nomina ea partium urbis et instar urbium sunt — posuit castra, timens ne, si frequentia intrasset loca, contineri ab discursu miles avidus praedae non possit. legati eo ab Tycha et Nea-

poli cum infulis et velamentis venerunt precantes, ut a caedibus et ab incendiis parceretur. de quorum precibus quam postulatis magis consilio habito Marcellus ex omnium sententia edixit militibus, ne quis liberum corpus violaret, cetera praedae futura. castraque tectis parietum pro muro saepta: portis regione platearum patentibus stationes praesidiaque disposuit, ne quis in discursu militum impetus in castra fieri posset. inde signo dato milites discurrerunt, refractisque foribus cum omnia terrore ac tumultu streperent, a caedibus tamen temperatum est: rapinis nullus ante modus fuit quam omnia diuturna felicitate cumulata bona egessere. inter haec et Philodemus, cum spes auxilii nulla esset, fide accepta ut inviolatus ad Epicyden rediret, deducto praesidio tradidit tumulum Romanis. aversis omnibus ad tumultum ex parte captae urbis Bomilcar noctem eam nactus, qua propter vim tempestatis stare ad ancoram in salo Romana classis non posset, cum triginta quinque navibus ex portu Syracusano profectus libero mari vela in altum dedit quinque et quinquaginta navibus Epicydae et Syracusanis relictis: edoctisque Carthaginiensibus, in quanto res Syracusana discrimine esset, cum centum navibus post paucos dies redit, multis, ut fama est, donis ex Hieronis gaza ab Epicyde donatus.

XXVI. Marcellus Euryalo recepto praesidioque addito una cura liber erat, ne qua ab tergo vis hostium in arcem accepta inclusos impeditosque moenibus suos turbaret. Achradinam inde trinis castris per idonea dispositis loca, spe ad inopiam omnium rerum inclusos redacturum, circumsedit. cum per aliquot dies quietae stationes utrimque fuissent, repente adventus Hippocratis et Himilconis ut ultro undique oppugnarentur Romani fecit. nam et Hippocrates castris ad magnum portum communitis signoque his dato, qui Achradinam tenebant, castra vetera Romanorum adortus est, quibus Crispinus praerat, et Epicydes eruptionem in stationes Marcelli fecit, et classis Punica litori quod inter urbem et castra Romana erat adpulsa est, ne quid praesidii Crispino submitti a Marcello posset. tumultum tamen maiorem hostes praebuerunt quam certamen: nam et Crispinus Hippocraten non reppulit tantum munimentis sed insecutus etiam est trepide fugientem, et Epicyden Marcellus in urbem compulit: satisque iam etiam in posterum videbatur provisum, ne quid ab repentinis eorum excursionibus periculi foret. accessit et ab pestilentia commune malum, quod facile utrorumque animos averteret a belli consiliis: nam tempore autumni et locis natura gravibus — multo tamen magis extra urbem quam in urbe — intoleranda vis aestus per utraque castra omnium ferme corpora movit. ac primo temporis ac loci vitio et aegri erant et moriebantur, post ea curatio ipsa et contactus aegrorum vulgabat morbos, ut aut neglecti desertique qui incidissent morerentur aut insidentes curantesque eadem vi morbi repletos secum traherent, quotidianaque funera et mors ob oculos esset et undique dies noctesque ploratus audirentur. postremo ita adsuetudine mali efferave-

rant animos, ut non modo lacrimis iustoque comploratu prosequerentur mortuos sed ne efferrent quidem aut sepelirent, iacerentque strata exanima corpora in conspectu similem mortem exspectantium, mortuique aegros aegri validos cum metu tum tabe ac pestifero odore corporum conficerent: et ut ferro potius morerentur, quidam invadebant soli hostium stationes. multo tamen vis maior pestis Poenorum castra quam Romana — diu circumsedendo Syracusas caelo aquisque adsuerant magis — invasit: et ex hostium exercitu Siculi, ut primum videre ex gravitate loci vulgari morbos, in suas quisque propinquas urbes dilapsi sunt: et Carthaginienses, quibus nusquam receptus erat, cum ipsis ducibus Hippocrate atque Himilcone ad internecionem omnes perierunt. Marcellus, ut tanta vis ingruebat mali, traduxerat in urbem suos infirmaque corpora tecta et umbrae recreaverant: multi tamen ex Romano exercitu eadem peste absumpti sunt.

XXVII. Deleto terrestri Punico exercitu Siculi, qui Hippocratis milites fuerant, in haud magna oppida ceterum et situ et munimentis tuta — tria milia alterum ab Syracusis, alterum quindecim abest — eo et commeatus e civitatibus suis comportabant et auxilia accersebant. inter ea Bomilcar iterum cum classe profectus Carthaginem ita exposita fortuna sociorum, ut spem faceret non ipsis modo salutarem opem ferri posse sed Romanos quoque in capta quodam modo urbe capi, perpulit ut onerarias naves quam plurimas omni copia rerum onustas secum mitterent classemque suam augerent. igitur centum triginta navibus longis septingentis onerariis profectus a Carthagine satis prosperos ventos ad traiciendum in Siciliam habuit: sed iidem venti superare eum Pachynum prohibebant. Bomilcaris adventus fama primo dein praeter spem mora cum gaudium et metum in vicem Romanis Syracusanisque praebuisset, Epicydes metuens ne, si pergerent iidem qui tum tenebant ab ortu solis flare per dies plures venti, classis Punica Africam repeteret, tradita Achradina mercennariorum militum ducibus ad Bomilcarem navigat: classem in statione versa in Africam habentem atque timentem navale proelium, non tam quod impar viribus aut numero navium esset — quippe etiam plures habebat — quam quod venti aptiores Romanae quam suae classi flarent, perpulit tamen ut fortunam navalis certaminis experiri vellet. et Marcellus, cum et Siculum exercitum ex tota insula conciri videret et cum ingenti commeatu classem Punicam adventare, ne simul terra marique inclusus urbe hostium urgeretur, quamquam impar numero navium erat, prohibere aditu Syracusarum Bomilcarem constituit. duae classes infestae circa promontorium Pachynum stabant, ubi prima tranquillitas maris in altum evexisset, concursurae: itaque cadente iam Euro, qui per dies aliquot saevierat, prior Bomilcar movit, cuius prima classis petere altum visa est quo facilius superaret promontorium: ceterum postquam tendere ad se Romanas naves vidit — incertum, qua subita territus re — Bomilcar vela in altum dedit, missisque nuntiis Heracleam

Digitized by Google

cleam qui onerarias retro inde Africam repetere iuberent, ipse Siciliam praetervectus Tarentum petit. Epicydes a tanta repente destitutus spe, ne in obsidionem magna ex parte captae urbis rediret, Agrigentum navigat, exspectaturus magis eventum quam inde quicquam moturus.

XXVIII. Quae ubi in castra Siculorum sunt nuntiata, Epicyden Syracusis excessisse, a Carthaginiensibus relictam insulam et prope iterum traditam Romanis, legatos de condicionibus dedendae urbis, explorata prius per colloquia voluntate eorum qui obsidebantur, ad Marcellum mittunt. cum haud ferme discreparet quin, quae ubique regum fuissent, Romanorum essent, Siculis cetera cum libertate ac legibus suis servarentur, evocatis ad colloquium iis quibus ab Epicyde creditae res erant, missos se simul ad Marcellum simul ad eos ab exercitu Siculorum aiunt, ut una omnium, qui obsiderentur quique extra obsidionem fuissent, fortuna esset neve alteri proprie sibi paciscerentur quicquam. recepti deinde ab iis ut necessarios hospitesque adloquerentur, expositis quae pacta iam cum Marcello haberent, oblata spe salutis perpulere eos ut secum praefectos Epicydis Polyclitum et Philistionem et Epicyden — cui Sindon cognomen erat — adgrederentur. interfectis iis et multitudine ad contionem vocata, inopiam quaeque ipsi inter se fremere occulti soliti erant, conquesti, quamquam tot mala urgerent, negarunt fortunam accusandam esse, quod in ipsorum esset potestate, quam diu ea paterentur: Romanis causam oppugnandi Syracusas fuisse caritatem Syracusanorum non odium: nam ut occupatas res ab satellitibus Hannibalis deinde Hieronymi — Hippocrate atque Epicyde — audierint, tum bellum movisse et obsidere urbem coepisse, ut crudeles tyrannos eius non ut ipsam urbem expugnarent: Hippocrate vero interempto, Epicyde intercluso ab Syracusis et praefectis eius occisis, Carthaginiensibus omni possessione Siciliae terra marique pulsis — quam superesse causam Romanis, cur non perinde ac si Hiero ipse viveret, unicus Romanae amicitiae cultor, incolumes Syracusas esse velint? itaque nec urbi nec hominibus aliud periculum quam ab semet ipsis esse, si occasionem reconciliandi se Romanis praetermisissent: eam autem, qualis illo momento horae sit, nullam deinde fore, si simul libertas ab impotentibus tyrannis apparuisset.

XXIX. Omnium ingenti adsensu audita ea oratio est: praetores tamen prius creari quam legatos nominari placuit. ex ipsorum deinde praetorum numero missi oratores ad Marcellum, quorum princeps „neque primo“ inquit „Syracusani a vobis defecimus sed Hieronymus, nequaquam tam in vos impius quam in nos, nec post ea pacem tyranni caede compositam Syracusanus quisquam sed satellites regii Hippocrates atque Epicydes oppressis nobis hinc metu hinc fraude turbaverunt: nec quisquam dicere potest, aliquando nobis libertatis tempus fuisse quod pacis vobiscum non fuerit: nunc certe caede eorum, qui oppressas tenebant Syracusas, cum primum nostri arbitrii esse coepimus, extemplo venimus ad tradenda arma dedendos nos urbem moenia, nullam recusandam for-

tunam, quae iam imposita a vobis fuerit. gloriam captae nobilissimae pulcherrimaeque urbis Graecarum dei tibi dederunt, Marcelle: quidquid unquam terra marique memorandum gessimus, id tui triumphi titulo accedit. famaene credi velis, quanta urbs a te capta sit, quam posteris quoque eam spectaculo esse? quo quisquis terra quisque mari venerit, nunc nostra de Atheniensibus Carthaginiensibusque tropaea, nunc tua de nobis ostendat, incolumesque Syracusas familiae vestrae sub clientela nominis Marcellorum tutelaque habendas tradas. ne plus apud vos Hieronymi quam Hieronis memoria momenti faciat: diutius ille multo amicus fuit quam hic hostis, et illius benefacta etiam praesensistis, huius amentia ad perniciem tantum ipsius valuit". Omnia et impetrabilia et tuta erant apud Romanos: inter ipsos plus belli ac periculi erat. namque transfugae, tradi se Romanis rati, mercennariorum quoque militum auxilia in eundem compulere metum, arreptisque armis praetores primum obtruncant, inde ad caedem Syracusanorum discurrunt, quosque fors obtulit, irati interfecere atque omnia quae in prompta erant diripuerunt: tum, ne sine ducibus essent, sex praefectos creavere, ut terni Achradinae ac Naso praeessent. sedato tandem tumultu exsequentibus sciscitando, quae acta cum Romanis essent, dilucere id quod erat coepit, aliam suam ac perfugarum causam esse. XXX. in tempore legati a Marcello redierunt, falsa eos suspicione incitatos memorantes nec causam expetendae poenae eorum ullam Romanis esse. erat e tribus Achradinae praefectis Hispanus Moericus nomine: ad eum inter comites legatorum de industria unus ex Hispanorum auxiliaribus est missus, qui sine arbitris Moericum nanctus primum quo in statu reliquisset Hispaniam — et nuper inde venerat — exponit: omnia Romanis ibi obtineri armis: posse eum, si operae pretium faciat, principem popularium esse, seu militare cum Romanis seu in patriam reversi libeat: contra, si malle obsideri pergat — quam spem esse terra marique clauso? motus his Moericus, cum legatos ad Marcellum mitti placuisset, fratrem inter eos mittit, qui per eundem illum Hispanum secreto ab aliis ad Marcellum deductus, cum fidem accepisset composuissetque agendae ordinem rei, Achradinam redit. tum Moericus, ut ab suspicione proditionis averteret omnium animos, negat sibi placere legatos commeare ultro citroque, neque recipiendum quemquam neque mittendum et, quo intentius custodiae serventur, opportuna dividenda praefectis esse, ut suae quisque partis tutandae reus sit. omnes adsensi sunt partibus dividendis. ipsi regio evenit ab Arethusa fonte usque ad ostium magni portus: id ut scirent Romani fecit. itaque Marcellus nocte navem onerariam cum armatis remulco quadrirememis trahi ad Achradinam iussit exponique milites regione portae, quae prope fontem Arethusam est. hoc cum quarta vigilia factum esset expositosque milites porta, ut convenerat, recepisset Moericus, luce prima Marcellus omnibus copiis moenia Achradinae adgreditur ita, ut non eos solum, qui Achradinam tenebant, in se converteret, sed ab Naso etiam

agmina armatorum concurrerent relictis stationibus suis ad vim et impetum Romanorum arcendum. in hoc tumultu actuariae naves instructae iam ante circumvectaeque ad Nasum armatos exponunt, qui improviso adorti semiplenas stationes et adapertas fores portae, qua paulo ante excurrerant armati, haud magno certamine Nasum cepere desertam trepidatione et fuga custodum. neque ullis minus praesidii aut pertinaciae ad manendum quam in transfugis fuit, quia ne suis quidem satis credentes se medio certamine effugerunt. Marcellus, ut captam esse Nasum vidit et Achradinae regionem unam teneri Moericumque cum praesidio suis adiunctum, receptui cecinit ne regiae opes, quarum fama maior quam res erat, diriperentur.

XXXI. Suppresso impetu militum ut iis, qui in Achradina erant, transfugis spatium locusque fugae datus est, Syracusani tandem liberi metu portis Achradinae apertis oratores ad Marcellum mittunt, nihil petentes aliud quam incolumitatem sibi liberisque suis. Marcellus consilio advocato et adhibitis etiam Syracusanis, qui per seditiones pulsi ab domo intra praesidia Romana fuerant, respondit, non plura per annos quinquaginta benefacta Hieronis quam paucis his annis maleficia eorum qui Syracusas tenuerint erga populum Romanum esse: sed pleraque eorum quo debuerint recidisse, foederumque ruptorum ipsos ab se gravieres multo quam populus Romanus voluerit poenas exegisse: se quidem tertium annum circumsedere Syracusas, non ut populus Romanus servam civitatem haberet sed ne alienigenarum transfugarumque duces captam et oppressam tenerent. quid potuerint Syracusani facere, exemplo vel eos esse Syracusanorum, qui intra praesidia Romana fuerint, vel Hispanum ducem Moericum, qui praesidium tradiderit, vel ipsorum Syracusanorum postremo serum quidem sed forte consilium: sibi omnium laborum periculorumque circa moenia Syracusana terra marique tam diu exhaustorum neqnaquam tantum fructum esse quod capere Syracusas potuisset. inde quaestor cum praesidio ad Nasum et accipiendam pecuniam regiam custodiendamque missus: urbs diripienda militi data est custodibus divisis per domos eorum, qui intra praesidia Romana fuerunt. cum multa irae multa avaritiae foeda exempla ederentur, Archimedem memoriae proditum est in tanto tumultu, quantum captae urbis strepitus in discursu diripientium militum ciere poterat, intentum formis, quas in pulvere descripserat, ab ignaro milite quis esset interfectum: aegre id Marcellum tulisse sepulturaeque curam habitam et propinquis etiam inquisitis honori praesidioque nomen ac memoriam eius fuisse. hoc maxime modo Syracusae captae, in quibus praedae tantum fuit, quantum vix capta Carthagine tum fuisset, cum qua viribus aequis certabatur.

Paucis ante diebus quam Syracusae caperentur T. Otacilius cum quinqueremibus octoginta Uticam ab Lilybaeo transmisit, et, cum ante lucem portum intrasset, onerarias frumento onustas cepit, egressusque in terram depopulatus est aliquantum agri circa Uticam, praedamque omnis

generis retro ad naves egit: Lilybaeum tertio die quam inde profectus erat cum centum triginta onerariis navibus frumento praedaque onustis redit, idque frumentum extemplo Syracusas misit, quod ni tam in tempore subvenisset, victoribus victisque pariter perniciosior fames instabat.

XXXII. Eadem aestate in Hispania, cum biennio ferme nihil ad modum memorabile factum esset consiliisque magis quam armis bellum gereretur, Romani imperatores egressi hibernis copias coniunxerunt. ibi consilium advocatum omniumque in unum congruerunt sententiae, quando ad id locorum id modo actum esset ut Hasdrubalem tendentem in Italiam retinerent, tempus esse id iam agi ut bellum in Hispania finiretur: et satis ad id virium credebant accessisse viginti milia Celtiberorum ea hieme ad arma excita. hostium tres exercitus erant: Hasdrubal Gisgonis filius et Mago coniunctis castris quinque ferme dierum iter ab Romanis aberant: propior erat Hamilcaris filius Hasdrubal, veteranus in Hispania imperator: ad urbem nomine Antorgim exercitum habebat. eum volebant prius opprimi duces Romani, et spes erat satis superque ad id virium esse. illa restabat cura, ne fuso eo perculsi alter Hasdrubal et Mago in avios saltus montesque recipientes sese bellum extraherent: optimum igitur rati, divisis bifariam copiis totius simul Hispaniae amplecti bellum, ita inter se diviserunt ut P. Cornelius duas partes exercitus Romanorum sociorumque adversus Magonem duceret atque Hasdrubalem, Cn. Cornelius cum tertia parte veteris exercitus Celtiberis adiunctis cum Hasdrubale Barcino bellum gereret. una profecti ambo duces exercitusque Celtiberis praegredientibus ad urbem Antorgem in conspectum hostium dirimente amni ponunt castra. ibi Cn. Scipio cum quibus ante dictum est copiis substitit et P. Scipio profectus ad destinatam belli partem.

XXXIII. Hasdrubal, postquam animadvertit exiguum Romanum exercitum in castris et spem omnem in Celtiberorum auxiliis esse, peritus omnis barbaricae et praecipue omnium earum gentium, in quibus per tot annos militabat, perfidiae, facili linguae commercio, cum utraque castra plena Hispanorum essent, per occulta colloquia paciscitur magna mercede cum Celtiberorum principibus ut copias inde abducant. nec atrox visum facinus: non enim ut in Romanos verterent arma agebatur, et merces, quanta vel pro bello satis esset, dabatur ne bellum gererent, et cum quies ipsa tum reditus domum fructusque videndi suos suaque grata vulgo erant: itaque non ducibus facilius quam multitudini persuasum est: simul ne metus quidem ab Romanis erat, quippe tam paucis, si vi retinerent. id quidem cavendum semper Romanis ducibus erit exemplaque haec vere pro documentis habenda, ne ita externis credant auxiliis ut non plus sui roboris suarumque proprie virium in castris habeant. signis repente sublatis Celtiberi abeunt, nihil aliud quaerentibus causam obtestantibusque, ut manerent, Romanis respondentes quam domestico se avocari bello. Scipio, postquam socii nec precibus nec vi re-

tineri poterant, nec se aut parem sine illis hosti esse aut fratri rursus coniungi vidit posse nec ullum aliud salutare consilium in promptu esse, retro quantum posset cedere statuit, in id omni cura intentus necubi hosti aequo se committeret loco, qui transgressus flumen prope vestigiis abeuntium insistebat.

XXXIV. Per eosdem dies P. Scipionem par terror, periculum maius ab novo hoste urgebat. Masinissa erat iuvenis — eo tempore erat socius Carthaginiensium — quem deinde clarum potentemque Romana fecit amicitia: is tum cum equitatu Numidarum et advenienti P. Scipioni occurrit et deinde adsidue dies noctesque infestus aderat, ut non vagos tantum procul a castris lignatum pabulatumque progressos exciperet, sed ipsis obequitaret castris, invectusque in medias saepe stationes omnia ingenti tumultu turbaret. noctibus quoque saepe incursu repentino in portis valloque trepidatum est, nec aut locus aut tempus ullum vacuum a metu ac sollicitudine erat Romanis. compulsisque intra vallum adempto rerum omnium usu cum prope iusta obsidio esset, futuramque artiorem eam appareret si se Indebilis, quem cum septem milibus et quingentis Suessetanorum adventare fama erat, Poenis coniunxisset, dux cautus et providens Scipio victus necessitatibus temerarium capit consilium, ut nocte Indebili obviam iret et, quocumque occurrisset loco, proelium consereret. relicto igitur modico praesidio in castris praepositoque Tib. Fonteio legato, media nocte profectus cum obviis hostibus manus conseruit. agmina magis quam acies pugnabant, superior tamen ut in tumultuaria pugna Romanus erat: ceterum et equites Numidae repente, quos fefellisse se dux ratus erat, ab lateribus circumfusi magnum terrorem intulere. contracto adversus Numidas certamine novo tertius insuper advenit hostis, duces Poeni adsecuti ab tergo iam pugnantes: ancepsque proelium Romanos circumsteterat incertos, in quem potissimum hostem quamve in partem conferti eruptionem facerent. pugnanti hortantique imperatori et offerenti se, ubi plurimum laboris erat, latus dextrum lancea traicitur, cuneusque is hostium, qui in confertos circa ducem impetum fecerat, ut exanimem labentem ex equo Scipionem vidit, alacres gaudio cum clamore per totam aciem nuntiantes discurrunt, imperatorem Romanum cecidisse: ea pervagata passim vox, ut et hostes haud dubie pro victoribus et Romani pro victis essent, fecit. fuga confestim ex acie duce amisso fieri coepta est: ceterum ut ad erumpendum inter Numidas leviumque armorum alia auxilia haud difficilis erat, ita effugere tantum equitum aequantium equos velocitate peditum vix poterant, caesique prope plures in fuga quam in pugna sunt, nec superfuisset quisquam ni praecipiti iam ad vesperum die nox intervenisset.

XXXV. Haud seguiter inde duces Poeni fortuna usi confestim e proelio, vix necessaria quiete data militibus, ad Hasdrubalem Hamilcaris citatum agmen rapiunt, non dubia spe, cum iunxissent, debellari posse. quo ubi est ventum, inter exercitus ducesque victoria recenti laetos gra-

tulatio ingens facta, imperatore tanto cum omni exercitu deleto et alteram pro haud dubia parem victoriam exspectantes. ad Romanos non dum quidem fama tantae cladis pervenerat, sed maestum quoddam circumstantium erat et tacita divinatio, qualis iam praesagientibus animis imminentis mali esse solet. imperator ipse, praeterquam quod ab sociis se desertum, hostium tantum auctas copias sentiebat, coniectura etiam et ratione ad suspicionem acceptae cladis quam ad ullam bonam spem promior erat: quo nam modo enim Hasdrubalem ac Magonem nisi defunctos suo bello sine certamine adducere exercitum potuisse? quo modo autem non obstitisse aut ab tergo secutum fratrem, ut, si prohibere quo minus in unum coirent et duces et exercitus hostium non posset, ipse certe cum fratre coniungeret copias? his anxius curis id modo esse salutare in praesens credebat, cedere inde quantum posset, et inde una nocte ignaris hostibus et ob id quietis aliquantum emensus est iter. luce ut senserunt profectos hostes esse, praemissis Numidis quam poterant maxime citato agmine sequi coeperunt: ante noctem adsecuti Numidae nunc ab tergo nunc in latera incursantes. consistere coeperunt ac tutari agmen quantum possent: tamen tuto ut simul pugnarent procederentque Scipio hortabatur, priusquam pedestres copiae adsequerentur. XXXVI. ceterum nunc agendo nunc sustinendo agmen cum aliquam diu haud multum procederetur et nox iam instaret, revocat a proelio suos Scipio et collectos in tumulum quendam non quidem satis tutum — praesertim agmini perculso — sed editiorem tamen quam cetera circa erant subducit. ibi primo impedimentis et equitatu in medium receptis circumdati pedites haud difficulter impetus incursantium Numidarum arcebant, dein, postquam toto agmine tres imperatores cum tribus iustis exercitibus aderant, apparebat parum armis ad tuendum locum sine munimento valituros esse. circumspectare atque agitare dux coepit, si quo modo posset vallum circumicere: sed erat adeo nudus tumulus et asperi soli ut nec virgulta vallo caedendo nec terra cespiti faciendo aut ducendae fossae aliive ulli operi apta inveniri posset: nec natura quicquam satis arduum aut abscisum erat quod hosti aditum ascensumve difficilem praeberet, omnia fastigio leni subvexa. ut tamen aliquam imaginem valli obicerent, clitellas illigatas oneribus velut struentes ad altitudinem solitam circumdabant, cumulo sarcinarum omnis generis obiecto ubi ad moliendum clitellae defuerant. Punici exercitus postquam advenere, in tumulum quidem perfacile agmen erexere: munitionis facies novitate rei primo eos velut miraculo quodam tenuit, cum duces undique vociferantur, quid starent et non ludibrium illud vix feminis puerisve morandis satis validum distrahrent diriperentque? captum hostem teneri latentem post sarcinas. haec contemptim duces increpabant. ceterum neque transilire nec moliri onera obiecta nec caedere stipatas clitellas ipsisque obrutas sarcinis facile erat: tardatis diu cum amoliti obiecta onera armatis dedissent viam pluribusque idem partibus fieret, capta iam undique castra erant, pauci a multis

Digitized by Google

perculsique a victoribus passim caedebantur. magna pars tamen militum cum in propinquas refugisset silvas, in castra P. Scipionis, quibus Tib. Fonteius legatus praerat, perfugerunt. Cn. Scipionem alii in tumulo primo impetu hostium caesum tradunt, alii cum pauctis in propinquam castris turrim perfugisse: hanc igni circumdatam atque ita exustis foribus, quas nulla moliri potuerant vi, captam, omnesque intus cum ipso imperatore occisos. anno octavo postquam in Hispaniam venerat Cn. Scipio, undetricesimo die post fratris mortem est interfectus. luctus ex morte eorum non Romae maior quam qui per totam Hispaniam fuit: quin apud cives partem doloris et exercitus amissi et alienata provincia et publica trahebat clades: Hispaniae ipsos lugebant desiderabantque duces, Cnaeum magis, quo diutius praefuerat iis priorque et favorem occupaverat et specimen iustitiae temperantiaeque Romanae primus dederat.

XXXVII. Cum deleti exercitus amissaeque Hispaniae viderentur, vir unus res perditas restituit. erat in exercitu L. Marcius Septimii filius, eques Romanus, impiger iuvenis animique et ingenii aliquanto quam pro fortuna in qua erat natus maioris: ad summam indolem accesserat Cn. Scipionis disciplina, sub qua per tot annos omnes militiae artes edoctus fuerat. et ex fuga collectis militibus et quibusdam de praesidiis dedactis haud contemnendum exercitum fecerat iunxeratque cum Tib. Fonteio P. Scipionis legato: sed tantum praestitit eques Romanus auctoritate inter milites atque honore, ut castris citra Hiberum communitis, cum ducem exercitus comitiis militaribus creari placuisset, subeuntes alii aliis in custodiam valli stationesque donec per omnes suffragium iret, ad L. Marcium cuncti summam imperii detulerint. omne inde tempus — exiguum id fuit — muniendis castris convehendisque commeatibus consumpsit, et omnia imperia milites cum impigre tum haudquaquam abiecto animo exsequebantur: ceterum postquam Hasdrubalem Gisgonis venientem ad reliquias belli delendas transisse Hiberum et adpropinquare adlatum est, signumque pugnae propositum ab novo duce milites viderunt, recordati, quos paulo ante imperatores habuissent quibusque et ducibus et copiis freti prodire in pugnam soliti essent, flere omnes repente et offensare capita, et alii manus ad caelum tendere deos incusantes, alii strati humi suum quisque nominatim ducem implorare. neque sedari lamentatio poterat excitantibus centurionibus manipulares et ipso mulcente et increpante Marcio, quod in muliebres et inutiles se proiecissent fletus potius quam ad tutandos semet ipsos et rem publicam secum acuerent animos, et ne inultos imperatores suos iacere sinerent, cum subito clamor tubarumque sonus — iam enim prope vallum hostes erant — exauditur. inde verso repente in iram luctu discurrunt ad arma, ac velut accensi rabie discurrunt ad portas et in hostem negligenter atque incomposite venientem incurrunt. extemplo improvisa res pavorem incutit Poenis, mirabundique, unde tot hostes subito exorti prope deleto exercitu forent, unde tanta audacia tanta fiducia sui victis ac fugatis, quis

imperator duobus Scipionibus caesis exstitisset, quis castris praecesset, quis signum dedisset pugnae — ad haec tot tam nec opinata primo omnium incerti stupentesque referunt pedem, dein valida impressione pulsi terga vertunt: et aut fugientium caedes foeda fuisset aut temerarius periculosusque sequentium impetus, ni Marcius propere receptui dedisset signum, obsistensque ad prima signa et quosdam ipse retinens concitatam repressisset aciem. inde in castra avidos adhuc caedisque et sanguinis reduxit. Carthaginienses trepide primo ab hostium vallo acti postquam neminem insequi viderunt, metu substitisse rati, contemptim rursus et sedato gradu in castra abeunt.

Par negligentia in castris custodiendis fuit: nam etsi propinquus hostis erat, tamen reliquias eum esse duorum exercituum ante paucos dies deletorum succurrebat. ob hoc cum omnia neglecta apud hostes essent, exploratis iis Marcius ad consilium prima specie temerarium magis quam audax animum adiecit, ut ultro castra hostium oppugnaret, facilius esse ratus unius Hasdrubalis expugnari castra quam, si se rursus tres exercitus ac tres duces iunxissent, sua defendi: simul aut, si successisset coeptis, recepturum se adflictas res, aut, si pulsus esset, tamen ultro inferendo arma contemptum sui dempturum. XXXVIII. ne tamen subita res et nocturnus terror etiam non suae fortunae consilium perturbaret, adloquendos adhortandosque sibi milites ratus contione advocata ita disseruit: „vel mea erga imperatores nostros vivos mortuosque pietas, vel praesens omnium nostrum, milites, fortuna fidem cuivis facere potest, mihi hoc imperium ut amplum iudicio vestro ita re ipsa grave ac sollicitum esse. quo enim tempore, nisi metus maerorem obstupefaceret, vix ita compos mei essem ut aliqua solatia invenire aegro animo possem, cogor vestram omnium vicem, quod difficillimum in luctu est, unus consulere: et ne tum quidem, ubi, quo nam modo has reliquias duorum exercituum patriae conservare possem, cogitandum est, avertere animum ab adsiduo maerore libet: praesto est enim acerba memoria, et Scipiones me ambo dies noctesque curis insomniisque agitant et excitant saepe somno, neu se, neu invictos per octo annos in his terris milites suos, commilitones vestros, neu rem publicam patiar inultam, et suam disciplinam suaque instituta sequi iubent et, ut imperiis vivorum nemo obedientior me uno fuerit, ita post mortem suam, quod in quaque re facturos illos fuisse maxime censeam, id optimum ducere. vos quoque velim, milites, non lamentis lacrimisque tamquam exstinctos prosequi — vivunt vigentque fama rerum gestarum — sed quotienscumque occurret memoria illorum, velut si adhortantes signumque dantes videatis eos, ita proelia inire. nec alia profecto species hesterno die oblata oculis animisque vestris memorabile illud edidit proelium, quo documentum dedistis hostibus non cum Scipionibus exstinctum esse nomen Romanum, et, cuius populi vis atque virtus non obruta sit Cannensi clade, ex omni profecto saevitia fortunae emersuram esse. nunc quia tantum ausi estis

Digitized by Google

sponte vestra, experiri libet, quantum audeatis duce vestro auctore. non enim hesterno die, cum signum receptui dedi sequentibus effuse vobis turbatum hostem, frangere audaciam vestram sed differre in maiorem gloriam atque opportunitatem volui, ut post modo praeparati incautos armati inermes atque etiam sopitos per occasionem adgredi possetis. nec huius occasionis spem, milites, forte temere sed ex re ipsa conceptam habeo. a vobis quoque profecto si quis quaerat, quo nam modo pauci a multis victi a victoribus castra tutati sitis, nihil aliud respondeatis quam id ipsum timentes vos omnia et operibus firmata habuisse et ipsos paratos instructosque fuisse. et ita se res habet: ad id, quod ne timeatur fortuna facit, minime tuti sunt homines, quia quod neglexeris incautum atque apertum habeas. nihil omnium nunc minus metuunt hostes quam ne obsessi modo ipsi atque oppugnati castra sua ultro oppugnemus. audeamus, quod credi non potest ausuros nos. eo ipso, quod difficillimum videtur, facilius erit. tertia vigilia noctis silenti agmine ducam vos: exploratum habeo, non vigiliarum ordinem non stationes iustas esse: clamor in portis auditus et primus impetus castra ceperit. tum inter torpidos somno paventesque ad nec opinatum tumultum et inermes in cubilibus suis oppressos illa caedes edatur, a qua vos hesterno die revocatos aegre ferebatis. scio audax videri consilium, sed in rebus asperis et tenui spe fortissima quaeque consilia tutissima sunt, quia, si in occasionis momento, cuius praetervolat opportunitas, cunctatus paulum fueris, neqniquam mox omissam quaeras. unus exercitus in propinquo est, duo haud procul absunt: nunc adgredientibus spes aliqua est: et iam temptastis vestras atque illorum vires. si diem proferimus et hesternae eruptionis fama contemni desierimus, periculum est ne omnes duces omnes copiae conveniant. tres deinde duces tres exercitus sustinebimus hostium, quos Cn. Scipio incolumi exercitu non sustinuit? ut dividendo copias periere duces nostri, ita separatim ac divisi opprimi possunt hostes: alia belli gerendi via nulla est. proinde nihil praeter noctis proximae opportunitatem exspectemus: ite deis bene iuvantibus, corpora curate, ut integri vigentesque eodem animo in castra hostium irrumpatis, quo vestra tutati estis". Laeti et audire ab novo duce novum consilium, et, quo audacius erat, magis placebat. reliquum diei expediendis armis et curatione corporum consumptum, et maior pars noctis quieti data est. quarta vigilia movere. XXXIX. erant ultra proxima castra sex milium intervallo distantes aliae copiae Poenorum: valles cava intererat condensa arboribus: in huius silvae medio ferme spatio cohors Romana arte Punica abditur et equites. ita medio itinere intercepto ceterae copiae silenti agmine ad proximos hostes ductae, et, cum statio nulla pro portis neque in vallo custodiae essent, velut in sua castra nullo usquam obsistente penetravere. inde signa canunt et tollitur clamor: pars semisomnos hostes caedunt, pars ignes casis stramento arido tectis iniciunt, pars portas occupant ut fugam intercludant. hostes simul ignis clamor caedes velut

alienatos sensibus nec audire nec providere quicquam sinunt: incidunt inermes inter catervas armatorum: alii ruunt ad portas, alii obsaeptis itineribus super vallum saliunt: et ut quisque evaserat, protinus ad castra altera fugiunt, ubi ab cohorte et equitibus ex occulto procurrentibus circumventi caesique ad unum omnes sunt: quamquam, etiam si quis ex ea caede effugisset, adeo raptim a captis propioribus castris in altera transcursum castra ab Romanis est, ut praevenire nuntius cladis non posset. ibi vero, quo longius ab hostes aberant et quia sub lucem pabulatum lignatumque et praedatum quidam dilapsi fuerant, neglecta magis omnia ac soluta invenire, arma tantum in stationibus posita, milites inermes aut humi sedentes, accubantesque aut obambulantes ante vallum portasque: cum his tam securis solutisque Romani calentes adhuc ab recenti pugna ferocesque victoria proelium ineunt. itaque nequaquam resisti in portis potuit: intra portas concursu ex totis castris ad primum clamorem et tumultum facto atrox proelium oritur: diuque tenuissent, ni cruenta scuta Romanorum visa indicium alterius cladis Poenis atque inde pavorem iniecissent: hic terror in fugam avertit omnes, effusique qua iter est, nisi quos caedes oppressit, exuuntur castris. ita nocte ac die bina castra hostium expugnata ducta L. Marcii. ad triginta septem milia hostium caesa auctor est Claudius, qui annales Acilianos ex Graeco in Latinum sermonem vertit, captos ad mille octingentos triginta, praedam ingentem paratam: in ea fuisse clipeum argenteum pondo centum triginta septem cum imagine Barcini Hasdrubalis. Valerius Antias una castra Magonis capta tradidit, septem milia caesa hostium: altero proelio eruptione pugnatum cum Hasdrubale, decem milia occisa, quattuor milia trecentos triginta captos. Piso quinque milia hominum, cum Mago cedentes nostros effuse sequeretur, caesa ex insidiis scribit. apud omnes magnum nomen Marcii ducis est: et verae gloriae eius etiam miracula addunt, flammam ei contionanti fusam e capite sine ipsius sensu cum magno pavore circumstantium militum: monumentumque victoriae eius de Poenis usque ad incensum Capitolium fuisse in templo clipeum Marcium appellatum cum imagine Hasdrubalis. Quietae deinde aliquam diu in Hispania res fuere, utrisque post tantas in vicem acceptas illatasque clades cunctantibus periculum summae rerum facere.

XL. Dum haec in Hispania geruntur, Marcellus captis Syracusis, cum cetera in Sicilia tanta fide atque integritate composuisset ut non modo suam gloriam sed etiam maiestatem populi Romani augeret, ornamenta — signa urbis tabulasque — quibus abundabant Syracusae, Romam devexit, hostium quidem illa spolia et parta belli iure, ceterum inde primum initium mirandi Graecarum artium opera licentiaeque huic sacra profanaque omnia vulgo spoliandi factum est, quae postremo in Romanos deos, templum id ipsum primum, quod a Marcello eximie ornatum est, vertit: visebantur enim ab externis ad portam Capenam dedicata a M. Marcello templa propter excellentia eius generis ornamenta,

quorum perexigua pars comparet. Legationes omnium ferme civitatium Siciliae ad eum conveniebant. dispar ut causa earum, ita condicio erat: qui ante captas Syracusas aut non desciverant aut redierant in amicitiam, ut socii fideles accepti cultique: quos metus post captas Syracusas dediderat, ut victi a victore leges acceperunt. Erant tamen haud parvae reliquiae belli circa Agrigentum Romanis, Epicydes et Hanno duces reliqui prioris belli et tertius novus ab Hannibale in locum Hippocratis missus, Libyphoenicum generis Hippacri natus — Muttinen populares vocabant — vir impiger et sub Hannibale magistro omnes belli artes edoctus. huic ab Epicyde et Hannone Numidae dati auxiliares, cum quibus ita pervagatus est hostium agros, ita socios ad retinendos in fide animos eorum ferendoque in tempore cuique auxilium adit, ut brevi tempore totam Siciliam impleret nominis sui nec spes alia maior apud faventes rebus Carthaginiensium esset. itaque inclusi ad tempus moenibus Agrigenti dux Poenus Syracusanusque non consilio Muttinis quam fiducia magis ausi egredi extra muros ad Himeram amnem posuerunt castra. quod ubi perlatum ad Marcellum est, extemplo copias movit et ab hoste quattuor ferme milium intervallo consedit, quid agerent pararentve, exspectaturus. sed nullum neque locum neque tempus cunctationi consiliove dedit Muttines transgressus amnem ac stationibus hostium cum ingenti terrore ac tumultu invectus: postero die prope iusto proelio compulit hostes intra munimenta. inde revocatus seditione Numidarum in castris facta, cum trecenti ferme eorum Heracleam Minoam concessissent, ad mitigandos revocandosque eos profectus magno opere monuisse duces dicitur, ne absente se cum hoste manus consererent. id ambo aegre passi duces, magis Hanno, iam ante anxius gloria eius: Muttinem sibi modum facere, degenerem Afrum imperatori Carthaginiensi misso ab senatu populoque! is perpulit cunctantem Epicyden, ut transgressi flumen in aciem exirent: nam si Muttinem opperirentur et secunda pugnae fortuna evenisset, haud dubie Muttinis gloriam fore. XLI. enim vero indignum ratus Marcellus se, qui Hannibalem subnixum victoria Cannensi ab Nola reppulisset, iis terra marique victis ab se hostibus cedere, arma propere capere milites et efferri signa iubet. instruente exercitum decem effusis equis advolant ex hostium acie Numidae nuntiantes, populares suos, primum ea seditione motos, qua trecenti ex numero suo concesserint Heracleam, dein quod praefectum suum ab obtrectantibus ducibus gloriae eius sub ipsam certaminis diem ablegatum videant, quieturos in pugna. gens fallax promissi fidem praestitit: itaque et Romanis crevit animus nuntio celeri per ordines misso, destitutum ab equite hostem esse, quem maxime timuerant: et territi hostes, praeterquam quod maxima parte virium suarum non iuvabantur, timore etiam incusso ne ab suo et ipsi equite oppugnarentur. itaque haud magni certaminis fuit, primus clamor atque impetus rem decrevit. Numidae cum in concursu quieti stetissent in cornibus, ut terga dantes suos viderunt, fugae tantum parumper co-

mites facti, postquam omnes Agrigentum trepide agmine petentes viderunt, ipsi metu obsidionis passim in civitates proximas dilapsi. multa milia hominum caesa captaque: et octo elephanti. haec ultima in Sicilia Marcelli pugna fuit. victor inde Syracusas rediit.

Iam ferme in exitu annus erat: itaque senatus Romae decrevit, ut P. Cornelius praetor litteras Capuam ad consules mitteret, dum Hannibal procul abesset nec ulla magni discriminis res ad Capuam gereretur, alter eorum, si ita videretur, ad magistratus subrogandos Romam veniret. litteris acceptis inter se consules compararunt ut Claudius comitia perficeret, Fulvius ad Capuam maneret. consules Claudius creavit Cn. Fulvium Centumalum et P. Sulpicium Servii filium Galbam, qui nullum antea curulem magistratum gessisset: praetores deinde creati L. Cornelius Lentulus M. Cornelius Cethegus C. Sulpicius C. Calpurnius Piso: Pisoni iuris dictio urbana, Sulpicio Sicilia, Cethego Apulia, Lentulo Sardinia evenit. consulibus prorogatum in annum imperium est.

Digitized by Google

ARGUMENTA
LIBRORUM LIVIANORUM.

XXI.

In Italiam belli Punici secundi ortus narratur, et Hannibalis Poenorum ducis contra foedus per Hiberum flumen transitus, a quo Saguntum sociorum populi Romani civitas obsessa octavo mense capta est. de quibus iniuriis missi legati ad Carthaginienses qui quererentur: cum satisfacere nollent, bellum iis indictum est. Hannibal superato Pyrenaeo saltu per Gallias fusis Volcis, qui obsistere conati erant, ad Alpes venit, et laborioso per eas transitu, cum montanos quoque Gallos obvios aliquot proeliis reppulisset, descendit in Italiam et ad Ticinum flumen Romanos equestri proelio fudit, in quo vulneratum P. Cornelium Scipionem protexit filius, qui Africani post ea nomen accepit. iterumque exercitu Romano ad flumen Trebiam fuso Hannibal Apenninum quoque per magnam militum vexationem propter vim frigoris et tempestatum transiit. Cn. Cornelius Scipio in Hispania contra Poenos prospere pugnavit duce hostium Hannone capto.

XXII.

Hannibal per continuas vigilias in paludibus oculo amisso venit in Etruriam: per quas paludes quadriduo et tribus noctibus sine ulla requie iter fecit. C. Flaminius consul, vir temerarius, contra auspicia profectus, signis militaribus effossis quae tolli non poterant, et ab equo quem conscenderat per caput devolutus, insidiis ab Hannibale circumventus ad Trasumennum lacum cum exercitu caesus est. sex milia, quae eruperant, fide a Maharbale data perfidia Hannibalis vincta sunt. cum ad nuntium cladis Romae luctus esset, duae matres ex insperato receptis filiis gaudio mortuae sunt. ob hanc cladem ex Sibyllinis libris ver sacrum votum. cum deinde Q. Fabius Maximus dictator adversus Hannibalem missus nollet acie cum eo confligere, ne contra ferocem tot victoriis hostem territum adversis proeliis militem pugnae committeret, et opponendo se tantum conatus Hannibalis impediret, M. Minucius magi-

Digitized by Google

ster equitum, ferox et temerarius, criminando dictatorem tamquam segnem et timidum effecit, ut populi iussu aequaretur ei cum dictatore imperium: divisoque exercitu cum iniquo loco conflixisset et in magno discrimine legiones eius essent, superveniente cum exercitu Fabio Maximo discrimine liberatus est. quo beneficio victus castra cum eo coniunxit et patrem eum salutavit, idemque facere milites iussit. Hannibal vastata Campania inter Casilinum oppidum et Calliculam montem a Fabio clausus sarmentis ad cornua boum adligatis et incensis praesidium Romanorum, quod Calliculam insidebat, fugavit et sic transgressus est saltum. idemque Q. Fabii Maximi dictatoris, cum circumposita ureret, agro pepercit, ut illum tamquam proditorem suspectum faceret. Aemilio deinde Paulo et Terentio Varrone consulibus et ducibus cum magna clade adversus Hannibalem ad Cannas pugnatum est, caesaque eo proelio Romanorum quadraginta quinque milia cum Paulo consule et senatoribus octoginta et consularibus atque praetoriis et aediliciis triginta. post quam cladem cum a nobilibus adolescentibus propter desperationem consilium de relinquenda Italia iniretur, P. Cornelius Scipio tribunus militum, qui Africanus post ea nominatus est, stricto super capita deliberantium ferro iuravit pro hoste eum se habiturum qui in verba sua non iurasset, effecitque ut omnes non relictum iri ab se Italiam iure iurando adstringerentur. praeter ea trepidationem urbis et luctum et res in Hispania meliori eventu gestas continet. Opimia et Floronia Vestales virgines incesti damnatae sunt. propter paucitatem militum servorum octo milia armata sunt: captivi, cum potestas esset redimendi, redempti non sunt. Varroni obviam itum et gratiae actae, quod de re publica non desperasset.

XXIII.

Campani ad Hannibalem defecerunt. nuntius Cannensis victoriae Mago Carthaginem missus annulos aureos corporibus occisorum Romanorum detractos in vestibulo curiae effudit, quos excessisse modii mensuram traditur. post quem nuntium Hanno, vir ex Poenis nobilibus, suadebat senatui Carthaginiensium ut pacem a populo Romano peterent, nec tenuit obstrepente Barcina factione. Claudius Marcellus praetor ad Nolam eruptione adversus Hannibalem ex oppido facta prospere pugnavit. Casilinum a Poenis obsessum ita fame vexatum est, ut lora et pelles scutis detractas item mures inclusi essent: nucibus per Vulturnum amnem a Romanis missis vixerunt. senatus ex equestri ordine hominibus centum nonaginta septem suppletus est. L. Postumius praetor a Gallis cum exercitu caesus est. Cn. et P. Scipiones in Hispania Hasdrubalem vicerunt et Hispaniam suam fecerunt. reliquiae Cannensis exercitus in Siciliam relegatae sunt, ne decederent inde nisi finito bello. inter Philippum Macedoniae regem et Hannibalem societas iuncta est. Sem-

proniue Gracchus consul Campanos cecidit. Claudius Marcellus praetor Hannibalis exercitum ad Nolam proelio fudit et vicit, primusque tot cladibus fessis Romanis meliorem spem belli dedit. praeter ea in Sardinia feliciter a T. Manlio praetore adversus Poenos Sardosque res gestas continet: a quo Hasdrubal dux et Mago et Hanno capti. exercitus Hannibalis per hiberna Capuae ita luxuriatus est, ut corporis animique viribus enervaretur.

XXIV.

Hieronymus Syracusanorum rex, cuius avus Hiero amicus populi Romani fuerat, ad Carthaginienses defecit, et propter crudelitatem superbiamque a suis interfectus est. Tib. Sempronius Gracchus proconsul prospere adversus Poenos et Hannonem ducem ad Beneventum pugnavit servorum maxime opera, quos liberos esse iussit. Claudius Marcellus consul in Sicilia, quae prope tota ad Poenos defecerat, Syracusas obsedit. Philippo Macedonum regi bellum indictum est, qui ad Apolloniam nocturno proelio oppressus fugatusque in Macedoniam cum prope inermi exercitu perfugit: ad id bellum gerendum Valerius praetor missus est. res praeter ea in Hispania a P. et Cn. Scipionibus adversus Carthaginienses gestas continet. Syphax rex Numidiae in amicitiam ascitus, et a Masinissa rege Maesuliorum pro Carthaginiensibus pugnante victus in Maurusios cum magna manu transiit contra Gades, ubi angusto freto Africa et Hispania dirimuntur. Celtiberi quoque in amicitiam recepti sunt, quorum auxiliis ascitis tunc primum mercennarium militem Romana castra habuerunt.

XXV.

Cornelius Scipio, post ea Africanus, ante annos aedilis factus. Hannibal urbem Tarentum praeter arcem, in quam praesidium Romanorum fugerat, per Tarentinos iuvenes, qui se noctu venatum ire simularant, cepit. ludi Apollinares ex Marcii carminibus, quibus Cannensis clades praedicta fuerat, instituti sunt. a Q. Fulvio et Ap. Claudio consulibus adversus Hannonem Poenorum ducem prospere pugnatum est. Tib. Sempronius Gracchus proconsul ab hospite suo Lucano in insidias deductus a Magone interfectus est. Centenius Penula, qui centurio militaverat, cum petivisset a senatu ut sibi exercitus daretur, pollicitusque esset, si hoc impetrasset, de Hannibale victoriam, octo milibus acceptis militum dux factus conflixit acie cum Hannibale et cum exercitu caesus est. Cn. Fulvius praetor male adversus Hannibalem pugnavit, in quo proelio hominum sedecim milia ceciderunt, ipse cum equitibus ducentis effugit. Capua obsessa est a Q. Fulvio et Ap. Claudio consulibus. Claudius Marcellus Syracusas expugnavit anno tertio et ingentem se virum gessit: et in eo tumultu urbis captae Archimedes intentus formis, quas in pulvere

descripserat, interfectus est. P. et Cn. Scipiones in Hispania tot rerum feliciter gestarum tristem exitum tulerunt, prope cum totis exercitibus caesi anno octavo quam in Hispaniam ierant: amissaque eius provinciae possessio foret, nisi L. Marcii equitis Romani virtute et industria contractis exercituum reliquiis, eiusdem hortatu bina castra hostium expugnata essent: ad triginta septem milia caesa, ad mille octingenti triginta capti, praeda ingens parta: dux Marcius appellatus est.

— Adnotationem criticam huius tertiae partis cum quarta coniunctam voluimus, ut ea, quae de difficilioribus quibusdam locis tertiae decadis Livianae paulo uberius dicenda essent, uno loco inspici possent.

A.

ERRATA.

PARS I.

Pag. 207. vers. 44. scribe *iu*dicatum.
- 210. - 14. - *h*aec.

PARS III.

Pag. 50. vers. 44. scribe *a*grum.
- 121. - 43. - sui *cuiusque* generis.
- 153. - 12. - Maesulii.

TYPIS TROWITZSCHII ET FILII.

Digitized by Google

TITI LIVI

RERUM ROMANARUM

AB URBE CONDITA

LIBRI

EX EMENDATIONE

CAR. FRID. SIGISM. ALSCHEFSKI.

PARS IV.

BEROLINI.
SUMPTIBUS FERDINANDI DÜMMLERI.
1844.

Digitized by Google

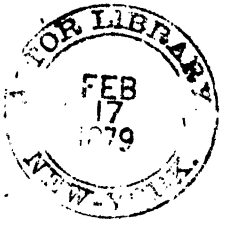

Digitized by Google

TITI LIVI

RERUM ROMANARUM

AB URBE CONDITA

LIBRI.

DECADIS TERTIAE

PARS ALTERA.

Digitized by Google

Digitized by Google

TITI LIVI
AB URBE CONDITA
LIBER XXVI.

I. Cn. Fulvius Centumalus P. Sulpicius Galba consules cum idibus Martiis magistratum inissent, senatu in Capitolium vocato de re publica de administratione belli de provinciis exercitibusque patres consuluerunt. Q. Fulvio Ap. Claudio, prioris anni consulibus, prorogatum imperium est atque exercitus, quos habebant, decreti, adiectumque ne a Capua, quam obsidebant, abscederent prius quam expugnassent. ea tum cura maxime intentos habebat Romanos, non ab ira tantum, quae in nullam umquam civitatem iustior fuit, quam quod urbs tam nobilis ac potens, sic ut defectione sua traxerat aliquot populos, ita recepta inclinatura rursus animos videbatur ad veteris imperii respectum. et praetoribus prioris anni, M. Iunio in Etruria P. Sempronio in Gallia, cum binis legionibus, quas habuerant, prorogatum est imperium. prorogatum et M. Marcello, ut pro consule in Sicilia reliqua belli perficeret eo exercitu quem haberet: si supplemento opus esset, suppleret de legionibus, quibus P. Cornelius praetor in Sicilia praesset, dum ne quem militem legeret ex eo numero, quibus senatus missionem reditumque in patriam negasset ante belli finem. C. Sulpicio, cui Sicilia evenerat, duae legiones, quas P. Cornelius habuisset, decretae et supplementum de exercitu Cn. Fulvii, qui priore anno in Apulia foede caesus fugatusque erat. huic generi militum senatus eundem quem Cannensibus finem statuerat militiae: additum etiam utrorumque ignominiae est, ne in oppidis hibernarent neve hiberna propius ullam urbem decem milibus passuum aedificarent. L. Cornelio in Sardinia duae legiones datae, quibus Q. Mucius praefuerat: supplementum, si opus esset, consules scribere iussi. T. Otacilio et M. Valerio Siciliae Graeciaeque ora cum legionibus classibusque quibus praecerant decretae: quinquaginta Graecia cum legione una, centum Sicilia cum duabus legionibus habebant naves. tribus et viginti legionibus Romanis eo anno bellum terra marique est gestum.

Digitized by Google

II. Principio eius anni cum de litteris L. Marcii referretur, res gestae magnificae senatui visae: titulus honoris, quod imperio non populi iussu non ex auctoritate patrum dato "propraetor senatui„ scripserat, magnam partem hominum offendebat: rem mali exempli esse, imperatores legi ab exercitibus et sollemne auspiciatorum comitiorum in castra et provincias procul ab legibus magistratibusque ad militarem temeritatem transferri. et cum quidam referendum ad senatum censerent, melius visum differri eam consultationem, donec proficiscerentur equites, qui ab Marcio litteras adtulerant. rescribi de frumento et vestimentis exercitus placuit, eam utramque rem curae fore senatui: adscribi autem "propraetori L. Marcio„ non placuit, ne id ipsum, quod consultationi reliquerant, pro praeiudicato ferret. dimissis equitibus de nulla re prius consules rettulerunt omniumque in unum sententiae congruebant, agendum cum tribunis plebis esse, primo quoque tempore ad plebem ferrent, quem cum imperio mitti placeret in Hispaniam ad eum exercitum, cui Cn. Scipio imperator praefuisset. ea res cum tribunis acta promulgataque est.

Sed aliud certamen occupaverat animos. C. Sempronius Blaesus die dicta Cn. Fulvium ob exercitum in Apulia amissum in contionibus vexabat, multos imperatores temeritate atque inscitia exercitum in locum praecipitem perduxisse dictitans, neminem praeter Cn. Fulvium ante corrupisse omnibus vitiis legiones suas quam proderet. itaque vere dici posse prius eos perisse quam viderent hostem, nec ab Hannibale sed ab imperatore suo victos esse. neminem, cum suffragium ineat, satis cernere, cui imperium cui exercitum permittat. quid interfuisse inter Tib. Sempronium! cum ei servorum exercitus datus esset, brevi effecisse disciplina atque imperio, ut nemo eorum generis ac sanguinis sui memor in acie esset, praesidio sociis, hostibus terrori essent: Cumas Beneventum aliasque urbes eos velut e faucibus Hannibalis ereptas populo Romano restituisse. Cn. Fulvium Quiritium Romanorum exercitum, honeste genitos liberaliter educatos, servilibus vitiis imbuisse: ergo effecisse ut feroces et inquieti inter socios, ignavi et imbelles inter hostes essent, nec impetum modo Poenorum sed ne clamorem quidem sustinere possent. nec hercule mirum esse cessisse milites in acie, cum primus omnium imperator fugeret: magis mirari se, aliquos stantes cecidisse et non omnes comites Cn. Fulvii fuisse pavoris ac fugae. C. Flaminium L. Paulum L. Postumium Cn. ac P. Scipiones cadere in acie maluisse quam deserere circumventos exercitus; Cn. Fulvium prope unum nuntium deleti exercitus Romam redisse. facinus indignum esse, Cannensem exercitum, quod ex acie fugerit, in Siciliam deportatum ne prius inde dimittatur quam hostis ex Italia decesserit, et hoc idem in Cn. Fulvii legionibus nuper decretum: Cn. Fulvio fugam ex proelio ipsius temeritate commisso impunitam esse, et eum in ganea lustrisque, ubi iuventam egerit, senectutem acturum: milites, qui nihil aliud peccaverint quam quod imperatoris similes fuerint, relegatos prope in exsilium ignominiosam pati militiam.

Digitized by Google

adeo imparem libertatem Romae diti ac pauperi, honorato atque inhonorato esse. III. reus ab se culpam in milites transferebat: eos ferociter pugnam poscentes productos in aciem, non eo quo voluerint, quia serum diei fuerit, sed postero die et tempore et loco aequo instructos seu famam seu vim hostium non sustinuisse. cum effuse omnes fugerunt, se quoque turba ablatum ut Varronem Cannense pugna ut multos alios imperatores. qui autem solum se restantem prodesse rei publicae, nisi si mors sua remedio publicis cladibus futura esset, potuisse? non se inopia commeatus, non in loca iniqua incaute deductum, non agmine inexplorato euntem insidiis circumventum: vi aperta armis acie victum: nec suorum animos nec hostium in potestate habuisse: suum cuique ingenium audaciam aut pavorem facere. bis est accusatus pecuniaque anquisitum: tertio testibus datis cum, praeterquam quod omnibus probris onerabatur, iurati permulti dicerent fugae pavorisque initium a praetore ortum, ab eo desertos milites, cum haud vanum timorem ducis crederent, terga dedisse, tanta ira accensa est ut capite anquirendum contio subclamaret. de eo quoque novum certamen ortum: nam cum bis pecunia anquisisset, tertio capitis se anquirere diceret, tribuni plebis appellati collegae negarunt se in mora esse quo minus, quod ei more maiorum permissum esset, seu legibus seu moribus mallet, anquireret, quoad vel capitis vel pecuniae iudicasset privato: tum Sempronius perduellionis se iudicare Cn. Fulvio dixit diemque comitiis ab C. Calpurnio praetore urbis petit. inde alia spes ab reo temptata est, si adesse in iudicio Q. Fulvius frater posset, florens tum et fama rerum gestarum et propinqua spe Capuae potiundae. id cum per litteras miserabiliter pro fratris capite scriptas petisset Fulvius, negassentque patres e re publica esse abscedi a Capua, postquam dies comitiorum aderat, Cn. Fulvius exsulatum Tarquinios abiit. id ei iustum exsilium esse scivit plebs.

IV. Inter haec vis omnis belli versa in Capuam erat. obsidebatur tamen acrius quam oppugnabatur, nec aut famem tolerare servitia ac plebs poterant, aut mittere nuntios ad Hannibalem per custodias tam aptas. inventus est Numida, qui acceptis litteris, evasurum se professus, praestaret promissum. per media Romana castra nocte egressus spem accendit Campanis, dum aliquid virium superesset, ab omni parte eruptionem temptandi. ceterum in multis certaminibus equestria proelia ferme prospera faciebant, pedites superabantur. sed nequaquam tam laetum vincere quam triste vinci ulla parte erat ab obsesso et prope expugnato hoste: inita tandem ratio est ut, quod viribus deerat, arte aequaretur: ex omnibus legionibus electi sunt iuvenes maxime vigore ac levitate corporum veloces, eis parmae breviores quam equestres et septena iacula quaternos longa pedes data praefixa ferro, quale hastis velitaribus inest: eos singulos in equos suos accipientes equites adsuefecerunt et vehi post sese et desilire perniciter, ubi datum signum esset. postquam adsuetudine quotidiana satis intrepide fieri visum est, in campum, qui medius inter ca-

Digitized by Google

stra murumque erat, adversus instructos Campanorum equites processerunt: et, ubi ad coniectum teli ventum est, signo dato velites desiliunt: pedestris inde acies ex equitatu repente in hostium equites incurrit iaculaque cum impetu alia super alia emittunt. quibus plurimis in equos virosque passim coniectis permultos vulneraverunt, pavoris tamen plus ex re nova atque inopinata iniectum est, et in perculsum hostem equites invecti fugam stragemque eorum usque ad portas fecerunt. inde equitatu quoque superior Romana res fuit: institutum ut velites in legionibus essent. auctorem peditum equiti immiscendorum centurionem Q. Navium ferunt honorique id ei apud imperatorem fuisse.

V. Cum in hoc statu ad Capuam res essent, Hannibalem diversum Tarentinae arcis potiundae Capuaeque retinendae trahebant curae. vicit tamen respectus Capuae, in quam omnium sociorum hostiumque conversos videbat animos, documento futurae, qualemcumque eventum defectio ab Romanis habuisset. igitur magna parte impedimentorum relicta in Bruttiis et omni graviore armatu cum delectis peditum equitumque quam poterat aptissimis ad maturandum iter in Campaniam contendit. secuti tamen tam raptim euntem tres et triginta elephanti. in valle occulta post Tifata montem imminentem Capuae consedit. adveniens cum castellum Galatiam praesidio vi pulso cepisset, in circumsedentes Capuam se vertit. praemissis namque nuntiis Capuam, quo tempore castra Romana adgressurus esset, ut eodem et illi ad eruptionem parati portis omnibus sese effunderent, ingentem praebuit terrorem: nam alia parte ipse adortus est, alia Campani omnes — equites peditesque —, et cum iis Punicum praesidium, cui Bostar et Hanno praeerant, erupit. Romani ut in re trepida, ne ad unam concurrendo partem aliquid indefensi relinquerent, ita inter sese copias partiti sunt: Ap. Claudius Campanis, Fulvius Hannibali est oppositus: C. Nero propraetor cum equitibus sextae legionis via quae Suessulam fert, C. Fulvius Flaccus legatus cum sociali equitatu constitit e regione Vulturni amnis. proelium non solito modo clamore ac tumultu est coeptum, sed ad alium virorum equorum armorumque sonum disposita in muris Campanorum imbellis multitudo tantum cum aeris crepitu, qualis in defectu lunae silenti nocte cieri solet, edidit clamorem, ut averteret etiam pugnantium animos. Campanos facile a vallo Appius arcebat, maior vis ab altera parte Fulvium Hannibal et Poeni urgebant. legio ibi sexta loco cessit, qua pulsa cohors Hispanorum cum tribus elephantis usque ad vallum pervasit: ruperatque mediam aciem Romanorum et in ancipiti spe ac periculo erat, utrum in castra perrumperet an intercluderetur a suis. quem pavorem legionis periculumque castrorum Fulvius ubi vidit, Q. Navium prioresque alios centurionum hortatur ut cohortem hostium sub vallo pugnantem invadant: in summo discrimine rem verti: aut viam dandam iis esse et minore conatu, quam condensam aciem irrupissent, in castra irrupturos, aut conficiendos sub vallo esse: nec magni certaminis rem fore: paucos esse et ab

Digitized by Google

suis interclusos, et quae, dum paveat Romanus, interrupta acies videatur, eam, si se utrimque in hostem vertat, ancipiti pugna medios circumventuram. Navius ubi haec imperatoris dicta accepit, secundi hastati signum ademptum signifero in hostes infert, iacturum in medios eos minitans, ni se propere sequantur milites et partem capessant pugnae. ingens corpus erat et arma honestabant, et sublatum alte signum converterat ad spectaculum cives hostesque. ceterum postquam iam ad signa pervenerat Hispanorum, tum undique in eum tragulae coniectae et prope tota in unum acies versa: sed neque multitudo hostium neque telorum vis arcere impetum eius viri potuerunt. VI. et M. Atilius legatus primi principis ex eadem legione signum inferri in cohortem Hispanorum coegit: et, qui castris praeerant, L. Porcius Licinus et T. Popillius legati pro vallo aeriter propugnant elephantosque transgredientes in ipso vallo conficiunt. quorum corporibus cum oppleta fossa esset, velut aggere aut ponte iniecto transitum hostibus dedit: ibi per stragem iacentium elephantorum atrox edita caedes. altera in parte castrorum iam impulsi erant Campani Punicumque praesidium, et sub ipsa porta Capuae, quae Vulturnum fert, pugnabatur: neque tam armati irrumpentibus Romanis resistebant, quam quod porta balistis scorpionibusque instructa missilibus procul hostes arcebat. et suppressit impetum Romanorum vulnus imperatoris Ap. Claudii, cui suos ante prima signa adhortanti sub laevo humero summum pectus gaeso ictum est. magna vis tamen hostium ante portam est caesa, ceteri trepidi in urbem compulsi. et Hannibal, postquam cohortis Hispanorum stragem vidit summaque vi castra hostium defendi, omissa oppugnatione recipere signa et convertere agmen peditum obiecto ab tergo equitatu, ne hostis instaret, coepit. legionum ardor ingens ad hostem insequendum fuit: Flaccus receptui cani iussit, satis ad utrumque profectum ratus, ut et Campani, quam haud multum in Hannibale praesidii esset, et ipse Hannibal sentiret. caesa eo die qui huius pugnae auctores sunt octo milia hominum de Hannibalis exercitu tria ex Campanis tradunt, signaque Carthaginiensibus quindecim adempta, duodeviginti Campanis. apud alios nequaquam tantam molem pugnae inveni, plusque pavoris quam certaminis fuisse, cum inopinato in castra Romana Numidae Hispanique cum elephantis irrupissent, elephanti per media castra vadentes stragem tabernaculorum ingenti sonitu ac fugam abrumpentium vincula iumentorum facerent. fraudem quoque super tumultum adiectam immiseis ab Hannibale, qui — habuit aliquot — gnari Latinae linguae iuberent consulum verbis, quoniam amissa castra essent, pro se quemque militum in proximos montes fugere: sed eam celeriter cognitam fraudem oppressamque magna caede hostium, elephantos igni e castris exactos. Hoc ultimum — utcumque initum finitumque est — ante deditionem Capuae proelium fuit. medix tuticus, qui summus magistratus apud Campanos est, eo anno Seppius Loesius erat, loco obscuro tenuique fortuna ortus. matrem eius quondam pro pupillo eo procuran-

Digitized by Google

tem familiare ostentum, cum respondisset haruspex summum quod esset imperium Capuae perventurum ad eum puerum, nihil ad eam spem agnoscentem dixisse ferunt "non tu perditas res Campanorum narras, ubi summus honos ad filium meum perveniet?„ ea ludificatio veri et ipsa in verum vertit: nam cum fame ferroque urgerentur nec spes ulla superesset sisti posse, iis qui nati in spem honorum erant honores detractantibus, Loesius querendo desertam ac proditam a primoribus Capuam summum magistratum ultimus omnium Campanorum cepit.

VII. Ceterum Hannibal ut nec hostes elici amplius ad pugnam vidit neque per castra eorum perrumpi ad Capuam posse, ne suos quoque commeatus intercluderent novi consules, abscedere irrito incepto et movere a Capua statuit castra, multa secum, quo iam inde ire pergeret, volventi subiit animum impetus caput ipsum belli Romam petendi, cuius rei semper cupitae praetermissam occasionem post Cannensem pugnam et alii vulgo fremebant et ipse non dissimulabat: nec opinato pavore ac tumultu non esse desperandum aliquam partem urbis occupari posse: et, si Roma in discrimine esset, Capuam extemplo omissuros aut ambo imperatores Romanos aut alterum ex iis, et, si divisissent copias, utrumque infirmiorem factum aut sibi aut Campanis bene gerendae rei fortunam daturos esse. una ea cura angebat ne, ubi abscessisset, extemplo dederentur Campani. Numidam promptum ad omnia agenda audendaque donis perlicit, ut litteris acceptis specie transfugae castra Romana ingressus altera parte clam Capuam pervadat. litterae autem erant adhortatione plenae: profectionem suam, quae salutaris illis foret, abstracturam ad defendendam Romam ab oppugnanda Capua duces atque exercitus Romanos: ne desponderent animos: tolerando paucos modo dies totam soluturos obsidionem. inde naves in flumine Vulturno comprehensas subigi ad id quod iam ante praesidii causa fecerat castellum iussit: quarum ubi tantam copiam esse, ut una nocte traici posset exercitus, adlatum est, cibariis decem dierum praeparatis deductas nocte ad fluvium legiones ante lucem traiecit. VIII. Id, priusquam fieret, ita futurum compertum ex transfugis Fulvius Flaccus senatui Romam cum scripsisset, varie animi hominum pro cuiusque ingenio adfecti sunt. ut in re tam trepida senatu extemplo vocato P. Cornelius, cui Asinae cognomen erat, omnes duces exercitusque ex tota Italia neque Capuae neque ullius alterius rei memor ad urbis praesidium revocabat, Fabius Maximus abscedi a Capua terrerique et circumagi ad nutus comminationesque Hannibalis flagitiosum ducebat. qui ad Cannas victor ire tamen ad urbem ausus non esset, eum a Capua repulsum spem potiundae urbis Romae cepisse? non ad Romam obsidendam sed ad Capuae liberandam obsidionem ire. Romam cum eo exercitu, qui ad urbem esset, Iovem foederum ruptorum ab Hannibale testem deosque alios defensuros esse. has diversas sententias media sententia P. Valerii Flacci vicit, qui utriusque rei memor imperatoribus qui ad Capuam essent scribendum censuit, quid ad urbem

praesidii esset: quantas autem Hannibal copias duceret aut quanto exercitu ad Capuam obsidendam opus esset, ipsos scire: si ita Romam e ducibus alter et exercitus pars mitti posset ut ab reliquo et duce et exercitu Capua recte obsideretur, inter se compararent Claudius Fulviusque, utri obsidenda Capua, utri ad prohibendam obsidione patriam Romam veniundum esset. hoc senatus consulto Capuam perlato Q. Fulvius proconsul, cui collega ex vulnere aegro eundum Romam erat, e tribus exercitibus milite electo, ad quindecim milia peditum mille equites Vulturnum traducit: inde cum Hannibalem Latina via iturum satis comperisset, ipse per Appiae municipia quaeque propter eam viam sunt, Setiam Coram Lanuvium praemisit, ut commeatus paratos et in urbibus haberent et ex agris deviis in viam proferrent, praesidiaque in urbes contraherent, ut sua cuique res publica in manu esset.

IX. Hannibal quo die Vulturnum est transgressus, haud procul a flumine castra posuit, postero die praeter Cales in agrum Sidicinum pervenit. ibi diem unum populando moratus per Suessanum Allifanumque et Casinatem agrum via Latina ducit: sub Casinum biduo stativa habita et passim populationes factae: inde praeter Interamnam Aquinumque in Fregellanum agrum ad Lirim fluvium ventum, ubi intercisum pontem a Fregellanis morandi itineris causa invenit. et Fulvium Vulturnus tenuerat amnis, navibus ab Hannibale incensis rates ad traiciendum exercitum in magna inopia materiae aegre comparantem. traiecto ratibus exercitu reliquum Fulvio expeditum iter non per urbes modo sed circa viam expositis benigne commeatibus erat, alacresque milites alius alium, ut adderet gradum memor ad defendendam iri patriam, hortabantur. Romam Fregellanus nuntius diem noctemque itinere continuato ingentem adtulit terrorem: tumultuosius quam adlatum erat, cursu hominum adfingentium vana auditis totam urbem concitat. ploratus mulierum non ex privatis solum domibus exaudiebatur, sed undique matronae in publicum effusae circa deum delubra discurrunt, crinibus passis aras verrentes nixae genibus, supinas manus ad caelum ac deos tendentes orantesque, ut urbem Romanam e manibus hostium eriperent matresque Romanas et liberos parvos inviolatos servarent. senatus magistratibus in foro praesto est, si quid consulere velint: alii accipiunt imperia disceduntque ad suas quisque officiorum partes, alii offerunt se, si quo usus operae sit: praesidia in arce in Capitolio in muris circa urbem, in monte etiam Albano atque arce Aesulana ponuntur. inter hunc tumultum Q. Fulvium proconsulem profectum cum exercitu Capua adfertur: cui ne minueretur imperium si in urbem venisset, decernit senatus ut Q. Fulvio par cum consulibus imperium esset. Hannibal infestius perpopulato agro Fregellano propter intercisos pontes, per Frusinatem Ferentinatemque et Anagninum agrum in Labicanum venit. inde Algido Tusculum petiit, nec receptus moenibus infra Tusculum dextrorsus Gabios descendit: inde in Pupiniam exercitu demisso octo milia passuum ab Roma posuit castra. quo propius

Digitized by Google

hostis accedebat, eo maior caedes fiebat fugientium praecedentibus Numidis, pluresque omnium generum atque aetatium capiebantur.

X. In hoc tumultu Fulvius Flaccus porta Capena cum exercitu Romam ingressus media urbe per Carinas Esquilias contendit, inde egressus inter Esquilinam Collinamque portam posuit castra. aediles plebis commeatum eo comportarunt. consules senatusque in castra venerunt: ibi de summa re publica consultatum: placuit, consules circa portas Collinam Esquilinamque ponerent castra, C. Calpurnium praetorem urbanum Capitolio atque arci praeesse, et senatum frequentem in foro contineri, si quid in tam subitis rebus consulto opus esset. inter haec Hannibal ad Anienem fluvium tria milia passuum ab urbe castra admovit: ibi stativis positis ipse cum duobus milibus equitum ad portam Collinam usque ad Herculis templum est progressus, atque unde proxime poterat moenia situmque urbis obequitans contemplabatur. id eum tam licenter atque otiose facere Flacco indignum visum est: itaque immisit equites submoverique atque in castra redigi hostium equitatum iussit. cum commissum proelium esset, consules transfugas Numidarum, qui tum in Aventino ad mille et ducenti erant, media urbe transire Esquilias iusserunt, nullos aptiores inter convalles tectaque hortorum et sepulcra et cavas undique vias ad pugnandum futuros rati. quos cum ex arce Capitolioque clivo Publicio in equis decurrentes quidam vidissent, captum Aventinum conclamaverunt. ea res tantum tumultum ac fugam praebuit, ut nisi castra Punica extra urbem fuissent, effusura se omnis pavida multitudo fuerit: tunc in domos atque in tecta refugiebant vagosque in viis suos pro hostibus lapidibus telisque incessebant. nec comprimi tumultus aperirique error poterat refertis itineribus agrestium turba pecorumque, quae repentinus pavor in urbem compulerat. equestre proelium secundum fuit submotique hostes sunt. et quia multis locis comprimendi tumultus erant qui temere oriebantur, placuit omnes, qui dictatores consules censoresve fuissent, cum imperio esse, donec recessisset a muris hostis. et diei quod reliquum fuit et nocti insequenti multi temere excitati tumultus sunt compressique.

XI. Postero die transgressus Anienem Hannibal in aciem omnes copias eduxit, nec Flaccus consulesque certamen detractavere. instructis utrimque exercitibus in eius pugnae casum, in qua urbs Roma victori praemium esset, imber ingens grandine mixtus ita utramque aciem turbavit, ut vix armis retentis in castra sese receperint nullius rei minore quam hostium metu. et postero die eodem loco acies instructas eadem tempestas diremit: ubi recepissent se in castra, mira serenitas cum tranquillitate oriebatur. in religionem ea res apud Poenos versa est, auditaque vox Hannibalis fertur, potiundae sibi urbis Romae modo mentem non dari modo fortunam. minuere etiam spem eius et aliae — parva magnaque — res: magna illa, quod, cum ipse ad moenia urbis Romae armatus sederet, milites sub vexillis in supplementum Hispaniae profectos au-

dit, parva autem, quod eos dies eum forte agrum, in quo ipse castra haberet, venisse nihil ob id deminuto pretio cognitum ex quodam captivo est. id vero adeo superbum atque indignum visum, eius soli, quod ipse bello captum possideret haberetque, inventum Romae emptorem, ut extemplo vocato praecone tabernas argentarias, quae circa forum Romanum essent, iusserit venire. his motus ad Tutiam fluvium castra rettulit sex milia passuum ab urbe: inde ad lucum Feroniae pergit ire, templum ea tempestate inclytum divitiis. Capenates aliique — accolae eius erant — primitias frugum eo donaque alia pro copia portantes multo auro argentoque id exornatum habebant: iis omnibus donis tum spoliatum templum. aeris acervi, cum rudera milites religione inducti iacerent, post profectionem Hannibalis magni inventi. huius populatio templi haud dubia inter scriptores est: Coelius Romam euntem ab Ereto divertisse eo Hannibalem tradit, iterque eius ab Reate Cutiliisque et ab Amiterno orditur: ex Campania in Samnium inde in Pelignos pervenisse, praeterque oppidum Sulmonem in Marrucinos transisse: inde Albensi agro in Marsos, hinc Amiternum Forulosque vicum venisse: neque ibi error est, quod tantique exercitus vestigia intra tam brevis aevi memoriam potuerint confundi — isse enim ea constat —, tantum id interest, veneritne eo itinere ad urbem an ab urbe in Campaniam redierit.

XII. Ceterum non quantum Romanis pertinaciae ad premendam obsidione Capuam fuit, tantum ad defendendam Hannibali: namque in Lucanos in Bruttium agrum ad fretum ac Regium is eo cursu contendit, ut prope repentino adventu incautos oppresserit. Capua, etsi nihilo segnius obsessa per eos dies fuerat, tamen adventum Flacci sensit, et admiratio orta est non simul regressum Hannibalem: inde per colloquia intellexerunt relictos se desertosque et spem Capuae retinendae deploratam apud Poenos esse. accessit edictum proconsulis ex senatus consulto propositum vulgatumque apud hostes ut, qui civis Campanus ante certam diem transisset, sine fraude esset. nec ulla facta est transitio — metu magis eos quam fide continente, quia maiora in defectione deliquerant quam quibus ignosci posset. ceterum quem ad modum nemo privato consilio ad hostem transibat, ita nihil salutare in medium consulebatur: nobilitas rem publicam deseruerant neque in senatum cogi poterant, in magistratu erat qui non sibi honorem adiecisset sed indignitate sua vim ac ius magistratui quem gerebat dempeisset: iam ne in foro quidem aut publico loco principum quisquam apparebat, domibus inclusi patriae occasum cum suo exitio in dies exspectabant. summa curae omnis in Bostarem Hannonemque praefectos praesidii Punici versa erat, suo non sociorum periculo sollicitos. ii conscriptis ad Hannibalem litteris non libere modo sed etiam aspere, quibus non Capuam solam traditam in manum hostibus sed omne quoque praesidium in omnes cruciatus proditos incusabant: abisse eum in Bruttios velut avertentem sese, ne Capua in oculis eius caperetur, at hercule Romanos ne oppugnatione quidem urbis Romanae

Digitized by Google

abstrahi a Capua obsidenda potuisse: tanto constantiorem inimicum Romanum quam amicum Poenum esse: si redeat Capuam bellumque omne eo vertat, et se et Campanos paratos eruptioni fore: non cum Reginis neque Tarentinis bellum gesturos transisse Alpes: ubi Romanae legiones sint, ibi et Carthaginiensium exercitus debere esse: sic ad Cannas sic ad Trasumennum rem bene gestam, coeundo conferundoque cum hoste castra, fortunam temptando —: in hanc sententiam litterae conscriptae Numidis proposita mercede iam professis operam dantur. ii specie transfugarum cum ad Flaccum in castra venissent ut inde tempore capto abirent, famesque, quae tam diu Capuae erat, nulli non probabilem causam transitionis faceret, mulier repente Campana in castra venit scortum transfugarum unius, indicatque imperatori Romano Numidas fraude composita transisse litterasque ad Hannibalem ferre: id unum ex iis, qui sibi rem aperuisset, arguere sese paratam esse. productus primo satis constanter ignorare se mulierem simulabat, paulatim dein convictus veris cum tormenta posci et parari videret, fassus id ita esse: litteraeque prolatae, et additum etiam indicio quod celabatur, et alios specie transfugarum Numidas vagari in castris Romanis. ii supra septuaginta comprensi et cum transfugis novis multati virgis manibusque praecisis Capuam rediguntur. conspectum tam triste supplicium fregit animos Campanorum. XIII. concursus ad curiam populi factus coegit Loesium senatum vocare, et primoribus, qui iam diu publicis consiliis aberant, propalam minabantur, nisi venirent in senatum, circa domos eorum ituros se et in publicum omnes vi extracturos esse. is timor frequentem senatum magistratui praebuit. ibi cum ceteri de legatis mittendis ad imperatores Romanos agerent, Vibius Virrius, qui defectionis auctor ab Romanis fuerat, interrogatus sententiam negat eos, qui de legatis et de pace ac deditione loquantur, meminisse, nec quid facturi fuerint si Romanos in potestate habuissent, nec quid ipsis patiendum sit: „quid vos“ inquit „eam deditionem fore censetis, qua quondam, ut adversus Samnites auxilium impetraremus, nos nostraque omnia Romanis dedidimus? iam e memoria excessit, quo tempore et in qua fortuna a populo Romano defecerimus? iam, quem ad modum in defectione praesidium, quod poterat emitti, per cruciatum et ad contumeliam necarimus? quotiens in obsidentes quam inimice eruperimus, castra oppugnarimus, Hannibalem vocaverimus ad opprimendos eos? hoc, quod recentissimum est, ad oppugnandam Romam hinc eum miserimus? age contra, quae illi infeste in nos fecerint, repetite, ut ex eo quid speretis habeatis: cum hostis alienigena in Italia esset et Hannibal hostis et cuncta bello arderent, omissis omnibus omisso ipso Hannibale ambo consules et duo consulares exercitus ad Capuam oppugnandam miserunt: alterum annum circumvallatos inclusosque nos fame macerant, et ipsi nobiscum ultima pericula et gravissimos labores perpessi, circa vallum ac fossas saepe trucidati, ac prope ad extremum castris exuti. sed omitto haec: vetus atque usi-

Digitized by Google

tata res est in oppugnanda hostium urbe labores ac pericula pati. illud irae atque odii inexpiabilis exsecrabilisque indicium est: Hannibal ingentibus copiis peditum equitumque castra oppugnavit et ex parte cepit, tanto periculo nihil moti sunt ab obsidione: profectus trans Vulturnum perussit Calenum agrum, nihil tanta sociorum clade avocati sunt: ad ipsam urbem Romam infesta signa ferri iussit, eam quoque tempestatem imminentem spreverunt: transgressus Anienem amnem tria milia passuum ab urbe castra posuit, postremo ad moenia ipsa et ad portas accessit, Romam se adempturum eis, nisi omitterent Capuam, ostendit: non omiserunt. feras bestias caeco impetu ac rabie concitatas, si ad cubilia et catulos earum ire pergas, ad opem suis ferendam avertas: Romanos Roma circumsessa, coniuges liberi, quorum ploratus hinc prope exaudiebantur, arae foci deum delubra sepulcra maiorum temerata ac violata a Capua non averterunt: tanta aviditas supplicii expetendi, tanta sanguinis nostri hauriendi est sitis. nec iniuria forsitan: nos quoque idem fecissemus, si data fortuna esset. itaque quoniam aliter dis immortalibus est visum, cum mortem ne recusare quidem debeam, cruciatus contumeliasque, quas sperat hostis, dum liber dum mei potens sum, effugere morte — praeterquam honesta — etiam leni possum: non videbo Ap. Claudium et Q. Fulvium victoria insolenti subnixos, neque vinctus per urbem Romanam triumphi spectaculum trahar, ut dein deducar in carcerem, aut ad palum deligatus lacerato virgis tergo cervicem securi Romanae subiciam: nec dirui incendique patriam videbo nec rapi ad stuprum matres Campanas virginesque et ingenuos pueros. Albam, unde ipsi oriundi erant, a fundamentis proruerunt, ne stirpis ne memoria originum suarum exstaret: nedum eos Capuae parsuros credam, cui infestiores quam Carthagini sunt. itaque quibus vestrum ante fato cedere quam haec tot tam acerba videant in animo est, iis apud me hodie epulae instructae parataeque sunt: satiatis vino ciboque poculum idem quod mihi datum fuerit circumferetur: ea potio corpus ab cruciatu, animum a contumeliis, oculos aures a videndis audiendisque omnibus acerbis indignisque, quae manent victos, vindicabit: parati erunt qui magno rogo in propatulo aedium accenso corpora exanima iniciant. haec una via et honesta et libera ad mortem: et ipsi virtutem mirabuntur hostes, et Hannibal fortes socios sciet ab se desertos ac proditos esse". XIV. Hanc orationem Virrii plures cum adsensu audierunt quam forti animo id quod probabant exsequi potuerunt: maior pars senatus, multis saepe bellis expertam populi Romani clementiam haud diffidentes sibi quoque placabilem fore, legatos ad dedendam Romanis Capuam decreverunt miseruntque. Vibium Virrium septem et viginti ferme senatores domum secuti sunt epulatique cum eo, et, quantum facere potuerant, alienatis mentibus vino ab imminentis sensu mali venenum omnes sumpserunt: inde misso convivio dextris inter se datis ultimoque complexu collacrimantes suum patriaeque casum, alii ut eodem rogo cremarentur manserunt, alii

Digitized by Google

domos digressi sunt. implefae cibis vinoque venae minus efficacem in maturanda morte vim veneni fecerunt: itaque noctem totam plerique eorum et diei insequentis partem cum animam egissent, omnes tamen prius quam aperirentur hostibus portae exspirarunt.

Postero die porta Iovis, quae adversus castra Romana erat, iussu proconsulis aperta est. ea intromissa legio una et duae alae cum C. Fulvio legato. is cum omnium primum arma telaque quae Capuae erant ad se conferenda curasset, custodiis ad omnes portas dispositis, ne quis exire aut emitti posset, praesidium Punicum comprehendit, senatum Campanum ire in castra ad imperatores Romanos iussit. quo cum venissent, extemplo iis omnibus catenae iniectae iussique ad quaestores deferre, quod auri atque argenti haberent. auri pondo duo milia septuaginta fuit, argenti triginta milia pondo et mille ducenta. senatores quinque et viginti Cales in custodiam, duodetriginta Teanum missi, quorum de sententia maxime descitum ab Romanis constabat. XV. de supplicio Campani senatus haudquaquam inter Fulvium Claudiumque conveniebat: facilis impetrandae veniae Claudius, Fulvio durior sententia erat. itaque Appius Romam ad senatum arbitrium eius rei totum reiciebat: percunctandi etiam aequum esse potestatem fieri patribus, num communicassent consilia cum aliquis sociorum Latini nominis municipiorum, et num ope eorum in bello forent adiuti. id vero minime committendum esse Fulvius dicere, ut sollicitarentur criminibus dubiis sociorum fidelium animi et subicerentur indicibus, quis, neque quid dicerent neque quid facerent, quicquam umquam pensi fuisset: itaque se eam quaestionem oppressurum exstincturumque. ab hoc sermone cum digressi essent, et Appius quamvis ferociter loquentem collegam non dubitaret tamen litteras super tanta re ab Roma exspectaturum, Fulvius, ne id ipsum impedimentum incepto foret, dimittens praetorium tribunis militum ac praefectis socium imperavit, uti duobus milibus equitum delectis denuntiarent ut ad tertiam bucinam praesto essent. cum hoc equitatu nocte Teanum profectus prima luce portam intravit atque in forum perrexit, concursuque ad primum equitum ingressum facto magistratum Sidicinum citari iussit imperavitque, ut produceret Campanos quos in custodia haberet: producti omnes virgisque caesi ac securi percussi. inde citato equo Cales percurrit: ubi cum in tribunali consedisset productique Campani deligarentur ad palum, eques citus ab Roma venit litterasque a C. Calpurnio praetore Fulvio et senatus consultum tradit. murmur ab tribunali totam contionem pervasit: differri rem integram ad patres de Campanis. et Fulvius id ita esse ratus acceptas litteras neque resolutas cum in gremio reposuisset, praeconi imperavit ut lictorem lege agere iuberet: ita de iis quoque qui Calibus erant sumptum supplicium. tum litterae lectae senatusque consultum serum ad impediendam rem actam, quae summa opera adproperata erat ne impediri posset. consurgentem iam Fulvium Taurea Vibellius Campanus per mediam vadens turbam nomine in-

Digitized by Google

inclamavit, et cum mirabundus, quid nam sese vellet, resedisset Flaccus, „me quoque“ inquit „iube occidi, ut gloriari possis multo fortiorem quam ipse es virum abs te occisum esse“. cum Flaccus negaret profecto satis compotem mentis esse, modo prohiberi etiam se, si id vellet, senatus consulto diceret, tum Vibellius „quando quidem“ inquit, „capta patria propinquis amicisque amissis, cum ipse manu mea coniugem liberosque interfecerim ne quid indigni paterentur, mihi ne mortis quidem copia eadem est quae his civibus meis, petatur a virtute invisae huius vitae vindicta“. atque ita gladio, quem veste texerat, per adversum pectus transfixus ante pedes imperatoris moribundus procubuit. XVI. Quia et quod ad supplicium adtinet Campanorum et pleraque alia de Flacci unius sententia acta erant, mortuum Ap. Claudium sub deditionem Capuae quidam tradunt. hunc quoque ipsum Tauream neque sua sponte venisse Cales neque sua manu interfectum: sed cum inter ceteros ad palum deligatus quaedam vociferaretur, quia parum inter strepitus exaudiri possent, silentium fieri Flaccum iussisse, tum Tauream illa quae ante memorata sunt dixisse, virum se fortissimum ab nequaquam pari ad virtutem occidi: sub haec dicta iussu proconsulis praeconem ita pronuntiasse „lictor, viro forti adde virgas et in eum primum lege age“. lectum quoque senatus consultum prius quam securi feriret, quidam auctores sunt: sed quia adscriptum in senatus consulto fuerit, si ei videretur integram rem ad senatum reiceret, interpretatum esse, quid magis e re publica duceret aestimationem sibi permissam.

Capuam a Calibus reditum est, Atellaque et Calatia in deditionem acceptae: ibi quoque in eos qui capita rerum erant animadversum. ita ad septuaginta principes senatus interfecti, trecenti ferme nobiles Campani in carcerem conditi: alii per sociorum Latini nominis urbes in custodias dati variis casibus interierunt, multitudo alia civium Campanorum venum data. de urbe agroque reliqua consultatio fuit, quibusdam delendam censentibus urbem praevalidam propinquam inimicam: ceterum praesens utilitas vicit, nam propter agrum, quem omni fertilitate terrae satis constabat primum in Italia esse, urbs servata est ut esset aliqua aratorum sedes: urbi frequentandae multitudo incolarum libertinorumque et institorum opificumque retenta, ager omnis et tecta publica populi Romani facta. ceterum habitari tantum tamquam urbem Capuam frequentarique placuit, corpus nullum civitatis nec senatus nec plebis concilium nec magistratus esse: sine consilio publico sine imperio multitudinem, nullius rei inter se sociam, ad consensum inhabilem fore: praefectum ad iura reddenda ab Roma quotannis missuros. ita ad Capuam res compositae consilio ab omni parte laudabili. severe et celeriter in maxime noxios animadversum, multitudo civium dissipata in nullam spem reditus: non saevitum incendiis ruinisque in tecta innoxia murosque, et cum emolumento quaesita etiam apud socios lenitatis species incolumitate urbis nobilissimae opulentissimaeque, cuius ruinis omnis Campania, omnes qui

Campaniam circa accolant populi ingemuissent: confessio expressa hosti, quanta vis in Romanis ad expetendas poenas ab infidelibus sociis et quam nihil in Hannibale auxilii ad receptos in fidem tuendos esset.

XVII. Romani patres perfuncti, quod ad Capuam adtinebat, cura C. Neroni ex iis duabus legionibus, quas ad Capuam habuerat, sex milia peditum et trecentos equites, quos ipse legisset, et socium Latini nominis peditum numerum parem et octingentos equites decernunt: eum exercitum Puteolis in naves impositum Nero in Hispaniam transportavit. cum Tarraconem navibus venisset, expositisque ibi copiis et navibus subductis socios quoque navales multitudinis augendae causa armasset, profectus ad Hiberum flumen exercitum ab Tib. Fonteio et Marcio accepit: inde pergit ad hostes ire. Hasdrubal Hamilcaris ad Lapides atros castra habebat: in Ausetanis is locus est inter oppida Iliturgim et Mentissam. huius saltus fauces Nero obsederat, cum Hasdrubal, ne in arto res esset, caduceatorem misit qui promitteret, si inde missus foret, se omnem exercitum ex Hispania deportaturum. quam rem cum laeto animo Romanus accepisset, diem posterum Hasdrubal colloquio petivit, ut Romam leges conscriberentur de tradendis arcibus urbium dieque statuenda, ad quam praesidia deducerentur suaque omnia sine fraude Poeni deportarent. quod ubi impetravit, extemplo primis tenebris atque inde tota nocte, quod gravissimum exercitus erat, Hasdrubal quacumque posset evadere saltu iussit. data sedulo opera est ne multi ea nocte exirent, ut ipsa paucitas cum ad hostem silentio fallendum aptior tum ad evadendum per artas semitas ac difficiles esset. ventum insequenti die ad colloquium est, sed loquendo plura scribendoque dedita opera, quae in rem non essent, die consumpto in posterum dilatum est. addita insequens nox spatium dedit et alios emittendi. nec postero die res finem invenit: ita aliquot dies disceptando palam de legibus noctesque emittendis clam e castris Carthaginiensibus absumptae. et postquam pars maior emissa exercitus erat, iam ne iis quidem quae ultro dicta erant stabatur, minusque ac minus cum timore simul fide decrescente conveniebat. iam ferme pedestres omnes copiae evaserant e saltu, cum prima luce densa nebula saltum omnem camposque circa intexit. quod ubi sensit Hasdrubal, mittit ad Neronem qui in posterum diem colloquium differret: illum diem religiosum Carthaginiensibus ad agendum quicquam rei seriae esse. ne tum quidem suspecta fraus, cum esset data venia eius diei: extemploque Hasdrubal cum equitatu elephantisque castris egressus sine ullo tumultu in tutum evasit. hora ferme quarta dispulsa sole nebula aperuit diem, vacuaque hostium castra conspexerunt Romani. tum demum Claudius Punicam fraudem agnoscens ut se dolo captum sensit, proficiscentem institit sequi paratus confligere acie: sed hostis detractabat pugnam. levia tamen proelia inter extremum Punicum agmen praecursoresque Romanorum fiebant.

XVIII. Inter haec Hispaniae populi nec, qui post cladem acceptam

Digitized by Google

defecerant, redibant ad Romanos nec alii novi deficiebant. et Romae senatui populoque post receptam Capuam non Italiae iam maior quam Hispaniae cura erat, et exercitum augeri et imperatorem mitti placebat. nec tamen quem mitterent satis constabat, quam illud, ubi duo summi imperatores intra dies triginta cecidissent, qui in locum duorum succederet, extraordinaria cura deligendum esse. cum alii alium nominarent, postremum eo decursum est ut populus proconsuli creando in Hispaniam comitia haberet, diemque comitiis consules edixerunt. primo exspectaverant ut, qui se tanto imperio dignos crederent, nomina profiterentur: quae ut destituta exspectatio est, redintegratus luctus acceptae cladis desideriumque imperatorum amissorum. maesta itaque civitas, prope inops consilii, comitiorum die tamen in campum descendit, atque in magistratus versi circumspectant ora principum aliorum alios intuentium, fremuntque adeo perditas res desperatumque de re publica esse ut nemo audeat in Hispaniam imperium accipere, cum subito P. Cornelius, Publii Cornelii qui in Hispania ceciderat filius, quattuor et viginti ferme annos natus, professus se petere in superiore unde conspici posset loco constitit. in quem postquam omnium ora conversa sunt, clamore ac favore ominati extemplo sunt felix faustumque imperium: iussi deinde inire suffragium ad unum omnes non centuriae modo sed etiam homines P. Scipioni imperium esse in Hispania iusserunt. ceterum post rem actam ut iam resederat impetus animorum ardorque, silentium subito ortum et tacita cogitatio, quid nam egissent: num favor plus valuisset quam ratio? aetatis maxime paenitebat: quidam fortunam etiam domus horrebant nomenque ex funestis duabus familiis in eas provincias, ubi inter sepulcra patris patruique res gerendae essent, proficiscentis. XIX. quam ubi ab re tanto impetu acta sollicitudinem curamque hominum animadvertit, advocata contione ita de aetate sua imperioque mandato et bello, quod gerundum esset, magno elatoque animo disseruit, ut ardorem eum qui resederat excitaret rursus novaretque et impleret homines certioris spei, quam quantam fides promissi humani aut ratio ex fiducia rerum subicere solet. fuit enim Scipio non veris tantum virtutibus mirabilis sed arte quoque quadam ab iuventa in ostentationem earum compositus, pleraque apud multitudinem aut per nocturnas visa species aut velut divinitus mente monita agens, sive et ipse capti quadam superstitione animi, sive ut imperia consiliaque velut sorte oraculi missa sine cunctatione exsequerentur. ad hoc iam inde ab initio praeparans animos, ex quo togam virilem sumpsit, nullo die prius ullam publicam privatamque rem egit quam in Capitolium iret, ingressusque aedem consideret et plerumque solus in secreto ibi tempus tereret. hic mos per omnem vitam servatus seu consulto seu temere vulgatae opinioni fidem apud quosdam fecit ut stirpis eum divinae virum esse crederent: rettulitque famam in Alexandro magno prius vulgatam et vanitate et fabula parem, anguis immanis concubitu conceptum, et in cubiculo matris eius visam persaepe

prodigii eius speciem interventaque hominum evolutam repente atque ex oculis elapsam. his miraculis numquam ab ipso elusa fides est, quin potius aucta arte quadam nec abnuendi tale quicquam nec palam adfirmandi. multa alia eiusdem generis, alia vera alia adsimulata, admirationis humanae in eo iuvene excesserant modum, quibus freta tunc civitas aetati haudquaquam maturae tantam rerum molem tantumque imperium permisit.

Ad eas copias, quas ex vetere exercitu Hispania habebat quaeque a Puteolis cum C. Nerone traiectae erant, decem milia militum mille equites adduntur: et M. Iunius Silanus propraetor adiutor ad res gerendas datus est. ita cum triginta navium classe — omnes autem quinqueremes erant — ostiis Tiberinis profectus praeter oram Tusci maris, Alpes atque Gallicum sinum et deinde Pyrenaei circumvectus promontorium, Emporiis urbe Graeca — oriundi et ipsi a Phocaea sunt — copias exposuit. inde sequi navibus iussis Tarraconem pedibus profectus conventum omnium sociorum — et enim legationes ad famam eius ex omni se provincia effuderant — habuit. naves ibi subduci iussit remissis quattuor triremibus Massiliensium, quae officii causa ab domo prosecutae fuerant. responsa inde legationibus suspensis varietate tot casuum dare coepit ita elato ab ingenti virtutium suarum fiducia animo, ut nullum ferox verbum excideret ingensque omnibus quae diceret cum maiestas inesset tum fides. XX. profectus ab Tarracone et civitates sociorum et hiberna exercitus adiit, collaudavitque milites quod duabus tantis deinceps cladibus icti provinciam obtinuissent, nec fructum secundarum rerum sentire hostes passi omni cis Hiberum agro eos arcuissent sociosque cum fide tutati essent. Marcium secum habebat cum tanto honore, ut facile appareret nihil minus quam vereri ne quis obstaret gloriae suae. successit inde Neroni Silanus et in hiberna milites novi deducti. Scipio omnibus, quae adeunda agendaque erant, mature aditis peractisque Tarraconem concessit. nihilo minor fama apud hostes Scipionis erat quam apud cives sociosque et divinatio quaedam futuri, quo minus ratio timoris reddi poterat oborti temere, maiorem inferens metum. in hiberna diversi concesserant, Hasdrubal Gisgonis usque ad Oceanum et Gades, Mago in mediterranea maxime supra Castulonensem saltum, Hasdrubal Hamilcaris filius proximus Hibero circa Saguntum hibernavit.

Aestatis eius extremo, qua capta est Capua et Scipio in Hispaniam venit, Punica classis ex Sicilia Tarentum accita ad arcendos commeatus praesidii Romani, quod in arce Tarentina erat, clauserat quidem omnes ad arcem a mari aditus, sed adsidendo diutius artiorem annonam sociis quam hostibus faciebat. non enim tantum subvehi oppidanis per pacata litora apertosque portus praesidio navium Punicarum poterat, quantum frumenti classis ipsa turba navali mixta ex omni genere hominum absumebat, ut arcis praesidium etiam sine invecto — quia pauci erant — ex ante praeparato sustentari posset; Tarentinis classique ne invectum quidem sufficeret. tandem maiore gratia quam venerat classis dimissa

est: annona haud multum laxaverat, quia remoto maritimo praesidio subvehi frumentum non poterat.

XXI. Eiusdem aestatis exitu M. Marcellus ex Sicilia provincia cum ad urbem venisset, a C. Calpurnio praetore senatus ei ad aedem Bellonae datus est. ibi cum de rebus ab se gestis disseruisset, questus leniter non suam magis quam militum vicem quod provincia confecta exercitum deportare non licuisset, postulavit ut triumphanti urbem inire liceret. id non impetravit. cum multis verbis actum esset, utrum minus conveniret, cuius nomine absentis ob res prospere ductu eius gestas supplicatio decreta foret et dis immortalibus habitus honos, ei praesenti negare triumphum, an, quem tradere exercitum successori iussissent — quod nisi manente in provincia bello non decerneretur —, eum quasi debellato triumphare, cum exercitus testis meriti atque immeriti triumphi abesset, medium visum ut ovans urbem iniret. tribuni plebis ex auctoritate senatus ad populum tulerunt ut M. Marcello, quo die urbem ovans iniret, imperium esset. pridie quam urbem iniret, in monte Albano triumphavit: inde ovans multam prae se praedam in urbem intulit: cum simulacro captarum Syracusarum catapultae balistaeque et alia omnia instrumenta belli lata, et pacis diuturnae regiaeque opulentiae ornamenta, argenti aerisque fabre facti vis, alia supellex pretiosaque vestis et multa nobilia signa, quibus inter primas Graeciae urbes Syracusae ornatae fuerant: Punicae quoque victoriae signum octo ducti elephanti: et non minimum fuere spectaculum cum coronis aureis praecedentes Sosis Syracusanus et Moericus Hispanus, quorum altero duce nocturno Syracusas introitum erat, alter Nasum quodque ibi praesidii erat prodiderat. his ambobus civitas data et quingena iugera agri, Sosidi in agro Syracusano, qui aut regius aut hostium populi Romani fuisset, et aedes Syracusis cuius vellet eorum, in quos belli iure animadversum esset: Moerico Hispanisque, qui cum eo transierant, urbs agerque in Sicilia ex iis, qui a populo Romano defecissent, iussa dari. id M. Cornelio mandatum ut, ubi ei videretur, urbem agrumque eis adsignaret. in eodem agro Belligeni, per quem illectus ad transitionem Moericus erat, quadringenta iugera agri decreta. Post profectionem ex Sicilia Marcelli Punica classis octo milia peditum tria Numidarum equitum exposuit. ad eos Murgantia et † defecere: secutae defectionem earum Hybla et Macella sunt ignobilioresque quaedam aliae: et Numidae praefecto Muttine vagi per totam Siciliam sociorum populi Romani agros urgebant. super haec exercitus Romanus iratus, partim quod cum imperatore non devectus ex provincia esset, partim quod in oppidis hibernare vetiti erant, segni fungebantur militia, magisque eis auctor ad seditionem quam animus deerat. inter has difficultates M. Cornelius praetor et militum animos nunc consolando nunc castigando sedavit, et civitates omnes quae defecerant in dicionem redegit, atque ex iis Murgantiam Hispanis, quibus urbs agerque debebatur ex senatus consulto, adtribuit.

Digitized by Google

XXII. Consules cum ambo Apuliam provinciam haberent, minusque iam terroris a Poenis et Hannibale esset, sortiri inssi Apuliam Macedoniamque provincias. Sulpicio Macedonia evenit, isque Laevino successit. Fulvius Romam comitiorum causa arcessitus cum comitia consulibus regendis haberet, praerogativa Veturia iuniorum T. Manlium Torquatum et T. Otacilium nominavit. Manlius, qui praesens erat, cum gratulandi causa turba coiret nec dubius esset consensus populi, magna circumfusus turba ad tribunal consulis venit, petitque ut pauca sua verba audiret centuriamque, quae tulisset suffragium, revocari iuberet. erectis omnibus exspectatione quid nam postulaturus esset, oculorum valetudinem excusavit: impudentem et gubernatorem et imperatorem esse qui, cum alienis oculis ei omnia agenda sint, postulet sibi alium capita ac fortunas committi: proinde, si videretur, et redire in suffragium Veturiam iuniorum iuberet, et meminisset in consulibus creandis belli, quod in Italia sit, temporumque rei publicae: vix dum requiesse aures a strepitu et tumultu hostili, quo paucos ante menses arserint prope moenia Romana. post haec cum centuria frequens subclamasset, nihil se mutare sententiae eosdemque consules dicturos esse, tum Torquatus „neque ego vestros" inquit „mores consul ferre potero neque vos imperium meum: redite in suffragium et cogitate bellum Punicum in Italia et hostium ducem Hannibalem esse". tum centuria et auctoritate mota viri et admirantium circa fremitu petiit a consule, ut Veturiam seniorum citaret: velle sese cum maioribus natu colloqui et ex auctoritate eorum consules dicere. citatis Veturiae senioribus datum secreto in Ovili cum iis colloquendi tempus. seniores de tribus consulendum dixerunt esse, duobus plenis iam honorum, Q. Fabio et M. Marcello, et, si utique novum aliquem adversus Poenos consulem creari vellent, M. Valerium Laevinum egregie adversus Philippum regem terra marique rem gessisse. ita de tribus consultatione data senioribus dimissis iuniores suffragium ineunt: M. Marcellum Claudium fulgentem tum Sicilia domita et M. Valerium absentes consules dixerunt: auctoritatem praerogativae omnes centuriae secutae sunt. eludant nunc antiqua mirantes: non equidem — si qua sit sapientium civitas, quam docti fingunt magis quam norunt — aut principes graviores temperatioresque a cupidine imperii aut multitudinem melius moratam censeant fieri posse. centuriam vero iuniorum seniores consulere voluisse quibus imperium suffragio mandaret, vix ut veri simile sit, parentium quoque hoc saeculo vilis leviusque apud liberos auctoritas fecit. XXIII. Praetoria inde comitia habita: P. Manlius Vulso et L. Manlius Acidinus et C. Laetorius et L. Cincius Alimentus creati sunt. forte ita incidit ut comitiis perfectis nuntiaretur, T. Otacilium — quem T. Manlio, nisi interpellatus ordo comitiorum esset, collegam absentem daturus fuisse videbatur populus — mortuum in Sicilia esse. ludi Apollinares et priore anno fuerant, et eo anno ut fierent referente Calpurnio praetore, senatus decrevit ut in perpetuum voverentur. eodem anno pre-

digia aliquot visa nuntiataque sunt: in aede Concordiae Victoria, quae in culmine erat, fulmine icta decussaque ad Victorias, quae in antefixis erant, haesit neque inde procidit: et Anagnia et Fregellis nuntiatum est murum portasque de caelo tactas, et in foro Subertano sanguinis rivos per diem totum fluxisse, et Ereti lapidibus pluvisse, et Reate mulam peperisse: ea prodigia hostiis maioribus sunt procurata, et obsecratio in unum diem populo indicta et novemdiale sacrum. sacerdotes publici aliquot eo anno demortui sunt novique suffecti, in locum M'. Aemilii Numidae decemviri sacrorum M. Aemilius Lepidus, in locum M'. Pomponii Mathonis pontificis C. Livius, in locum Sp. Carvilii Maximi auguris M. Servilius: T. Otacilius Crassus pontifex quia exacto anno mortuus erat, ideo nominatio in locum eius non est facta. C. Claudius flamen Dialis, quod exta perperam dederat, flaminio abiit.

XXIV. Per idem tempus M. Valerius Laevinus, temptatis prius per secreta colloquia principum animis, ad indictum ante ad id ipsum concilium Aetolorum classe expedita venit. ubi cum Syracusas Capuamque captam in fidem in Italia Siciliaque rerum secundarum ostentasset adiecisset, iam inde a maioribus traditum morem Romanis colendi socios, ex quibus alios in civitatem atque aequum secum ius accepissent, alios in ea fortuna haberent, ut socii esse quam cives mallent: — Aetolos eo in maiore futuros honore, quod gentium transmarinarum in amicitiam primi venissent: Philippum eis et Macedonas graves accolas esse, quorum se vim ac spiritus et iam fregisse et eo redacturum esse, ut non iis modo urbibus, quas per vim ademissent Aetolis, excedant sed ipsam Macedoniam infestam habeant: et Acarnanas, quos aegre ferrent Aetoli a corpore suo diremptos, restituturum se in antiquam formulam iurisque ac dicionis eorum —: haec dicta promissaque a Romano imperatore Scopas, qui tum praetor gentis erat, et Dorimachus princeps Aetolorum affirmaverunt auctoritate sua, minore cum verecundia et maiore cum fide vim maiestatemque populi Romani extollentes. maxime tamen spes potiundae movebat Acarnaniae: igitur conscriptae condiciones, quibus in amicitiam societatemque populi Romani venirent: additumque ut, si placeret vellentque, eodem iure amicitiae Elei Lacedaemoniique et Attalus et Pleuratus et Scerdilaedus essent, Asiae Attalus, hi Thracum et Illyriorum reges: bellum ut extemplo Aetoli cum Philippo terra gererent: navibus ne minus viginti quinque quinqueremibus adiuvaret Romanus: urbium Corcyrae tenus ab Aetolia incipienti solum tectaque et muri cum agris Aetolorum, alia omnis praeda populi Romani esset: darentque operam Romani ut Acarnaniam Aetoli haberent: si Aetoli pacem cum Philippo facerent, foederi adscriberent, ita ratam eorum pacem, si Philippus arma ab Romanis sociisque quique eorum dicionis essent abstinuisset: item, si populus Romanus foedere iungeretur regi, ut caveret ne ius ei belli inferendi Aetolis sociisque eorum esset. haec convenerunt, conscriptaque biennio post Olympiae ab Aetolis, in Capitolio ab Romanis, ut

testata sacratis monumentis essent, sunt posita. morae causa fuerant retenti Romae diutius legati Aetolorum, nec tamen impedimento id rebus gerendis fuit: et Aetoli extemplo moverunt adversus Philippum bellum, et Laevinus Zacynthum — parva insula est propinqua Aetoliae, urbem unam eodem quo ipsa est nomine habet — eam praeter arcem vi cepit et Oeniadas Nasumque Acarnanum captas Aetolis contribuit. Philippum quoque satis implicatum bello finitimo ratus, ne Italiam Poenosque et pacta cum Hannibale posset respicere, Corcyram ipse se recepit.

XXV. Philippo Aetolorum defectio Pellae hibernanti adlata est. itaque, quia primo vere moturus exercitum in Graeciam erat, ut Illyrios finitimasque eis urbes ab tergo metu quietas Macedonia haberet, expeditionem subitam in Oricinorum atque Apolloniatium fines fecit, egressosque Apolloniatas cum magno terrore ac pavore compulit intra muros. vastatis proximis Illyrici in Pelagoniam eadem celeritate vertit iter: inde Dardanorum urbem Sintiam, in Macedoniam transitum Dardanis facturam, cepit. his raptim actis memor Aetolici iunctique cum eo Romani belli per Pelagoniam et Lyncum et Bottiaeam in Thessaliam descendit: inde ad bellum secum adversus Aetolos capessendum incitari posse homines credebat: et relicto ad fauces Thessaliae Perseo cum quattuor milibus armatorum ad arcendos aditu Aetolos, ipse, priusquam maioribus occuparetur rebus, in Macedoniam atque inde in Thraciam exercitum ad Maedos duxit. incurrere ea gens in Macedoniam solita erat, ubi regem occupatum externo bello ac sine praesidio esse regnum sensisset: ad frangendam igitur vastare agros et urbem Iamphorynam, caput arcemque Maedicae, oppugnare coepit. Scopas, ubi profectum in Thraciam regem occupatumque ibi bello audivit, armata omni iuventute Aetolorum bellum inferre Acarnaniae parat. adversus quod se Acarnanum gens et viribus imparem et iam Oeniadas Nasumque amissa cernens Romanaque insuper arma ingruere, ira magis instruit quam consilio bellum: coniugibus liberisque et senioribus super sexaginta annos in propinquam Epirum missis, ab quindecim ad sexaginta annos coniurant nisi victores se non redituros: qui victus acie excessisset, eum ne quis urbe tecto mensa lare reciperet, diram exsecrationem in populares, obtestationem quam sanctissimam potuerunt adversus hospites composuerunt: precatique simul Epirotas sunt ut, qui suorum in acie cecidissent, eos uno tumulo contegerent adhiberentque humatis titulum: "hic siti sunt Acarnanes, qui adversus vim atque iniuriam Aetolorum pro patria pugnantes mortem occubuerunt,,. per haec incitatis animis castra in extremis finibus suis obvia hosti posuerunt. nuntiis ad Philippum missis, quanto res in discrimine esset, omittere Philippum id quod in manibus erat coegerunt bellum Iamphoryna per deditionem recepta et prospero alio successu rerum. Aetolorum impetum tardaverat primo coniurationis fama Acarnanicae, deinde auditus Philippi adventus regredi etiam in intimos coegit fines. nec Philippus, quamquam, ne opprimerentur Acarnanes, itinc-

Digitized by Google

ribus magnis ierat, ultra Dium est progressus: inde, cum audisset reditum Aetolorum ex Acarnania, et ipse Pellam rediit. XXVI. Laevinus veris principio a Corcyra profectus navibus superato Leucata promontorio cum venisset Naupactum, Anticyram inde se petiturum edixit, ut praesto ibi Scopas Aetolique essent. sita Anticyra est in Locride laeva parte sinum Corinthiacum intranti: breve terra iter eo, brevis navigatio ab Naupacto est. tertio ferme post die utrimque oppugnari coepta est: gravior a mari oppugnatio erat, quia et tormenta machinaeque omnis generis in navibus erant et Romani inde oppugnabant: itaque intra paucos dies recepta urbs per deditionem Aetolis traditur, praeda ex pacto Romanis cessit. Litterae Laevino redditae, consulem eum absentem declaratum et successorem venire P. Sulpicium: ceterum diuturno ibi morbo implicitus serius spe omnium Romam venit.

M. Marcellus cum idibus Martiis consulatum inisset, senatum eo die moris modo causa habuit professus, nihil se absente collega neque de re publica neque de provinciis acturum. scire se frequentes Siculos prope urbem in villis obtrectatorum suorum esse, quibus tantum abesse ut per se non liceat palam Romae crimina edita ficta ab inimicis vulgare, ut, ni simularent aliquem sibi timorem absente collega dicendi de consule esse, ipse eis extemplo daturus senatum fuerit: ubi quidem collega venisset, non passurum quicquam prius agi quam ut Siculi in senatum introducantur. dilectum prope a M. Cornelio per totam Siciliam habitum, ut quam plurimi questum de se Romam venirent: eundem litteris falsis urbem implesse bellum in Sicilia esse, ut suam laudem minuat. moderati animi gloriam eo die adeptus consul senatum dimisit, ac prope iustitium omnium rerum futurum videbatur, donec alter consul ad urbem venisset. otium, ut solet, excitavit plebis rumores: belli diuturnitatem et vastatos agros circa urbem, qua infesto agmine isset Hannibal, exhaustam dilectibus Italiam et prope quotannis caesos exercitus querebantur, et consules bellicosos ambo, viros acresque nimis et feroces, creatos, qui vel in pace tranquilla bellum excitare possent, nedum in bello respirare civitatem forent passuri. XXVII. interrupit hos sermones nocte, quae pridie Quinquatrus fuit, pluribus simul locis circa forum incendium ortum: eodem tempore septem tabernae, quae post ea quinque, et argentariae, quae nunc novae appellantur, arsere: comprehensa post ea privata aedificia — neque enim tum basilicae erant —, comprehensae lautumiae forumque piscatorium et atrium regium: aedis Vestae vix defensa est tredecim maxime servorum opera, qui in publicum redempti ac manu missi sunt. nocte ac die continuatum incendium fuit, nec ulli dubium erat humana id fraude factum esse, quod pluribus simul locis et iis diversis ignes coorti essent: itaque consul ex auctoritate senatus pro contione edixit, qui quorum opera id conflatum incendium profiteretur, praemium fore libero pecuniam, servo libertatem. eo praemio inductus Campanorum Calaviorum servus — Manus ei nomen erat — indicavit domi-

nos et quinque praeter ea iuvenes nobiles Campanos, quorum parentes a Q. Fulvio securi percussi erant, id incendium fecisse, vulgoque facturos alia, ni comprendantur. comprehensi ipsi familiaeque eorum: et primo elevabatur index indiciumque: pridie eum verberibus castigatum ab dominis discessisse, per iram ac levitatem ex re fortuita crimen commentum: ceterum ut coram coarguebantur et quaestio ex ministris facinoris foro medio haberi coepta est, fassi omnes atque in dominos servosque conscios animadversum est. indici libertas data et viginti milia aeris.

Consuli Laevino Capuam praetereunti circumfusa multitudo Campanorum est obsecrantium cum lacrimis, ut sibi Romam ad senatum ire liceret oratum, si qua misericordia tandem flecti possent, ne se ad ultimam perditum irent nomenque Campanorum a Q. Flacco deleri sinerent. Flaccus sibi privatam simultatem cum Campanis negare ullam esse: publicas inimicitias hostiles et esse et futuras, quoad eo animo esse erga populum Romanum sciret: nullam enim in terris gentem esse, nullum infestiorem populum nomini Romano: ideo se moenibus inclusos tenere eos, quia, si qui evasissent aliqua, velut feras bestias per agros vagari et laniare et trucidare quodcumque obvium detur: alios ad Hannibalem transfugisse, alios ad Romam incendendam profectos: inventurum in semusto foro consulem vestigia sceleris Campanorum: Vestae sedem petitam et aeternos ignes et conditum in penetrali fatale pignus imperii Romani: se minime censere tutum esse Campanis potestatem intrandi Romana moenia fieri. Laevinus Campanos iure iurando a Flacco adactos, quinto die quam ab senatu responsum accepissent Capuam reditu-ros, sequi se Romam iussit: hac circumfusus multitudine, simul Siculis obviam egressis secutisque, Romam pervenit, clarissimarum urbium excidio ac celeberrimis viris victos bello accusatores in urbem adducens.

De re publica tamen primum ac de provinciis ambo consules ad senatum rettulere. XXVIII. ibi Laevinus, quo statu Macedonia et Graecia, Aetoli Acarnanes Locrique essent quaeque ibi res ipse egisset terra marique, exposuit: Philippum inferentem bellum Aetolis in Macedoniam retro ab se compulsum ad intima penitus regni abisse, legionemque inde deduci posse, classem satis esse ad arcendum Italia regem: haec de se deque provincia cui praefuerat. consulum de provinciis communis relatio fuit. decrevere patres, ut alteri consulum Italia bellumque cum Hannibale provincia esset, alter classem, cui T. Otacilius praefuisset, Siciliamque provinciam cum L. Cincio praetore obtineret: exercitus eis duo decreti, qui in Etruria Galliaque essent: eae quattuor erant legiones. urbanae duae superioris anni in Etruriam, duae, quibus Sulpicius consul praefuisset, in Galliam mitterentur: Gallisc et legionibus praesset, quem consul, cuius Italia provincia esset, praefecisset: in Etruriam C. Calpurnius post praeturam prorogato in annum imperio missus. et Q. Fulvio Capua provincia decreta prorogatumque in annum imperium: exercitus civium sociorumque minui iussus, ut ex duabus legionibus una legio,

quinque milia peditum et trecenti equites essent, dimissis qui plurima stipendia haberent: et sociorum septem milia peditum et trecenti equites relinquerentur, eadem ratione stipendiorum habita in veteribus militibus dimittendis. Cn. Fulvio consuli superioris anni nec de provincia Apulia nec de exercitu quem habuerat quicquam mutatum: tantum in annum prorogatum imperium est. P. Sulpicius collega eius omnem exercitum praeter socios navales iussus dimittere est. item ex Sicilia exercitus, cui M. Cornelius praecesset, ubi consul in provinciam venisset, dimitti iussus: L. Cincio praetori ad obtinendam Siciliam Cannenses milites dati duarum instar legionum: totidem legiones in Sardiniam P. Manlio Vulsoni praetori decretae, quibus L. Cornelius in eadem provincia priore anno praefuerat. urbanas legiones ita scribere consules iussi, ne quem militem facerent qui in exercitu M. Claudii M. Valerii Q. Fulvii fuissent, neve eo anno plures quam una et viginti Romanae legiones essent. XXIX. His senatus consultis perfectis sortiri provincias consules: Sicilia et classis Marcello, Italia cum bello adversus Hannibalem Laevino evenit. quae sors, velut iterum captis Syracusis, ita exanimavit Siculos exspectatione sortis in consulum conspecta stantes, ut comploratio eorum flebilesque voces et extemplo oculos hominum converterint et post modo sermones praebuerint. circumibant enim senatum cum veste sordida adfirmantes, se non modo suam quisque patriam sed totam Siciliam relicturos, si eo Marcellus iterum cum imperio redisset: nullo suo merito eum ante implacabilem in se fuisse — quid iratum, quod Romam de se questum venisse Siculos sciat, facturum! obrui Aetnae ignibus aut mergi freto satius illi insulae esse quam velut dedi noxae inimico. hae Siculorum querellae domos primum nobilium circumlatae celebrataeque sermonibus, quos partim misericordia Siculorum partim invidia Marcelli excitabat, in senatum etiam pervenerunt: postulatum a consulibus est ut de permutandis provinciis senatum consulerent. Marcellus, si iam auditi ab senatu Siculi essent, aliam forsitan futuram fuisse sententiam suam dicere: nunc, ne quis timore frenari eos dicere posset, quo minus de eo libere querantur in cuius potestate mox futuri sint, si collegae nihil intersit, mutare se provinciam paratum esse: deprecari senatus praeiudicium: nam cum extra sortem collegae optionem dari provinciae iniquum fuerit, quanto maiorem iniuriam immo contumeliam esse, sortem suam ad eum transferri. ita senatus, cum quid placeret magis ostendisset quam decresset, dimittitur. inter ipsos consules permutatio provinciarum, rapiente fato Marcellum ad Hannibalem, facta est, ut ex quo primus post tot adversas secundae pugnae gloriam ceperat, in eius laudem postremus Romanorum imperatorum, prosperis tum maxime bellicis rebus, caderet.

XXX. Permutatis provinciis Siculi in senatum introducti multa de Hieronis regis fide perpetua erga populum Romanum verba fecerunt, in gratiam publicam avertentes. Hieronymum ac post ea Hippocraten atque Epicyden tyrannos cum ob alia tum propter defectionem ab Roma-

nis ad Hannibalem invisos fuisse sibi: ob eam causam et Hieronymum a principibus iuventutis prope publico consilio interfectum, et in Epicydis Hippocratisque caedem septuaginta nobilissimorum iuvenum coniurationem factam, quos Marcelli mora destitutos, quia ad praedictum tempus exercitum ad Syracusas non admovisset, indicio facto omnes ab tyrannis interfectos. eam quoque Hippocratis et Epicydis tyrannidem Marcellum excitasse Leontinis crudeliter direptis. numquam deinde principes Syracusanorum desisse ad Marcellum transire pollicerique, se urbem cum vellet ei tradituros: sed eum primo vi capere maluisse, dein, cum id neque terra neque mari omnia expertus potuisset, auctores traditarum Syracusarum fabrum aerarium Sosim et Moericum Hispanum quam principes Syracusanorum habere totiens id nequiquam ultro offerentes praeoptasse, quo scilicet iustiore de causa vetustissimos socios populi Romani trucidaret ac diriperet. si non Hieronymus ad Hannibalem defecisset sed populus Syracusanus et senatus, si portas Marcello Syracusani publice et non oppressis Syracusanis tyranni eorum Hippocrates et Epicydes clausissent, si Carthaginiensium animis bellum cum populo Romano gessissent — quid ultra quam quod fecerit, nisi ut deleret Syracusas, facere hostiliter Marcellum potuisse? certe praeter moenia et tecta exhausta urbis ac refracta ac spoliata deum delubra, dis ipsis ornamentisque eorum ablatis, nihil relictum Syracusis esse: bona quoque multis adempta ita, ut ne nudo quidem solo — reliquiis direptae fortunae — alere sese ac suos possent. orare se patres conscriptos ut, si nequeant omnia, saltem quae compareant cognoscique possint, restitui dominis iubeant. talia conquestos cum excedere ex templo, ut de postulatis eorum patres consuli possent, Laevinus iussisset, „maneant," inquit Marcellus, „ut coram iis respondeam, quando ea condicione pro vobis, patres conscripti, bella gerimus, ut victos armis accusatores habeamus: duae captae hoc anno urbes, Capua Fulvium reum, Marcellum Syracusae habeant". XXXI. reductis in curiam legatis tum consul „non adeo maiestatis" inquit „populi Romani imperiique huius oblitus sum, patres conscripti, ut, si de meo crimine ambigeretur, consul de vi dicturus causam accusantibus Graecis fuerim. sed non quid ego fecerim in disquisitionem venit, quam quid isti pati debuerint: qui si non fuerunt hostes, nihil interest, nunc an vivo Hierone Syracusas violaverim. sin autem desciverunt a populo Romano ac legatos nostros ferro atque armis petierunt, urbem ac moenia clauserunt exercituque Carthaginiensium adversus nos tutati sunt — quis passos esse hostilia, cum fecerint, indignatur? tradentes urbem principes Syracusanorum aversatus sim, Sosim et Moericum Hispanum, quibus tantum crederem, potiores habui? non estis extremi Syracusanorum, quippe qui aliis humilitatem obiciatis: quis est vestrum qui se mihi portas aperturum, qui armatos milites meos in urbem accepturum promiserit? odistis et exsecramini eos qui fecerunt, et ne hic quidem contumeliis in eos dicendis parcitis: tantum abest ut et ipsi tale quicquam fa-

cturi fueritis. ipsa humilitas eorum, patres conscripti, quam isti obiciunt, maximo argumento est me neminem, qui navatam operam rei publicae nostrae vellet, aversatum esse. et, antequam obsiderem Syracusas, nunc legatis mittendis nunc ad colloquium eundo temptavi pacem, et, posteaquam neque legatos violandi verecundia erat nec mihi ipsi congresso ad portas cum principibus responsum dabatur, multis terra marique exhaustis laboribus tandem vi atque armis Syracusas cepi. quae captis acciderint, apud Hannibalem et Carthaginienses victos secum iustius quam apud victoris populi senatum quererentur. ego, patres conscripti, Syracusas spoliatas si negaturus essem, numquam spoliis earum urbem Romam exornarem: quae autem singulis victor aut ademi aut dedi, cum belli iure tum ex cuiusque merito satis scio me fecisse. ea vos rata habeatis, patres conscripti, ne magis rei publicae interest quam mea: mea quippe fides exsoluta est: ad rem publicam pertinet, ne acta mea rescindendo alios in posterum segniores duces faciatis. et quoniam coram et Siculorum et mea verba audistis, patres conscripti, simul templo excedemus, ut me absente liberius consuli senatus possit". ita dimissi Siculi, et ipse in Capitolium ad dilectum discessit. XXXII. consul alter de postulatis Siculorum ad patres rettulit. ibi cum diu de sententiis certatum esset, et magna pars senatus — principe eius sententiae T. Manlio Torquato — cum tyrannis bellum gerendum fuisse censerent, hostibus et Syracusanorum et populi Romani: et urbem recipi non capi, et receptam legibus antiquis et libertate stabiliri, non fessam miseranda servitute bello adfligi: inter tyrannorum et ducis Romani certamina praemium victoris in medio positam urbem pulcherrimam ac nobilissimam perisse, horreum atque aerarium quondam populi Romani, cuius munificentia ac donis multis tempestatibus, hoc denique ipso Punico bello adiuta ornataque res publica esset. si ab inferis exsistat rex Hiero, fidissimus imperii Romani cultor, — quo ore aut Syracusas aut Romam ei ostendi posse, cum, ubi semirutam ac spoliatam patriam respexerit, ingrediens Romam in vestibulo urbis prope in porta spolia patriae suae visurus sit? haec taliaque cum ad invidiam consulis miserationemque Siculorum dicerentur, mitius tamen decreverunt patres in gratiam Marcelli: quae is gerens bellum victorque egisset, rata habenda esse: in reliquum curae senatui fore rem Syracusanam mandaturosque consuli Laevino, ut, quod sine iactura rei publicae fieri posset, fortunis eius civitatis consuleret. missis duobus senatoribus in Capitolium ad consulem, uti rediret in curiam, et introductis Siculis senatus consultum recitatum est: legatique benigne appellati ac dimissi ad genua se Marcelli consulis proiecerunt et obsecrantes ut, quae deplorandae ac levandae calamitatis causa dixissent, veniam eis daret et in fidem clientelamque se urbemque Syracusas acciperet. potens sui consul clementer appellatos eos dimisit.

XXXIII. Campanis deinde senatus datus est, quorum oratio miserabilior causa durior erat: neque enim meritas poenas negare poterant

nec tyranni erant, in quos culpam conferrent: sed satis pensum poenarum tot veneno absumptis tot securi percussis senatoribus credebant: paucos nobilium superesse, quos nec sua conscientia ut quicquam de se gravius consulerent impulerit, nec victoris ira capitis damnaverit: eos libertatem sibi suisque et bonorum aliquam partem orare, cives Romanos adfinitatibus plerosque et propinquis iamiam cognationibus ex conubio vetusto iunctos. submotis deinde e templo paulisper dubitatum, an arcessendus a Capua Q. Fulvius esset — mortuus enim post captam Claudius consul erat — ut coram imperatore qui res gessisset, sic ut inter Marcellum Siculosque disceptatum fuerat, disceptaretur. dein cum M. Atilium C. Fulvium fratrem Flacci, legatos eius, et Q. Minucium et L. Veturium Philonem, item Claudii legatos, qui omnibus gerendis rebus adfuerant, in senatu viderent, nec Fulvium avocari a Capua nec differri Campanos vellent, interrogatus sententiam M. Atilius Regulus, cuius ex iis qui ad Capuam fuerant maxima auctoritas erat, „in consilio“ inquit „arbitror me fuisse consulibus Capua capta, cum quaereretur, ecqui Campanorum bene meritus de re publica nostra esset. duas mulieres compertum est, Vestiam Oppiam Atellanam Capuae habitantem et Fauculam Cluviam, quae quondam quaestum corpore fecisset, illam quotidie sacrificasse pro salute et victoria populi Romani, hanc captivis egentibus alimenta clam suppeditasse: ceterorum omnium Campanorum eundem erga nos animum quem Carthaginiensium fuisse, securique percussos a Q. Fulvio esse magis quorum dignitas inter alios quam quorum culpa eminebat. per senatum agi de Campanis, qui cives Romani sunt, iniussu populi non video posse: idque et apud maiores nostros in Satricanis factum esse, cum defecissent, ut M. Antistius tribunus plebis prius rogationem ferret sciscereturque plebs, uti senatui de Satricanis sententiae dicendae ius esset. itaque censeo cum tribunis plebis agendum esse, ut eorum unus pluresve rogationem ferant ad plebem, qua nobis statuendi de Campanis ius fiat“. L. Atilius tribunus plebis ex auctoritate senatus plebem in haec verba rogavit: „omnes Campani Atellani Calatini Sabatini, qui se dediderunt in arbitrium dicionemque populi Romani Fulvio proconsuli, quaeque una secum dedidere, agrum urbemque, divina humanaque, utensiliaque sive quid aliud dediderunt, de iis rebus quid fieri velitis, vos rogo, Quirites.“ plebes sic iussit „quod senatus iuratus — maxima pars — censeat qui adsidens, id volumus iubemusque“. XXXIV. atque ex hoc plebei scito senatus consultus Oppiae Cluviaeque primum bona ac libertatem restituit: si qua alia praemia petere ab senatu vellent, venire eas Romam. Campanis in familias singulas decreta facta, quae non operae pretium est omnia enumerare: aliorum bona publicanda, ipsos liberosque eorum et coniuges vendendas extra filias, quae enupsissent prius quam in populi Romani potestatem venirent: alios in vincula condendos ac de iis posterius consulendum: aliorum Campanorum summam etiam census distinxerunt, publicanda necne bona essent: pecua captiva prae-

Digitized by Google

ter equos et mancipia praeter puberes virilis sexus et omnia, quae solo non continerentur, restituenda censuerunt dominis. Campanos omnes, Atellanos Calatinos Sabatinos extraquam qui eorum aut ipsi aut parentes eorum apud hostes essent, liberos esse iusserunt ita, ut nemo eorum civis Romanus aut Latini nominis esset neve quis eorum, qui Capuae fuisset dum portae clausae essent, in urbe agrove Campano intra certam diem maneret: locus ubi habitarent trans Tiberim, qui non contingeret Tiberim, daretur: qui nec Capuae nec in urbe Campana, quae a populo Romano defecisset, per bellum fuissent, eos cis Lirim amnem Romam versus, qui ad Romanos transissent prius quam Capuam Hannibal veniret, eis Vulturnum emovendos censuerunt, ne quis eorum propius mare quindecim milibus passuum agrum aedificiumve haberet: qui eorum trans Tiberim emoti essent, ne ipsi posterive eorum uspiam pararent haberentve agros nisi in Veiente Sutrino Nepesinove agro, dum ne cui maior quam quinquaginta iugerum agri modus esset. senatorum omnium quique magistratus Capuae Atellae Calatiae gessissent bona venirent Capuae iusserunt, libera corpora, quae venum dari placuerat, Romam mitti ac Romae venire. signa statuas aeneas, quae capta de hostibus dicerentur, quae eorum sacra ac profana essent, ad pontificum collegium reiecerunt. ob haec decreta maestiores aliquanto quam Romam venerant Campanos dimiserunt: nec iam Q. Fulvii saevitiam in sese sed iniquitatem deum atque exsecrabilem fortunam suam incusabant.

XXXV. Dimissis Siculis Campanisque dilectus habitus. scripto deinde exercitu de remigum supplemento agi coeptum: in quam rem cum neque hominum satis nec, ex qua pararentur stipendiumque acciperent, pecuniae quicquam ea tempestate in publico esset, edixerunt consules ut privatim ex censu ordinibusque sic ut antea remiges darent cum stipendio cibariisque dierum triginta. ad id edictum tantus fremitus hominum tanta indignatio fuit, ut mage dux quam materia seditioni deesset: secundum Siculos Campanosque plebem Romanam perdendam lacerandamque sibi consules sumpsisse: per tot annos tributo exhaustos nihil reliqui praeter terram nudam ac vastam haberet: tecta hostes incendisse, servos agri cultores rem publicam abduxisse nunc ad militiam parvo aere emendo nunc remiges imperando: si quid cui argenti aerisve fuerit, stipendio remigum et tributis annuis ablatum: se, ut dent quod non habeant, nulla vi nullo imperio cogi posse: bona sua venderent, in corpora quae reliqua essent saevirent: ne unde redimantur quidem quicquam superesse. haec non in occulto sed propalam in foro atque oculis ipsorum consulum ingens turba circumfusi fremebant, nec eos sedare consules nunc castigando nunc consolando poterant. spatium deinde iis tridui sedare ad cogitandum dixerunt, quo ipsi ad rem inspiciendam et expediendam usi sunt. senatum postero die habuerunt de remigum supplemento: ubi cum multa disseruissent, cur aequa plebis recusatio esset, verterunt orationem eo ut dicerent, privatis id seu aequum seu iniquum onus in-

Digitized by Google

iungendum esse: nam unde, cum pecunia in aerario non esset, paraturos navales socios? quo modo autem sine classibus aut Siciliam obtineri aut Italia Philippum arceri posse aut tuta Italiae litora esse? XXXVI. cum in hac difficultate rerum consilium haereret ac prope torpor quidam occupasset hominum mentes, tum Laevinus consul magistratus senatui et senatum populo, sic ut honore praestent, ita ad omnia, quae dura atque aspera essent, subeunda duces debere esse: „si quid iniungere inferiori velis, id prius in te ac tuos ipse iuris statueris, facilius omnes obedientes habeas: nec impensa gravis est, cum ex ea plus quam pro virili parte sibi quemque capere principum videat. itaque classes si habere atque ornare volumus populum Romanum, privatos sine recusatione remiges dare, nobismet ipsis primum imperemus: aurum argentum signatum omnē aes senatores crastino die in publicum conferamus, ita ut anulos sibi quisque et coniugi et liberis et filio bullam et, quibus uxor filiaeve sunt, singulas uncias pondo auri relinquant: argenti, qui curuli sella sederunt, equi ornamenta et libras pondo, ut salinum patellamque deorum causa habere possint: ceteri senatores libram argenti tantum, aeris signati quina milia in singulos patres familiae relinquamus, ceterum omne aurum argentum aes signatum ad triumviros mensarios extemplo deferamus nullo ante senatus consulto facto, ut voluntaria collatio et certamen adiuvandae rei publicae excitet ad aemulandum animos primum equestris ordinis dein reliquae plebis: hanc unam viam multa inter nos collocuti consules invenimus: ingredimini dis bene iuvantibus: res publica incolumis et privatas res facile salvas praestat, publica prodendo tua nequiquam serves". in haec tanto animo consensum est, ut gratiae ultro consulibus agerentur. senatu inde misso pro se quisque aurum argentum et aes in publicum conferunt tanto certamine iniecto, ut prima inter primos nomina sua vellent in publicis tabulis esse, ut nec triumviri accipiundo nec scribae referundo sufficerent. hunc consensum senatus equester ordo est secutus, equestris ordinis plebs. ita sine edicto sine coercitatione magistratus nec remige in supplementum nec stipendio res publica eguit, paratisque omnibus ad bellum consules in provincias profecti sunt.

XXXVII. Neque aliud magis tempus belli fuit, quo Carthaginienses Romanique pariter variis casibus immixtis magis in ancipiti spe ac metu fuerint. nam Romanis et in provinciis, hinc in Hispania adversae res hinc prosperae in Sicilia luctum et laetitiam miscuerant, et in Italia cum Tarentum amissum damno et dolori, tum arx cum praesidio retenta praeter spem gaudio fuit, et terrorem subitum pavoremque urbis Romae obsessae et oppugnatae Capua post dies paucos capta in laetitiam vertit: transmarinae quoque res quadam vice pensatae: Philippus hostis tempore haud satis opportuno factus, Aetoli novi adsciti socii Attalusque Asiae rex iam vel despondente fortuna Romanis imperium orientis. Carthaginienses quoque Capuae amissae Tarentum captum aequabant, et ut ad

moenia urbis Romanae nullo prohibente se pervenisse in gloria ponebant, ita pigebat irriti incepti pudebatque adeo se spretos, ut sedentibus ipsis ad Romana moenia alia porta exercitus Romanus in Hispaniam duceretur: ipsae quoque Hispaniae, quo propius spei venerant tantis duobus ducibus exercitibusque caesis debellatam ibi ac pulsos inde Romanos esse, eo plus, ab L. Marcio tumultuario duce ad vanum et irritum victoriam redactam esse, indignationis praebebant. ita aequanto fortuna suspensa omnia utrimque erant integra spe integro metu, velut illo tempore primum bellum inciperent.

XXXVIII. Hannibalem ante omnia angebat, quod Capua pertinacius oppugnata ab Romanis quam defensa ab se multorum Italiae populorum animos averterat, quos neque omnes tenere praesidiis, nisi vellet in multas parvasque partes carpere exercitum — quod minime tum expediebat —, poterat, nec deductis praesidiis spei liberam vel obnoxiam timori sociorum relinquere fidem. praeceps in avaritiam et crudelitatem animus ad spolianda quae tueri nequibat, ut vastata hosti relinquerentur, inclinavit. id foedum consilium cum incepto tum etiam exitu fuit: neque enim indigna patientium modo abalienabantur animi sed ceterorum etiam, quippe ad plures exemplum quam damnum pertinebat: nec consul Romanus temptandis urbibus, sicunde spes aliqua se ostendisset, deerat. Salapiae principes erant Dasius et Blattius. Dasius Hannibali amicus: Blattius, quantum ex tuto poterat, rem Romanam fovebat et per occultos nuntios spem proditionis fecerat Marcello. sed sine adiutore Dasio res transigi non poterat: multum ac diu cunctatus et tum quoque magis inopia consilii potioris quam spe effectus Dasium appellabat: at ille, cum ab re aversus tum aemulo potentatus inimicus, rem Hannibali aperit. arcessito utroque Hannibal cum pro tribunali quaedam ageret mox de Blattio cogniturus, starentque submoto populo accusator et reus, Blattius de proditione Dasium appellabat: enim vero ille velut in manifesta re exclamat, sub oculis Hannibalis secum de proditione agi. Hannibali atque eis qui aderant, quo audacior res erat, minus similis veri visa est: aemulationem profecto atque odium esse, et id crimen adferri quod, quia testem habere non posset, liberius fingenti sit: ita inde dimissi sunt, nec Blattius ante abstitit tamen tam audaci incepto quam idem obtundendo docendoque, quam ea res ipsis patriaeque salutaris esset, pervicit ut praesidium Punicum — quingenti autem Numidae erant — Salapiaque traderetur Marcello. nec sine caede multa tradi potuit: longe fortissimi equitum toto Punico exercitu erant: itaque quamquam improvisa res fuit nec usus equorum in urbe erat, tamen armis inter tumultum captis et eruptionem temptaverunt et, cum evadere nequirent, pugnantes ad ultimum occubuerunt, nec plus quinquaginta ex his in potestatem hostium vivi venerunt: plusque aliquanto damni haec ala equitum amissa Hannibali quam Salapia fuit, nec deinde umquam Poenus, quo longe plurimum valuerat, equitatu superior fuit.

Digitized by Google

XXXIX. Per idem tempus cum in arce Tarentina vix inopia tolerabilis esset, spem omnem praesidium quod ibi erat Romanum praefectusque praesidii atque arcis M. Livius in commeatibus ab Sicilia missis habebant, qui ut tuto praeterveherentur oram Italiae, classis viginti ferme navium Regii stabat: praecrat classi commeatibusque D. Quinctius, obscuro genere ortus, ceterum multis fortibus factis militari gloria illustris: primo quinque naves, quarum maximae duae triremes a Marcello ei traditae erant, habuit, post ea rem impigre saepe gerenti tres additae quinqueremes, postremo ipse a sociis Reginisque et a Velia et a Paesto debitas ex foedere exigendo classem viginti navium, sic ut ante dictum est, effecit. huic ab Regio profectae classi Democrates cum pari classi navium Tarentinarum numero quindecim milia ferme ab urbe ad Sapriportum obvius fuit. velis tum forte improvidus futuri certaminis Romanus veniebat: sed circa Crotonem Sybarimque suppleverat remigio naves, instructamque et armatam egregie pro magnitudine navium classem habebat. et tum forte sub idem tempus et venti vis omnis cecidit et hostes in conspectu fuere, ut ad componenda armamenta expediendumque remigem ac militem ad imminens certamen satis temporis esset. raro alias tantis animis iustae concurrerunt classes, quippe cum in maioris discrimen rei quam ipsae erant pugnarent, Tarentini, ut recuperata urbe ab Romanis post centesimum prope annum arcem etiam liberarent, spe commeatus quoque hostibus, si navali proelio possessionem maris ademissent, interclusuros, Romani, ut retenta possessione arcis ostenderent, non vi ac virtute sed proditione ac furto Tarentum amissum. itaque ex utraque parte signo dato cum rostris concurrissent neque retro navem inhiberent nec dirimi ab se hostem paterentur — quam quis indeptus navem erat, ferrea iniecta manu —, ita conserebant ex propinquo pugnam, ut non missilibus tantum sed gladiis etiam prope collato pede gereretur res. prorae inter se iunctae haerebant, puppes alieno remigio circumagebantur, ita in arto stipatae erant naves ut vix ullum telum in mari vanum intercideret, frontibus velut pedestres acies urgebant perviaeque naves pugnantibus erant. insignis tamen inter ceteras pugna fuit duarum, quae primae agminis concurrerant inter se: in Romana nave ipse Quinctius erat, in Tarentina Nico — cui Perconi fuit cognomen — non publico modo sed privato etiam odio invisus atque infestus Romanis, quod eius factionis erat quae Tarentum Hannibali prodiderat. hic Quinctium simul pugnantem hortantemque suos incautum hasta transfigit, atque ille praeceps cum armis procidit ante proram. victor Tarentinus in turbatam duce amisso navem impigre transgressus cum submovisset hostes et prora iam Tarentinorum esset, puppim male conglobati tuerentur Romani, repente et alia a puppe triremis hostium apparuit: ita in medio circumventa Romana navis capitur. hinc ceteris terror iniectus, uti praetoriam navem captam videre, fugientesque passim aliae in alto mersae, aliae in terram remis abreptae mox praedae fuere

Thurinis Metapontinisque: ex onerariis, quae cum commeatu sequebantur, perpaucae in potestatem hostium venere, aliae ad incertos ventos hinc atque illinc obliqua transferentes vela in altum evectae sunt. Nequaquam pari fortuna per eos dies Tarenti res gesta. nam ad quattuor milia hominum frumentatum egressa cum in agris passim vagarentur, Livius, qui arci praesidioque Romano praeerat, intentus in omnes occasiones gerendae rei C. Persium impigrum virum cum duobus milibus et quingentis armatorum ex arce emisit, qui vage effusos per agros palatosque adortus cum diu passim cecidisset, paucos ex multis trepida fuga incidentes semiapertis portarum foribus in urbem compulit, nec multum afuit quin urbs eodem impetu caperetur. ita aequatae res ad Tarentum, terra Romanis victoribus, Tarentinis mari: frumenti spes, quae in oculis fuerat, utrosque frustrata pariter.

XL. Per idem tempus Laevinus consul, iam magna parte anni circumacta, in Siciliam veteribus novisque sociis exspectatus cum venisset, primum ac potissimum omnium ratus Syracusis nova pace inconditas componere res: Agrigentum inde, quod belli reliquum erat tenebaturque a Carthaginiensium valido praesidio, duxit legiones. et adfuit fortuna incepto. Hanno erat imperator Carthaginiensium, sed omnem in Muttine Numidisque spem repositam habebant: per totam Siciliam vagus praedas agebat ex sociis Romanorum, neque intercludi ab Agrigento vi aut arte ulla nec, quin erumperet ubi vellet, prohiberi poterat. haec eius gloria quia iam imperatoris quoque famae officiebat, postremo in invidiam vertit, ut ne bene gestae quidem res iam Hannoni propter auctorem satis laetae essent: propter ea postremo praefecturam eius filio suo dedit, ratus cum imperio auctoritatem quoque ei inter Numidas erepturum. quod longe aliter venit: nam veterem favorem eius sua insuper invidia auxit, neque ille indignitatem iniuriae tulit, confestimque ad Laevinum occultos nuntios misit de tradendo Agrigento. per quos ut est facta fides compositusque rei gerendae modus, portam ad mare ferentem Numidae cum occupassent pulsis inde custodibus aut caesis, Romanos ad id ipsum missos in urbem acceperunt. et cum agmine iam in media urbis ac forum magno tumultu iretur, ratus Hanno non aliud quam tumultum ac secessionem — id quod et ante acciderat — Numidarum esse, ad comprimendam seditionem processit. atque ille, cum ei multitudo maior quam Numidarum procul visa et clamor Romanus haudquaquam ignotus ad aures accidisset, priusquam ad ictum teli veniret, capessit fugam: per aversam portam emissus adsumpto comite Epicyde cum paucis ad mare pervenit, nactique opportune parvum navigium relicta hostibus Sicilia, de qua per tot annos certatum erat, in Africam traiecerunt. alia multitudo Poenorum Siculorumque ne temptato quidem certamine cum caeci in fugam ruerent clausique exitus essent, circa portas caesa. oppido recepto Laevinus, qui capita rerum Agrigenti erant, virgis caesos securi percussit, ceteros praedamque vendidit, omnem pecuniam Romam misit.

fama Agrigentinorum cladis Siciliam cum pervasisset, omnia repente ad Romanos inclinaverunt: prodita brevi sunt viginti oppida, sex vi capta, voluntaria deditione in fidem venerunt ad quadraginta. quarum civitatium principibus cum pro cuiusque merito consul pretia poenasque exsolvisset, coegissetque Siculos positis tandem armis ad agrum colendum animos convertere, ut esset non incolarum modo alimentis frugifera insula sed urbis Romae atque Italiae — id quod multis saepe tempestatibus fecerat — annonam levaret, ab Agathyrna inconditam multitudinem secum in Italiam transvexit. quattuor milia hominum erant, mixti ex omni colluvione exsules obaerati capitalia ausi plerique et, cum in civitatibus suis ac sub legibus vixerant, et, postquam eos ex variis causis fortuna similis conglobaverat Agathyrnam, per latrocinia ac rapinam tolerantes vitam. hos neque relinquere Laevinus in insula tum primum nova pace coalescente velut materiam novandis rebus satis tutum ratus est, et Reginis usui futuri erant ad populandum Bruttium agrum adsuetam latrociniis quaerentibus manum. et quod ad Siciliam adtinet, eo anno debellatum est.

XLI. In Hispania principio veris P. Scipio, navibus deductis evocatisque edicto Tarraconem sociorum auxiliis, classem onerariasque ostium inde Hiberi fluminis petere iubet. eodem legiones ex hibernis convenire cum iussisset, ipse cum quinque milibus sociorum ab Tarracone profectus ad exercitum est. quo cum venisset, adloquendos maxime veteres milites, qui tantis superfuerunt cladibus, ratus contione advocata ita disseruit: „nemo ante me novus imperator militibus suis, priusquam opera eorum usus esset, gratias agere iure ac merito potuit: me vobis, priusquam provinciam aut castra viderem, obligavit fortuna, primum quod ea pietate erga patrem patruumque meum vivos mortuosque fuistis, deinde quod amissam tanta clade provinciae possessionem integram et populo Romano et successori mihi virtute vestra obtinuistis. sed cum iam benignitate deum id paremus atque agamus, non ut ipsi maneamus in Hispania sed ne Poeni maneant, nec ut pro ripa Hiberi stantes arceamus transitu hostes sed ut ultro transeamus transferamusque bellum, vereor ne cui vestrum maius id audaciusque consilium quam aut pro memoria cladium nuper acceptarum aut pro aetate mea videatur. adversae pugnae in Hispania nullius in animo quam meo minus obliterari possunt, quippe cui pater et patruus intra triginta dierum spatium, ut aliud super aliud cumularetur familiae nostrae funus, interfecti sunt: sed ut familiaris paene orbitas ac solitudo frangit animum, ita publica cum fortuna tum virtus desperare de summa rerum prohibet. ea fato quodam nata nobis sors est ut magnis omnibus bellis victi vicerimus: vetera omitto, Porsinam Gallos Samnites, a Punicis bellis incipiam: quot classes quot duces quot exercitus priore bello amissi sunt! iam quid hoc bello memorem? omnibus aut ipse adfui cladibus aut, quibus afui, maxime unus omnium eas sensi: Trebia Trasumennus Cannae — quid aliud sunt quam monumenta

Digitized by Google

occisorum exercituum consulumque Romanorum? adde defectionem Italiae, Siciliae maioris partis, Sardiniae: adde ultimum terrorem ac pavorem, castra Punica inter Anienem ac moenia Romana posita et visum prope in portis victorem Hannibalem —: in hac ruina rerum stetit una integra atque immobilis virtus populi Romani, haec omnia strata humi erexit ac sustulit. vos omnium primi, milites, post Cannensem cladem vadenti Hasdrubali ad Alpes Italiamque — qui si se cum fratre coniunxisset, nullum iam nomen esset populi Romani — ductu auspicioque patris mei obstitistis, et hae secundae res illas adversas sustinuerunt: nunc benignitate deum omnia secunda prospera in dies laetiora ac meliora in Italia Siciliaque geruntur: in Sicilia Syracusae Agrigentum captum, pulsi tota insula hostes receptaque provincia in dicione populi Romani est: in Italia Arpi recepti, Capua capta: iter omne ab urbe Roma trepida fuga emensus Hannibal, in extremum angulum agri Bruttii compulsus, nihil iam maius precatur deos, quam ut incolumi cedere atque abire ex hostium terra liceat. quid igitur minus conveniat, milites, quam, cum aliae super alias clades cumularentur ac di prope ipsi cum Hannibale starent, vos hic cum parentibus meis — aequentur enim etiam honore nominis — sustinuisse labantem fortunam populi Romani, nunc eosdem, quia illic omnia secunda laetaque sunt, animis deficere? nuper quoque quae acciderunt, utinam tam sine meo luctu quam [*vestro transissent! nunc dii immortales imperii Romani praesides, qui centuriis omnibus ut mihi imperium iuberent dari fuerunt auctores, iidem auguriis auspiciisque et per nocturnos etiam visus omnia laeta ac prospera portendunt: animus quoque meus, maximus mihi ad hoc tempus vates, praesagit nostram Hisponiam esse, brevi extorre hinc omne Punicum nomen maria terrasque foeda fuga impleturum. quod mens sua sponte divinat, idem subicit ratio haud fallax: vexati ab iis socii nostram fidem per legatos implorant: tres duces discordantes, prope ut defecerint alii ab aliis, trifariam exercitus in diversas regiones distraxere: eadem in illos ingruit fortuna quae nuper nos adflixit, nam et deseruntur ab sociis, ut prius ab Celtiberis nos, et diduxere exercitus, quae patri patruoque meo causa exitii fuit: nec discordia intestina coire eos in unum sinet, neque singuli nobis resistere poterunt. vos modo, milites, favete nomini Scipionum, suboli imperatorum vestrorum velut accisis recrescenti stirpibus: agite, milites veteres, novum exercitum novumque ducem traducite Hiberum, traducite in terras cum multis fortibus factis saepe a vobis peragratas. brevi faciam ut, quem ad modum noscitatis in me patris patruique similitudinem oris vultusque et lineamenta corporis, ita ingenii fidei virtutisque ad exemplum expressam effigiem vobis reddam, ut revixisse aut renatum sibi quisque Scipionem imperatorem dicat*". XLII. *Hac oratione accensis militum animis, relicto ad*

praesidium regionis eius M. Silano cum tribus milibus peditum quingentis equitibus, ceteras omnes copias — erant autem viginti quinque milia peditum, duo milia quingenti equites — Hiberam traiecit. ibi quibusdam suadentibus ut, quoniam in tres tam diversas regiones discessissent Punici exercitus, proximum exercitum adgrederetur, periculum esse ratus ne eo facto in unum omnes contraheret nec par esset unus tot exercitibus, Carthaginem Novam interim oppugnare statuit, urbem cum ipsam opulentam suis opibus, tum hostium omni bellico apparatu plenam — ibi arma ibi pecunia ibi totius Hispaniae obsides erant —, sitam praeter ea cum opportune ad traiciendum in Africam, tum super portum satis amplum quantaevis classi et nescio an unum in Hispaniae ora, qua nostro adiacet mari. nemo omnium quo iretur sciebat praeter C. Laelium: is classe circumnissus ita navium cursum moderari iussus erat, ut eodem tempore exercitus ostenderetur et classis portum intraret. septimo die ab Hibero Carthaginem ventum est simul terra marique. castra ab regione urbis, qua in septemtrionem versa est, posita: his ab tergo — nam frons naturā tuta erat — vallum obiectum. ceterum sita Carthago sic est. sinus est maris media fere Hispaniae ora, maxime Africo vento oppositus, ad duo milia et quingentos passus introrsus retractus, paulo plus mille passuum in latitudinem patens. huius in ostio sinus parva insula obiecta ab alto portum ab omnibus ventis praeterquam Africo tutum facit. ab intimo sinu paeninsula excurrit, tumulus is ipse in quo condita urbs est, ab ortu solis et a meridie cincta mari: ab occasu stagnum claudit paulum et ad septentrionem fusum, incertae altitudinis utcumque exaestuat aut deficit mare. continenti urbem iugum ducentos fere et quinquaginta passus patens coniungit. unde cum tam parvi operis munitio esset, non obiecit vallum imperator Romanus, seu fiduciam hosti superbe ostentans sive ut subeunti saepe ad moenia urbis recursus pateret. XLIII. cetera quae munienda erant cum perfecisset, naves etiam in portu, velut maritimam quoque ostentans obsidionem, instruxit, circumvectusque classem cum monuisset praefectos navium ut vigilias nocturnas intenti servarent, omnia ubique primo obsessum hostem conari, regressus in castra, ut consilii sui rationem, quod ab urbe potissimum oppugnanda bellum orsus esset, militibus ostenderet et spem potiundae cohortando faceret, contione advocata ita disseruit: „ad urbem unam oppugnandam si quis vos adductos credit, is magis operis vestri quam emolumenti rationem exactam, milites, habet. oppugnabitis enim vere moenia unius urbis, sed in una urbe universam ceperitis Hispaniam: hic sunt obsides omnium nobilium regum populorumque, qui simul in potestate vestra erunt, extemplo omnia quae nunc sub Carthagi-

niensibus sunt in dicionem tradent: hic petunia omnis hostium, sine qua neque illi gerere bellum possunt quippe qui mercenarios exercitus alunt, et quae nobis maximo usui ad conciliandos barbarorum animos erit: hic tormenta armamenta arma omnis apparatus belli est, qui simul et vos instruet et hostes nudabit. potiemur praeter ea urbe pulcherrima opulentissimaque, tum opportunissimo portu egregio, unde terra marique quae belli usus poscunt suppeditentur. quae cum magna ipsi habebimus, tum dempserimus hostibus multo maiora: haec illis anx, hoc horreum aerarium armamentarium, hoc omnium rerum receptaculum est: huc rectus ex Africa cursus est, haec una inter Pyrenaeum et Gades statio, hinc omni Hispaniae imminet Africa. sed quoniam vos instructos et ordinatos cognosco, ad Carthaginem Novam oppugnandam totis viribus et bono animo transeamus". cumque omnes una voce hoc faciendum subclamarent, eos Carthaginem duxit. tum terra marique eam oppugnari iubet.

XLIV. *Mago Poenorum dux*] cum terra marique instrui oppugnationem videret, et ipse copias ita disponit: oppidanorum duo milia ab ea parte qua castra Romana erant opponit, quingentis militibus aream insedit, quingentos tumulo urbis in orientem verso imponit: multitudinem aliam, quo clamor quo subita vocasset res, intentam ad omnia occurrere iubet: patefacta deinde porta eos, quos in via ferente ad castra hostium instruxerat, mittit. Romani duce ipso praecipiente parumper cessere, ut propiores subsidiis in certamine ipso submittendis essent. et primo haud impares stetere acies: subsidia deinde identidem submissa e castris non averterunt solum in fugam hostes, sed adeo effusis institerunt ut, nisi receptui cecinisset, permixti fugientibus irrupturi fuisse in urbem viderentur. trepidatio vero non in proelio maior quam tota urbe fuit: multae stationes pavore atque fuga desertae sunt relictique muri, cum qua cuique erat proximum desilaissent. quod ubi egressus Scipio in tumulum, quem Mercurium vocant, animadvertit, multis partibus nudata defensoribus moenia esse, omnes e castris excitos ire ad oppugnandam urbem et ferre scalas iubet. ipse trium prae se iuvenum validorum scutis oppositis — ingens enim iam vis omnis generis telorum e muris volabat — ad urbem succedit, hortatur, imperat quae in rem sunt: quod plurimum ad accendendos militum animos intererat, testis spectatorque virtutis atque ignaviae cuiusque adest. itaque in vulnera ac tela ruunt, neque illos muri neque superstantes armati arcere queunt quin certatim ascendant. et ab navibus eodem tempore ea, quae mari adluitur, pars urbis oppugnari coepta est: ceterum tumultus inde maior quam vis exhiberi poterat: dum adplicant, dum partim exponunt scalas militesque, dum qua cuique proximum est in terram evadere properant, ipsa festinatione et certamine alii alios impediunt. XLV. inter haec repleverat iam Poenus armatis muros, et vis magna ex ingenti copia congesta telo-

rum suppeditabat. sed neque viri nec tela nec quicquam aliud aeque quam moenia ipsa, esse defendebant: raroe enim scalae altitudini aequari poterant et, quo quaeque altiores, eo infirmiores erant: itaque cum summus quisque evadere non posset, subirent tamen alii, onere ipso frangebantur: quidam stantibus scalis cum altitudo calliginem oculis offudisset, ad terram delati sunt. et cum passim homines scalaeque ruerent et ipso successu audacia atque alacritas hostium cresceret, signum receptui datum est, quod spem non praesentis modo ab tanto certamine ac labore quietis obsessis sed etiam in posterum dedit, scalis et corona capi urbem non posse, opera et difficilia esse et tempus datura ad ferendam opem imperatoribus suis.

Vix prior tumultus conticuerat, cum Scipio ab defessis iam valeratisque recentes integrosque alios accipere scalas iubet et vi maiore adgredi urbem. ipse, ut ei nuntiatum est aestum decedere, quod per piscatores Tarraconenses nunc levibus cumbis nunc, ubi eae siderent, vadis pervagatos stagnum compertum habebat, facilem pedibus ad murum transitum dari, eo secum armatos duxit. medium ferme diei erat, et ad id, quod sua sponte cedente in mare aestu trahebatur aqua, aeer etiam septemtrio ortus inclinatum stagnum eodem quo aestus ferebat et adeo nudaverat vada, ut alibi umbilico tenus aqua esset, alibi genua vix superaret. hoc cura ac ratione compertum in prodigium ac deos vertens Scipio, qui ad transitum Romanis mare verterent et stagna auferrent viasque ante numquam initas humano vestigio aperirent, Neptunum iubebat ducem itineris sequi ac medio stagno evadere ad moenia. XLVI. ab terra ingens labor succedentibus erat, nec altitudine tantum moenium impediebantur, sed quod euntes ad ancipites utrimque ictus subiectos habebant Romanos, ut latera infestiora subeuntibus quam adversa corpora essent. at parte in alia quingentis et per stagnum facilis transitus et in murum ascensus inde fuit: nam neque opere emunitus erat, ut ubi ipsius loci ac stagni praesidio satis creditum foret, nec ulla armatorum statio aut custodia opposita intentis omnibus ad opem eo ferendam, unde periculum ostendebatur. ubi urbem sine certamine intravere, pergunt inde quanto maximo cursu poterant ad eam portam, circa quam omne contractum certamen erat: in quod adeo intenti omnium non animi solum fuere sed etiam oculi auresque pugnantium spectantiumque et adhortantium pugnantes, ut nemo ab tergo ante sentiret captam urbem, quam tela in aversos inciderunt. utrimque ancipitem hostem habebant: tunc turbatis defensoribus metu et moenia capta, et porta intus forisque pariter refringi coepta, et mox caedendo confectis ac distractis, ne iter impediretur, foribus armati impetum fecerunt. magna multitudo et muros transcendebat, sed ii passim ad caedem oppidanorum versi: illa, quae portam ingressa erat, iusta acies cum ducibus cum ordinibus media urbe in forum processit. inde cum duobus itineribus fugientes videret hostes, alios ad tumulum in orientem versum, qui tenebatur quingentorum mi-

Digitized by Google

litum praesidio, alios in arcem, in quam et ipse Mago cum omnibus fere armatis qui muris pulsi fuerant refugerat, partim copiarum ad tumulum expugnandum mittit, partim ipse ad arcem ducit. et tumulus primo impetu est captus, et Mago arcem conatus defendere, cum omnia hostium plena videret neque spem ullam esse, se arcemque et praesidium dedidit. quoad dedita arx est, caedes tota urbe passim factae nec ulli puberum, qui obvius fuit, parcebatur: tum signo dato caedibus finis factus, ad praedam victores versi, quae ingens omnis generis fuit.

XLVII. Liberorum capitum virile secus ad decem milia capta. inde, qui cives Novae Carthaginis erant, dimisit, urbemque et sua omnia, quae reliqua eis bellum fecerat, restituit. opifices ad duo milia hominum erant: eos publicos fore populi Romani edixit cum spe propinqua libertatis, si ad ministeria belli enixe operam navassent. ceteram multitudinem incolarum iuvenum ac validorum servorum in classem ad supplementum remigum dedit: et auxerat navibus octo captivis classem. extra hanc multitudinem Hispanorum obsides erant, quorum perinde ac si sociorum liberi essent cura habita. captus et apparatus ingens belli: catapultae maximae formae centum viginti, minores ducentae octoginta una: balistae maiores viginti tres, minores quinquaginta duae: scorpionum maiorum minorumque et armorum telorumque ingens numerus: signa militaria septuaginta quattuor. et auri argenti relata ad imperatorem magna vis: paterae aureae fuerunt ducentae septuaginta sex, libras ferme omnes pondo: argenti facti signatique decem et octo milia et trecenta pondo, vasorum argenteorum magnus numerus: haec omnia G. Flaminio quaestori adpensa adnumerataque sunt. tritici quadringenta milia modium, hordei ducenta septuaginta. ac naves onerariae sexaginta tres in portu expugnatae captaeque, quaedam cum suis oneribus, frumento armis, aere praeter ea ferroque et linteis et sparto et navali alia materia ad classem aedificandam, ut minimum omnium inter tantas opes belli captas Carthago ipsa fuerit.

XLVIII. Eo die Scipio, C. Laelio cum sociis navalibus urbem custodire iusso, ipse in castra legiones reduxit, fessosque milites omnibus uno die belli operibus, quippe qui et acie dimicassent et capienda urbe tantam laboris periculique adissent et capta cum iis, qui in arcem confugerant, iniquo etiam loco pugnassent, curare corpora iussit. postero die militibus navalibusque sociis convocatis primum dis immortalibus laudes gratesque egit, qui se non urbis solum opulentissimae omnium in Hispania uno die compotem fecissent, sed ante eo congessissent omnis Africae atque Hispaniae opes, ut neque hostibus quicquam relinqueretur et sibi ac suis omnia superessent. militum deinde virtutem collaudavit, quod eos non eruptio hostium, non altitudo moenium, non inexplorata stagni vada, non castellum in alto tumulo situm, non munitissima arx deterruisset, quo minus transcenderent omnia perrumperentque. itaque quamquam omnibus omnia deberet, praecipuum muralis coronae decus

Digitized by Google

eius esse qui primus murum ascendisset: profiteretur qui se dignum eo duceret dono. duo professi sunt, Q. Tiberilius centurio legionis quartae et Sex. Digitius socius navalis: nec ipsi tam inter se acriter contendebant quam studia excitaverant uterque sui corporis hominum: sociis C. Laelius praefectus classis, legionariis M. Sempronius Tuditanus aderat. ea contentio cum prope seditionem veniret, Scipio tres recuperatores cum se daturum pronuntiasset, qui cognita causa testibusque auditis iudicarent, uter prior in oppidum transcendisset, C. Laelio et M. Sempronio advocatis partis utriusque Cornelium Caudinum de medio adiecit, eosque tres recuperatores considere et causam cognoscere iussit. cum res eo maiore ageretur certamine, quod amoti tantae dignitatis non tam advocati quam moderatores studiorum fuerant, C. Laelius, relicto consilio ante tribunal, ad Scipionem accedit eumque docet, rem sine modo ac modestia agi ac prope esse ut manus inter se conferant: ceterum etiam si vis absit, nihilo minus detestabili exemplo rem agi, quippe ubi fraude ac periurio decus petatur virtutis: stare hinc legionarios milites hinc classicos, per omnes deos apparatos iurare magis quae velint quam quae sciant vera esse, et obstringere periurio non se solum suumque caput sed signa militaria et aquilas sacramentique religionem: haec ad eum de sententia P. Cornelii et M. Sempronii deferre. Scipio collaudato Laelio ad contionem advocavit pronuntiavitque, se satis compertum habere Q. Tiberilium et Sex. Digitium pariter in murum escendisse seque eos virtutis causa coronis muralibus donare. tum reliquos, prout cuique meritum virtusque erat, donavit: ante omnes C. Laelium praefectum classis et omni genere laudis sibimet ipse aequavit et corona aurea ac triginta bubus donavit.

XLIX. Tum obsides civitatium Hispaniae vocari iussit, quorum quantus numerus fuerit piget scribere, quippe ubi alibi trecentos ferme, alibi tria milia septingentos viginti quattuor fuisse inveniam. aeque et alia inter auctores discrepant: praesidium Punicum alius decem, alius septem, alius haud plus quam duum milium fuisse scribit: capta alibi decem milia capitum, alibi supra quinque et viginti invenias. scorpiones maiores minoresque ad sexaginta captos scripserim, si auctorem Graecum sequar Silenum: si Valerium Antiatem, maiorum scorpionum sex milia, minorum decem tria milia: adeo nullus mentiendi modus est. ne de ducibus quidem convenit: plerique Laelium praefuisse classi, sunt qui M. Iunium Silanum dicant. Arinen praefuisse Punico praesidio deditumque Romanis Antias Valerius, Magonem alii scriptores tradunt. non de numero navium captarum, non de pondere auri atque argenti et redactae pecuniae convenit: si aliquis adsentiri necesse est, media simillima veris sunt. ceterum vocatis obsidibus primum universos bonum animum habere iussit: venisse eos in populi Romani potestatem, qui beneficio quam metu obligare homines malit, exteresque gentes fide ac societate iunctas habere quam tristi subiectas servitio. deinde acceptis nominibus civita-

Digitized by Google

tium recensuit captivos, quot cuiusque populi essent, et nuntios domum misit, ut ad suos quisque recipiendos veniret: si quarum forte civitatium legati aderant, eis praesentibus suos restituit: ceterorum curam benigne tuendorum C. Flaminio quaestori adtribuit. inter haec e media turba obsidum mulier magno natu, Mandonii uxor, qui frater Indebilis Ilergetum reguli erat, flens ad pedes imperatoris procubuit obtestarique coepit, ut curam cultumque feminarum impensius custodibus commendaret. cum Scipio nihil defuturum profecto diceret, tum rursus mulier: „haud magni ista facimus“ inquit: „quid enim huic fortunae non satis est? alia me cura aetatem harum intuentem — nam ipsa iam extra periculum iniuriae muliebris sum — stimulat“. et aetate et forma florentes circa eam erant Indebilis filiae aliaeque nobilitati pari, quae omnes eam pro parente colebant. tum Scipio „meae populique Romani disciplinae causa facerem“ inquit, „ne quid, quod sanctum usquam esset, apud nos violaretur: nunc ut id curem impensius, vestra quoque virtus dignitasque facit, quae ne in malis quidem oblitae decoris matronalis estis“. spectatae deinde integritatis viro tradidit eas, tuerique haud secus verecunde ac modeste quam hospitum coniuges ac matres iussit.

L. Captiva deinde a militibus adducitur ad eum adulta virgo adeo eximia forma ut, quacumque incedebat, converteret omnium oculos. Scipio percunctatus patriam parentesque inter cetera accepit, desponsam eam principi Celtiberorum adolescenti: Alucceio nomen erat. extemplo igitur parentibus sponsoque ab domo accitis cum interim audiret deperire eum sponsae amore, ubi primum venit, accuratiore cum sermone quam parentes adloquitur: „iuvenis“ inquit „iuvenem appello, quo minor sit inter nos huius sermonis verecundia: ego, cum sponsa tua capta a militibus nostris ad me ducta esset, audiremque tibi eam cordi esse, et forma faceret fidem, quia ipse, si frui liceret ludo aetatis praesertim illecto et laeto et legitimo amore, et non res publica animum nostrum occupasset, veniam mihi dari sponsam impensius amanti vellem, tuo, cuius possum, amori faveo: fuit sponsa tua apud me eadem qua apud soceros tuos parentesque suos verecundia: servata tibi est, ut inviolatum et dignum me teque dari tibi donum posset: hanc mercedem unam pro eo munere paciscor, amicus populo Romano sis et, si me virum bonum credis esse, quales patrem patruumque meum iam ante hae gentes norant, scias multos nostri similes in civitate Romana esse, nec ullum in terris hodie populum dici posse, quem minus tibi hostem tuisque esse velis aut amicum malis“. adolescens simul pudore et gaudio perfusus dextram Scipionis tenens deos omnes invocare ad gratiam illi pro se referendam, quoniam sibi nequaquam satis facultatis pro suo animo atque illius erga se esset. parentes inde cognatique virginis appellati, qui, quoniam gratis sibi redderetur virgo ad quam redimendam satis magnum adtulissent auri pondus, orare Scipionem ut id ab se donum acciperet coeperunt, haud minorem eius rei apud se gratiam futuram esse adfir-

mantes quam redditae inviolatae foret virginis. Scipio, quando tanto opere peterent, accepturum se pollicitus poni ante pedes iussit, vocatoque ad se Alucceio „super dotem“ inquit, „quam acceptarus a socero es, haec tibi a me dotalia dona accedent“, utrumque tollere ac sibi habere iussit. his laetus donis honoribus dimissus domum implevit populares laudibus meritis Scipionis: venisse dis simillimum iuvenem, vincentem omnia cum armis tum benignitate ac beneficiis: itaque dilectu clientium habito cum delectis mille et quadringentis equitibus intra paucos dies ad Scipionem revertit.

LI. Scipio retentum secum Laelium, dum captivos obsidesque et praedam ex consilio eius disponeret, satis omnibus compositis data quinquereme captivisque Magone et quindecim fere senatoribus, qui simul cum eo capti erant, in navem impositis nuntium victoriae Romam mittit. ipse paucos dies, quibus morari Carthagine statuerat, exercendis navalibus pedestribusque copiis absumpsit: primo die legiones in armis quattuor milium spatio decurrerunt, secundo die arma curare et tergere ante tentoria iussi, tertio die rudibus inter se in modum iustae pugnae concurrerunt praepilatisque missilibus iaculati sunt, quarto die quies data, quinto iterum in armis decursum est: hunc ordinem laboris quietisque, quoad Carthagine morati sunt, servarunt: remigium classicique milites tranquillo in altum evecti agilitatem navium simulacris navalis pugnae experiebantur. haec extra urbem terra marique corpora simul animosque ad bellum acuebant: urbs ipsa strepebat apparatu belli fabris omnium generum in publica officina inclusis. dux cuncta pari cura obibat: nunc operibus aspiciendis tempus dabat, nunc quae in officinis quaeque in armamentarioque ac navalibus fabrorum multitudo plurima in singulos dies certamine ingenti faciebat. his ita inchoatis refectisque, qua quassati erant, muris dispositisque praesidiis ad custodiam urbis Tarraconem est profectus, a multis legationibus protinus in via aditus, quas partim dato responso ex itinere dimisit, partim distulit Tarraconem, quo omnibus novis veteribusque sociis edixerat conventum. et cuncti fere qui cis Hiberum incolunt populi, multi etiam ulterioris provinciae convenerunt. Carthaginiensium duces primo ex industria famam captae Carthaginis compresserunt, deinde, ut clarior res erat quam ut tegi ac dissimulari posset, elevabant verbis: nec opinato adventu ac prope furto unius diei urbem unam Hispaniae interceptam, cuius rei tam parvae praemio elatum insolentem iuvenem immodico gaudio speciem magnae victoriae imposuisse: at ubi adpropinquare tres duces tres victores hostium exercitus audisset, occursuram ei extemplo domesticorum funerum memoriam. haec in vulgus iactabant, haudquaquam ipsi ignari, quantum sibi ad omnia virium Carthagine amissa decessisset.

Digitized by Google

TITI LIVI
AB URBE CONDITA
LIBER XXVII.

I. Hic status rerum in Hispania erat. in Italia consul Marcellus Salapia per proditionem recepta Marmoreas et Meles de Samnitibus vi cepit: ad tria milia militum ibi Hannibalis, quae praesidii causa relicta erant, oppressa: praeda — et aliquantum eius fuit — militi concessa: tritici quoque ducenta quadraginta milia modium et centum decem milia hordei inventa. ceterum nequaquam inde tantum gaudium fuit, quanta clades intra paucos dies accepta est haud procul Herdonea urbe. castra ibi Cn. Fulvius proconsul habebat spe recipiendae Herdoneae, quae post Cannensem cladem ab Romanis defecerat, nec loco satis tuto posita nec praesidiis firmata. negligentiam insitam ingenio ducis augebat spes ea, quod labare iis adversus Poenum fidem senserant, postquam Salapia amissa excessisse iis locis in Bruttios Hannibalem auditum est. ea omnia ab Herdonea per occultos nuntios delata Hannibali simul curam sociae retinendae urbis et spem fecere incautum hostem adgrediendi: exercitu expedito, ita ut famam prope praeveniret, magnis ilineribus ad Herdoneam contendit et, quo plus terroris hosti obiceret, acie instructa accessit. par audacia Romanus, consilio et viribus impar, copiis raptim eductis conflixit: quinta legio et sinistra ala acriter pugnam inierunt. ceterum Hannibal signo equitibus dato ut, cum pedestres acies occupassent praesenti certamine oculos animosque, circumvecti pars castra hostium pars terga trepidantium invaderent, ipse in Fulvii similitudinem nominis, quia Cn. Fulvium praetorem biennio ante in isdem devicerat locis, increpans similem eventum p[illegible]nae fore adfirmabat. neque ea spes vana fuit: nam cum comminus acie et peditum certamine multi cecidissent Romanorum, starent tamen ordines signaque, equestris tumultus a tergo simul a castris clamor hostilis auditus sextam ante legionem, quae in secunda acie posita prior ab Numidis turbata est, quintam deinde atque eos qui ad prima signa erant avertit: pars in fugam effusi, pars in medio caesi, ubi et ipse Cn. Fulvius cum undecim tribunis militum cecidit.

Digitized by Google

Romanorum sociorumque quot caesa in eo proelio milia sint, quis pro certo adfirmet, cum tredecim milia alibi, alibi haud plus quam septem inveniam. castris praedaque victor potitur. Herdoneam quia et defecturam fuisse ad Romanos comperit, nec mansuram in fide si inde abscessisset, multitudine omni Metapontum ac Thurios traducta incendit, occidit principes, qui cum Fulvio colloquia occulta habuisse comperti sunt. Romani, qui ex tanta clade evaserant, diversis itineribus semermes ad Marcellum consulem in Samnium perfugerunt.

II. Marcellus nihil ad modum tanta clade territus litteris Romam ad senatum de duce et exercitu ad Herdoneam amisso scribit, ceterum eundem se, qui post Cannensem pugnam ferocem victoria Hannibalem contudisset, ire adversus eum, brevem illi laetitiam qua exsultet facturum. et Romae quidem cum luctus ingens ex praeterito, tum timor in futurum erat. consul ex Samnio in Lucanos transgressus ad Numistronem in conspectu Hannibalis loco plano, cum Poenus collem teneret, posuit castra. addidit et aliam fidentis speciem, quod prior in aciem eduxit: nec detractavit Hannibal, ut signa portis efferri vidit. ita tamen aciem instruxerunt, ut Poenus dextrum cornu in collem erigeret, Romani sinistrum ad oppidum adplicarent. ab hora tertia cum ad noctem pugnam extendissent fessaeque pugnando primae acies essent, ab Romanis prima legio et dextra ala, ab Hannibale Hispani milites et funditor Balearis, elephanti quoque commisso iam certamine in proelium acti. diu pugna neutro inclinata stetit. primae legioni tertia, dextrae alae sinistra subiit, et apud hostes integri a fessis pugnam accepere. novum atque atrox proelium ex tam segni repente exarsit recentibus animis corporibus, sed nox incerta victoria diremit pugnantes. postero die Romani ab sole orto in multum diei stetere in acie: ubi nemo hostium adversus prodiit, spolia per otium legere et congestos in unum locum cremavere suos. nocte insequenti Hannibal silentio movit castra, in Apuliam abiit. Marcellus, ubi lux fugam hostium aperuit, sauciis cum praesidio modico Numistrone relictis praepositoque iis L. Furio Purpurione tribuno militum, vestigiis institit sequi. ad Venusiam adeptus eum est: ibi per dies aliquot, cum ab stationibus procursaretur, mixta equitum peditumque tumultuosa magis proelia [*quam magna, et ferme omnia Romanis secunda fuerunt. inde per Apuliam ducti exercitus sine ullo memorando certamine, cum Hannibal nocte signa moveret locum insidiis quaerens, Marcellus nisi certa luce et explorato ante non sequeretur.*

III. *Capuae interim Flaccus dum bonis principum vendendis, agro qui publicatus fuerat locando — locavit autem omnem frumento — tempus terit, ne deesset materia in Campanos saeviendi, novum in occulto gliscens per indicium protractum est facinus. milites aedificiis emotos, simul ut cum agro tecta urbis fruenda locarentur, simul metuens ne suum quoque exercitum sic ut Han-*

Digitized by Google

nibalis nimia urbis amoenitas emolliret, in portis murisque sibimet ipsos tecta militariter coegerat aedificare. erant autem pleraque ex cratibus aut tabulis facta, alia harundine texta, stramento intecta omnia, velut de industria alimentis ignis. haec noctis una hora ut omnia incenderent centum septuaginta Campani principibus fratribus Blosiis coniuraverant. indicio eius rei ex familia Blosiorum facto, portis repente iussu proconsulis clausis, cum ad arma signo dato milites concurrissent, comprehensi omnes qui in noxa erant, et quaestione acriter habita damnati necatique: indicibus libertas et aeris dena milia data. Nucerinos et Acerranos querentes, ubi habitarent non esse, Acerris ex parte incensis Nuceria deleta, Romam Fulvius ad senatum misit. Acerranis permissum ut aedificarent quae incensa erant, Nucerini Atellam,] quia id maluerant, Atellanis Calatiam migrare iussis traducti.

Inter multas magnasque res, quae nunc secundae nunc adversae occupabant cogitationes hominum, ne Tarentinae quidem arcis excidit memoria. M. Ogulnius et P. Aquilius in Etruriam legati ad frumentum coemendum, quod Tarentum portaretur, profecti, et mille milites de exercitu urbano, par numerus Romanorum sociorumque, eodem in praesidium cum frumento missi.

IV. Iam aestas in exitu erat comitiorumque consularium instabat tempus: sed litterae Marcelli, negantis e re publica esse vestigium abscedi ab Hannibale, cui cedenti certamenque abnuenti gravis ipse instaret, curam iniecerant, ne aut consulem Marcellum tum maxime res agentem a bello avocarent aut in annum consules deessent. optimum visum est, quamquam extra Italiam esset, Valerium potius consulem ex Sicilia revocari: ad eum litterae iussu senatus ab L. Manlio praetore urbis missae cum litteris consulis M. Marcelli, ut ex iis nosceret, quae causa patribus eum potius quam collegam revocandi ex provincia esset. Eo fere tempore legati ab rege Syphace Romam venerunt quaeque prospera proelia rex cum Carthaginiensibus fecisset memorantes: regem nec inimiciorem ulli populo quam Carthaginiensi nec amiciorem quam Romano esse adfirmabant: misisse eum antea legatos Hispaniam ad Cn. et P. Cornelios imperatores Romanos, nunc ab ipso velut fonte petere Romanam amicitiam voluisse. senatus non legatis modo benigne respondit, sed et ipse legatos cum donis ad regem misit L. Genucium P. Poetelium P. Popillium: dona tulere togam et tunicam purpuream sellam eburneam pateram ex quinque pondo auri factam. protinus et alios Africae regulos iussi adire: iis quoque quae darentur portata, togae praetextae et terna pondo paterae aureae. et Alexandream ad Ptolemaeum et Cleopatram reges M. Atilius et M'. Acilius legati ad commemorandam renovandamque amicitiam missi dona tulere, regi togam et tunicam purpuream cum sella eburnea, reginae pallam pictam cum amiculo purpureo. Multa ea aestate, qua haec facta sunt, ex propinquis urbibus agrisque nuntiata

Digitized by Google

sunt prodigia: Tusculi agnum cum ubere lactenti natum, Iovis aedis culmen fulmine ictum ac prope omni tecto nudatum: isdem ferme diebus Anagniae terram ante portam ictam diem ac noctem sine ullo ignis alimento arsisse, et aves et ad compitum Anagninum et in luco Dianae nidos in arboribus reliquisse, Tarracinae in mari haud procul portu angues magnitudinis, mirae lascivientium piscium modo exsultasse, Tarquiniis porcum cum ore humano genitum, et in agro Capenate ad lucum Feroniae, quattuor signa sanguine multo diem ac noctem sudasse. haec prodigia hostiis maioribus procurata decreto pontificum, et supplicatio diem Romae ad omnia pulvinaria, alterum in Capenati agro ad Feroniae lucum indicta.

V. M. Valerius consul litteris excitus, provincia exercituque mandato Cincio praetori, M. Valerio Messalla praefecto classis cum parte navium in Africam praedatum simul speculatumque quae populus Carthaginiensis ageret parereique misso, ipse decem navibus Romam profectus cum prospere pervenisset, senatum extemplo habuit: ubi de suis rebus gestis commemoravit, cum annos prope sexaginta in Sicilia terra marique magnis saepe cladibus bellatum esset, se eam provinciam confecisse: neminem Carthaginiensem in Sicilia esse, neminem Siculum, qui fugati metu inde afuerint, non esse: omnes in urbes in agros suos reductos arare serere: desertam recoli terram tandem frugiferam ipsis cultoribus, populoque Romano pace ac bello fidissimum annonae subsidium. exin Muttine et si quorum aliorum merita erga populum Romanum erant in senatum introductis, honores omnibus ad exsolvendam fidem a consule habiti: Muttines etiam civis Romanus factus rogatione ab tribuno plebis ex auctoritate patrum ad plebem lata.

Dum haec Romae geruntur, M. Valerius quinquaginta navibus cum ante lucem ad Africam accessisset, improviso in agrum Uticensem escensionem fecit: eumque late depopulatus multis mortalibus cum alia omnis generis praeda captis ad naves redit et in Siciliam tramisit, tertio decimo die quam profectus inde Lilybaeum revectus. ex captivis quaestione habita haec comperta consulique Laevino omnia ordine perscripta, ut sciret quo in statu Africae res essent: quinque milia Numidarum cum Masinissa Galae filio acerrimo iuvene Carthagine esse, et alios per totam Africam milites mercede deduci, qui in Hispaniam ad Hasdrubalem traicerentur, ut is quam maximo exercitu primo quoque tempore in Italiam transgressus iungeret se Hannibali: in eo positam victoriam credere Carthaginienses: classem praeter ea ingentem apparari ad Siciliam repetendam eamque se credere brevi traiecturam. haec recitata a consule ita movere senatum, ut non exspectanda comitia consuli censerent, sed dictatorem comitiorum habendorum causa dici et extemplo in provinciam redeundum. illa disceptatio tenebat, quod consul in Sicilia se M. Valerium Messallam, qui tum classi praecesset, dictatorem dicturum esse aiebat, patres extra Romanum agrum — eum autem in Italia terminari —

ne-

Digitized by Google

negabant dictatorem dici posse. M. Lucretius tribunus plebis cum de ea re consuleret, ita decrevit senatus ut consul, priusquam ab urbe discederet, populum rogaret, quem dictatorem dici placeret, eumque quem populus iussisset diceret dictatorem: si consul noluisset, praetor populum rogaret: si ne is quidem vellet, tum tribuni ad plebem ferrent. cum consul se populum rogaturum negasset quod suae potestatis esset, praetoremque vetuisset rogare, tribuni plebis rogarunt plebesque scivit, ut Q. Fulvius, qui tum ad Capuam erat, dictator diceretur. sed quo die id plebis concilium futurum erat, consul clam nocte in Siciliam abiit, destitutique patres litteras ad M. Claudium mittendas censuerunt, ut desertae ab collega rei publicae subveniret diceretque quem populus iussisset dictatorem. ita a M. Claudio consule Q. Fulvius dictator dictus, et ex eodem plebi scito et ab Q. Fulvio dictatore P. Licinius Crassus pontifex maximus magister equitum dictus. VI. dictator postquam Romam venit, C. Sempronium Blaesum legatum, quem ad Capuam habuerat, in Etruriam provinciam ad exercitum misit in locum C. Calpurnii praetoris, quem, ut Capuae exercituique suo praeesset, litteris excivit. ipse comitia in quem diem primum potuit edixit, quae certamine inter tribunos dictatoremque iniecto perfici non potuerant. Galeria iuniorum, quae sorte praerogativa erat, Q. Fulvium et Q. Fabium consules dixerant, eodemque iure vocatae inclinassent, nisi tribuni plebis C. et L. Arrenii interposuissent, qui neque magistratum continuari satis civile esse aiebant, et multo foedioris exempli eum ipsum creari qui comitia haberet: itaque si suum nomen dictator acciperet, se comitiis intercessuros: si aliorum praeter quam ipsius ratio haberetur, comitiis se moram non facere. dictator causam comitiorum auctoritate senatus plebis scito exemplis tutabatur: namque Cn. Servilio consule, cum C. Flaminius alter consul ad Trasumennum cecidisset, ex auctoritate patrum ad plebem latum plebemque scivisse ut, quoad bellum in Italia esset, ex iis, qui consules fuissent, quos et quotiens vellet reficiendi consules populo ius esset: exemplumque in eam rem se habere vetus L. Postumii Megelli, qui interrex iis comitiis quae ipse habuisset consul cum C. Iunio Bubulco creatus esset, recens Q. Fabii, qui sibi continuari consulatum, nisi id bono publico fieret, profecto numquam esset. iis orationibus cum diu certatum esset, postremo ita inter dictatorem ac tribunos convenit, ut eo quod censuisset senatus staretur. patribus id tempus rei publicae visum est, ut per veteres et expertos bellique peritos imperatores res publica gereretur, itaque moram fieri comitiis non placere. concedentibus tribunis comitia habita, declarati consules Q. Fabius Maximus quintum Q. Fulvius Flaccus quartum. praetores inde creati L. Veturius Philo T. Quinctius Crispinus C. Hostilius Tubulus C. Aurunculeius. magistratibus in annum creatis Q. Fulvius dictatura se abdicavit.

Extremo aestatis huius classis Punica navium quadraginta cum praefecto Hamilcare in Sardiniam traiecta Olbiensem primo, dein, postquam

ibi P. Manlius Vulso praetor cum exercitu apparuit, circumacta inde ad alterum insulae latus Caralitanum agrum vastavit, et cum praeda omnis generis in Africam redit.

Sacerdotes Romani eo anno mortui aliquot suffectique: C. Servilius pontifex factus in locum T. Otacilii Crassi: Tib. Sempronius Tib. F. Longus augur factus in locum T. Otacilii Crassi: decemvir item sacris faciendis in locum Tib. Sempronii C. F. Longi Tib. Sempronius Tib. F. Longus suffectus: M. Marcius rex sacrorum mortuus est et M. Aemilius Papus maximus curio, neque in eorum locum sacerdotes eo anno suffecti. Et censores hic annus habuit L. Veturium Philonem et P. Licinium Crassum maximum pontificem. Crassus Licinius nec consul nec praetor ante fuerat quam censor est factus, ex aedilitate gradum ad censuram fecit. sed hi censores neque senatum legerunt neque quicquam publicae rei egerunt: mors diremit L. Veturii, inde et Licinius censura se abdicavit. aediles curules L. Veturius et P. Licinius Varus ludos Romanos diem unum instaurarunt. aediles plebei Q. Catius et L. Porcius Licinus ex multaticio argento signa aenea ad Cereris dedere, et ludos pro temporis huius copia magnifici apparatus fecerunt.

VII. Exitu anni huius C. Laelius, die quarto et tricesimo quam a Tarracone profectus erat, Romam venit, isque cum agmine captivorum ingressus urbem magnum concursum hominum fecit. postero die in senatum introductus captam Carthaginem — caput Hispaniae — uno die receptasque aliquot urbes, quae defecissent, novasque in societatem adscitas exposuit. ex captivis comperta his fere congruentia, quae in litteris fuerant M. Valerii Messallae: maxime movit patres Hasdrubalis transitus in Italiam vix Hannibali atque eius armis subsistentem. productus et in contionem Laelius eadem edisseruit. senatus ob res feliciter a P. Scipione gestas supplicationem in unum diem decrevit, C. Laelium primo quoque tempore cum quibus venerat navibus redire in Hispaniam iussit. Carthaginis expugnationem in hunc annum contuli multis auctoribus, haud nescius quosdam esse qui anno insequenti captam tradiderint, quod mihi minus simile veri visum est annum integrum Scipionem nihil gerundo in Hispania consumpsisse.

Q. Fabio Maximo quintum Q. Fulvio Flacco quartum consulibus idibus Martiis, quo die magistratum inierunt, Italia ambobus provincia decreta, regionibus tamen partitum imperium: Fabius ad Tarentum, Fulvius in Lucanis ac Bruttiis rem gereret. M. Claudio prorogatum in annum imperium. praetores sortiti provincias, C. Hostilius Tubulus urbanam, L. Veturius Philo peregrinam cum Gallia, T. Quinctius Crispinus Capuam, C. Aurunculeius Sardiniam. exercitus ita per provincias divisi: Fulvio duae legiones, quas in Sicilia M. Valerius Laevinus haberet, Q. Fabio, quibus in Etruria C. Calpurnius praefuisset, decretae: exercitus urbanus in Etruriam succederet, C. Calpurnius eidem praeesset provinciae exercituique: Capuam exercitumque, quem Q. Fulvius habuisset, T. Quin-

Digitized by Google

ctius obtineret: L. Veturius ab C. Lactorio propraetore provinciam exercitumque — Arimini erat — acciperet. M. Marcello, quibus consul rem gesserat, legiones decretae: M. Valerio cum L. Cincio — iis quoque enim prorogatum in Sicilia imperium — Cannensis exercitus datus, eumque supplere ex militibus, qui ex legionibus Cn. Fulvii superessent, iussi: conquisitos eos consules in Siciliam miserunt, additaque eadem militiae ignominia, sub qua Cannenses militabant quique ex praetoris Cn. Fulvii exercitu ob similis iram fugae missi eo ab senatu fuerant: C. Aurunculeio eaedem in Sardinia legiones, quibus P. Manlius Volso eam provinciam obtinuerat, decretae: P. Sulpicio eadem legione eademque classe Macedoniam obtinere iusso prorogatum in annum imperium: triginta quinqueremes ex Sicilia Tarentum ad Q. Fabium consulem mitti iussae, cetera classe praedatum in Africam aut ipsum M. Valerium Laevinum traicere aut mittere seu L. Cincium seu M. Valerium Messallam: nec de Hispania quicquam mutatum, nisi quod non in annum Scipioni Silanoque sed, donec revocati ab senatu forent, prorogatum imperium est. ita provinciae exercituumque in eum annum partita imperia.

VIII. Inter maiorum rerum curas comitia maximi curionis, cum in locum M. Aemilii sacerdos crearetur, vetus excitaverunt certamen, patriciis negantibus C. Mamilii Atelli, qui unus ex plebe petebat, habendam rationem esse, quia nemo ante eum nisi ex patribus id sacerdotium habuisset. tribuni appellati ad senatum reiecerunt: senatus populi potestatem fecit: ita primus ex plebe creatus maximus curio C. Mamilius Atellus. et flaminem Dialem invitum inaugurari coegit P. Licinius pontifex maximus C. Valerium Flaccum: decemvir sacris faciundis creatus in locum Q. Mucii Scaevolae demortui C. Lactorius. causam inaugurari coacti flaminis libens reticuissem, ni ex mala fama in bonam vertisset: ob adolescentiam negligentem luxuriosamque C. Flaccus flamen captus a P. Licinio pontifice maximo erat, L. Flacco fratri germano cognatisque aliis ob eadem vitia invisus: is, ut animum eius cura sacrorum et caerimoniarum cepit, ita repente exuit antiquos mores, ut nemo tota iuventute haberetur prior nec probatior primoribus patrum — suis pariter alienisque — esset. huius famae consensu elatus ad instam fiduciam sui rem intermissam per multos annos ob indignitatem flaminum priorum repetivit, in senatum ut introiret. ingressum eum curiam cum L. Licinius praetor inde eduxisset, tribunos plebis appellavit flamen: vetustum ius sacerdotii repetebat, datum id cum toga praetexta et sella curuli et flaminio esse. praetor non exoletis vetustate annalium exemplis stare ius sed recentissimae cuiusque consuetudinis usu volebat, nec patrum nec avorum memoria Dialem quemquam id ius usurpasse. tribuni rem inertia flaminum obliteratam ipsis non sacerdotio damno fuisse cum aequum censuissent, ne ipso quidem contra tendente praetore magno adsensu patrum plebisque flaminem in senatum introduxerunt, omnibus ita existimantibus, magis sanctitate vitae quam sacerdotii iure eam rem flaminem obtinuisse.

Consules priusquam in provincias irent, duas urbanas legiones, in supplementum, quantum opus erat ceteris exercitibus militum, scripserunt. urbanum veterem exercitum Fulvius consul C. Fulvio Flacco legato — frater hic consulis erat — in Etruriam dedit ducendum, et legiones quae in Etruria erant Romam deducendas: et Fabius consul reliquias exercitus Fulviani conquisitas — fuere autem ad quattuor milia trecenti triginta quattuor — Q. Maximum filium ducere in Siciliam ad M. Valerium proconsulem iussit, atque ab eo duas legiones et triginta quinqueremes accipere. nihil eae ductae ex insula legiones minuerunt nec viribus nec specie eius provinciae praesidium: nam cum praeter egregie suppletas duas veteres legiones transfugarum etiam Numidarum equitum peditumque magnam vim haberet, Siculos quoque, qui in exercitu Epicydis aut Poenorum fuerant, belli peritos viros milites scripsit. ea externa auxilia cum singulis Romanis legionibus adiunxisset, duorum speciem exercituum servavit: altero L. Cincium partem insulae, regnum qua Hieronis fuerat, tueri iussit, altero ipse ceteram insulam tuebatur divisam quondam Romani Punicique imperii finibus, classe quoque navium septuaginta partita, ut omni ambitu litorum praesidia orae maritimae essent. ipse cum Muttinis equitatu provinciam peragrabat, ut viseret agros cultaque ab incultis notaret et perinde dominos laudaret castigaretque. ita tantum ea cura frumenti provenit, ut et Romam mitteret et Catinam conveheret, unde exercitui, qui ad Tarentum aestiva acturus esset, posset praeberi.

IX. Ceterum transportati milites in Siciliam — et erant maior pars Latini nominis sociorumque — prope magni motus causa fuere, adeo ex parvis saepe magnarum momenta rerum pendent. fremitus enim inter Latinos sociosque in conciliis ortus, decimum annum dilectibus stipendiis se exhaustos esse, quotannis ferme clade magna pugnare, alios in acie occidi alios morbo absumi, magis perire sibi civem qui ab Romano miles lectus sit quam qui ab Poeno captus: quippe ab hoste gratis remitti in patriam, ab Romanis extra Italiam in exsilium verius quam in militiam ablegari: octavum iam ibi annum senescere Cannensem militem, moriturum ante, quam Italia hostis — quippe nunc cum maxime florens viribus — excedat: si veteres milites non redeant in patriam, novi legantur, brevi neminem superfuturum. itaque, quod prope diem res ipsa negatura sit, priusquam ad ultimam solitudinem atque egestatem perveniant, negandum populo Romano esse: si consentientes in hoc socios videant Romani, profecto de pace cum Carthaginiensibus iungenda cogitaturos: aliter numquam vivo Hannibale sine bello Italiam fore. haec acta in conciliis. triginta tum coloniae populi Romani erant: ex iis duodecim, cum omnium legationes Romae essent, negaverunt consulibus esse, unde milites pecuniamque darent. eae fuere Ardea Nepete Sutrium Alba Carseoli Cora Suessa Circeii Setia Cales Narnia Interamna. nova re consules icti cum absterrere eos a tam detestabili con-

Digitized by Google

silio vellent, castigando increpandoque plus quam humiliter agendo profecturos rati, eos ausos esse consulibus dicere aiebant, quod consules ut in senatu pronuntiarent in animum inducere non possent: non enim detractationem eam munerum militiae sed apertam defectionem a populo Romano esse: redirent itaque propere in colonias, et tamquam integram rem — locuti magis quam ausi tantum nefas — cum suis consulerent: admonerent non Campanos neque Tarentinos esse eos sed Romanos, inde oriundos, inde colonias atque in agrum bello captum urbis augendae causa missos: quae liberi parentibus deberent, ea illos Romanis debere, si ulla pietas si memoria antiquae patriae esset: consulerent igitur de integro, nam tum quidem quae temere agitassent, ea prodendi imperii Romani, tradendae Hannibali victoriae esse. cum alternis haec consules diu iactassent, nihil moti legati neque se quod domum renuntiarent habere dixerunt, neque senatum suum quid novi consuleret, ubi nec miles qui legeretur nec pecunia quae daretur in stipendium esset. cum obstinatos eos viderent consules, rem ad senatum detulerunt: ubi tantus pavor animis hominum est iectus, ut magna pars actum de imperio diceret, idem alias colonias facturas idem socios, consensisse omnes ad prodendam Hannibali urbem Romanam. X. consules hortari et consolari senatum et dicere alias colonias in fide atque officio pristino fore: eas quoque ipsas, quae officio decessissent, si legati circa eas colonias mittantur qui castigent non qui precentur, verecundiam imperii habituras esse. permissum ab senatu iis cum esset, facerent agerentque ut e re publica ducerent, pertemptatis prius aliarum coloniarum animis citaverunt legatos quaesiveruntque ab iis, ecquid milites ex formula paratos haberent. pro duodeviginti coloniis M. Sextilius Fregellanus respondit, et milites paratos formula esse et, pluribus si opus esset, plures daturos, et, quidquid aliud imperaret velletque populus Romanus, enixe facturos: ad id sibi neque opes deesse et animum etiam superesse. consules param sibi videri praefati, pro merito eorum sua voce collaudari eos, nisi universi patres iis in curia gratias egissent, sequi in senatum eos iusserunt. senatus quam poterat honoratissimo decreto adlocutus eos mandat consulibus, ut ad populum eos producerent et inter multa alia praeclara, quae ipsis maioribusque suis praestitissent, recens etiam meritum eorum in rem publicam commemorarent. ne nunc quidem post tot saecula silentur fraudenturve laude sua: Signini fuere et Norbani Saticulanique et Fregellani et Nucerini et Venusini et Brundisini et Hadriani et Firmani et Ariminenses, et ab altero mari Pontiani et Paestani et Cosani, et mediterranei Beneventani et Aesernini et Spoletini et Placentini et Cremonenses. harum coloniarum subsidio tum imperium populi Romani stetit iisque gratiae in senatu et apud populum actae. duodecim aliarum coloniarum, quae detractaverunt imperium, mentionem fieri patres vetuerunt, neque illos dimitti neque retineri neque appellari a consulibus: ea tacita castigatio maxime ex dignitate populi Romani visa est.

Digitized by Google

Cetera expeditionibus quae ad bellum opus erant consulibus aurum vicesimarium, quod in sanctiore aerario ad ultimos casus servabatur, promi placuit. prompta ad quattuor milia pondo auri: inde quingena quinquagena pondo data consulibus et M. Marcello et P. Sulpicio proconsulibus et L. Veturio praetori qui Galliam provinciam erat sortitus, additumque Fabio consuli centum pondo auri praecipuum quod in arcem Tarentinam portaretur: cetero usi sunt ad vestimenta praesenti pecunia locanda exercitui, qui in Hispania bellum secunda sua fama ducisque gerebat. XI. Prodigia quoque, priusquam ab urbe consules proficiscerentur, procurari placuit. in Albano monte tacta de caelo erant signum Iovis arborque templo propinqua, et Ostiae lacus, et Capuae murus Fortunaeque aedis, et Sinuessae murus portaque: haec de caelo tacta. cruentam etiam fluxisse aquam Albanam quidam auctores erant: et Romae intus cellam aedis Fortis Fortunae de capite signum, quod in corona erat, in manum sponte sua prolapsum: et Priverni satis constabat bovem locutum valturiumque frequenti foro in tabernam devolasse, et Sinuessae natum ambiguo inter marem ac feminam sexu infantem, quos androgynos vulgus ut pleraque faciliore ad duplicanda verba Graeco sermone appellat, et lacte pluvisse, et cum elephanti capite puerum natum. ea prodigia hostiis maioribus procurata, et supplicatio circa omnia pulvinaria, obsecratio in unum diem indicta, et decretum ut C. Hostilius praetor ludos Apollini, sic ut iis annis voti factique erant, voveret faceretque.

Per eos dies et censoribus creandis Q. Fulvius consul comitia habuit: creati censores, ambo qui non dum consules fuerant, M. Cornelius Cethegus P. Sempronius Tuditanus. inde censores ut agrum Campanum fruendum locarent, ex auctoritate patrum latum ad plebem est plebesque scivit. senatus lectionem contentio inter censores de principe legendo tenuit: Sempronii lectio erat: ceterum Cornelius morem traditum a patribus sequendum aiebat ut, qui primus censor ex iis qui viverent fuisset, eum principem legerent: et is T. Manlius Torquatus erat: Sempronius, cui di sortem legendi dedissent, et ius liberum eosdem dedisse deos: se id suo arbitrio facturum lecturumque Q. Fabium Maximum, quem tam principem Romanae civitatis esse vel Hannibale iudice victurus esset. cum diu certatum verbis esset, concedente collega lectus a Sempronio princeps in senatu Q. Fabius Maximus consul. inde alius lectus senatus octo praeteritis, inter quos L. Caecilius Metellus erat, infamis auctor deserendae Italiae post Cannensem cladem: in equestribus quoque notis eadem servata causa, sed erant perpauci quos ea infamia adtingeret: illis omnibus — et multi erant — adempti equi, qui Cannensium legionum equites in Sicilia erant: addiderunt acerbitati etiam tempus, ne praeterita stipendia procederent iis, quae equo publico emeruerant, sed dena stipendia equis privatis facerent. magnum praeter ea numerum eorum conquisiverunt qui equo mereri deberent, atque ex iis, qui principio eius belli septemdecim annos nati fuerant neque militave-

Digitized by Google

rant, omnes aerarios fecerunt. locaverunt inde reficienda quae circa forum incendio consumpta erant, septem tabernas macellum atrium regium.

XII. Transactis omnibus, quae Romae agenda erant, consules ad bellum profecti. prior Fulvius praegressus Capuam: post paucos dies consecutus Fabius, qui et collegam coram obtestatus et per litteras Marcellum, ut quam acerrimo bello detinerent Hannibalem dum ipse Tarentum oppugnaret: ea urbe adempta hosti iam undique pulso, nec ubi consisteret nec quid fidum respiceret habenti, ne remorandi quidem causam in Italia fore. Regium etiam nuntium mittit ad praefectum praesidii, quod ab Laevino consule adversus Bruttios ibi locatum erat, octo milia — hominum pars maxima ab Agathyrna sic ut ante dictum est ex Sicilia traducta — rapto vivere hominum adsuetorum: additi erant Bruttiorum indidem perfugae et audacia et audendi omnia necessitatibus pares: hanc manum ad Bruttium primum agrum depopulandum duci iussit, inde ad Cauloniam urbem oppugnandam. imperata non impigre solum sed etiam avide exsecuti direptis fugatisque culturibus agri summa vi urbem oppugnabant. Marcellus et consulis litteris excitus et quia induxerat in animum, neminem ducem Romanum tam parem Hannibali quam se esse, ubi primum in agris pabuli copia fuit, ex hibernis profectus ad Canusium Hannibali occurrit. sollicitabat ad defectionem Canusinos Poenus, ceterum, ut adpropinquare Marcellum audivit, castra inde movit. aperta erat regio sine ullis ad insidias latebris, itaque in loca saltuosa cedere inde coepit. Marcellus vestigiis instabat castraque castris conferebat, et opere perfecto extemplo in aciem legiones educebat. Hannibal turbatim per equites peditumque iaculatores levia certamina serens casum universae pugnae non necessarium ducebat. tractus est tamen ad id quod vitabat certamen: nocte praegressum adsequitur locis planis ac patentibus Marcellus, castra inde ponentem pugnando undique in munitores operibus prohibet. ita signa collata pugnatumque totis copiis est, cum iam nox instaret, Marte aequo discessum est: castra exiguo distantia spatio raptim ante noctem permunita. postero die luce prima Marcellus in aciem copias eduxit: nec Hannibal detractavit certamen multis verbis adhortatus milites, ut memores Trasumenni Cannarumque contunderent ferociam hostis: urgere atque instare eum, non castra ponere pati non respirare aut circumspicere: quotidie simul orientem solem et Romanam aciem in campis videndam esse: si uno proelio haud incruentus abeat, quietius deinde tranquilliusque eum bellaturum. his irritati adhortationibus simulque taedio ferociae hostium quotidie instantium lacessientiumque acriter proelium ineunt. pugnatum amplius duabus horis est: cedere inde ab Romanis dextra ala et extraordinarii coepere. quod ubi Marcellus vidit, duodevicesimam legionem in primam aciem inducit: dum alii trepidi cedunt alii segniter subeunt, turbata tota acies est, dein prorsus fusa, et vincente pudorem metu terga dabant. cecidere in pugna fugaque ad duo milia et septingenti civium sociorumque: in iis quattuor

Digitized by Google

Romani centuriones, duo tribuni militum M. Licinius et M. Helvius: signa militaria quattuor de ala, prima quae fugit, duo de legione, quae cedentibus sociis successerat, amissa.

XIII. Marcellus, postquam in castra reditum est, contionem adeo severam atque acerbam apud milites habuit, ut proelio per diem totum infeliciter tolerato tristior iis irati ducis oratio esset: „dis immortalibus ut in tali re laudes gratesque“ inquit „ago, quod victor hostis cum tanto pavore incidentibus vobis in vallum portasque non ipsa castra est adgressus: deseruissetis profecto eodem terrore castra quo omisistis pugnam. qui pavor hic, qui terror, quae repente, qui et cum quibus pugnaretis, oblivio animos cepit? nempe iidem sunt hi hostes, quos vincendo et victos sequendo priorem aestatem absumpsistis, quibus dies noctesque fugientibus per hos dies institistis, quos levibus proeliis fatigastis, quos hesterno die nec iter facere nec castra ponere passi estis. omitto ea, quibus gloriari potestis: cuius et ipsius pudere ac paenitere vos oportet, referam: nempe aequis manibus hesterno die diremistis pugnam: quid haec nox, quid hic dies adtulit? vestrae his copiae imminutae sunt, an illorum auctae? non equidem mihi cum exercitu meo loqui videor nec cum Romanis militibus: corpora tantum atque arma sunt eadem. an, si eosdem animos habuissetis, terga vestra vidisset hostis, signa alicui manipulo aut cohorti abstulisset? ad huc caesis legionibus Romanis gloriabatur: vos illi hodierno die primum fugati exercitus dedistis decus“. clamor inde ortus ut veniam eius diei daret: ubi vellet deinde experiretur militum suorum animos. „ego vero experiar“ inquit, „milites, et vos crastino die in aciem educam, ut victores potius quam victi veniam impetretis quam petitis“. cohortibus, quae signa amiserunt, hordeum dari iussit: centurionesque manipulorum, quorum signa amissa fuerant, destrictis gladiis discinctos destitui iussit: et ut postero die omnes — equites pedites — armati adessent edixit. ita contio dimissa fatentum iure ac merito sese increpitos, neque illo die virum quemquam in acie Romana fuisse praeter unum ducem, cui aut morte satisfaciendum aut egregia victoria esset. postero die ornati armatique ad edictum aderant. imperator eos collaudat pronuntiatque, a quibus orta pridie fuga esset, cohortesque, quae signa amisissent, se in primam aciem inducturum: edicere iam sese omnibus pugnandum ac vincendum esse et adnitendum singulis universisque, ne prius hesternae fugae quam hodiernae victoriae fama Romam perveniat. inde cibo corpora firmare iussi ut, si longior pugna esset, viribus sufficerent. ubi omnia dicta factaque sunt, quibus excitarentur animi militum, in aciem procedunt. XIV. quod ubi Hannibali nuntiatum est, „cum eo ni mirum“ inquit „hoste res est, qui nec bonam nec malam ferre fortunam possit! seu vicit, ferociter instat victis: seu victus est, instaurat cum victoribus certamen“. signa inde canere iussit, copias educit. pugnatum utrimque aliquanto quam pridie acrius est, Poenis ad obtinendum hesternum decus adnitentibus, Roma-

Digitized by Google

nis ad demendam ignominiam. sinistra ala ab Romanis et cohortes, quae amiserant signa, in prima acie pugnabant, et legio vicesima ab dextro cornu instructa: L. Cornelius Lentulus et C. Claudius Nero legati cornibus praecerant, Marcellus mediam aciem hortator testisque praesens firmabat. ab Hannibale Hispani primam obtinebant frontem et id roboris in omni exercitu erat. cum anceps diu pugna esset, Hannibal elephantos in primam aciem induci iussit, si quem inicere ea res tumultum ac pavorem posset. et primo turbarunt signa ordinesque, et partim oeculcatis partim dissipatis terrore, qui circa erant, nudaverant una parte aciem: latiusque fuga manasset, ni C. Decimius Flavus tribunus militum signo arrepto primi hastati manipulum eius signi sequi se iussisset. duxit, ubi maxime tumultum conglobatae beluae faciebant, pilaque in eas conici iussit. haesere omnia tela haud difficili ex propinquo in tanta corpora ictu et tam conferta turba: sed ut non omnes vulnerati sunt, ita, in quorum tergis infixa stetere pila — ut est genus anceps — in fugam versi etiam integros avertere. tum iam non unus manipulus sed pro se quisque miles, qui modo adsequi agmen fugientium elephantorum poterat, pila conicere: eo magis ruere in suos beluae, tantoque maiorem stragem edere quam inter hostes ediderant, quanto acrius pavor consternatam agit quam insidentis magistri imperio regitur. in perturbatam transcursu beluarum aciem signa inferunt Romani pedites, et haud magno certamine dissipatos trepidantesque avertunt: tum in fugientes equitatum immittit Marcellus, nec ante finis sequendi est factus quam in castra paventes compulsi sunt: nam super alia, quae terrorem trepidationemque facerent, elephanti quoque duo in ipsa porta corruerant, coactique erant milites per fossam vallumque ruere in castra. ibi maxima hostium caedes facta: caesa ad octo milia hominum, quinque elephanti. nec Romanis incruenta victoria fuit: mille ferme et septingenti de duabus legionibus, et sociorum supra mille trecenti occisi, vulnerati permulti civium sociorumque. Hannibal nocte proxima castra movit: cupientem insequi Marcellum prohibuit multitudo sauciorum. XV. speculatores qui prosequerentur agmen missi postero die rettulerunt, Bruttios Hannibalem petere.

Isdem ferme diebus et ad Q. Fulvium consulem Hirpini et Lucani et Vulcientes traditis praesidiis Hannibalis, quae in urbibus habebant, dediderunt sese, clementerque a consule cum verborum tantum castigatione ob errorem praeteritum accepti sunt. et Bruttiis similis spes veniae facta est, cum ab iis Vibius et Paccius fratres longe nobilissimi gentis eius eandem, quae data Lucanis erat, condicionem deditionis petentes venissent. Q. Fabius consul oppidum in Salentinis Manduriam vi cepit: ibi ad tria milia hominum capta et ceterae praedae aliquantum. inde Tarentum profectus in ipsis faucibus portus posuit castra. naves, quas Livius tutandis commeatibus habuerat, partem machinationibus onerat — apparatu quoque moenium oppugnandorum —, partem tormentis et saxis

omnique miscellanea telorum genere instruit, onerarias solum, quae remis agerentur, ut alii machinas scalasque ad muros ferrent, alii procul ex navibus vulnerarent moenium propugnatores. hae naves ab aperto mari ut urbem adgrederentur, instructae parataeque sunt: et erat liberum mare classe Punica, cum Philippus oppugnare Aetolos pararet, Corcyram tramissa. in Bruttiis interim Caulonis oppugnatores sub adventu Hannibalis, ne opprimerentur, in tumulum a praesenti impetu tutum se recepere.

Fabium Tarentum obsidentem leve dictu momentum ad rem ingentem potiundam adiuvit. praesidium Bruttiorum datum ab Hannibale Tarentini habebant. eius praesidii praefectus deperibat amore mulierculae, cuius frater in exercitu Fabii consulis erat. is certior litteris sororis factus de nova consuetudine advenae locupletis atque inter populares tam honorati, spem nactus per sororem quolibet impelli amantem posse, quid speraret ad consulem detulit. quae cum haud vana cogitatio visa esset, pro perfuga inssus Tarentum transire, ac per sororem praefecto conciliatus, primo occulte temptando animum, dein satis explorata levitate blanditiis muliebribus perpulit eum ad proditionem custodiae loci, cui praepositus erat. ubi et ratio agendae rei et tempus convenit, miles nocte per intervalla stationum clam ex urbe emissus ea, quae acta erant quaeque ut agerentur convenerat, ad consulem refert. Fabius vigilia prima dato signo iis, qui in arce erant quique custodiam portus habebant, ipse circumito portu ab regione urbis in orientem versa occultus consedit. canere inde tubae simul ab arce simul a portu et ab navibus, quae ab aperto mari adpulsae erant, clamorque undique cum ingenti tumultu, unde minimum periculi erat, de industria ortus. consul interim silentio continebat suos: igitur Democrates, qui praefectus classis fuerat, forte illo loco praepositus, postquam quieta omnia circa se vidit, alias partes eo tumultu personare ut captae urbis interdum excitaretur clamor, veritus ne inter cunctationem suam consul aliquam vim faceret ac signa inferret, praesidium ad arcem, unde maxime terribilis accedebat sonus, traducit. Fabius, cum et ex temporis spatio et ex silentio ipso, quod, ubi paulo ante strepebant excitantes vocantesque ad arma, inde nulla accedebat vox, deductas custodias sensisset, ferri scalas ad eam partem muri, qua Bruttiorum cohortem praesidium agitare proditionis conciliator nuntiaverat, iubet. ea primum captus est murus adiuvantibus recipientibusque Bruttiis et transcensum in urbem est: inde et proxima refracta porta, ut frequenti agmine signa inferrentur: tum clamore sublato sub ortum ferme lucis nullo obvio armato in forum perveniunt, omnesque undique, qui ad arcem portumque pugnabant, in se converterunt. XVI. proelium in aditu fori maiore impetu quam perseverantia commissum est: non animo non armis non arte belli non vigore ac viribus corporis par Romano Tarentinus erat: igitur pilis tantum coniectis, prius paene quam consererent manus, terga dederunt dilapsique per nota ur-

Digitized by Google

bis itinera in suas amicorumque domos. duo ex ducibus Nico et Democrates fortiter pugnantes cecidere: Philemenus, qui proditionis ad Hannibalem auctor fuerat, cum citato equo ex proelio avectus esset, vagus paulo post equus errans per urbem cognitus, corpus numquam inventum est: creditum vulgo est in puteum apertum ex equo praecipitasse: Carthalonem autem, praefectum Punici praesidii, cum commemoratione paterni hospitii positis armis venientem ad consulem miles obvius obtruncat. alii alios passim sine discrimine armatos inermes caedunt Carthaginienses Tarentinosque pariter: Bruttii quoque multi interfecti, seu per errorem seu vetere in eos insito odio seu ad proditionis famam, ut vi potius atque armis captum Tarentum videretur, exstinguendam. tum a caede ad diripiendam urbem discursum: milia triginta servilium capitum dicuntur capti, argenti vis ingens facti signatique, auri octoginta tria milia pondo, signa et tabulae, prope ut Syracusarum ornamenta aequaverint. sed et maiore animo generis eius praeda abstinuit Fabius quam Marcellus, qui interroganti scribae, quid fieri signis vellet ingentis magnitudinis — di sunt, suo quisque habitu in modum pugnantium formati —, deos iratos Tarentinis relinqui iussit. murus inde, qui urbem ab arce dirimebat, dirutus est ac disiectus.

Dum haec aguntur, Hannibal, iis qui Cauloniam obsidebant in deditionem acceptis, audita oppugnatione Tarenti dies noctesque cursim agmine acto, cum festinans ad opem ferendam captam urbem audisset, „et Romani suum Hannibalem“ inquit „habent: eadem qua ceperamus arte Tarentum amisimus“. ne tamen fugientis modo convertisse agmen videretur, quo constituerat loco, quinque milia ferme ab urbe posuit castra: ibi paucos moratus dies Metapontum sese recepit. inde duos Metapontinos cum litteris principum eius civitatis ad Fabium Tarentum mittit fidem ab consule accepturos, impunita iis priora fore, si Metapontum ei cum praesidio Punico prodidissent. Fabius vera quae adferrent esse ratus diem, qua accessurus esset Metapontum, constituit litterasque ad principes dedit, quae ad Hannibalem delatae sunt. enim vero laetus successu fraudis, si ne Fabius quidem dolo invictus fuisset, haud procul Metaponto insidias ponit. Fabio auspicanti, priusquam egrederetur ab Tarento, aves semel atque iterum non addixerunt: hostia quoque caesa consulenti deos haruspex cavendum fraude hostili et ab insidiis praedixit. Metapontini, postquam ad constitutum non venerat diem, remissi ut cunctantem hortarentur, ac repente comprehensi metu gravioris quaestionis detegunt insidias.

XVII. Aestatis eius principio, qua haec agebantur, P. Scipio in Hispania cum hiemem totam reconciliandis barbarorum animis partim donis partim remissione obsidum captivorumque absumpsisset, Edesco ad eum clarus inter duces Hispanos venit. erant coniunx liberique eius apud Romanos, sed praeter eam causam etiam velut fortuita inclinatio animorum, quae Hispaniam omnem averterat ad Romanum a Punico im-

Digitized by Google

perio, traxit eum. eadem causa Indebili Mandonioque fuit — haud dubie omnis Hispaniae principibus — cum omni popularium manu relicto Hasdrubale secedendi in imminentes castris eius tumulos, unde per continentia iuga tutus receptus ad Romanos esset. Hasdrubal, cum hostium res tantis augescere incrementis cerneret, suas imminui, ac fore ut, nisi audendo aliquid moverent, qua coepissent fluerent, dimicare quam primum statuit. Scipio avidior etiam certaminis erat cum ea spe, quam successus rerum augebat, tum quod, priusquam iungerentur hostium exercitus, cum uno dimicare duce exercituque quam simul cum universis malebat. ceterum, etiam si cum pluribus pariter dimicandum foret, arte quadam copias auxerat: nam cum videret nullum esse navium usum, quia vacua omnis Hispaniae ora classibus, subductis navibus Tarracone navales socios terrestribus copiis addidit: et armorum ad fatim erat, et captorum Carthagine et quae post captam eam fecerat tanto opificum certamine. cum iis copiis Scipio veris principio ab Tarracone egressus — iam enim et Laelius redierat ab Roma, sine quo nihil maioris rei motum volebat — ducere ad hostem pergit. per omnia pacata euntí, ut cuiusque populi fines transiret, prosequentibus excipientibusque sociis, Indebilis et Mandonius occurrerunt. Indebilis pro utroque locutus, haudquaquam tamquam barbarus stolide incauteve sed potius cum verecundia ac gravitate, propiorque excusanti transitionem ut necessariam quam glorianti eam velut primam occasionem raptam: scire enim se transfugae nomen exsecrabile veteribus sociis, novis suspectum esse: neque eum se reprehendere morem hominum, si tam anceps odium causa non nomen faciat. merita inde sua in duces Carthaginienses commemoravit, avaritiam contra eorum superbiamque et omnis generis iniurias in se atque populares: itaque corpus dumtaxat suum ad id tempus apud eos fuisse, animum iam pridem ibi esse, ubi ius ac fas crederent coli: ad deos quoque confugere supplices, qui nequeant hominum vim atque iniurias pati: se id Scipionem orare ut transitio sibi nec fraudi apud eum nec honori sit: quales ex hac die experiundo cognorit, perinde operae eorum pretium faceret. ita prorsus respondet facturum Romanus, nec pro transfugis habiturum, qui non duxerint societatem ratam, ubi nec divini quicquam nec humani sanctum esset. productae deinde in conspectum iis coniuges liberique lacrimantibus gaudio redduntur. atque eo die in hospitium abducti, postero die foedere accepta fides dimissique ad copias adducendas. isdem deinde castris tendebant, donec ducibus iis ad hostem perventum est.

XVIII. Proximus Carthaginiensium exercitus Hasdrubalis prope urbem Baeculam erat. pro castris equitum stationes habebant: in eas velites antesignanique et qui primi agminis erant advenientes ex itinere, priusquam castris locum caperent, adeo contemptim impetum fecerunt, ut facile appareret, quid utrique parti animorum esset: in castra trepida fuga compulsi equites sunt signaque Romana portis prope ipsis illata. atque illo quidem die irritatis tantum ad certamen animis castra Romani

posuerunt. nocte Hasdrubal in tumulum copias recipit plano campo in summo patentem: fluvius ab tergo, ante circaque velut ripa praeceps oram eius omnem cingebat: suberat et altera inferior submissa fastigio planitiés, eam quoque alteram crepido haud facilior in ascensum ambibat. in hunc inferiorem campum postero die Hasdrubal, postquam stantem pro castris hostium aciem vidit, equites Numidas leviumque armorum Baleares et Afros dimisit. Scipio, circumvectus ordines signaque, ostendebat hostem praedamnata spe dimicandi aequo campo captantem tumulos loci fiducia non virtutis armorumque stare in conspectu: sed altiora moenia habuisse Carthaginem, quae transcendisset miles Romanus: nec tumulos nec arcem, ne mare quidem armis obstitisse suis: ad id fore altitudines, quas cepissent hostes, ut per praecipitia et praerupta salientes fugerent: eam quoque se illis fugam clausurum: cohortesque duas alteram tenere fauces vallis, per quam deferretur amnis, iubet, alteram viam insidere, quae ab urbe per tumuli obliqua in agros ferret. ipse expeditos, qui pridie stationes hostium pepulerant, ad levem armaturam infimo stantem supercilio ducit. per aspera primo, nihil aliud quam via impediti, iere: deinde, ut sub ictum venerunt, telorum primo omnis generis vis ingens effusa in eos est: ipsi contra saxa, quae locus strata passim — omnia ferme missilia — praebet, ingerere, non milites solum sed etiam turba calonum immixta armatis. ceterum, quamquam ascensus difficilis erat et prope obruebantur telis saxisque, adsuetudine tamen succedendi muros et pertinacia animi subierunt primi: qui simul cepere aliquid aequi loci, ubi firmo consisterent gradu, levem et concursatorem hostem atque intervallo tutum cum procul missilibus pugna eluditur, instabilem eundem ad comminus conserendas manus, expulerunt loco, et cum caede magna in aciem altiore superstantem tumulo impegere. inde Scipio iussis adversus mediam evadere aciem victoribus ceteras copias cum Laelio dividit, atque eum parte dextra tumuli circumire, donec mollioris ascensus viam inveniret, iubet: ipse ab laeva circumitu haud magno in transversos hostes incurrit. inde primo turbata acies est, dum ad circumsonantem undique clamorem flectere cornua et obvertere ordines volunt: hoc tumultu et Laelius subiit, et, dum pedem referunt ne ab tergo vulnerarentur, laxata prima acies locusque ad evadendum et mediis datus est, qui per tam iniquum locum stantibus integris ordinibus elephantisque ante signa locatis numquam evasissent. cum ab omni parte caedes fieret, Scipio, qui laevo cornu in dextrum incucurrerat, maxime in nuda latera hostium pugnabat: et iam ne fugae quidem patebat locus: et stationes utrimque Romanae dextra laevaque insederant vias, et porta castrorum ducis principumque fuga clausa erat addita trepidatione elephantorum, quos territos aeque atque hostes timebant: caesa igitur ad octo milia hominum.

XIX. Hasdrubal, iam antequam dimicaret, pecunia rapta elephantisque praemissis, quam plurimos poterat de fuga excipiens praeter Ta-

gum flumen ad Pyrenaeum tendit. Scipio castris hostium potitus, cum praeter libera capita omnem praedam militibus concessisset, in recensendis captivis decem milia peditum duo milia equitum invenit: et Hispanos sine pretio omnes domum dimisit, Afros vendere quaestorem iussit. circumfusa inde multitudo Hispanorum et ante deditorum et pridie captorum regem cum ingenti consensu appellavit. tum Scipio silentio per praeconem facto sibi maximum nomen imperatoris esse dixit, quo se milites sui appellassent: regium nomen, alibi magnum, Romae intolerabile esse: regalem animum inesse — si id in hominis ingenio amplissimum ducerent — tacite iudicarent, vocis usurpationem abstinerent. sensere etiam barbari magnitudinem animi, cuius miraculo nominis alii mortales stuperent, id ex tam magno fastigio aspernantis. dona inde regulis principibusque Hispanorum divisa, et ex magna copia captorum equorum trecentos quos vellet eligere Indebilem iussit. cum Afros venderet iussu imperatoris quaestor, puerum adultum inter eos forma insigni cum audisset regii generis esse, ad Scipionem misit. quem cum percunctaretur Scipio, quis et cuias et cur id aetatis in castris fuisset, Numidam esse ait, Massivam populares vocare: orbum a patre relictum, apud maternum avum Galam regem Numidarum eductum, cum avunculo Masinissa, qui nuper cum equitatu subsidio Carthaginiensibus venisset, in Hispaniam traiecisse: prohibitum propter aetatem a Masinissa numquam ante proelium iisse: eo die, quo pugnatum cum Romanis esset, inscio avunculo clam armis equoque sumpto in aciem exisse: ibi prolapso equo effusum in praeceps captum ab Romanis esse. Scipio cum adservari Numidam iussisset, quae pro tribunali agenda erant, peragit, inde, cum se in praetorium recepisset, vocatum eum interrogat, velletne ad Masinissam reverti. cum effusis gaudio lacrimis cupere vero diceret, tum puero annulum aureum tunicam late clavo cum Hispano sagulo et aurea fibula equumque ornatum donat, iussisque prosequi quoad vellet equitibus dimisit.

XX. De bello inde consilium habitum, et auctoribus quibusdam, ut confestim Hasdrubalem consequeretur, anceps id ratus, ne Mago atque Hasdrubal cum eo iungerent copias, praesidio tantum ad insidendum Pyrenaeum misso ipse reliquum aestatis recipiendis in fidem Hispaniae populis absumpsit. Paucis post proelium factum ad Baeculam diebus, cum Scipio rediens iam Tarraconem saltu Castulonensi excessisset, Hasdrubal Gisgonis filius et Mago imperatores ex ulteriore Hispania ad Hasdrubalem venere, serum post male gestam rem auxilium, consilio in cetera exsequenda belli haud parum opportuni. ibi conferentibus, quid in cuiusque provinciae regione animorum Hispanis esset, unus Hasdrubal Gisgonis ultimam Hispaniae oram, quae ad Oceanum et Gades vergit, ignaram adhuc Romanorum esse eoque Carthaginiensibus satis fidam censebat: inter Hasdrubalem alterum et Magonem constabat, beneficiis Scipionis occupatos omnium animos publice privatimque esse, nec transitio-

nibus finem ante fore, quam omnes Hispani milites aut in ultima Hispaniae amoti aut traducti in Galliam forent: itaque, etiam si senatus Carthaginiensium non consuisset, eundum tamen Hasdrubali fuisse in Italiam, ubi belli caput rerum summa esset, simul ut Hispanos omnes procul ab nomine Scipionis ex Hispania abduceret: exercitum eius cum transitionibus tum adverso proelio imminutum Hispanis repleri militibus: et Magonem, Hasdrubali Gisgonis filio tradito exercitu, ipsum cum grandi pecunia ad conducenda mercede auxilia in Baleares traicere: Hasdrubalem Gisgonis cum exercitu penitus in Lusitaniam abire nec cum Romanis manus conserere: Masiuissae ex omni equitatu, quod roboris esset, tria milia equitum expleri, eumque vacuum per citeriorem Hispaniam sociis opem ferre, hostium oppida atque agros populari: his decretis ad exsequenda quae statuerant digressi. haec eo anno in Hispania acta.

Romae fama Scipionis in dies crescere, Fabio Tarentum captum astu magis quam virtute gloriae tamen esse, Fulvii senescere fama, Marcellus etiam adverso rumore esse, superquam quod primo male pugnaverat, quia vagante per Italiam Hannibale media aestate Venusiam in tecta milites abduxisset. inimicus erat et C. Publicius Bibulus tribunus plebis: is iam a prima pugna, quae adversa fuerat, adsiduis contionibus infamem invisumque plebei Claudium fecerat et iam de imperio abrogando eius agebat, cum tamen necessarii Claudii obtinuerunt, relicto Venusiae legato Marcellus Romam rediret ad purganda ea quae inimici decernerent, nec de imperio eius abrogando absente ipso ageretur. forte sub idem tempus et Marcellus ad deprecandam ignominiam et Q. Fulvius consul comitiorum causa Romam venit. XXI. actum de imperio Marcelli in circo Flaminio est ingenti concursu plebisque et omni vi ordinum, accusavitque tribunus plebis non Marcellum modo sed omnem nobilitatem: fraude eorum et cunctatione fieri ut Hannibal decimum iam annum Italiam provinciam habeat, diutius ibi quam Carthagine vixerit: habere fructum imperii provocati Marcello populum Romanum: bis caesum exercitum eius aestiva Venusiae sub tectis agere. hanc tribuni orationem ita obruit Marcellus commemoratione rerum suarum, ut non rogatio solum de imperio eius abrogando antiquaretur, sed postero die consulem cum ingenti consensu centuriae omnes crearent. additur collega T. Quinctius Crispinus, qui tum praetor erat. postero die praetores creati P. Licinius Crassus Dives pontifex maximus, P. Licinius Varus Sex. Iulius Caesar Q. Claudius.

Comitiorum ipsorum diebus sollicita civitas de Etruriae defectione fuit. principium eius rei ab Arretinis fieri C. Calpurnius scripserat, qui eam provinciam pro praetore obtinebat. itaque confestim eo missus Marcellus consul designatus, qui rem inspiceret ac, si digna videretur, exercitu accito bellum ex Apulia in Etruriam transferret. eo metu compressi Etrusci quieverunt. Tarentinorum legatis pacem petentibus cum libertate ac legibus suis responsum ab senatu est, ut redirent cum Fabius consul Romam venisset. Ludi et Romani et plebeii eo anno in ein-

gulos dies instaurati. aediles curules fuere L. Cornelius Caudinus et Ser. Sulpicius Galba, plebeii C. Servilius et Q. Caecilius Metellus. Servilium negabant iure aut tribunum plebis fuisse aut aedilem esse, quod patrem eius, quem triumvirum agrarium occisum a Boiis circa Mutinam esse opinio per decem annos fuerat, vivere atque in hostium potestate esse satis constabat.

XXII. Undecimo anno Punici belli consulatum inierunt M. Marcellus quintum — ut numeretur consulatus, quem vitio creatus non gessit — et T. Quinctius Crispinus. utrisque consulibus Italia decreta provincia est et duo consulares prioris anni exercitus — tertius Venusiae tum erat, cui Marcellus praefuerat — ita ut ex tribus eligerent duo quos vellent, tertius ei traderetur cui Tarentum et Salentini provincia evenisset. ceterae provinciae ita divisae praetoribus: P. Licinio Varo urbana, P. Licinio Crasso pontifici maximo peregrina et quo senatus censuisset, Sex. Iulio Caesari Sicilia, Q. Claudio Flamini Tarentum. prorogatum imperium in annum est Q. Fulvio Flacco, ut provinciam Capuam, quae T. Quinctii praetoris fuerat, cum una legione obtineret. prorogatum et C. Hostilio Tubulo est, ut pro praetore in Etruriam ad duas legiones succederet C. Calpurnio. prorogatum et L. Veturio Philoni est, ut pro praetore Galliam eandem provinciam cum isdem duabus legionibus obtineret, qui bus praetor obtinuisset. quod in L. Veturio, idem in C. Aurunculeio decretum ab senatu latumque de prorogando imperio ad populum est, qui praetor Sardiniam provinciam cum duabus legionibus obtinuerat. additum et ad praesidium provinciae quinquaginta naves, quas P. Scipio ex Hispania misisset. et P. Scipioni et M. Silano suae Hispaniae saique exercitus in annum decreti: Scipio ex octoginta navibus, quas aut secum ex Italia adductas aut captas Carthagine habebat, quinquaginta in Sardiniam tramittere iussus, quia fama erat magnum navalem apparatum eo anno Carthagine esse, ducentis navibus omnem oram Italiae Siciliae Sardiniaeque impleturos. et in Sicilia ita divisa res est: Sex. Caesari exercitus Cannensis datus est: M. Valerius Laevinus — ei quoque enim prorogatum imperium est — classem, quae ad Siciliam erat, navium septuaginta obtineret, adderet eo triginta naves quae ad Tarentum priore anno fuerant, cum ea centum navium classe, si videretur ei, praedatum in Africam traiceret. et P. Sulpicio, ut eadem classe Macedoniam Graeciamque provinciam haberet, prorogatum in annum imperium est. de duabus, quae ad urbem Romam fuerant, legionibus nihil mutatum: supplementum, quo opus esset, scriberent consules permissum. una et viginti legionibus eo anno defensum imperium Romanum est. et P. Licinio Varo praetori urbis negotium datum ut naves longas triginta veteres reficeret, quae Ostiae erant, et viginti novas naves sociis navalibus impleret, ut quinquaginta navium classe oram maris vicinam urbi Romanae tueri posset. C. Calpurnius vetitus ab Arretio movere exercitum, nisi cum successor venisset: idem et Tubulo imperatum, ut inde praecipue caveret ne qua nova consilia caperentur.

Digitized by Google

XXIII. Praetores in provincias profecti. consules religio tenebat, quod prodigiis aliquot nuntiatis non facile litabant: et ex Campania nuntiata erant, Capuae duas aedes, Fortunae et Martis, et sepulchra aliquot de caelo tacta, Cumis — adeo minimis etiam rebus prava religio inserit deos — mures in aede Iovis aurum rosisse, Casini examen apium ingens in foro consedisse: et Ostiis murum portamque de caelo tactam, Caere vulturium volasse in aedem Iovis, Vulsiniis sanguine lacum manasse. horum prodigiorum causa diem unum supplicatio fuit. per dies aliquot hostiae maiores sine litatione caesae diuque non impetrata pax deum: in capita consulum re publica incolumi exitiabilis prodigiorum eventus vertit. Ludi Apollinares Q. Fulvio Ap. Claudio consulibus a P. Cornelio Sulla praetore urb. primum facti erant: inde omnes deinceps praetores urbani fecerant, sed in unum annum vovebant dieque incerto faciebant. eo anno pestilentia gravis incidit in urbem agrosque, quae tamen magis in morbos longos quam in perniciabiles evasit: eius pestilentiae causa et supplicatum per compita tota urbe est, et P. Licinius Varus praetor urb. legem ferre ad populum iussus, ut ii ludi in perpetuum in statam diem voverentur: ipse primus ita vovit fecitque ante diem tertium nonas Quinctiles: is dies deinde sollemnis servatus.

XXIV. De Arretinis et fama in dies gravior et cura crescere patribus. itaque C. Hostilio scriptum est ne differret obsides ab Arretinis accipere, et, cui traderet Romam deducendos, C. Terentius Varro cum imperio missus. cum qui ut venit, extemplo Hostilius legionem unam, quae ante urbem castra habebat, signa in urbem ferre iussit praesidiaque locis idoneis disposuit, tum in foro citatis senatoribus obsides imperavit. cum senatus biduum ad considerandum tempus peteret, aut ipsos extemplo dare aut se postero die senatorum omnes liberos sumpturum edixit. inde portas custodire iussi tribuni militum praefectique socium et centuriones, ne quis nocte urbe exiret. id segnius negligentiusque factum: septem principes senatus, priusquam custodiae in portis locarentur, ante noctem cum liberis evaserunt: postero die luce prima, cum senatus in forum citari coeptus esset, desiderati bonaque eorum venierunt: a ceteris senatoribus centum viginti obsides, liberi ipsorum, accepti sunt traditique C. Terentio Romam deducendi. is omnia suspectiora quam ante fuerant in senatu fecit: itaque tamquam imminente Etrusco tumultu legionem unam — alteram ex urbanis — Arretium ducere iussus ipse C. Terentius eamque habere in praesidio urbis: C. Hostilium cum cetero exercitu placet totam provinciam peragrare et cavere, ne qua occasio novare cupientibus res daretur. C. Terentius ut Arretium cum legione venit, claves portarum cum magistratus poposcisset, negantibus iis comparere, a fraude amotas magis ratus quam negligentia intercidisse, ipse alias claves omnibus portis imposuit cavitque cum cura ut omnia in potestate sua essent: Hostilium intentius monuit ut in eo spem non moturos quicquam Etruscos poneret, si ne quid moveri posset cavisset.

Digitized by Google

XXV. De Tarentinis inde magna contentione in senatu actum coram Fabio, defendente ipso quos ceperat armis, aliis infensis et plerisque aequantibus eos Campanorum noxae poenaeque. senatus consultum in sententiam M'. Acilii factum est, ut oppidum praesidio custodiretur Tarentinique omnes intra moenia continerentur, res integra post ea referretur, cum tranquilliore statu Italia esset. et de M. Livio praefecto arcis Tarentinae haud minore certamine actum est, aliis senatus consulto notantibus praefectum, quod eius socordia Tarentum proditum hosti esset, aliis praemia decernentibus, quod per quinquennium arcem tutatus esset maximeque unius eius opera receptum Tarentum foret. mediis ad censores non ad senatum notionem de eo pertinere dicentibus. cuius sententiae et Fabius fuit: adiecit tamen fateri se opera Livii Tarentum receptum. quod amici eius vulgo in senatu iactassent, neque enim recipiundum fuisse nisi amissum foret.

Consulum alter T. Quinctius Crispinus ad exercitum, quem Q. Fulvius Flaccus habuerat, cum supplemento in Lucanos est profectus. Marcellum aliae atque aliae obiectae animo religiones tenebant, in quibus quod, cum bello Gallico ad Clastidium aedem Honori et Virtuti vovisset, dedicatio eius a pontificibus impediebatur, quod negabant unam cellam duobus recte dedicari, quia, si de caelo tacta aut prodigii aliquid in ea factum esset, difficilis procuratio foret, quod utri deo res divinae fierent sciri non posset: neque enim duobus nisi certis deis rite una hostia fieri. ita addita Virtutis aedes adproperato opere, neque tamen ab ipso aedes eae dedicatae sunt: tum demum ad exercitum, quem priore anno Venusiae reliquerat, cum supplemento proficiscitur. Locros in Bruttiis Crispinus oppugnare conatus, quia magnam famam adtulisse Fabio Tarentum rebatur, omne genus tormentorum machinarumque ex Sicilia arcessierat: et naves indidem accitae erant, quae vergentem ad mare partem urbis oppugnarent. ea omissa oppugnatio est, quia Licinium Hannibal admoverat copias, et collegam eduxisse iam ab Venusia exercitum fama erat, cui coniungi volebat. itaque in Apuliam ex Bruttiis reditum, et inter Venusiam Bantiamque minus trium milium passuum intervallo consules binis castris consederant. in eandem regionem et Hannibal rediit averso ab Locris bello. ibi consules ambo ingenio feroces prope quotidie in acie stare haud dubia spe, si duobus exercitibus consularibus iunctis commisisset sese hostis, debellari posse. XXVI. Hannibal, quia cum Marcello bis priore anno congressus vicerat victusque erat, ut, cum eodem si dimicandum foret, nec spem nec metum ex vano haberet, ita duobus consulibus haudquaquam sese parem futurum credebat: itaque totus in suas artes versus insidiis locum quaerebat. levia tamen proelia inter bina castra vario eventu fiebant: quibus cum extrahi aestatem posse consules crederent, nihilo minus oppugnari Locros posse rati, L. Cincio ut ex Sicilia Locros cum classe traiceret scribunt: et ut ab terra quoque oppugnari moenia possent, ab Tarento partem exercitus, qui in prae-

sidio erat, duci eo iusserunt. ea ita futura per quosdam Thurinos comperta Hannibali cum essent, mittit ad insidendam ab Tarento viam. ibi sub tumulo Peteliae tria milia equitum duo peditum in occulto locata: in quae inexplorato euntes Romani cum incidissent, ad duo milia armatorum caesa, mille et quingenti ferme vivi capti: alii dissipati fuga per agros saltusque Tarentum rediere.

Tumulus erat silvestris inter Punica et Romana castra ab neutris primo occupatus, quia Romani, qualis pars eius quae vergeret ad hostium castra esset, ignorabant, Hannibal insidiis quam castris aptiorem eum crediderat. itaque nocte ad id missas aliquot Numidarum turmas medio in saltu condiderat, quorum inter diu nemo ab statione movebatur, ne aut arma aut ipsi procul conspicerentur. fremebant vulgo in castris Romanis occupandum eum tumulum esse et castello firmandum, ne, si occupatus ab Hannibale foret, velut in cervicibus haberent hostem. movit ea res Marcellum, et collegae „quin imus“ inquit „ipsi cum equitibus paucis exploratum? subiecta res oculis nostris certius dabit consilium“. consentienti Crispino cum equitibus ducentis viginti, ex quibus quadraginta Fregellani ceteri Etrusci erant, proficiscuntur: secuti tribuni militum M. Marcellus consulis filius et A. Manlius, simul et duo praefecti socium L. Arrenius et M'. Aulius. immolasse eo die quidam prodidere memoriae consulem Marcellum et prima hostia caesa iocur sine capite inventum, in secunda omnia comparuisse quae adsolent, auctum etiam visum in capite: nec id sane haruspici placuisse, quod secundum trunca et turpia exta nimis laeta apparuissent. XXVII. ceterum consulem Marcellum tanta cupiditas tenebat dimicandi cum Hannibale, ut numquam satis castra castris collata crederet. tum quoque vallo egrediens signum dedit ut ad locum miles esset paratus, ut, si collis in quem speculatum irent placuisset, vasa colligerent et sequerentur. exiguum campi ante castra erat, inde in colles aperta undique et conspecta ferebat via. Numidis speculator, nequaquam in spem tantae rei positus sed si quos vagos pabuli aut lignorum causa longius a castris progressos posset excipere, signum dat ut pariter ab utrisque lateribus exorerentur. non ante apparuere quibus obviis ab iugo ipso consurgendum erat, quam circumiere qui ab tergo includerent viam: tum undique omnes exorti et clamore sublato impetum fecere. cum in ea valle consules essent, ut neque evadere possent in iugum occupatum ab hoste nec receptum ab tergo circumventi haberent, extrahi tamen diutius certamen potuisset, ni coepta ab Etruscis fuga pavorem ceteris iniecisset. non tamen omisere pugnam deserti ab Etruscis Fregellani, donec integri consules hortando ipsique ex parte pugnando rem sustinebant: sed postquam vulneratos ambo consules, Marcellum etiam transfixum lancea prolabentem ex equo moribundum videre, tum et ipsi — perpauci autem supererant — cum Crispino consule duobus iaculis icto et Marcello adolescente saucio et ipso effugerunt. interfectus A. Manlius tribunus militum, et ex duobus

praefectis socium M'. Aulius occisus, Arrenius captus: et lictores consulum quinque vivi in hostium potestatem venerunt, ceteri aut interfecti aut cum consule effugerunt: equitum tres et quadraginta aut in proelio aut in fuga ceciderunt, duodeviginti vivi capti. tumultuatum in castris fuerat ut consulibus irent subsidio, cum consulem et filium alterius consulis saucios exiguasque infelicis expeditionis reliquias ad castra venientes cernunt. mors Marcelli cum alioqui miserabilis fuit, tum quod nec pro aetate — maior iam enim sexaginta annis erat — neque pro veteris prudentia ducis tam improvide se collegamque et prope totam rem publicam in praeceps dederat. Multos circa unam rem ambitus fecerim, si, quae de Marcelli morte variant auctores, omnia exsequi velim. ut omittam alios, Coelius triplicem gestae rei ordinem edit: unam traditam fama, alteram scriptam laudatione filii qui rei gestae interfuerit, tertiam, quam ipse pro inquisita ac sibi comperta adfert. ceterum ita fama valuit, ut tamen plerique loci speculandi causa castris egressum, omnes insidiis circumventum tradant.

XXVIII. Hannibal magnum terrorem hostibus morte consulis unius vulnere alterius iniectum esse ratus, ne cui deesset occasioni, castra in tumulum, in quo pugnatum erat, extemplo transfert: ibi inventum Marcelli corpus sepelit. Crispinus, et morte collegae et suo vulnere territus, silentio insequentis noctis profectus, quosquos proximos nanctus est montes, in iis loco alto et tuto undique castra posuit. ibi duo duces sagaciter moti sunt, alter ad inferendam alter ad cavendam fraudem. anulis Marcelli simul cum corpore Hannibal potitus erat: eius signi errore ne cui dolus necteretur a Poeno metuens, Crispinus circa civitates proximas miserat nuntios, occisum collegam esse anulisque eius hostem potitum, ne quibus litteris crederent nomine Marcelli compositis. paulo ante hic nuntius consulis Salapiam venerat, cum litterae ab Hannibale adlatae sunt Marcelli nomine compositae: se nocte quae diem illum secutura esset Salapiam venturum: milites essent parati — qui in praesidio erant —, si quo opera eorum opus esset. sensere Salapitani fraudem, nec ab ira defectionis modo sed etiam equitum interfectorum rati occasionem supplicii peti, remisso retro nuntio — perfuga autem Romanus erat —, ut sine arbitrio milites quae vellent agerent, oppidanos per muros urbisque opportuna loca in stationibus disponunt, custodias vigiliasque in eam noctem intentius instruunt, circa portam, qua venturum hostem rebantur, quod roboris in praesidio erat opponunt. Hannibal quarta vigilia ferme ad urbem accessit. primi agminis erant perfugae Romanorum et arma Romana habebant: ii, ubi ad portam est ventum, Latine omnes loquentes excitant vigiles aperirique portam iubent, consulem adesse. vigiles velut ad vocem eorum excitati tumultuari trepidare moliri portam: cataracta deiecta clausa erat: eam partim vectibus levant, partim funibus subducunt in tantum altitudinis ut subire recte possent. vix dum satis patebat iter, cum perfugae certatim ruunt per portam, et cum sexcenti

ferme intrassent, remisso fune, quo suspensa erat, cataracta magno sonitu cecidit. Salapitani alii perfugas negligenter ex itinere suspensa humeris ut inter pacatos gerentes arma invadunt, alii ex turri eius portae murisque saxis sudibus pilis absterrent hostem. ita inde Hannibal suamet ipse fraude captus abiit, profectusque ad Locrorum solvendam obsidionem, quam Cincius summa vi operibus tormentorumque omni genere ex Sicilia advecto oppugnabat. Magoni iam haud ferme fidenti retenturum defensurumque se urbem prima spes morte nuntiata Marcelli adfulsit: secutus inde nuntius, Hannibalem Numidarum equitatu praemisso ipsum, quantum adcelerare posset, cum peditum agmine sequi. itaque ubi primum Numidas edito e speculis signo adventare sensit, et ipse patefacta repente porta ferox in hostes erumpit. et primo magis quia improviso id fecerat quam quod par viribus esset, anceps certamen erat, deinde, ut supervenere Numidae, tantus pavor Romanis est iniectus, ut passim ad mare ac naves fugerent relictis operibus machinisque, quibus muros quatiebant. ita adventu Hannibalis soluta Locrorum obsidio est.

XXIX. Crispinus, postquam in Bruttios profectum Hannibalem sensit, exercitum, cui collega praefuerat, M. Marcellum tribunum militum Venusiam abducere iussit: ipse cum legionibus suis Capuam profectus, vix lecticae agitationem prae gravitate vulnerum patiens, Romam litteras de morte collegae scripsit, quantoque ipse in discrimine esset: se comitiorum causa non posse Romam venire, quia nec viae laborem passurus videretur, et de Tarento sollicitus esset, ne ex Bruttiis Hannibal eo converteret agmen: legatos opus esse ad se mitti viros prudentes, cum quibus quae vellet de re publica loqueretur. hae litterae recitatae magnum et luctum morte alterius consulis et metum de altero fecerunt: itaque et Q. Fabium filium ad exercitum Venusiam miserunt, et ad consulem tres legati missi Sext. Iulius Caesar L. Licinius Pollio L. Cincius Alimentus, cum paucis ante diebus ex Sicilia redisset. hi nuntiare consuli iussi ut, si ad comitia venire Romam non posset, dictatorem in agro Romano diceret comitiorum causa: si consul Tarentum profectus esset, Q. Claudium praetorem placere in eam regionem inde abducere legiones, in qua plurimas sociorum urbes tueri posset. Eadem aestate M. Valerius cum classe centum navium ex Sicilia in Africam tramisit, et ad Clupeam urbem escensione facta agrum late nullo ferme obvio armato vastavit. inde ad naves raptim praedatores recepti, quia repente fama accidit classem Punicam adventare: octoginta erant et tres naves: cum his haud procul Clupea prospere pugnat Romanus: decem et octo navibus captis, fugatis aliis, cum magna terrestri navalique praeda Lilybaeum rediit.

Eadem aestate et Philippus implorantibus Achaeis auxilium tulit, quos et Machanidas tyrannus Lacedaemoniorum finitimo bello urebat, et Aetoli navibus per fretum quod Naupactum et Patras inter fluit — Rhion incolae vocant — exercitu traiecto depopulati erant. Attalum quoque

Digitized by Google

regem Asiae, quia Aetoli summum gentis suae magistratum ad eum proximo concilio detulerunt, fama erat in Europam traiecturum. XXX. ob haec Philippo in Graeciam descendenti ad Lamiam urbem Aetoli duce Pyrrhia, qui praetor in eum annum cum absente Attalo creatus erat, occurrerunt: habebant et ab Attalo auxilia secum et mille ferme ex Romana classe a P. Sulpicio missos. adversus hunc ducem atque has copias Philippus bis prospero eventu pugnavit, mille ad modum hostium utraque pugna occidit. inde cum Aetoli metu compulsi Lamiae urbis moenibus tenerent sese, Philippus ad Phalara exercitum duxit. in Maliaco sinu is locus est, quondam frequenter habitatus propter egregium portum tutasque circa stationes et aliam opportunitatem maritimam terrestremque. eo legati ab rege Aegypti Ptolemaeo Rhodiisque et Atheniensibus et Chiis venerunt ad dirimendum inter Philippum atque Aetolos bellum: adhibitus ab Aetolis et ex finitimis pacificator Amynander rex Athamanum. omnium autem non tanta pro Aetolis cura erat, ferocioribus quam pro ingeniis Graecorum gentis, quam ne Philippus regnumque eius rebus Graeciae — grave libertati futurum — immisceretur. de pace dilata consultatio est in concilium Achaeorum: concilio et locus et dies certa indicta: interim triginta dierum indutiae impetratae. profectus inde rex per Thessaliam Boeotiamque Chalcidem Euboeae venit, ut Attalum, quem classe Euboeam petiturum audierat, portibus et litorum adpulsu arceret. inde praesidio relicto adversus Attalum, si forte interim traiecisset, profectus ipse cum paucis equitum levisque armaturae Argos venit. ibi curatione Heraeorum Nemeorumque suffragiis populi ad eum delata, quia se Macedonum reges ex ea civitate oriundos referunt, Heraeis coactis ab ipso ludicro extemplo Aegium profectus est ad indictum multo ante sociorum concilium. ibi de Aetolico finiendo bello actum, ne causa aut Romanis aut Attalo intrandi Graeciam esset. sed ea omnia vix dum indutiarum tempore circumacto Aetoli turbavere, postquam et Attalum Aeginam venisse et Romanam classem stare ad Naupactum audivere. vocati enim in concilium Achaeorum, in quo et eae legationes erant quae ad Phalara egerant de pace, primo questi sunt quaedam parva contra fidem conventionis tempore indutiarum facta, postremo negarunt dirimi bellum posse, nisi Messeniis Achaei Pylum redderent, Romanis restitueretur Atintania, Scerdilaedo et Pleurato Ardiaei. enim vero indignum ratus Philippus victos victori sibi ultro condiciones ferre, ne antea quidem se aut de pace audisse aut indutias pepigisse dixit spem ullam habentem quieturos Aetolos, sed ut omnes socios testes haberet, se pacis illos belli causam quaesisse. ita infecta pace concilium dimisit quattuor milibus armatorum relictis ad praesidium Achaeorum et quinque longis navibus acceptis, quas si adiecisset missae nuper ad se classi Carthaginiensium et ex Bithynia ab rege Prusia venientibus navibus, statuerat navali proelio lacessere Romanos iam diu in regione ea potentes ma-

Digitized by Google

ris. ipse ab eo concilio Argos regressus: iam enim Nemeorum adpetebat tempus, quae celebrare volebat praesentia sua.

XXXI. Occupato rege apparatu ludorum et per dies festos licentius quam inter belli tempora remittente animum, P. Sulpicius ab Naupacto profectus classem adpulit inter Sicyonem et Corinthum, agrumque eximiae fertilitatis effuse vastavit. fama eius rei Philippum ab ludis excivit, raptimque cum equitatu profectus iussis subsequi peditibus palatos passim per agros gravesque praeda, ut qui nihil tale metuerent, adortus Romanos compulit in naves. classis Romana haudquaquam laeta praeda Naupactum rediit. Philippo ludorum quoque, qui reliqui erant, celebritatem quantaecumque — de Romanis tamen — victoriae partae fama auxerat, laetitiaque ingenti celebrati festi dies, eo magis etiam, quod populariter dempto capitis insigni purpuraque atque alio regio habitu aequaverat ceteris se in speciem, quo nihil gratius est civitatibus liberis: praebuissetque haud dubiam eo facto spem libertatis, nisi omnia intoleranda libidine foeda ac deformia effecisset. vagabatur enim cum uno aut altero comite per maritas domos dies noctesque, et submittendo in privatum fastigium quo minus conspectus eo solutior erat, et libertatem cum aliis vanam ostendisset, totam in suam licentiam verterat. neque enim omnia emebat aut eblandiebatur sed vim flagitiis adhibebat, periculosumque et viris et parentibus erat moram incommoda severitate libidini regiae fecisse: uni etiam principi Achaeorum Arato adempta uxor nomine Polycratia, ac spe regiarum nuptiarum in Macedoniam asportata fuerat.

Per haec flagitia sollemni Nemeorum peracto paucisque additis diebus, Dymas est profectus ad praesidium Aetolorum, quod ab Eleis accitum acceptumque in urbem erat, eiciendum. Cycliadas — penes eum summa imperii erat — Achaeique ad Dymas regi occurrere et Eliorum accensi odio, quod a ceteris Achaeis dissentirent, et infensi Aetolis, quos Romanum quoque adversus se movisse bellum credebant: profecti ab Dymis coniuncto exercitu transeunt Larisum amnem, qui Elium agrum a Dymaeo dirimit. XXXII. primum diem, quo fines hostium ingressi sunt, populando absumpserunt: postero die acie instructa ad urbem accesserunt praemissis equitibus, qui obequitando promptum ad excursiones genus lacesserent Aetolorum. ignorabant Sulpicium cum quindecim navibus ab Naupacto Cyllenen traiecisse et, expositis in terram quattuor milibus armatorum silentio noctis, ne conspici agmen posset, intrasse Elim. itaque improvisa res ingentem iniecit terrorem, postquam inter Aetolos Eliosque Romana signa atque arma cognovere: et primo recipere suos voluerat rex, deinde contracto iam inter Aetolos et Tralles — Illyriorum id est genus — certamine cum urgeri videret suos, et ipse rex cum equitatu in cohortem Romanam incurrit. ibi equus pilo traiectus cum prolapsum per caput regem effudisset, atrox pugna utrimque accensa est et ab Romanis impetu in regem facto et protegentibus regiis insignis et ipsius

Digitized by Google

pugna fuit; cum pedes inter equites coactus esset proelium inire: dein, cum iam impar certamen esset caderentque circa eum multi et vulnerarentur, raptus ab suis atque alteri equo iniectus fugit: eo die castra quinque milia passuum ab urbe Eliorum posuit. postero die ad castellum — Pyrgum vocant — copias omnes eduxit, quo agrestium multitudinem cum pecoribus metu populationum compulsam audierat: eam inconditam inermemque multitudinem primo statim terrore adveniens cepit, compensaveratque ea praeda quod ignominiae ad Elim acceptum fuerat. dividenti praedam captivosque — fuere autem quattuor milia hominum, pecoris omnis generis ad milia viginti — nuntius ex Macedonia venit Eropum quendam corrupto arcis praesidiique praefecto Lychnidum cepisse, tenere et Dassaretiorum quosdam vicos, et Dardanos etiam concire. omisso igitur Achaico bello, relictis tamen duobus milibus et quingentis omnis generis armatorum cum Menippo et Polyphanta ducibus ad praesidium sociorum, profectus ab Dymis per Achaiam Boeotiamque et Euboeam decimis castris Demetriadem in Thessaliam pervenit. XXXIII. ibi alii maiorem adferentes tumultum nuntii occurrunt, Dardanos in Macedoniam effusos Orestidem iam tenere ac descendisse in Argestaeum campum, famamque inter barbaros celebrem esse Philippum occisum. expeditione ea, qua cum populatoribus agri ad Sicyonem pugnavit, in arborem illatus impetu equi ad eminentem ramum cornu alterum galeae praefregit: id inventum ab Aetolo quodam perlatumque in Aetoliam ad Scerdilaedum, cui notum erat insigne galeae, famam interfecti regis vulgavit. post profectionem ex Achaia regis Sulpicius Aeginam classe profectus cum Attalo sese coniunxit. Achaei cum Aetolis Eleisque haud procul Messene prosperam pugnam fecerunt. Attalus rex et P. Sulpicius Aeginae hibernarunt.

Exitu huius anni T. Quinctius consul, dictatore comitiorum ludorumque faciendorum causa dicto T. Manlio Torquato, ex vulnere moritur: alii Tarenti, alii in Campania mortuum tradunt. id quod nullo ante bello acciderat, duo consules sine memorando proelio interfecti velut orbam rem publicam reliquerant. dictator Manlius magistrum equitum C. Servilium — tum aedilis curulis erat — dixit. senatus quo die primum est habitus, ludos magnos facere dictatorem iussit, quos M. Aemilius praetor urb. C. Flaminio Cn. Servilio consulibus fecerat et in quinquennium voverat: tum dictator et fecit ludos et in insequens lustrum vovit. ceterum cum duo consulares exercitus tam prope hostem sine ducibus essent, omnibus aliis omissis una praecipua cura patres populumque incessit consules primo quoque tempore creandi, et ut eos crearent potissimum, quorum virtus satis tuta a fraude Punica esset. cum toto eo bello damnosa praepropera ac fervida ingenia imperatorum fuissent, tum eos ipsos consules nimia cupiditate conserendi cum hoste manum in nec opinatam fraudem lapsos esse: ceterum deos immortales miseritos nominis Romani pepercisse innoxiis exercitibus, temeritatem consulum

Digitized by Google

ipsorum capitibus damnasse. XXXIV. cum circumspicerent patres, quos nam consules facerent, longe ante alios eminebat C. Claudius Nero: at collega quaerebatur. et virum quidem eum egregium ducebant sed promptiorem acrioremque quam tempora belli postularent aut hostis Hannibal: temperandum acre ingenium eius moderato et prudenti viro adiuncto collega censebant. M. Livius erat, multis annis ante ex consulatu populi iudicio damnatus, quam ignominiam adeo aegre tulerat ut rus migraret et per multos annos et urbe et omni coetu careret hominum. octavo ferme post damnationem anno M. Claudius Marcellus et M. Valerius Laevinus consules reduxerant eum in urbem, sed erat veste obsoleta capilloque et barba promissa, prae sese ferens in vultu habituque insignem memoriam ignominiae acceptae: L. Veturius et P. Licinius censores eum tonderi et squalorem deponere et in senatum venire fungique aliis publicis muneribus coegerunt: sed tum quoque aut verbo adsentiebatur aut pedibus in sententiam ibat, donec cognati hominis eum causa M. Livii Macati, cum fama eius ageretur, stantem cogit in senatu sententiam dicere: tunc ex tanto intervallo auditus convertit ora hominum in se causamque sermonibus praebuit, indigno iniuriam a populo factam magnoque id damno fuisse, quod tam gravi bello nec opera nec consilio talis viri usa res publica esset. C. Neroni neque Q. Fabium neque M. Valerium Laevinum dari collegas posse, quia duos patricios creari non liceret: eandem causam in T. Manlio esse, praeterquam quod recusasset delatum consulatum recusaturusque esset: egregium par consulum fore, si M. Livium C. Claudio collegam adiunxissent. nec populus mentionem eius rei ortam a patribus est aspernatus: unus eam rem in civitate is, cui deferebatur honos, abnuebat, levitatem civitatis accusans: sordidati rei non miseritos candidam togam invito offerre, eodem honores poenasque congeri: si bonum ducerent — quid ita pro noxio damnassent? si noxium comperissent — quid ita male credito priore consulatu alterum crederent? haec taliaque arguentem et querentem castigabant patres, et M. Furium memorantes revocatum de exsilio patriam pulsam sede sua restituisse: ut parentium saevitiam sic patriae patiendo ac ferendo leniendam esse. adnisi omnes cum C. Claudio M. Livium consulem fecerunt.

XXXV. Post diem tertium eius diei praetorum comitia habita: praetores creati L. Porcius Licinus C. Mamilius C. et A. Hostilii Catones. comitiis perfectis ludisque factis dictator et magister equitum magistratu abierunt. C. Terentius Varro in Etruriam pro praetore missus, ut ex ea provincia C. Hostilius Tarentum ad eum exercitum iret, quem T. Quinctius habuerat: et T. Manlius trans mare legatus iret viseretque quae res ibi gererentur: simul, quod Olympiae ludicrum ea aestate futurum erat, quod maximo coetu celebraretur, ut, si tuto per hostem posset, adiret id concilium ut, qui Siculi bello ibi profugi aut Tarentini cives relegati ab Hannibale essent, domos redirent scirentque, sua omnia iis, quae ante bellum habuissent, reddere populum Romanum.

Digitized by Google

Quia periculosissimus annus immineere videbatur neque consules in re publica erant, in consules designatos omnes versi, quam primum eos sortiri provincias, et praesciscere, quam quis eorum provinciam quem hostem haberet, volebant. de reconciliatione etiam gratiae eorum in senatu actum est principio facto a Q. Fabio Maximo. inimicitiae autem nobiles inter eos erant et acerbiores eas indignioresque Livio sua calamitas fecerat, quod spretum se in ea fortuna credebat: itaque is magis implacabilis erat et nihil opus esse reconciliatione aiebat, acrius et intentius omnia gesturos timentes, ne crescendi ex se inimico collegae potestas fieret. vicit tamen auctoritas senatus, ut positis simultatibus communi animo consilioque administrarent rem publicam. provinciae iis non permixtae regionibus sic ut superioribus annis sed diversae extremis Italiae finibus, alteri adversus Hannibalem Bruttii Lucani, alteri Gallia adversus Hasdrubalem, quem iam Alpibus adpropinquare fama erat, decreta: exercitum a duobus, qui in Gallia quique in Etruria esset, addito urbano, eligeret quem mallet, qui Galliam esset sortitus: cui Bruttii provincia evenisset, novis legionibus urbanis scriptis, utrius mallet consulum prioris anni exercitum sumeret: relictum Q. Fulvius proconsul acciperet, eique in annum imperium esset. et C. Hostilio, cui pro Etruria Tarentum mutaverant provinciam, pro Tarento Capuam mutaverunt: legio una data est, cui Fulvius proximo anno praefuerat.

XXXVI. De Hasdrubalis adventu in Italiam cura in dies crescebat. Massiliensium primum legati nuntiaverunt eum in Galliam transgressum erectosque adventu eius, quia magnum pondus auri adtulisse diceretur ad mercede auxilia conducenda, Gallorum animos: missi deinde cum iis legati ab Roma Sex. Antistius et M. Raecius ad rem inspiciendam rettulerant, misisse se cum Massiliensibus ducibus, qui per hospites eorum — principes Gallorum — omnia explorata referrent: pro comperto habere, Hasdrubalem ingenti iam coacto exercitu proximo vere Alpes traiecturum, nec tum eum quicquam aliud morari nisi quod clausae hieme Alpes essent.

In locum M. Marcelli P. Aelius Paetus augur creatus inauguratusque, et Cn. Cornelius Dolabella rex sacrorum inauguratus est in locum M. Marcii, qui biennio ante mortuus erat. hoc eodem anno et lustrum conditum est a censoribus P. Sempronio Tuditano et M. Cornelio Cethego: censa civium capita centum trigiuta septem milia centum octo, minor aliquanto numerus quam qui ante bellum fuerat. eo anno primum, ex quo Hannibal in Italiam venisset, comitium tectum esse memoriae proditum est, et ludos Romanos semel instauratos ab aedilibus curulibus Q. Metello et C. Servilio: et plebeiis ludis biduum instauratum a Q. Mamilio et M. Caecilio Metello aedilibus plebis: et tria signa ad Cereris iidem dederunt, et Iovis epulum fuit ludorum causa.

Consulatum inde ineunt C. Claudius Nero et M. Livius iterum. qui quia iam designati provincias sortiti erant, praetores sortiri iusserunt:

C. Hostilio urbana evenit, addita et peregrina, ut tres in provincias exire possent: A. Hostilio Sardinia, C. Mamilio Sicilia, L. Porcio Gallia evenit. summa legionum trium et viginti ita per provincias divisa, ut binae consulum essent, quattuor Hispania haberet, binas tres praetores, in Sicilia in Sardinia et Gallia, duas C. Terentius in Etruria, duas Q. Fulvius in Bruttiis, duas Q. Claudius circa Tarentum et Salentinos, unam C. Hostilius Tubulus Capuae: duae urbanae ut scriberentur: primis quattuor legionibus populus tribunos creavit, in ceteras consules miserunt.

XXXVII. Priusquam consules proficiscerentur, novemdiale sacrum fuit, quia Veiis de caelo lapidaverat. sub unius prodigii — ut fit — mentionem alia quoque nuntiata, Menturnis aedem Iovis et lucum Maricae, item Atellae murum et portam de caelo tacta: Menturnenses, terribilius quod esset, adiciebant sanguinis rivum in porta fluxisse: et Capuae lupus nocte portam ingressus vigilem laniaverat. haec procurata hostiis maioribus prodigia, et supplicatio diem unum fuit ex decreto pontificum. inde iterum novemdiale instauratum, quod in Armilustro lapidibus visum pluere. liberatas religione mentes turbavit rursus nuntiatum Frusinone natum infantem esse quadrimo parem, nec magnitudine tam mirandum quam quod is quoque ut Sinuessae biennio ante incertus, mas an femina esset, natus erat: id vero haruspices ex Etruria acciti foedum ac turpe prodigium dicere, extorre agro Romano procul terrae contactu alto mergendum: vivum in arcam condidere provectumque in mare proiecerunt. decrevere item pontifices, ut virgines ter novenae per urbem euntes carmen canerent. id cum in Iovis Statoris aede discerent conditum ab Livio poeta carmen, tacta de caelo aedis in Aventino Iunonis reginae: prodigiumque id ad matronas pertinere haruspices cum respondissent donoque divam placandam esse, aedilium curulium edicto in Capitolium convocatae, quibus in urbe Romana intraque decimum lapidem ab urbe domicilia essent, ipsae inter se quinque et viginti delegerunt, ad quas ex dotibus stipem conferrent: inde donum pelvis aurea facta lataque in Aventinum: pure casteque a matronis sacrificatum. confestim ad aliud sacrificium eidem divae ab decemviris edicta dies, cuius ordo talis fuit: ab aede Apollinis boves feminae albae duae porta Carmentali in urbem ductae: post eas duo signa cupressea Iunonis reginae portabantur: tum septem et viginti virgines longam indutae vestem carmen in Iunonem reginam canentes ibant, illa tempestate forsitan laudabile rudibus ingeniis, nunc abhorrens et inconditum, si referatur: virginum ordinem sequebantur decemviri coronati laurea praetextatique: a porta Iugario vico in forum venere: in foro pompa constitit, et per manus reste data virgines sonum vocis pulsu pedum modulantes incesserunt: inde vico Tusco Velabroque per Bovarium forum in clivum Publicium atque aedem Iunonis reginae perrectum: ibi duae hostiae ab decemviris immolatae et simulacra cupressea in aedem illata.

XXXVIII. Deis rite placatis dilectum consules habebant acrius in-

Google

tentiusque, quam prioribus annis quisquam meminerat habitum: nam et belli terror duplicatus novi hostis in Italiam adventu et minus iuventutis erat, unde scriberent milites. itaque colonos etiam maritimos, qui sacrosanctam vacationem dicebantur habere, dare milites cogebant: quibus recusantibus edixere in diem certam ut, quo quisque iure vacationem haberet, ad senatum deferret. ea die ad senatum hi populi venerunt, Ostiensis Alsiensis Antias Anxurnas Menturnensis Sinuessanus et ab supero mari Senensis. cum vacationes suas quisque populus recitaret, nullius, cum in Italia hostis esset, praeter Antiatem Ostiensemque vacatio observata est, et earum coloniarum iuniores iure iurando adacti, supra dies triginta non pernoctaturos se extra moenia coloniae suae, donec hostis in Italia esset. cum omnes censerent primo quoque tempore consulibus eundum ad bellum — nam et Hasdrubali occurrendum esse descendenti ab Alpibus, ne Gallos Cisalpinos neve Etruriam erectam in spem rerum novarum sollicitaret, et Hannibalem suo proprio occupandum bello, ne emergere ex Bruttiis atque obviam ire fratri posset —, Livius cunctabatur parum fidens suarum provinciarum exercitibus, cum collega ex duobus consularibus egregiis exercitibus et tertio, cui Q. Claudius Tarenti praeesset, electionem haberet: intuleratque mentionem de volonibus revocandis ad signa. senatus liberam potestatem consulibus fecit, et supplendi unde vellent, et eligendi de omnibus exercitibus quos vellent permutandique, et ex provinciis quos e re publica censerent esse traducendi. omnia cum summa concordia consulum acta: volones in undevicesimam et vicesimam legiones scripti. magni roboris auxilia ex Hispania quoque a P. Scipione M. Livio missa quidam ad id bellum auctores sunt, octo milia Hispanorum Gallorumque et duo milia de legione militum, equitum mille, mixtos Numidas Hispanosque: M. Lucretium has copias navibus adduxisse: et sagittariorum funditorumque ad tria milia ex Sicilia C. Mamilium misisse.

XXXIX. Auxerunt Romae tumultum litterae ex Gallia adlatae ab L. Porcio praetore: Hasdrubalem movisse ex hibernis et iam Alpes transire: octo milia Ligurum conscripta armataque coniunctura se transgresso in Italiam esse, nisi mitteretur in Ligures qui eos bello occuparet: se cum invalido exercitu, quoad tutum putaret, progressurum. hae litterae consules raptim confecto dilectu maturius quam constituerant exire in provincias coegerunt ea mente, ut uterque hostem in sua provincia contineret neque coniungi aut conferre in unum vires pateretur. plurimum in eam rem adiuvit opinio Hannibalis, quod, etsi ea aestate transiturum in Italiam fratrem crediderat, recordando, quae ipse in transitu nunc Rhodani nunc Alpium cum hominibus locisque pugnando per quinque menses exhausisset, haudquaquam tam facilem maturumque transitum exspectabat: ea tardius movendi ex hibernis causa fuit. ceterum Hasdrubali et sua et aliorum spe omnia celeriora atque expeditiora fuere: non enim receperunt modo Arverni cum deincepsque aliae Gallicae at-

que Alpinae gentes, sed etiam secutae sunt ad bellum: et cum per munita pleraque transitu fratris, quae antea invia fuerant, ducebant, tum etiam duodecim annorum adsuetudine perviis Alpibus factis inter mitiora iam transibant hominum ingenia. invisitati namque antea alienigenis, nec videre ipsi advenam in sua terra adsueti, omni generi humano insociales erant: et primo ignari, quo Poenus pergeret, suas rapes suaque castella et pecorum hominumque praedam peti crediderant: fama deinde Punici belli, quo duodecimum annum Italia urebatur, satis edocuerat viam tantum Alpes esse, duas praevalidas urbes magno inter se maris terrarumque spatio discretas de imperio et opibus certare: hae causae aperuerant Alpes Hasdrubali. ceterum quod celeritate itineris profectum erat, id mora ad Placentiam, dum frustra obsidet magis quam oppugnat, corrupit: crediderat campestris oppidi facilem expugnationem esse, et nobilitas coloniae induxerat eum, magnum se excidio eius urbis terrorem ceteris ratum iniecturum. non ipsum solum ea oppugnatio impedit, sed Hannibalem post famam transitus eius tanto spe sua celeriorem iam moventem ex hibernis continuerat, quippe reputantem non solum, quam lenta urbium oppugnatio esset, sed etiam, quam ipse frustra eandem illam coloniam ab Trebia victor regressus temptasset.

XL. Consules diversis itineribus profecti ab urbe velut in duo pariter bella distenderant curas hominum, simul recordantium, quas primus adventus Hannibalis intulisset Italiae clades, simul cum illa angeret cura, quos tam propitios urbi atque imperio fore deos, uti eodem tempore utrobique res publica prospere gereretur. adhuc adversa secundis pensando rem ad id tempus extractam esse: cum in Italia ad Trasumennum et Cannas praecipitasset Romana res, prospera bella in Hispania prolapsam eam erexisse: post ea, cum in Hispania alia super aliam clades duobus egregiis ducibus amissis duos exercitus ex parte delesset, multa secunda in Italia Siciliaque gesta quassatam rem publicam excepisse, et ipsum intervallum loci, quod in ultimis terrarum oris alterum bellum gereretur, spatium dedisse ad respirandum: nunc duo bella in Italiam accepta, duo celeberrimi nominis duces circumstare urbem Romanam, et unum in locum totam periculi molem omne onus incubuisse: qui eorum prior vicisset, intra paucos dies castra cum altero iuncturum: terrebat et proximus annus lugubris duorum consulum funeribus: his anxii curis homines digredientes in provinciam consules prosecuti sunt. memoriae proditum est, plenum adhuc irae in cives M. Livium ad bellum proficiscentem monenti Q. Fabio, ne prius quam genus hostium cognosset temere manum consereret, respondisse, ubi primum hostium agmen conspexisset, pugnaturum: cum quaereretur, quae causa festinandi esset, „aut ex hoste egregiam gloriam“ inquit „aut ex civibus victis gaudium meritum certe et si non honestum capiam“.

Priusquam Claudius consul in provinciam veniret, per extremum finem agri Larinatis ducentem in Salentinos exercitum Hannibalem ex-

Digitized by Google

peditis cohortibus adortus C. Hostilius Tubulus incomposito agmini terribilem tumultum intulit, ad quattuor milia hominum occidit, novem signa militaria cepit. moverat ex hibernis ad famam hostis Q. Claudius, qui per urbes agri Salentini castra disposita habebat. itaque ne cum duobus exercitibus simul confligeret, Hannibal nocte castra ex agro Tarentino movit atque in Bruttios concessit. Claudius in Salentinos agmen convertit, Hostilius Capuam petens obvius ad Venusiam fuit consuli Claudio. ibi ex utroque exercitu electa peditum quadraginta milia, duo milia et quingenti equites, quibus consul adversus Hannibalem rem gereret: reliquas copias Hostilius Capuam ducere iussus, ut Q. Fulvio proconsuli traderet.

XLI. Hannibal undique contracto exercitu, quem in hibernis aut in praesidiis agri Bruttii habuerat, in Lucanos ad Grumentum venit spe recipiendi oppida, quae per metum ad Romanos defecissent. eodem a Venusia consul Romanus exploratis itineribus contendit, et mille fere et quingentos passus castra locat ab hoste. Grumenti moenibus prope iniunctum videbatur Poenorum vallum, quingenti passus intererant: castra Punica ac Romana inter iacebat campus: colles imminebant nudi sinistro lateri Carthaginiensium, dextro Romanorum, neutris suspecti, quod nihil silvae neque ad insidias latebrarum habebant. in medio campo ab stationibus procursantes certamina haud satis digna dictu serebant. id modo Romanum quaerere apparebat, ne abire hostem pateretur: Hannibal evadere inde cupiens totis viribus in aciem descendebat. tum consul ingenio hostis usus, quo minus in tam apertis collibus timeri insidiae poterant, quinque cohortes additis quinque manipulis nocte iugum superare et in aversis collibus considere iubet: tempus exsurgendi ex insidiis et adgrediendi hostem Tib. Claudium Asellum tribunum militum et P. Claudium praefectum socium edocet, quos cum iis mittebat. ipse luce prima copias omnes peditum equitumque in aciem eduxit. paulo post et ab Hannibale signum pugnae propositum est clamorque in castris ad arma discurrentium est sublatus: inde eques pedesque certatim portis ruere ac palati per campum properare ad hostes. quos ubi effusos consul videt, tribuno militum tertiae legionis C. Aurunculeio imperat, ut equites legionis quanto maximo impetu possit in hostem emittat: ita pecorum modo incompositos toto passim se campo fudisse, ut sterni obteriique priusquam instruantur possint. XLII. non dum Hannibal e castris exierat, cum pugnantium clamorem audivit: itaque excitus tumultu raptim ad hostem copias agit. iam primos occupaverat equester terror, peditum etiam prima legio et dextra ala proelium inibat: incompositi hostes, ut quemque aut pediti aut equiti casus obtulit, ita conserunt manus. crescit pugna subsidiis et procurrentium ad certamen numero augetur: pugnantesque, quod nisi in vetere exercitu et duci veteri haud facile est, inter tumultum ac terrorem instruxisset Hannibal, ni cohortium ac manipulorum decursu per colles clamor ab tergo auditus metum, ne intercluderentur castris, iniecisset. inde pavor incussus et fuga

Digitized by Google

passim fieri coepta est. minorque caedes fuit, quia propinquitas castrorum breviorem fugam perculsis fecit: equites enim tergo inhaerebant, in transversa latera invaserant cohortes secundis collibus via nuda ac facili decurrentes: tamen supra octo milia hominum occisa, supra septingenti capti: signa militaria novem adempta: elephanti etiam, quorum nullus usus in repentina ac tumultuaria pugna fuerat, quattuor occisi, duo capti. circa quingenti Romanorum sociorumque victores ceciderunt. postero die Poenus quievit: Romanus in aciem copiis ductis postquam neminem signa contra efferre vidit, spolia legi caesorum hostium et suorum corpora collata in unum sepeliri iussit. inde insequentibus continuis diebus aliquot ita institit portis ut prope inferre signa videretur, donec Hannibal tertia vigilia crebris ignibus tabernaculisque, quae pars castrorum ad hostes vergebat, et Numidis paucis, qui in vallo portisque se ostenderent, relictis profectus Apuliam petere intendit. ubi illuxit, successit vallo Romana acies, et Numidae ex composito paulisper in portis se valloque ostentavere, frustratique aliquam diu hostes citatis equis agmen suorum adsequuntur. consul ubi silentium in castris et ne paucos quidem, qui prima luce obambulaverant, parte ulla cernebat, duobus equitibus speculatum in castra praemissis postquam satis tuta omnia esse exploratum est, inferri signa iussit: tantumque ibi moratus, dum milites ad praedam discurrunt, receptui deinde cecinit multoque ante noctem copias reduxit. postero die prima luce profectus, magnis itineribus famam et vestigia agminis sequens haud procul Venusia hostem adsequitur. ibi quoque tumultuaria pugna fuit, supra duo milia Poenorum caesa. inde nocturnis montanisque itineribus Poenus, ne locum pugnandi daret, Metapontum petiit. Hanno inde — is enim praesidio eius loci praefuerat — in Bruttios cum paucis ad exercitum novum comparandum missus: Hannibal copiis eius ad suas additis Venusiam retro quibus venerat itineribus repetiit atque inde Canusium procedit. numquam Nero vestigiis hostis abstiterat, et Q. Fulvium, cum Metapontum ipse proficisceretur, in Lucanos, ne regio ea sine praesidio esset, arcessierat.

XLIII. Inter haec ab Hasdrubale, postquam a Placentiae obsidione abscessit, quattuor Galli equites duo Numidae cum litteris missi ad Hannibalem cum per medium hostem totam ferme longitudinem Italiae emensi essent, dum Metapontum cedentem Hannibalem sequuntur, incertis itineribus Tarentum delati a vagis per agros pabulatoribus Romanis ad Q. Claudium propraetorem deducuntur. eum primo incertis implicantes responsis, ut metus tormentorum admotus fateri vera coegit, edocuerunt litteras se ab Hasdrubale ad Hannibalem ferre. cum iis litteris sic ut erant signatis L. Verginio tribuno militum ducendi ad Claudium consulem traduntur: duae simul turmae Samnitium praesidii causa emissae. qui ubi ad consulem pervenerunt litteraeque lectae per interpretem sunt et ex captivis percunctatio facta, tum Claudius non id tempus esse rei publicae ratus, quo consiliis ordinariis provinciae suae quisque finibus

Digitized by Google

et per exercitus suos cum hoste destinato ab senatu bellum gereret: — audendum aliquid improvisum inopinatum, quod coeptum non minorem apud cives quam hostes terrorem faceret, perpetratum in magnam laetitiam ex magno metu verteret —: litteris Hasdrubalis Romam ad senatum missis simul et ipse patres conscriptos quid pararet edocet, ut, cum in Umbria se occursurum Hasdrubal fratri scribat, legionem a Capua Romam arcessant, dilectum Romae habeant, exercitum urbanum ad Narniam hosti opponant. haec senatu scripta. praemissi item per agrum Larinatem Marrucinum Frentanum Praetutianum, qua exercitum ducturus erat, ut omnes ex agris urbibusque commeatus paratos militi ad vescendum in viam deferrent, equos iumentaque alia producerent, ut vehiculorum fessis copia esset. ipse de toto exercitu civium sociorumque, quod roboris erat, delegit sex milia peditum mille equites, pronuntiat occupare se in Lucanis proximam urbem Punicumque in ea praesidium velle, ut ad iter parati omnes essent: profectus nocte flexit in Picenum. et consul quidem quantis maximis itineribus poterat ad collegam ducebat relicto Q. Catio legato, qui castris praeesset.

XLIV. Romae haud minus terroris ac tumultus erat quam fuerat biennio ante, cum castra Punica obiecta Romanis moenibus portisque fuerant: neque satis constabat animis, tam audax iter consulis laudarent vituperarentne: apparebat — quo nihil iniquius est — ex eventu famam habiturum. castra prope Hannibalem hostem relicta sine duce cum exercitu, cui detractum foret omne quod roboris quod floris fuerit: et consulem in Lucanos ostendisse iter, cum Picenum et Galliam peteret, castra relinquentem nulla alia re tutiora quam errore hostis, qui ducem inde atque exercitus partem abesse ignoraret. quid futurum, si id palam fiat, et aut insequi Neronem cum sex milibus armatorum profectum Hannibal toto exercitu velit, aut castra invadere praedae relicta sine viribus sine imperio sine auspicio? veteres eius belli clades, duo consules proximo anno interfecti terrebant: et ea omnia accidisse, cum unus imperator unus exercitus hostium in Italia esset: nunc duo bella Punica facta, duos ingentes exercitus duos prope Hannibales in Italia esse: quippe et Hasdrubalem patre eodem Hamilcare genitum, aeque impigrum ducem, per tot annos in Hispania Romano exercitatum bello, gemina victoria insignem duobus exercitibus cum clarissimis ducibus deletis. nam itineris quidem celeritate ex Hispania et concitatis ad arma Gallicis gentibus multo magis quam Hannibalem ipsum gloriari posse: quippe in his locis hunc coegisse exercitum, quibus ille maiorem partem militum fame ac frigore, quae miserrima mortis genera sint, amisisset. adiciebant etiam periti rerum Hispaniae, haud cum ignoto eum duce C. Nerone congressurum, sed quem in saltu impedito deprensus forte haud secus quam puerum conscribendis fallacibus condicionibus pacis frustratus elusisset. omnia maiora etiam vero praesidia hostium, minora sua — metu interprete semper in deteriora inclinato — ducebant.

Digitized by Google

XLV.

XLV. Nero postquam tantum intervalli ab hoste fecerat ut detegi consilium satis tutum esset, paucis milites adloquitur: negat ullius consilium imperatoris in speciem audacius, re ipsa tutius fuisse quam suum: ad certam eos se victoriam ducere: quippe ad quod bellum collega non ante, quam ad satietatem ipsius peditum atque equitum datae ab senatu copiae fuissent maiores instructioresque quam si adversus ipsum Hannibalem iret, profectus sit, eo ipsos, quantumcumque virium momentum addiderint, rem omnem inclinaturos: auditum modo in acie — nam ne ante audiretur, daturum operam — alterum consulem et alterum exercitum advenisse, haud dubiam victoriam facturum. famam belli conficere et parva momenta in spem metumque impellere animos: gloriae quidem ex re bene gesta partae fructum prope omnem ipsos lataros: semper quod postremum adiectum sit, id rem totam videri traxisse. cernere ipsos, quo concursu qua admiratione quo favore hominum iter suum celebretur. et hercule per instructa omnia ordinibus virorum mulierumque undique ex agris effusorum inter vota et preces et laudes ibant: illos praesidia rei publicae, vindices urbis Romanae imperiique appellabant, in illorum armis dextrisque suam liberorumque suorum salutem ac libertatem repositam esse: deos omnes deasque precabantur, ut illis faustum iter felixque pugna et matura ex hostibus victoria esset, damnarenturque ipsi votorum quae pro iis suscepissent, ut, quem ad modum nunc solliciti prosequerentur eos, ita paucos post dies laeti ovantibus victoria obviam irent. invitare inde pro se quisque et offerre et fatigare precibus ut, quae ipsis iumentisque usui essent, ab se potissimum sumerent: benigne omnia cumulata dare. modestia certare milites, ne quid ultra usum necessarium sumerent: nihil morari, nec ab signis absistere nec subsistere cibum capientes: diem ac noctem ire, vix quod satis ad naturale desiderium corporum esset, quieti dare. et ad collegam praemissi erant qui nuntiarent adventum percunctarenturque, clam an palam, inter diu an noctu venire sese vellet, isdem an aliis considere castris. nocte clam ingredi melius visum est.

XLVI. Tessera per castra ab Livio consule data erat ut tribunus tribunum, centurio centurionem, eques equitem, pedes peditem acciperet: neque enim dilatari castra opus esse, ne hostis adventum alterius consulis sentiret: et coartatio plurium in angusto tendentium facilior futura erat, quod Claudianus exercitus nihil fere praeter arma secum in expeditionem tulerat. ceterum in ipso itinere auctum voluntariis agmen erat, offerentibus ultro sese et veteribus militibus perfunctis iam militia et iuvenibus, quos certatim nomina dantes, si quorum corporis species roburque virium aptum militiae videbatur, conscripserat. ad Senam castra alterius consulis erant, et quingentos ferme inde passus Hasdrubal aberat. itaque cum iam adpropinquaret, tectus montibus substitit Nero, ne ante noctem castra ingrederetur. silentio ingressi ab sui quisque ordinis hominibus in tentoria abducti, cum summa omnium laetitia hospi-

taliter excipiuntur. postero die consilium habitum, cui et L. Porcius Licinus praetor adfuit: castra iuncta consulum castris habebat, et ante adventum eorum per loca alta ducendo exercitum, cum modo insideret angustos saltus, ut transitum clauderet, modo ab latere aut ab tergo carperet agmen, ludificatus hostem omnibus artibus belli fuerat: is tum in consilio aderat. multorum eo inclinant sententiae ut, dum fessum via ac vigiliis reficeret militem Nero, simul et ad noscendum hostem paucos sibi sumeret dies, tempus pugnae differretur: Nero non suadere modo sed summa ope orare institit, ne consilium suum, quod tutum celeritas fecisset, temerariam morando facerent. errore, qui non diuturnus futurus esset, velut torpentem Hannibalem nec castra sua sine duce relicta adgredi, nec ad sequendum se iter intendisse: antequam se moveat, deleri exercitum Hasdrubalis posse redirique in Apuliam: qui prolatando spatium hosti det, cum et illa castra predere Hannibali et aperire in Gallias iter, ut per otium ubi velit Hasdrubali coniungatur: extemplo signum dandum et eundum in aciem abutendumque errore hostium absentium praesentiumque, dum neque illi sciant cum paucioribus nec hi cum pluribus et validioribus rem esse. consilio dimisso signum pugnae proponitur confestimque in aciem procedunt.

XLVII. Iam hostes ante castra instructi stabant. moram pugnae adtulit, quod Hasdrubal provectus ante signa cum paucis equitibus scuta vetera hostium notavit, quae ante non viderat, et strigosiores equos, multitudo quoque maior solita visa est. suspicatus enim id, quod erat, receptui propere cecinit ac misit ad flumen unde aquabantur, ubi et excipi aliqui possent et notari oculis, si quid forte adustioris coloris ut ex recenti via essent: simul circumvehi procul castra iubet specularique, num auctum aliqua parte sit vallum, et ut adtendant, semel bisne signum canat in castris. ea cum ordine omnia essent relata, castra nihil aucta errorem faciebant: bina erant sic ut ante adventum consulis altera fuerant, una M. Livii altera L. Porcii, neutri quicquam, quo latius tenderetur, ad munimenta adiectum. illud veterem ducem adsuetumque Romano hosti movit, quod semel in praetoriis castris signum, bis in consularibus referebant cecinisse: et, quo nam modo alter ab Hannibale abcessisset, cura angebat. minime id quod erat suspicari poterat, tantae rei frustratione Hannibalem elusum ut, ubi dux ubi exercitus esset cum quo castra collata habuerit, ignoraret. profecto haud mediocri clade abterritum insequi non ausum: magno opere vereri, ne perditis rebus serum ipse auxilium venisset, Romanisque eadem iam fortuna in Italia quae in Hispania esset. interdum litteras suas ad eum non pervenisse credere, interceptisque iis consulem ad sese opprimendum adcelerasse. his anxius curis extinctis ignibus vigilia prima dato signo, ut taciti vasa colligerent, signa ferri iussit. in trepidatione et nocturno tumultu duces parum intente adservati, alter in destinatis iam ante animo latebris subsedit, alter per vada nota Metaurum flumen tranavit. ita desertum ab

ducibus agmen primo per agros palatur, fessique aliquot somno ac vigiliis sternunt corpora passim atque infrequentia relinquunt signa. Hasdrubal, dum lux viam ostenderet, lentius signa ferre iubet: et per tortuosi amnis sinus flexusque cum errorem volvens haud multum processisset — ubi prima lux transitum opportunum ostendisset, transiturus —, sed cum, quoniam mare absuedebat, tanto altioribus coercentibus amnem ripis non inveniret vada, diem terendo spatium dedit ad insequendum sese hosti.

XLVIII. Nero primum cum omni equitatu advenit, Porcius deinde adsecutus cum levi armatura. qui cum fessum agmen carperent ab omni parte incursarentque, et iam omisso itinere — quod fugae simile erat — castra metari Poenus in tumulo super fluminis ripam vellet, advenit Livius peditum omnibus copiis non itineris modo sed ad conserendum extemplo proelium instructis armatisque. sed ubi primes copias coniunxerunt directaque acies est, Claudius dextro in cornu, Livius ab sinistro pugnam instruit, media acies praetori tuenda data. Hasdrubal omissa munitione castrorum postquam pugnandum vidit, in prima acie ante signa elephantos collocat, circa eos laevo in cornu adversus Claudium Gallos opponit, haud tantum iis fidens, quantum ab hoste timeri eos credebat: ipse dextrum cornu adversus M. Livium sibi atque Hispanis — et ibi maxime in vetere milite spem habebat — sumpsit: Ligures in medio post elephantos positi: sed longior quam latior acies erat. Gallos prominens collis tegebat: ea frons, quam Hispani tenebant, cum sinistro Romanorum cornu concurrit. dextra omnis acies extra proelium eminens cessabat: collis oppositus arcebat, ne aut fronte aut ab latere adgrederentur. inter Livium Hasdrubalemque ingens contractum certamen erat atroxque caedes utrimque edebatur: ibi duces ambo, ibi pars maior peditum equitumque Romanorum, ibi Hispani vetus miles peritusque Romanae pugnae, et Ligures durum in armis genus: eodem versi elephanti, qui primo impetu turbaverant antesignanos et iam signa moverant loco, deinde crescente certamine et clamore impotentius iam regi et inter duas acies versuri velut incerti, quorum essent, haud dissimiliter navibus sine gubernaculo vagis. Claudius „quid ergo praecipiti cursu tam longum iter emensi sumus“? clamitans militibus, cum in adversum collem frustra signa erigere conatus esset, postquam ea regione penetrari ad hostem non videbat posse, cohortes aliquot subductas e dextro cornu, ubi stationem magis segnem quam pugnam futuram cernebat, post aciem circumduxit et non hostibus modo sed etiam suis inopinantibus in sinistrum hostium latus incurrit: tantaque celeritas fuit ut, cum ostendissent se ab latere, mox in terga iam pugnarent. ita ex omnibus partibus, ab fronte ab latere ab tergo, trucidantur Hispani Liguresque, et ad Gallos iam caedes pervenerat: ibi minimum certaminis fuit, nam et pars magna ab signis aberant, nocte dilapsi stratique somno passim per agros, et qui aderant, itinere ac vigiliis fessi — intolerantissima laboris corpora — vix arma

humeris gestabant: et iam dici medium erat sitisque et calor hiantes caedendos capiendosque ad fatim praebebat. XLIX. elephanti plures ab ipsis rectoribus quam ab hoste interfecti. fabrile scalprum cum malleo habebant: id, ubi saevire beluae ac ruere in suos coeperant, magister inter aures positum, ipso in articulo, quo iungitur capiti cervix, quanto maximo poterat ictu adigebat. ea celerrima via mortis in tantae molis belua inventa erat, ubi regendi spem vicissent, primusque id Hasdrubal instituerat, dux cum saepe alias memorabilis tum illa praecipue pugna. ille pugnantes hortando pariterque obeundo pericula sustinuit, ille fessos abnuentesque taedio et labore nunc precando nunc castigando accendit, ille fugientes revocavit omissamque pugnam aliquot locis restituit: postremo, cum haud dubie fortuna hostium esset, ne superstes tanto exercitui suum nomen secuto esset, concitato equo se in cohortem Romanam immisit: ibi, ut patre Hamilcare et Hannibale fratre dignum erat, pugnans cecidit.

Numquam eo bello una acie tantum hostium interfectum est, redditaque aequa Cannensi clades vel ducis vel exercitus interitu videbatur: quinquaginta sex milia hostium occisa, capta quinque milia et quadringenti: magna praeda alia cum omnis generis tum auri etiam argentique. civium etiam Romanorum, qui capti apud hostes erant, supra tria milia capitum recepta: id solatii fuit pro amissis eo proelio militibus: nam haudquaquam incruenta victoria fuit, octo ferme milia Romanorum sociorumque occisa: adeoque etiam victores sanguinis caedisque ceperat satietas ut postero die, cum esset nuntiatum Livio consuli Gallos Cisalpinos Liguresque, qui aut proelio non adfuissent aut inter caedem effugissent, uno agmine abire sine certo duce sine signis sine ordine ullo aut imperio, posse, si una equitum ala mittatur, omnes deleri —: „quia supersint aliqui nuntii et hostium cladis et nostrae virtutis".

L. Nero ea nocte, quae secuta est pugnam, citatiore quam inde venerat agmine die sexto ad stativa sua adque hostem pervenit. iter eius frequentia minore, quia nemo praecesserat nuntius, laetitia vero tanta, vix ut compotes mentium prae gaudio essent, celebratum est. nam Romae neuter animi habitus satis dici enarrarique potest, nec quo incerta exspectatione eventus civitas fuerat, nec quo victoriae famam accepit. numquam per omnes dies, ex quo Claudium consulem profectum fama adtulit, ab orto sole ad occidentem aut senator quisquam a curia atque ab magistratibus abscessit aut populus e foro: matronae, quia nihil in ipsis opis erat, in preces obtestationesque versae per omnia delubra vagae supplices votisque fatigare deos. tam sollicitae ac suspensae civitati fama incerta primo accidit, duos Narnienses equites in castra, quae in faucibus Umbriae opposita erant, venisse ex proelio nuntiantes caesos hostes. et primo magis auribus quam animis id acceptum erat ut maius laetiusque, quam quod mente capere aut satis credere possent: et ipsa celeritas fidem impediebat, quod biduo ante pugnatum dicebatur.

litterae deinde ab L. Manlio Acidino missae ex castris adferuntur de Narniensium equitum adventu. hae litterae per forum ad tribunal praetoris latae senatum curia exciverunt: tantoque certamine ac tumultu populi ad fores curiae concursum est, ut adire nuntius non posset, traheretur a percunctantibus vociferantibusque, ut in rostris prius quam in senatu litterae recitarentur. tandem submoti et coerciti a magistratibus, dispensarique laetitia inter impotentes eius animos potuit. in senatu primum deinde in contione litterae recitatae sunt: et pro cuiusque ingenio aliis iam certum gaudium, aliis nulla ante futura fides erat, quam legatos consulumve litteras audissent. LI. ipsos deinde adpropinquare legatos adlatum est. tunc enim vero omnis aetas currere obvii, primus quisque oculis auribusque haurire tantum gaudium cupientes: ad Mulvium usque pontem continens agmen pervenit. legati — erant L. Veturius Philo P. Licinius Varus Q. Caecilius Metellus — circumfusi omnis generis hominum frequentia in forum pervenerunt, cum alii ipsos, alii comites eorum quae acta essent percunctarentur. et ut quisque audierat exercitum hostium imperatoremque occisum, legiones Romanas incolumes, salvos consules esse, extemplo aliis porro impertierant gaudium suum. cum aegre in curiam perventum esset, multo aegrius submota turba, ne patribus misceretur, litterae in senatu recitatae sunt. inde traducti in contionem legati: L. Veturius litteris recitatis ipse planius omnia quae acta erant exposuit cum ingenti adsensu, postremo etiam clamore universae contionis, cum vix gaudium animis caperent. discursum inde ab aliis circa templa deum ut grates agerent, ab aliis domos ut coniugibus liberisque tam laetum nuntium impertirent. senatus, quod M. Livius et C. Claudius consules incolumi exercitu ducem hostium legionesque occidissent, supplicationem in triduum decrevit. eam supplicationem C. Hostilius praetor edixit, celebrata a viris feminisque est: omnia templa per totum triduum aequalem turbam habuere, cum matronae amplissima veste cum liberis perinde ac si debellatum foret omni solutae metu deis immortalibus grates agerent. statum quoque civitatis ea victoria mutavit, ut iam inde haud secus quam in pace res inter se contrahere vendendo emendo mutuum dando argentum creditum solvendo auderent.

C. Claudius consul cum in castra redisset, caput Hasdrubalis, quod servatum cum cura adtulerat, proici ante hostium stationes captivosque Afros vinctos ut erant ostendi, duos etiam ex his solutos ire ad Hannibalem et expromere quae acta essent iussit. Hannibal, tanto simul publico familiarique ictus luctu, agnoscere se fortunam Carthaginis fertur dixisse: castrisque inde motis ut omnia auxilia, quae diffusa latius tueri non poterat, in extremum Italiae angulum Bruttios contraheret, et Metapontinos — civitatem universam — excitos sedibus suis, et Lucanorum, qui suae dicionis erant, in Bruttium agrum traduxit.

Digitized by Google

TITI LIVI
AB URBE CONDITA
LIBER XXVIII.

I. Cum transitu Hasdrubalis, quantum in Italiam declinaverat belli, tantum levatae Hispaniae viderentur, renatum ibi subito par priori bellum est. Hispanias ea tempestate sic habebant Romani Poenique: Hasdrubal Gisgonis filius ad Oceanum penitus Gadesque concesserat: nostri maris ora omnisque ferme Hispania, qua ad orientem vergit, Scipionis ac Romanae dicionis erat. novus imperator Hanno, in locum Barcini Hasdrubalis novo cum exercitu ex Africa transgressus Magonique iunctus, cum in Celtiberia, quae media inter duo maria est, brevi magnum hominum numerum armasset, Scipio adversus eum M. Silanum cum decem haud plus milibus militum equitibus quingentis misit. Silanus quantis maximis potuit itineribus — impediebant autem et asperitates viarum et angustiae saltibus crebris, ut pleraque Hispaniae sunt, inclusae — tamen non solum nuntios sed etiam famam adventus sui praegressus, ducibus indidem ex Celtiberia transfugis ad hostem pervenit. eisdem auctoribus compertum est, cum decem circiter milia ab hoste abessent, bina castra circa viam qua irent esse: laeva Celtiberos, novum exercitum, supra novem milia hominum, dextra Punica tenere castra: haec stationibus vigiliis omni iusta militari custodia tuta et firma esse, illa altera soluta neglectaque ut barbarorum et tironum et minus timentium, quod in sua terra essent. ea prius adgredienda ratus Silanus signa quam maxime ad laevam iubebat ferri, necunde ab stationibus Punicis conspiceretur: ipse praemissis speculatoribus citato agmine ad hostem pergit. II. tria milia ferme aberat, cum haud dum quisquam hostium senserat. confragosa loca et obsiti virgultis tenebant colles: ibi in cava valle atque ob id occulta considere militem et cibum capere iubet. ut speculatores transfugarum dicta adfirmantes venerunt, tum sarcinis in medium coniectis arma Romani capiunt acieque iusta in pugnam vadunt. mille passuum aberant, cum ab hoste conspecti sunt, trepidarique repente coeptum. et Mago ex castris citato equo ad primum clamorem et tumul-

tum advehitur: erant in Celtibero exercitu quattuor milia scutata et ducenti equites: hanc iustam legionem — et id ferme roboris erat — in prima acie locat, ceteros, lavem armaturam, in subsidiis posuit. cum ita instructos educeret e castris, vix dum in egressos vallo eos Romani pila coniecerunt. subsidunt Hispani adversus emissa tela ab hoste, inde ad mittenda ipsi consurgunt: quae cum Romani conferti, ut solent, densatis excepissent scutis, tum pes cum pede collatus et gladiis geri res coepta est. ceterum asperitas locorum Celtiberis, quibus in proelio concurrere mos est, velocitatem inutilem faciebat, et haud iniqua eadem erat Romanis stabili pugnae adsuetis, nisi quod angustiae et internata virgulta ordines dirimebant et singuli binique velut cum paribus conserere puguam cogebantur. quod ad fugam impedimento hostibus erat, id ad caedem eos velut vinctos praebebat: et iam ferme omnibus scutatis Celtiberorum interfectis levis armatura et Carthaginienses, qui ex alteris castris subsidio venerant, perculsi caedebantur. duo haud amplius milia peditum et equitatus omnis vix inito proelio cum Magone effugerunt: Hanno alter imperator cum eis, qui postremi iam profligato proelio advenerant, vivus capitur. Magonem fugientem equitatus ferme omnis et quod veterum peditum erat secuti decimo die in Gaditanam provinciam ad Hasdrubalem pervenerunt: Celtiberi, novus miles, in proximas dilapsi silvas inde domos diffugerunt.

Peropportuna victoria nequaquam tantum iam conflatum bellum quanta futuri materia belli, si liquisset iis Celtiberorum gente excita et alios ad arma sollicitare populos, oppressa erat. itaque collaudato benigne Silano Scipio spem debellandi, si nihil eam ipse cunctando moratus esset, nactus, ad id quod reliquum belli erat in ultimam Hispaniam adversus Hasdrubalem pergit. Poenus cum castra tum forte ad sociorum animos in Baetica continendos in fide haberet, signis repente sublatis fugae magis quam itineris modo penitus ad Oceanum et Gades ducit. ceterum, quoad continuisset exercitum, propositum bello se fore ratus, antequam freto Gades traiceret, exercitum omnem passim in civitates divisit, ut et muris se ipsi et armis muros tutarentur. III. Scipio, ubi animadvertit dissipatum passim bellum et circumferre ad singulas urbes arma diutini magis quam magni esse operis, retro vertit iter. ne hostibus tamen eam relinqueret regionem, L. Scipionem fratrem cum decem milibus peditum equitum ad oppugnandam opulentissimam in iis locis urbem — Orongin barbari appellabant — mittit. sita in Maccssssum finibus est Hispanae gentis, ager frugifer, argentum etiam incolae fodiunt: ea arx fuerat Hasdrubali ad excursiones circa mediterraneos populos faciendas. Scipio castris prope urbem positis priusquam circumvallaret urbem, misit ad portas qui ex propinquo adloquio animos temptarent suaderentque, ut amicitiam potius quam vim experirentur Romanorum. ubi nihil pacati respondebatur, fossa duplicique vallo circumdata urbe in tres partes exercitum dividit, ut una semper pars quietis interim duabus oppu-

guaret. prima pars cum adoria oppugnare est, atrox sane et anceps proeliam fuit: non subire non scalas ferre ad muros prae incidentibus telis facile erat, et iam qui erexerant ad murum scalas, alii furcis ad id ipsum factis detrudebantur, in alios lupi superne ferrei iniecti, ut in periculo essent ne suspensi in murum extraherentur. quod ubi animadvertit Scipio, nimia paucitate suorum exaequatum certamen esse, et iam eo superare hostem quod ex muro pugnaret, duabus simul partibus — prima recepta — urbem est adgressus: quae res tantam pavoris iniecit fessis iam cum primis pugnando, ut et oppidani moenia repentina fuga desererent, et Punicum praesidium metu, ne prodita urbs esset, relictis stationibus in unum se colligeret. timor inde oppidanos incessit ne, si hostis urbem intrasset, sine discrimine, Poenus an Hispanus esset, obvii passim caederentur: atque patefacta repente porta frequentes ex oppido sese eiecerunt, scuta prae se tenentes ne tela procul coicerentur, dextras nudas ostentantes ut gladios abiecisse appareret. id utrum parum ex intervallo sit conspectum an dolus aliquis suspectus fuerit, incompertum est: impetus hostilis in transfugas factus nec secus quam adversa acies caesa, eademque porta signa infesta urbi illata. et aliis partibus securibus dolabrisque caedebantur portae, et ut quisque intraverat eques, ad forum occupandum — ita enim praeceptum erat — citato equo pergebat. additum erat et triariorum equiti praesidium: legionarii ceteras partes pervadunt. direptione et caede obviorum, nisi qui armis se tuebantur, abstinuerunt. Carthaginienses omnes in custodiam dati sunt, oppidanorum mille ferme, qui clauserant portas: ceteris traditum oppidum, suae reditae res. cecidere in urbis eius oppugnatione hostium duo milia ferme, Romanorum haud amplius nonaginta. IV. Laeta et ipsis, qui rem gessere, urbis eius expugnatio fuit et imperatori ceteroque exercitui, et speciosum adventum suum ingentem turbam captivorum prae se agentes fecerunt. Scipio collaudato fratre, cum — quanto poterat verborum honore — Carthagini ab se captae captam ab eo Orongim aequasset, quia et hiems instabat, ut nec temptare Gades nec disiectum passim per provinciam exercitum Hasdrubalis consectari posset, in citeriorem Hispaniam omnes suas copias reduxit, dimissisque in hiberna legionibus L. Scipione fratre Romam misso et Hannone hostium imperatore ceterisque nobilibus captivis ipse Tarraconem concessit.

Eodem anno classis Romana cum M. Valerio Laevino proconsule ex Sicilia in Africam transmissa in Uticensi Carthaginiensique agro late populationes fecit: extremis finibus Carthaginiensium circa ipsa moenia Uticae praedae actae sunt. repetentibus Siciliam classis Punica — septuaginta erant longae naves — occurrit: decem et septem naves ex iis captae sunt, quattuor in alto mersae, cetera fusa ac fugata classis. terra marique victor Romanus cum magna omnis generis praeda Lilybaeum repetit: tuto inde mari pulsis hostium navibus magni commeatus frumenti Romam subvecti.

Digitized by Google

V. Principio aestatis eius, qua haec sunt gesta, P. Sulpicius proconsul et Attalus rex cum Aeginae, sic ut ante dictum est, hibernassent, Lemnum inde classe iuncta, Romanae quinque et viginti quinqueremes, regiae quinque et triginta, transmiserunt. et Philippus, ut, seu terra seu mari obviam eundum hosti foret, paratus ad omnes conatus esset, ipse Demetriadem ad mare descendit, Larisam diem ad conveniendum exercitui edixit. undique ab sociis legationes Demetriadem ad famam regis convenerunt. sustulerant enim animos Aetoli cum ab Romana societate tum post Attali adventum, finitimosque depopulabantur: nec Acarnanes solum Boeotiique et qui Euboeam incolunt in magno metu erant, sed Achaei quoque, quos super Aetolicum bellum Machanidas etiam Lacedaemonius tyrannus haud procul Argivorum fine positis castris terrebat. hi omnes suis quisque urbibus, quae pericula terra marique portendebantur, memorantes auxilia regem orabant. ne ex regno quidem ipsius tranquillae nuntiabantur res: et Scerdilaedum Pleuratumque motos esse, et Thracum maxime Maedos, si quo longinquum bellum regem occupasset, proxima Macedoniae incursuros: Boeotii quidem et interiores Graeciae populi Thermopylarum saltus, ubi angustae fauces coartant iter, fossa valloque intercludi ab Aetolis nuntiabant, ne transitum ad sociorum urbes tuendas Philippo darent. vel segnem ducem tot excitare tumultus circumfusi poterant: legationes dimittit pollicitus, prout tempus ac res sineret, omnibus laturum se auxilium: in praesentia, quae maxime urgebat res, Peparethum praesidium urbi mittit, unde adlatum erat Attalum ab Lemno classe transmissa omnem circum urbem agrum depopulatum: Polyphantam cum modica manu in Boeotiam, Menippum item quendam ex regiis ducibus cum mille peltatis — pelta cetrae haud dissimilis est — Chalcidem mittit: additi quingenti Agrianum, ut omnes insulae partes tueri posset: ipse Scotusam est profectus eodemque ab Larisa Macedonum copias traduci iussit. ut eo nuntiatum est, concilium Aetolis Heracleam indictum regemque Attalum ad consultandum de summa belli venturum, magnis itineribus Heracleam duxit. et concilio quidem dimisso iam venit: segetibus tamen, quae prope maturitatem erant, maxime in sinu Aenianum evastatis Scotusam copias reducit. ibi exercitu omni relicto cum cohorte regia Demetriadem sese recepit. inde ut ad omnes hostium motus posset occurrere, in Phocidem atque Euboeam et Peparethum mittit qui loca alta eligerent, unde editi ignes apparerent: ipse in Tisaeo — mons est in altitudinem ingentem cacuminis editi — speculam posuit, ut ignibus procul sublatis signum, ubi quid molirentur hostes, momento temporis acciperet.

Romanus imperator et Attalus rex a Peparetho Nicaeam traiecerunt: inde classem in Euboeam ad urbem Oreum tramittunt, quae ab Demetriaco sinu Chalcidem et Euripum petenti ad laevam prima urbium Euboeae posita est: ita inter Attalum ac Sulpicium convenit, ut Romani a mari, regii a terra oppugnarent. VI. quadriduo post quam adpulsa clas-

sic est urbem adgressi sunt: id tempus occultis cum Platore, qui a Philippo praepositus urbi erat, colloquiis absumptum est. duas arces urbs habet, unam imminentem mari, altera urbis media est: cuniculo inde via ad mare ducit, quam a mari turris quinque tabulatorum, egregium propugnaculum, claudebat. ibi primo atrocissimum contractum est certamen et turre instructa omni genere telorum et tormentis machinisque ad oppugnandam eam ex navibus expositis. cum omnium animos oculosque id certamen avertisset, porta maritimae arcis Plator Romanos accepit momentoque arx occupata est. oppidani pulsi inde in mediam urbem ad alteram tendere arcem: et ibi positi erant qui fores portae obicerent: ita exclusi in medio caeduntur capiunturque. Macedonum praesidium conglobatum sub arcis muro stetit, nec fuga effuse petita nec pertinaciter proelium initum: eos Plator venia ab Sulpicio impetrata in naves impositos ad Demetriacum Phthiotidis exposuit, ipse ad Attalum se recepit.

Sulpicius tam facili ad Oreum successu elatus Chalcidem inde protinus victrici classe petit, ubi haudquaquam ad spem eventus respondit. ex patenti utrimque coactum in angustias mare speciem intuenti primo gemini portus in ora duo versi praebere: sed haud facile alia infestior classi statio est: nam et venti ab utriusque terrae praealtis montibus subiti ac procellosi deiciunt, et fretum ipsum Euripi non septiens die, sic ut fama fert, temporibus statis reciprocat, sed temere in modum venti nunc huc nunc illuc verso mari velut monti praecipiti devolutus torrens rapitur: ita nec nocte nec die quies navibus datur. cum classem tam infesta statio accepit, tum et oppidum alia parte clausum mari, alia ab terra egregie munitum, praesidioque valido firmatum et praecipue fide praefectorum principumque, quae fluxa et vana apud Oreum fuerat, stabile atque inexpugnabile fuit. id prudenter ut in temere suscepta re Romanus fecit, quod circumspectis difficultatibus, ne frustra tempus tereret, celeriter abstitit incepto, classemque inde ad Cynum Locridis — emporium id est urbis Opuntiorum mille passuum a mari sitae — traiecit.

VII. Philippum et ignes ab Oreo editi monuerant: sed serius Platoris fraude ex specula elati, et impari maritimis viribus haud facilis erat in insulam classi accessus. ita per cunctationem re omissa, ad Chalcidis auxilium, ubi signum accepit, impigre est motus: nam et ipsa Chalcis, quamquam eiusdem insulae urbs est, tamen adeo arto interscinditur freto, ut ponte continenti iungatur terraque aditum faciliorem quam mari habeat: igitur Philippus deiecto praesidio fusisque Aetolis, qui saltum Thermopylarum insidebant, cum ab Demetriade Scotussam, inde de tertia vigilia profectus trepidos hostes Heracleam compulisset, ipse uno die Phocidis Elatiam milia amplius sexaginta contendit. eodem ferme die ab Attalo rege Opuntiorum urbs capta diripiebatur: concesserat eam regi praedam Sulpicius, quia Oreum paucos ante dies ab Romano milite expertibus regiis direptum fuerat. cum Romana classis et se recepisset,

Digitized by Google

Attalus ignarus adventus Philippi pecuniis a principibus exigendis terebat tempus: adeoque improvisa res fuit, ut, nisi Cretensium quidam forte pabulatum ab urbe longius progressi agmen hostium procul conspexissent, opprimi potuerit. Attalus inermis atque incompositus cursu effuso mare ac naves petit, et molientibus ab terra naves Philippus supervenit tumultumque etiam ex terra nauticis praebuit: inde Opuntem rediit deos hominesque accusans, quod tantae rei fortunam ex oculis prope raptam amisisset. Opuntii quoque ab eadem ira increpiti, quod, cum trahere obsidionem in adventum suum potuissent, viso statim hoste prope in voluntariam deditionem concessissent. compositis circa Opuntem rebus Thronium est profectus. et Attalus primo Oreum est profectus: inde, cum fama accidisset Prusian Bithyniae regem in fines regni sui transgressum, omissis rebus atque Aetolico bello in Asiam traiecit: et Sulpicius Aeginam classem recepit, unde initio veris profectus erat. haud maiore certamine quam Opuntem Attalus ceperat, Philippus Thronium cepit. incolebant urbem eam profugi ab Thebis Phthioticis: urbe sua capta a Philippo cum in fidem Aetolorum perfugissent, sedem iis Aetoli eam dederant urbis vastatae ac desertae priore eiusdem Philippi bello, tum ab Thronio, sic ut ante dictum est, recepta profectus Tithronon et Drumias, Doridis parva atque ignobilia oppida, cepit: inde Elatiam, iussis ibi se opperiri Ptolemaei Rhodiorumque legatis, venit. ubi cum de finiendo Aetolico bello ageretur — adfuerant enim legati nuper Heracleae concilio Romanorum Aetolorumque —, nuntius adfertur Machanidam Olympiorum sollemne ludicrum parantes Eleos adgredi statuisse, praevertendum id ratus legatis cum benigno responso dimissis, se neque causam eius belli fuisse nec moram, si modo aequa et honesta condicione liceat, paci facturum, cum expedito agmine profectus per Boeotiam Megara atque inde Corinthum descendit, unde commeatibus sumptis Phliunta Pheneumque petit. et iam cum Heraeam venisset, audito Machanidam fama adventus sui territum refugisse Lacedaemonem, Aegium se ad concilium Achaeorum recepit, simul classem Punicam, ut mari quoque aliquid possit, accitam ibi ratus se inventurum. paucis ante diebus inde Oxeas traiecerant Poeni, inde portus Acarnanum petierant, cum ab Oreo profectum Attalum Romanosque audissent, veriti ne ad se iretur et intra Rhium — fauces eae sunt Corinthii sinus — opprimerentur.

VIII. Philippus maerebat quidem et angebatur, cum ad omnia ipse raptim isset, nulli tamen se rei in tempore occurrisse, et rapientem omnia ex oculis elusisse celeritatem suam fortunam. in concilio autem dissimulans aegritudinem elato animo disseruit testatus deos hominesque, se nullo loco nec tempori defuisse quin, ubi hostium arma concrepuissent, eo quanta maxima posset celeritate tenderet. sed vix rationem iniri posse, utrum a se audacius an fugacius ab hostibus geratur bellum, sic ab Opunte Attalum, sic Sulpicium ab Chalcide, sic eis ipsis diebus Machanidam e manibus suis elapsum. sed non semper felicem esse fu-

gam, nec pro difficili id bellum habendum, in quo, si modo congressus cum hostibus sis, viceris. quod primum esset, confessionem se hostium habere nequaquam pares esse sibi: brevi et victoriam haud dubiam habiturum, nec meliore eventu eos secum quam ope pugnaturos. laeti regem socii audierunt: reddidit inde Achaeis Heraeam et Triphyliam: Alipheram autem Megalopolitis, quod suorum fuisse finium satis probabant, restituit. inde navibus acceptis ab Achaeis — erant autem tres quadriremes et biremes totidem — Anticyram traiecit: inde quinqueremibus septem et lembis viginti amplius, quos, ut adiungeret Carthaginiensium classi, miserat in Corinthium sinum, profectus ad Erythras Aetolorum, quae prope Eupalium sunt, escensionem fecit. haud fefellit Aetolos: nam hominum quod aut in agris aut in propinquis castellis Potidaniae atque Apolloniae fuit, in silvas montesque refugit: pecora, quae inter festinationem abigi nequierant, sunt direpta et in naves compulsa. cum iis ceteraque praeda, Nicia praetore Achaeorum Aegium misso, cum Corinthum petisset, pedestres inde copias per Boeotiam terra duci iussit. ipse ab Cenchreis praeter terram Atticam super Sunium navigans inter medias prope hostium classes Chalcidem pervenit: inde collaudata fide ac virtute, quod neque timor nec spes flexisset eorum animos, hortatusque ne oppugnati Opuntiorum fortunam mallent, ab Chalcide Oreum navigat, principiumque iis, qui fugere capta urbe quam se Romanis tradere maluerant, summa rerum et custodia urbis permissa, ipse Demetriadem ab Euboea, unde primum ad opem ferendam sociis profectus erat, traiecit. Cassandreae deinde centum navium longarum carinis positis contraclaque ad effectum eius operis multitudine fabrorum navalium, quia res in Graecia tranquillas et profectio Attali fecerat et in tempore laborantibus sociis latum ab se auxilium, retro in regnum concessit ut Dardanis bellum inferret.

IX. Extremo aestatis eius, qua haec in Graecia gesta sunt, cum Q. Fabius Maximi filius legatus ab M. Livio consule Romam ad senatum nuntiasset, consulem satis praesidii Galliae provinciae credere L. Porcium cum suis legionibus esse, decedere se inde ac deduci exercitum consularem posse, patres non M. Livium tantum redire ad urbem sed collegam quoque eius C. Claudium iusserunt. id modo in decreto interfuit, quod M. Livii exercitum reduci, Neronis legiones Hannibali oppositas manere in provincia sua iusserunt. inter consules ita per litteras convenit ut, quem ad modum uno animo rem publicam gessissent, ita, quamquam ex diversis regionibus convenirent, uno tempore ad urbem accederent, Praeneste qui prior venisset, collegam ibi opperiri iussus. forte ita evenit ut eodem die ambo Praeneste venirent: inde praemisso edicto, ut triduo post frequens senatus ad aedem Bellonae adesset, omni multitudini obviam effusa ad urbem accessere. non salutabant modo universi circumfusi, sed prensare pro se quisque victrices dextras consulum cupientes alii gratulabantur, alii gratias agebant, quod eorum opera inco-

lumis res publica esset. in senatu cum more omnium imperatorum expositis rebus ab se gestis postulassent, ut pro re publica fortiter feliciterque administrata et deis immortalibus haberetur honos et ipsis triumphantibus urbem inire liceret, se vero ea quae postularent decernere patres merito deorum primum dein secundum deos consulum responderunt: et supplicatione amborum nomine et triumpho utrique decreto, inter ipsos, ne, cum bellum communi animo gessissent, triumphum separarent, ita convenit ut, quoniam et in provincia M. Livii res gesta esset, et eo die quo pugnatum foret eius forte auspicium fuisset, et exercitus Livianus deductus Romam venisset, Neronis deduci de provincia non potuisset, ut M. Livium quadrigis urbem ineuntem milites sequerentur, C. Claudius equo sine militibus inveheretur. ita consociatus triumphus cum utrique, tum magis ei qui, quantum merito anteibat, tantum honore collegae cesserat, gloriam auxit. illum equitem aiebant sex dierum spatio transcurrisse longitudinem Italiae, et eo die cum Hasdrubale in Gallia signis collatis pugnasse, quo eum castra adversus sese in Apulia posita habere Hannibal credidisset: ita unum consulem pro utraque parte Italiae adversus duos duces duos imperatores hinc consilium suum hinc corpus opposuisse: nomen Neronis satis fuisse ad continendum in castris Hannibalem: Hasdrubalem vero qua alia re quam adventu eius obrutum atque exstinctum esse? itaque iret alter consul sublimis curru multiiugis si vellet equis: uno equo per urbem verum triumphum vehi, Neronemque, etiam si pedes incedat, vel parta eo bello vel spreta eo triumpho gloria memorabilem fore. hi sermones spectantium Neronem usque in Capitolium prosecuti sunt. pecuniae in aerarium tulerunt sestertium triciens, octoginta milia aeris. militibus M. Livius quinquagenos senos asses divisit: tantundem C. Claudius absentibus militibus suis est pollicitus, cum ad exercitum redisset. notatum eo die plura carmina militaribus iocis in C. Claudium quam consulem suum iactata: equites L. Veturium et Q. Caecilium legatos magnis tulisse laudibus hortatosque esse plebem, ut eos consules in proximum annum crearent: adiecisse equitum praerogativae auctoritatem consules, postero die in contione, quam forti fidelique duorum praecipue legatorum opera usi essent, commemorantes.

X. Cum comitiorum tempus adpeteret et per dictatorem comitia haberi placuisset, C. Claudius consul M. Livium collegam dictatorem dixit, Livius Q. Caecilium magistrum equitum. a M. Livio dictatore creati consules L. Veturius Q. Caecilius, is ipse qui tum erat magister equitum. inde praetorum comitia habita: creati C. Servilius M. Caecilius Metellus Tib. Claudius Asellus Q. Mamilius Turrinus, qui tum aedilis plebis erat. comitiis perfectis dictator magistratu abdicato dimissoque exercitu in Etruriam provinciam ex senatus consulto est profectus ad quaestiones habendas, qui Etruscorum Umbrorumve populi defectionis ab Romanis ad Hasdrubalem sub adventum eius consilia agitassent, quique cum auxiliis aut commeatu aut ope aliqua iuvissent. haec eo anno domi

militiaeque gesta. et ludi Romani ter toti instaurati ab aedilibus curulibus Cn. Servilio Caepione Ser. Cornelio Lentulo: item ludi plebeii semel toti instaurati ab aedilibus plebis M. Pomponio Mathone et Q. Mamilio Turrino. Tertio decimo anno Punici belli, L. Veturio Philone et Q. Caecilio Metello consulibus, Bruttii ambobus, ut cum Hannibale bellum gererent, provincia decreta. praetores exinde sortiti sunt, M. Caecilius Metellus urbanam, Q. Mamilius peregrinam, C. Servilius Siciliam, Tib. Claudius Sardiniam. exercitus ita divisi: consulum alteri, quem C. Claudius prioris anni consul, alteri, quem Q. Claudius propraetor — eae binae legiones erant — habuissent exercitum: in Etruria duas volonum legiones a C. Terentio propraetore M. Livius proconsul, cui prorogatum in annum imperium erat, acciperet: et Q. Mamilio, ut collegae iuris dictione tradita Galliam cum exercitu, cui L. Porcius propraetor praefuerat, obtineret, decretum est, iussusque populari agros Gallorum, qui ad Poenos sub adventum Hasdrubalis defecissent: C. Servilio cum Cannensibus duabus legionibus, sic ut C. Mamilius tenuerat, Sicilia tuenda data: ex Sardinia vetus exercitus, cui A. Hostilius praefuerat, deportatus: novam legionem, quam Tib. Claudius traiceret secum, consules conscripserunt: Q. Claudio, ut Tarentum, C. Hostilio Tubulo, ut Capuam provinciam haberet, prorogatum in annum imperium est: M. Valerius proconsul, qui tuendae circa Siciliam maritimae orae praefuerat, triginta navibus C. Servilio praebitis cum cetera omni classe redire ad urbem iussus.

XI. In civitate tanto discrimine belli sollicita, cum omnium secundorum adversorumque causas in deos verterent, multa prodigia nuntiabantur: Tarracinae Iovis aedem, Satrici matris Matutae de caelo tactam: Satricanos haud minus terrebant in aedem Iovis foribus ipsis duo perlapsi angues: ab Antio nuntiatum est cruentas spicas metentibus visas esse: Caere porcus biceps et agnus mas idemque femina natus erat: et Albae duo soles visos ferebant, et nocte Fregellis lucem obortam: et bos in agro Romano locutus, et ara Neptuni multo manasse sudore in circo Flaminio dicebatur: et aedes Cereris Salutis Quirini de caelo tactae. prodigia consules hostiis maioribus procurare iussi et supplicationem unum diem habere: ea ex senatus consulto facta. plus omnibus aut nuntiatis peregre aut visis domi prodigiis terruit animos hominum ignis in aede Vestae exstinctus, caesaque flagro est Vestalis, cuius custodia eius noctis fuerat, iussu P. Licinii pontificis. id quamquam nihil portendentibus deis ceterum negligentia humana acciderat, tamen et hostiis maioribus procurari et supplicationem ad Vestae haberi placuit.

Priusquam proficiscerentur consules ad bellum, moniti a senatu sunt ut in agros reducendae plebis curam haberent: deum benignitate submotum bellum ab urbe Romana et Latio esse, posse sine metu in agris habitari: non convenire Siciliae quam Italiae colendae maiorem curam esse. sed res haudquaquam erat populo facilis, liberis culteribus bello absumptis et inopia servitiorum et pecore direpto villisque diruptis aut incen-

sis: magna tamen pars auctoritate consulum compulsa in agros remigravit. moverant autem huiusce rei mentionem Placentinorum et Cremonensium legati querentes, agrum suum ab accolis Gallis incursari ac vastari magnamque partem colonorum suorum dilapsam esse, et iam infrequentes se urbes agrum vastum ac desertum habere. Mamilio praetori mandatum ut colonias ab hoste tueretur: consules ex senatus consulto edixerunt, qui cives Cremonenses atque Placentini essent, ante certam diem in colonias reverterentur. Principio deinde veris et ipsi ad bellum profecti sunt: Q. Caecilius consul exercitum ab C. Nerone, L. Veturius a Q. Claudio propraetore accepit novisque militibus, quos ipse conscripserat, supplevit. in Consentinum agrum consules exercitum duxerunt, passimque depopulati, cum agmen iam grave praeda esset, in saltu angusto a Bruttiis iaculatoribusque Numidis turbati sunt ita, ut non praeda sed armati quoque in periculo fuerint. maior tamen tumultus quam pugna fuit, et praemissa praeda incolumes et legiones in loca culta evasere. in Lucanos profecti: ea sine certamine tota gens in dicionem populi Romani rediit.

XII. Cum Hannibale nihil eo anno rei gestum est: nam neque ipse se obtulit in tam recenti vulnere publico privatoque, neque lacessiverunt quietum Romani: tantam inesse vim, et si omnia alia circa eum ruerent, in uno illo duce censebant. ac nescio an mirabilior adversis quam secundis rebus fuerit, quippe qui, cum et in hostium terra per annos tredecim tam procul ab domo varia fortuna bellum gereret, et exercitu non suo civili sed mixto ex colluvione omnium gentium, quibus non lex non mos non lingua communis, alius habitus alia vestis alia arma alii ritus alia sacra alii prope dei essent, ita quodam uno vinculo copulaverit eos, ut nulla nec inter ipsos nec adversus ducem seditio exstiterit, cum et pecunia saepe in stipendium et commeatus in hostium agro defuisset, quorum inopiae priore Punico bello multa infanda inter duces militesque commissa fuerant. post Hasdrubalis vero exercitum cum duce, in quibus spes omnis reposita victoriae fuerat, deletum, cedendoque in angulum Bruttium cetera Italia concessum — cui non videatur mirabile, nullum motum in castris factum? nam ad cetera id quoque accesserat, ut ne alendi quidem exercitus nisi ex Bruttio agro spes esset, qui, ut omnis coleretur, exiguus tamen tanto alendo exercitui erat: tum magnam partem iuventutis abstractam a cultu agrorum bellum occupaverat et mos vitio etiam insitus genti per latrocinia militiam exercendi. nec ab domo quicquam mittebatur de Hispania [retinenda sollicitis, tamquam omnia prospera in Italia essent.]

In Hispania res quadam ex parte eandem fortunam, quadam longe disparem habebant: eandem, quod proelio victi Carthaginienses duce amisso in ultimam Hispaniae oram usque ad Oceanum compulsi erant, disparem autem, quod Hispania non quam Italia modo sed quam ulla pars terrarum bello reparando aptior erat locorum hominumque ingeniis.

itaque ergo prima Romanis inita provinciarum, quae quidem continentis sint, postrema omnium nostra demum aetate ductu auspicioque Augusti Caesaris perdomita est. ibi tum Hasdrubal Gisgonis, maximusque eo bello secundum Barcinos dux, regressus ab Gadibus, rebellandi spem adiuvante Magone Hamilcaris filio, dilectibus per ulteriorem Hispaniam habitis ad quinquaginta milia peditum quattuor milia et quingentos equites armavit. de equestribus copiis ferme inter auctores convenit: peditum septuaginta milia quidam adducta ad Silpiam urbem scribunt. ibi super campos patentes duo duces Poeni ea mente, ne detractarent certamen, considerunt. XIII. Scipio, cum ad eum fama tanti comparati exercitus perlata esset, neque Romanis legionibus tantae se fore parem multitudini ratus, ut non in speciem saltem opponerentur barbarorum auxilia, neque in iis tamen tantum virium ponendum ut mutando fidem, quae cladis causa fuisset patri patruoque, magnum momentum facerent, praemisso Silano ad Culcham duodetriginta oppidis regnantem, ut equites peditesque ab eo, quos se per hiemem conscripturum pollicitus erat, acciperet, ipse ab Tarracone profectus protinus ab sociis, qui accolunt viam, modica contrahendo auxilia Castulonem pervenit. eo adducta ab Silano auxilia tria milia peditum et quingenti equites. inde ad Baeculam urbem progressus omni exercitu civium sociorum peditum equitumque quinque et quadraginta milibus. castra ponentes eos Mago et Masinissa cum omni equitatu adgressi sunt, turbassentque munientes, ni abditi post tumulum opportune ad id positum ab Scipione equites improviso in effusos incurrissent. ei promptissimum quemque et proxime vallum atque in ipsos munitores primum invectum vix dum proelio inito fuderunt. cum ceteris, qui sub signis atque ordine agminis incesserant, longior et diu ambigua pugna fuit. sed cum ab stationibus primum expeditae cohortes, deinde ex opere deducti milites atque arma capere iussi plures et integri fessis magnumque iam agmen armatorum a castris in proelium rueret, terga haud dubie vertunt Poeni Numidaeque. et primo turmatim abibant nihil praeter pavorem festinationemve confusis ordinibus, dein, postquam acrius ultimis incidebant Romanus neque sustineri impetus poterat, nihil iam ordinum memores passim qua cuique proximum fuit in fugam effunduntur. et quamquam eo proelio aliquantum Romanis aucti et deminuti hostibus animi erant, tamen numquam aliquot insequentes dies ab excursionibus equitum levisque armaturae cessatum est.

XIV. Ubi satis temptatae per haec levia certamina vires sunt, prior Hasdrubal in aciem copias eduxit, deinde et Romani processere. sed utraque acies pro vallo stetit instructa, et cum ab neutris pugna coepta esset, iam die ad occasum inclinante a Poeno prius deinde ab Romano in castra copiae reductae. hoc idem per dies aliquot factum: prior semper Poenus copias castris educebat, prior fessis stando signum receptui dabat: ab neutra parte procursum telumve missum aut vox ulla orta: mediam aciem hinc Romani, illinc Carthaginienses mixti Afris, cor-

cornua socii tenebant — erant autem utrisque Hispani pro cornibus —: ante Punicam aciem elephanti castellorum procul speciem praebebant. iam hoc in utrisque castris sermonis erat, ita ut instructi stetissent pugnaturos: medias acies Romanum Poenumque, quos inter belli causa esset, pari robore animorum armorumque concursuros. Scipio ubi haec obstinate credita animo advertit, omnia de industria in eum diem quo pugnaturus erat mutavit. tesseram vesperi per castra dedit, ut ante lucem viri equique curati pransi essent, armatus eques frenatos instratosque teneret equos. vix dum satis certa luce equitatum omnem cum levi armatura in stationes Punicas immisit, inde confestim ipse cum gravi agmine legionum procedit, praeter opinionem destinatam suorum hostiumque Romano milite cornibus firmatis, sociis in mediam aciem acceptis. Hasdrubal clamore equitum excitatus, ut ex tabernaculo prosiluit tumultumque ante vallum et trepidationem suorum et procul signa legionum fulgentia plenosque hostium campos vidit, equitatum omnem extemplo in equites emittit, ipse cum peditum agmine castris egreditur, nec ex ordine solito quicquam acie instruenda mutat. equitum iam diu anceps pugna erat, nec ipsa per se decerni poterat, quia pulsis, quod prope in vicem fiebat, in aciem peditum tutus receptus erat: sed ubi iam haud plus quingentos passus acies inter sese aberant, signo receptui dato Scipio patefactisque ordinibus equitatum omnem levemque armaturam in medium acceptam divisamque in partes duas in subsidiis post cornua locat. inde, ubi incipiendae iam pugnae tempus erat, Hispanos — ea media acies fuit — presso gradu incedere iubet, ipse e dextro cornu — ibi namque praecerat — nuntium ad Silanum et Marcium mittit, ut cornua ibi extenderent in sinistram partem quem ad modum se tendentem ad dextram vidissent, et cum expeditis peditum equitumque prius pugnam consererent cum hoste quam coire inter se mediae acies possent. ita ductis cornibus cum ternis peditum cohortibus ternisque equitum turmis, ad hoc velitibus, citato gradu in hostem ducebant, sequentibus in obliquum aliis. sinus in medio erat, qua segnius Hispanorum signa incedebant. et iam conflixerant cornua, cum, quod roboris in acie hostium erat, Poeni veterani Africique non dum ad teli coniectum venissent, neque in cornua, ut adiuvarent pugnantes, discernere auderent mediam aciem venienti ex adverso hosti, cornua ancipiti proelio urgebantur: eques levisque armatura velites circumductis alis in latera incurrebant: cohortes a fronte urgebant, ut abrumperent cornua a cetera acie: XV. et cum ab omni parte haudquaquam par pugna erat, tum quod turba Bearium tironumque Hispanorum Romano Latinoque militi obiecta erat: et procedente iam die vires deficere Hasdrubalis exercitum coeperant, oppressos matutino tumultu coactosque, priusquam cibo corpora firmarent, raptim in aciem exire. ad id sedulo diem extraxerat Scipio, ut vera pugna esset: nam ab septima demum hora peditum signa cornibus concurrerunt, ad medias acies aliquanto serius pervenit pugna, ut prius

aestus a meridiano sole laborque stando sub armis et simul fames sitisque corpora adfecerant quam manus cum hoste consererent. ita steterunt scutis innixi: nam super cetera elephanti etiam tumultuoso genere pugnae equitum velitumque et levis armaturae consternati e cornibus in mediam aciem sese intulerant: fessi igitur corporibus animisque rettulere pedem ordines tamen servantes, haud secus quam si imperio ducis cederent integra acies. sed cum eo ipso acrius, ubi inclinatam sensere rem, victores se undique inveherent nec facile impetus sustineri posset, quamquam retinebat obsistebatque cedentibus Hasdrubal, ab tergo esse colles tutumque receptum si modice se reciperent clamitans, tamen vincente metu verecundiam cum proximus quisque hostem cederet, terga extemplo data atque in fugam sese omnes effuderunt. ac primo consistere signa in radicibus collium ac revocare in ordines militem coeperant cunctantibus in adversum collem erigere aciem Romanis, deinde, ut inferri impigre signa viderunt, integra fuga in castra pavidi compelluntur. nec procul vallo Romanus aberant, cepissentque tanto impetu castra ni se ex vehementi sole, qualis inter graves imbre nubes effulget, tanta vis aquae deiecisset, ut vix in castra sua receperint se victores, quosdam etiam religio ceperit alterius quisquam eo die conandi. Carthaginienses, quamquam fessos labore ac vulneribus nox imberque ad necessariam quietem vocabat, tamen, quia metus et periculum cessandi non dabat tempus prima luce oppugnaturis hostibus castra, saxis undique circa ex propinquis vallibus congestis augent vallum, munimento sese, quando in armis parum praesidii foret, defensuri. sed transitio sociorum, fuga ut tutior mora videretur, fecit. principium defectionis ab Attene regulo Turdetanorum factum est, is cum magna popularium manu transfugit: inde duo munita oppida cum praesidiis tradita a praefectis Romano: et ne latius inclinatis semel ad defectionem animis serperet res, silentio proximae noctis Hasdrubal castra movet.

XVI. Scipio, ut prima luce qui in stationibus erant rettulerunt profectos hostes, praemisso equitatu signa ferri iubet: adeoque citato agmine ducti sunt ut, si via recta vestigia sequentes issent, haud dubie adsecuturi fuerint. ducibus est creditum, brevius aliud esse iter ad Baetim fluvium, ut transeuntes adgrederentur. Hasdrubal clauso transitu fluminis ad Oceanum flectit, et iam inde fugientium modo effusi abibant. itaque ab legionibus Romanis aliquantum intervalli fuit, eques levisque armatura nunc ab tergo nunc ab lateribus occurrendo fatigabat morabaturque: sed cum ad crebros tumultus signa consisterent, et nunc equestria nunc cum velitibus auxiliisque peditum proelia consererent, supervenerunt legiones: inde non iam pugna sed trucidatio velut pecorum fieri, donec ipse dux fugae auctor in proximos colles cum sex milibus ferme semermium evasit: ceteri caesi captique. castra tumultuaria raptim Poeni tumulo editissimo communiverunt atque inde, cum hostis nequiquam subfre iniquo ascensu conatus esset, haud difficulter sese tutati sunt. sed obsidio in

loco nudo atque inopi vix in paucos dies tolerabilis erat, itaque transitiones ad hostem fiebant: postremo dux ipse navibus acceptis — nec procul inde aberat mare — nocte relicto exercitu Gades perfugit. Scipio fuga ducis hostium audita decem milia peditum mille equites reliquit Silano ad castrorum obsidionem, ipse cum ceteris copiis septuagesimis castris protinus causis regulorum civitatiumque cognoscendis, ut praemia ad veram meritorum aestimationem tribui possent, Tarraconem rediit. post profectionem eius Masinissa cum Silano clam congressus ut ad nova consilia gentem quoque suam obedientem haberet, cum paucis popularibus in Africam traiecit, non tam evidenti eo tempore subitae mutationis causa quam documento post id tempus constantissimae ad ultimam senectam fidei, ne tum quidem eum sine probabili causa fecisse. Mago inde remissis ab Hasdrubale navibus Gades petit: ceteri deserti ab ducibus — pars transitione — fuga dissipati per proximas civitates sunt, nulla numero aut viribus manus insignis.

Hoc maxime modo ductu atque auspicio P. Scipionis pulsi Hispania Carthaginienses sunt, quarto decimo anno post bellum initum, quinto quam P. Scipio provinciam et exercitum accepit. haud multo post Silanus debellatum referens Tarraconem ad Scipionem rediit. XVII. L. Scipio cum multis nobilibus captivis nuntius receptae Hispaniae Romam est missus. et cum ceteri laetitia gloriaque ingenti eam rem vulgo ferrent, unus, qui gesserat, inexplebilis virtutis veraeque laudis, parvum instar eorum quae spe ac magnitudine animi concepisset receptas Hispanias ducebat: iam Africam magnamque Carthaginem et in suum decus nomenque velut consummatam eius belli gloriam spectabat. itaque praemolien-das sibi ratus iam res conciliandosque regum gentiumque animos, Syphacem primum regem statuit temptare. Masaesuliorum is rex erat: Masaesulii, gens adfinis Mauris, in regionem Hispaniae maxime qua sita nova Carthago est spectant. foedus ea tempestate regi cum Carthaginiensibus erat: quod haud gravius ei sanctiusque quam vulgo barbaris, quibus ex fortuna pendet fides, ratus fore, oratorem ad eum C. Laelium cum donis mittit. quibus barbarus laetus, et quia res tum prosperae ubique Romanis, Poenis autem in Italia adversae, in Hispania nullae iam erant, amicitiam se Romanorum accipere adnuit: firmandae eius fidem nec dare nec accipere nisi cum ipso coram duce Romano. ita Laelius in id modo fide ab rege accepta, tutum adventum fore, ad Scipionem redit. magnum in omnia momentum Syphax adfectanti res erat Africae, opulentissimus eius terrae rex, bello iam expertus ipsos Carthaginienses, finibus etiam regni apte ad Hispaniam, quod freto exiguo dirimuntur, positis. dignam itaque rem Scipio ratus quae, quoniam non aliter posset, magno periculo peteretur, L. Marcio Tarracone, M. Silano Carthagine nova, quo pedibus ab Tarracone itineribus magnis erat, ad praesidium Hispaniae relictis, ipse cum C. Laelio duabus quinqueremibus ab Carthagine profectus tranquillo mari plurimum remis interdum et leni

adiuvante vento in Africam traiecit. forte ita incidit, ut eo ipso tempore Hasdrubal pulsus Hispania septem triremibus portum invectus ancoris positis terrae adplicaret naves, cum conspectae duae quinqueremes — haud cuiquam dubio, quin hostium essent opprimique a pluribus prius quam portum intrarent possent — nihil aliud quam tumultum ac trepidationem simul militum ac nautarum nequiquam armaque et naves expedientium fecerunt. percussa enim ex alto vela paulo acriori vento prius in portum intulerunt quinqueremes quam Poeni ancoras molirentur, nec ultra tumultum ciere quisquam in regio portu audebat. ita in terram prior Hasdrubal, mox Scipio et Laelius egressi ad regem pergunt: XVIII. magnificumque id Syphaci — nec erat aliter — visum, duorum opulentissimorum ea tempestate ducum populorum uno die suam pacem amicitiamque petentes venisse. utrumque in hospitium invitat, et, quoniam fors eos sub uno tecto esse atque ad eosdem penates voluisset, contrahere ad colloquium dirimendarum simultatium causa est conatus, Scipione abnuente, aut privatim sibi ullum cum Poeno odium esse quod colloquendo finiret, aut de re publica quicquam se cum hoste agere iniussu senatus posse. illud magno opere tendente rege, ne alter hospitum exclusus mensa videretur, ut in animum induceret ad easdem venire epulas haud abnuit: cenatumque simul apud regem est, et eodem etiam lecto Scipio atque Hasdrubal, quia ita cordi erat regi, accubuerunt. tanta autem inerat comitas Scipioni atque ad omnia naturalis ingenii dexteritas, ut non Syphacem modo, barbarum insuetumque moribus Romanis, sed hostem etiam infestissimum facunde adloquendo sibi conciliaret: mirabilioremque sibi eum virum congresso coram visum prae se ferebat quam bello rebus gestis: nec dubitare quin Syphax regnumque eius iam in Romanorum essent potestate, eam artem illius viri ad conciliandos animos esse: itaque non quo modo Hispaniae amissae sint quaerendum magis Carthaginiensibus esse, quam quo modo Africam retineant cogitandum: non peregrinabundum neque circa amoenas oras vagantem tantum ducem Romanum relicta provincia novae dicionis relictis exercitibus duabus navibus in Africam traiecisse sese in hostilem terram regiam in fidem inexpertam sed potiundae Africae spem adfectantem: hoc eum iam pridem volutare in animo, hoc palam fremere, quod non, quem ad modum Hannibal in Italia, sic Scipio in Africa bellum gereret. Scipio foedere icto cum Syphace profectus ex Africa dubiisque et plerumque saevis in alto iactatus ventis die quarto novae Carthaginis portum tenuit.

XIX. Hispaniae sic ut a bello Punico quietae erant, ita quasdam civitates propter conscientiam culpae metu magis quam fide quietas esse apparebat, quarum maxime insignes et magnitudine et noxa Iliturgi et Castulo erant. Castulo cum prosperis rebus socii fuissent, post caesos cum exercitibus Scipiones defecerant ad Poenos: Iliturgitani prodendis, qui ex illa clade ad eos perfugerant, interficiendisque scelus etiam defectioni addiderant. in eos populos primo adventu, cum dubiae Hispaniae

essent, merito magis quam utiliter saevitum foret: tunc iam tranquillis rebus quia tempus expetendae poenae videbatur venisse, accitum ab Tarracone L. Marcium cum tertia parte copiarum ad Castulonem oppugnandum mittit, ipse cum cetero exercitu quintis ferme ad Iliturgin castris pervenit. clausae erant portae omniaque instructa et parata ad oppugnationem arcendam, adeo conscientia, quid se meritos scirent, pro indicto eis bello fuerat. hinc et hortari milites Scipio orsus est: ipsos claudendo portas indicasse Hispanos, quid ut timerent meriti essent: itaque multo infestioribus animis cum eis quam cum Carthaginiensibus bellum gerendum esse: quippe cum illis prope sine ira de imperio et gloria certari, ab his perfidiae et crudelitatis et sceleris poenas expetendas esse: venisse tempus, quo et nefandam commilitonum necem et in semet ipses, si eodem fuga delati forent, instructam fraudem ulciscerentur, et in omne tempus gravi documento sancirent, ne quis umquam Romanum civem militemve in ulla fortuna opportunum iniuriae duceret. ab hac cohortatione ducis incitati scalas electis per manipulos viris dividunt: partito exercitu ita, ut parti alteri Laelius praeesset legatus, duobus simul locis ancipiti terrore urbem adgrediuntur. non dux unus aut plures principes oppidanos sed suus ipsorum conscientia culpae metus ad defendendam impigre urbem hortatur: et meminerant et admonebant alios, supplicium ex se non victoriam peti: ubi quisque mortem oppeteret, id referre, utrum in pugna et in acie, ubi Mars communis et victum saepe erigeret et affligeret victorem, an post modo cremata et diruta urbe ante ora captarum coniugum liberorumque inter verbera et vincula omnia foeda atque indigna passi exspirarent. igitur non militaris modo aetas aut viri tantum sed feminae puerique super animi corporisque vires adsunt, pugnantibus tela ministrant, saxa in muros munientibus gerunt: non libertas solum agebatur, quae virorum fortium tantum pectora acuit, sed ultima omnium supplicia et foeda mors ob oculos erat. accendebantur animi et certamine laboris ac periculi atque ipso inter se conspectu: itaque tanto ardore certamen initum est, ut domitor ille totius Hispaniae exercitus ab unius oppidi iuventute saepe repulsus a muris haud satis decoro proelio trepidaret. id ubi vidit Scipio, veritus, ne vanis conatibus suorum et hostibus cresceret animus et segnior miles fieret, sibimet conandum ac partem periculi capessendam esse ratus, increpita ignavia militum ferri scalas iubet et se ipsum, si ceteri cunctentur, escensurum minatur. iam subierat haud mediocri periculo moenia, cum clamor undique ab sollicitis vicem imperatoris militibus sublatus scalaeque multis simul partibus erigi coeptae. et ex altera parte Laelius instat: tum victa oppidanorum vis deiectisque propugnatoribus occupantur muri. arx etiam ab ea parte, qua inexpugnabilis videbatur, inter tumultum capta est. XX. transfugae Afri, qui tum inter auxilia Romana erant, et oppidanis in ea tantum tuenda unde periculum videbatur versis, et Romanis subeuntibus contra qua adire poterant, conspexerunt editissimam ur-

bis partem, quae rupe praealta tegebatur, neque opere ullo munitam et ab defensoribus vacuam. levium corporum homines et multa exercitatione pernicium clavos secum ferreos portantes, qua per inaequaliter eminentia rupis poterant, scandunt. sicubi nimis arduum et leve saxum occurrebat, clavos per modica intervalla figentes cum velut gradus fecissent, primi sequentes extrahentes manu, postremi sublevantes eos qui praeirent, in summum evadunt: inde decurrunt cum clamore in urbem iam captam ab Romanis. tum vero apparuit, ab ira et ab odio urbem oppugnatam esse: nemo capiendi vivos, nemo potentibus ad direptionem omnibus praedae memor est: trucidant inermes iuxta atque armatos, feminas pariter ac viros, usque ad infantium caedem ira crudelis pervenit: ignem deinde tectis iniciunt ac dirunnt quae incendio absumi nequeunt: adeo vestigia quoque urbis exstinguere ac delere memoriam hostium sedis cordi est.

Castulonem inde Scipio exercitum ducit, quam urbem non Hispani modo convenae sed Punici etiam exercitus ex dissipata passim fuga reliquiae tutabantur. sed adventum Scipionis praevenerat fama cladis Iliturgitanorum, terrorque deinde ac desperatio invaserat: et in diversis causis cum sibi quisque consultum sine alterius respectu vellet, primo tacita suspicio, deinde aperta discordia secessionem inter Carthaginienses atque Hispanos fecit. his Cerdubelus propalam deditionis auctor: Himilco Punicis auxiliaribus praerat: quos urbemque clam fide accepta Cerdubelus Romano prodit. mitior ea victoria fuit: nec tantundem noxae admissum erat et aliquantum irae lenierat voluntaria deditio.

XXI. Marcius inde in barbaros, si qui non dum perdomiti erant, sub ius dicionemque redigendos missus: Scipio Carthaginem ad vota solvenda deis munusque gladiatorium, quod mortis causa patris patruique paraverat, edendum rediit. gladiatorum spectaculum fuit non ex eo genere hominum, ex quo lanistis comparare mos est, servorum qui venalem sanguinem habent: voluntaria omnis et gratuita opera pugnantium fuit: nam alii missi ab regulis sunt ad specimen insitae genti virtutis ostendendam, alii ipsi professi se pugnaturos in gratiam ducis, alios aemulatio et certamen, ut provocarent provocative haud abnuerent, traxit: quidam, quas disceptando controversias finire nequierant aut noluerant, pacto inter se ut victorem res sequeretur, ferro decreverunt. neque obscuri generis homines sed clari illustresque: Corbis et Orsua patrueles fratres, de principatu civitatis quam Idem vocabant ambigentes, ferro se certaturos professi sunt: Corbis maior erat aetate, Orsuae pater princeps proxime fuerat, a fratre maiore post mortem eius principatu accepto. cum verbis disceptare Scipio vellet ac sedare iras, negatum id ambo dicere cognatis communibus, nec alium deorum hominumve quam Martem se iudicem habituros esse. robore maior, minor flore aetatis ferox, mortem in certamine quam ut alter alterius imperio subiceretur praeoptantes, cum dirimi ab tanta rabie nequirent, insigne spectaculum exercitui

praebuere documentumque, quantum cupiditas imperii malum inter mortales esset: maior usu armorum et astu facile stolidas vires minoris superavit. huic gladiatorum spectaculo ludi funebres additi pro copia et provinciali et castrensi apparatu.

XXII. Res interim nihilo minus ab legatis gerebantur. Marcius superato Baete amni, quem incolae Certim appellant, duas opulentas civitates sine certamine in deditionem accepit. Astapa urbs erat, Carthaginiensium semper partis: neque id tam dignum ira erat quam quod extra necessitates belli praecipuum in Romanos gerebant odium. nec urbem aut situ aut munimento tutam habebant, quae ferociores iis animos faceret, sed ingenia incolarum latrocinio laeta ut excursiones in finitimum agrum sociorum populi Romani facerent impulerant et vagos milites Romanos lixasque et mercatores exciperent: magnum etiam comitatum — quia paucis parum tutum fuerat — transgredientem fines positis insidiis circumventum iniquo loco interfecerunt. ad hanc urbem oppugnandam cum admotus exercitus esset, oppidani conscientia scelerum, quia nec deditio tuta ad tam infestos videbatur neque spes moenibus aut armis tuendae salutis erat, facinus in se ac suos foedum ac ferum consciscunt. locum in foro destinant, quo pretiosissima rerum suarum congererent: super eum cumulum coniuges ac liberos considere cum iussissent, ligna circa exstruunt fascesque virgultorum coniciunt: quinquaginta deinde armatis iuvenibus praecipiunt ut, donec incertus eventus pugnae esset, praesidium eo loco fortunarum suarum corporumque, quae cariora fortunis essent, servarent: si rem inclinatam viderent atque in eo iam esse ut urbs caperetur, scirent, omnes, quos euntes in proelium cernerent, mortem in ipsa pugna obituros: illos se per deos superos inferosque orare, ut memores libertatis, quae illo die aut morte honesta aut servitute infami finienda esset, nihil relinquerent in quod saevire iratus hostis posset: ferrum ignemque in manibus esse: amicae ac fideles potius ea quae peritura essent absumerent manus, quam insultarent superbo ludibrio hostes. his adhortationibus exsecratio dira adiecta, si quem a proposito spes mollitiave animi flexisset. inde concitato agmine patentibus portis ingenti tumultu erumpunt. neque erat ulla satis firma statio opposita, quia nihil minus quam ut egredi moenibus auderent timeri poterat: perpaucae equitum turmae levisque armatura repente e castris ad id ipsum emissa occurrit. acrior impetu atque animis quam compositior ullo ordine pugna fuit: itaque pulsus eques, qui primus se hosti obtulerat, terrorem intulit levi armaturae, pugnatumque sub ipso vallo foret, ni robur legionum perexiguo ad instruendum dato tempore aciem direxisset. ibi quoque trepidatum parumper circa signa est, cum caeci furore in vulnera ac ferrum vecordi audacia ruerent. dein vetus miles, adversus temerarios impetus pertinax, caede primorum insequentes suppressit: conatus paulo post ultro inferre pedem, ut neminem cedere atque obstinatos mori in vestigio quemque suo vidit, patefacta acie, quod ut

Digitized by Google

facere posset multitudo armatorum facile suppeditabat, cornua hostium amplexus, in orbem pugnantes ad unum omnes occidit. XXIII. atque haec tamen hostium iratorum ac tum maxime dimicantium in iratos pugnantesque edebant: foedior alia in urbe trucidatio erat, cum turbam feminarum puerorumque imbellem inermemque cives sui caederent, et in succensum rogum semianima pleraque inicerent corpora, rivique sanguinis flammam orientem restinguerent: postremo ipsi caede miseranda suorum fatigati cum armis medio incendio se iniecerunt. iam caedi perpetratae victores Romani supervenerunt: ac primo conspectu tam foedae rei mirabundi paruper obstupuerunt, dein, cum aurum argentumque cumulo rerum aliarum interfulgens aviditate ingenii humani rapere ex igni vellent, correpti alii flamma sunt, alii ambusti adflatu vaporis, cum receptus primis urgente turba non esset. ita Astapa sine praeda militum ferro ignique absumpta est. Marcius ceteris eius regionis metu in deditionem acceptis victorem exercitum Carthaginem ad Scipionem reduxit.

Per eos ipsos dies perfugae a Gadibus venerunt pollicentes, urbem Punicumque praesidium, quod in ea urbe esset, et imperatorem praesidii cum classe prodituros esse. Mago ibi ex fuga substiterat, navibusque in Oceano collectis aliquantum auxiliorum et trans fretum ex Africa ora et ex proximis Hispaniae locis per Hannonem praefectum coegerat. fide accepta dataque perfugis, et Marcius eo cum [expeditis cohortibus et Laelius cum] septem triremibus quinqueremi una est missus, ut terra marique communi consilio rem gererent.

XXIV. Scipio ipse gravi morbo implicitus, graviore tamen fama, cum ad id quisque quod audierat insita hominum libidine alendi de industria rumores adiceret aliquid, provinciam omnem ac maxime longinqua eius turbavit, apparuitque, quantam excitatura molem vera fuisset clades, cum vanus rumor tantas procellas excivisset. non socii in fide, non exercitus in officio mansit. Mandonius et Indebilis, quibus, quia regnum sibi Hispaniae pulsis inde Carthaginiensibus destinarant animis, nihil pro spe contigerat, concitatis popularibus — Lacetani autem erant — et iuventute Celtiberorum excita agrum Suessetanum Sedetaumque sociorum populi Romani hostiliter depopulati sunt. civilis alius furor in castris ad Sucronem ortus. octo ibi milia militum erant, praesidium gentibus quae cis Hiberum incolunt impositum. motae eorum autem mentes sunt non tum primum, cum de vita imperatoris rumores dubii adlati sunt, sed iam ante licentia ex diutino — ut fit — otio collecta, et non nihil, quod in hostico laxius rapto suetis vivere artiores in pace res erant. ac primo sermones tantum occulti serebantur: si bellum in provincia esset, quid sese inter pacatos facere? si debellatum iam et confecta provincia esset, cur in Italiam non revehi? flagitatum quoque stipendium procacius quam ex more et modestia militari erat, et ab custodibus probra in circumeuntes vigilias tribunos iacta, et noctu quidam praedatum in agrum circa pacatum ierant, postremo inter diu ac propalam sine commeatu ab si-

Digitized by Google

gnis abibant: omnia libidine ac licentia militum, nihil instituto aut disciplina militiae aut imperio eorum, qui praerant, gerebatur. forma tamen Romanorum castrorum constabat una ea specie, quod tribunos, ex contagione furoris haud expertes seditionis defectionisque rati fore, et iura reddere in principiis sinebant et signum ab eis petebant et in stationem ac vigilias in ordinem ibant, et ut vim imperii abstulerant, ita speciem dicto parentium, ultro ipsi imperantes, servabant. erupit deinde seditio, postquam reprehendere atque improbare tribunos ea quae fierent, et conari obviam ire, et propalam abnuere furoris eorum se futuros socios senserunt. fugatis itaque e principiis ac post paulo e castris tribunis, ad principes seditionis, gregarios milites, C. Albium Calenum et C. Atrium Umbrum, delatum omnium consensu imperium est. qui nequaquam tribuniciis contenti ornamentis insignia etiam summi imperii, fasces securesque, adtrectare ausi: neque venit in mentem, suis tergis suisque cervicibus virgas illas securesque imminere, quas ad metum aliorum praeferrent. mors Scipionis falso credita occaecabat animos, sub cuius vulgatam mox famam non dubitabant totam Hispaniam arsuram bello: in eo tumultu et sociis pecunias imperari et diripi propinquas urbes posse, et turbatis rebus, cum omnia omnes auderent, minus insignia fore quae ipsi fecissent. XXV. cum alios subinde recentes nuntios non mortis modo sed etiam funeris exspectarent, neque superveniret quisquam evanesceretque temere ortus rumor, tum primi auctores requiri coepti: et subtrahente se quoque, ut credidisse potius temere quam finxisse rem talem videri posset, destituti duces iam sua ipsi insignia et pro vana imagine imperii, quod gererent, veram iustamque mox in se versuram potestatem horrebant. stupente ita seditione, cum vivere primo, mox etiam valere Scipionem certi auctores adferrent, tribuni militum septem missi ab ipso Scipione sunt, ad quorum primum adventum exasperati animi, mox ipsis placido sermone permulcentibus notos, cum quibus congressi erant, leniti sunt. circumeuntes enim tentoria primo, deinde in principiis praetorio, ubi sermones inter se serentium circulos vidissent, adloquebantur percunctantes magis, quae causa irae consternationisque subitae foret, quam factum accusantes. vulgo stipendium non datum ad diem iactabatur, et, cum eodem tempore, quo scelus Iliturgitanorum exstitisset, post duorum imperatorum duorumque exercituum stragem sua virtute defensum nomen Romanum ac retenta provincia esset, Iliturgitanos poenam noxae meritam habere, suis recte factis gratiam qui exsolvat non esse. talia querentes aequa orare seque ea relaturos ad imperatorem respondebant, laetari quod nihil tristius nec insanabilius esset, et P. Scipionem deum benignitate et rei publicae esse gratiae referendae. Scipionem bellis adsuetum, ad seditionum procellas rudem, sollicitum habebat res, ne aut exercitus peccando aut ipse puniendo modum excederet: in praesentia ut coepisset leniter agi placuit, et missis circa stipendiarias civitates exactoribus stipendii spem propinquam fecere. edictum

subinde propositum ut ad stipendium petendum convenirent Carthaginem, seu carptim partes seu universi mallent. tranquillam seditionem per se languescentem repentina quies rebellantium Hispanorum fecit: redierant enim in fines omisso incepto Mandonius et Indebilis, postquam vivere Scipionem adlatum est: nec iam erat aut civis aut externus cum quo furorem suum consociarent. omnia circumspectantes consilia nihil reliqui habebant praeter non tutissimum a malis consiliis receptum, ut imperatoris vel iustae irae vel non desperandae clementiae sese committerent: etiam hostibus eum ignovisse, cum quibus ferro dimicasset: suam seditionem sine vulnere sine sanguine fuisse, nec ipsam atrocem nec atroci poena dignam: — ut ingenia humana sunt ad suam cuique levandam culpam nimio plus facunda. illa dubitatio erat, singulaene cohortes an universi ad stipendium petendum irent. inclinavit sententia, quod tutius censebant, universos ire.

XXVI. Per eosdem dies, quibus haec illi consultabant, consilium de iis Carthagini erat, certabaturque sententiis, utrum in auctores tantum seditionis — erant autem ii numero haud plus quam quinque et triginta — animadverteretur, an plurium supplicio vindicanda tam foedi exempli defectio magis quam seditio esset. vicit sententia lenior ut, unde culpa orta esset, ibi poena consisteret: ad multitudinem castigationem satis esse. consilio dimisso, ut id actum videretur, expeditio adversus Mandonium Indebilemque edicitur exercitui qui Carthagine erat, et cibaria dierum aliquot parare iubentur: tribunis septem, qui et antea Sucronem ad leniendam seditionem ierant, obviam exercitui missis quina nomina principum seditionis edita sunt, ut eos per idoneos homines benigno vultu ac sermone in hospitium invitatos sopitosque vino vincirent. haud procul iam Carthagine aberant, cum ex obviis auditum postero die omnem exercitum cum M. Silano in Lacetanos proficisci non metu omni, qui tacitus insidebat animis, liberavit eos, sed laetitiam ingentem fecit, quod magis habituri solum imperatorem quam ipsi futuri in potestate eius essent. sub occasum solis urbem ingressi sunt exercitumque alterum parantem omnia ad iter viderunt, excepti sermonibus de industria compositis, laetum opportunumque adventum eorum imperatori esse, quod sub ipsam profectionem alterius exercitus evenissent, corpora curant. ab tribunis sine ullo tumultu auctores seditionis, per idoneos homines perducti in hospitia, comprensi ac vincti sunt. vigilia quarta impedimenta exercitus, cuius simulabatur iter, proficisci coepere: sub lucem signa mota et ad portam retentum agmen custodesque circa omnes portas missi, ne quis urbe egrederetur. vocati deinde ad contionem, qui pridie venerant, ferociter in forum ad tribunal imperatoris ut ultro territuri subclamationibus concurrunt. simul et imperator in tribunal escendit et reducti armati a portis inermi contioni se ab tergo circumfuderunt. tum omnis ferocia concidit et, ut post ea fatebantur, nihil aeque eos terruit quam praeter spem robur et colos imperatoris, quem adfectum visuros

Digitized by Google

crediderant, vultusque qualem ne in acie quidem aiebant meminisse. sedit tacitus paulisper, donec nuntiatum est deductos in forum auctores seditionis et parata omnia esse. XXVII. tum silentio per praeconem facto ita coepit: „numquam mihi defuturam orationem, qua exercitum meum adloquerer, credidi, non quo verba umquam potius quam res exercuerim sed quia prope a puericia in castris habitus adsueram militaribus ingeniis. ad vos quem ad modum loquar, nec consilium nec oratio suppeditat, quos ne quo nomine quidem appellare debeam scio, cives? qui a patria vestra desciistis — an milites? qui imperium auspiciumque abnuistis, sacramenti religionem rupistis — hostes? corpora ora vestitum habitum civium agnosco, facta dicta consilia animos hostium video. quid enim vos, nisi quod Ilergetes ac Lacetani, aut optastis aliud aut sperastis? et illi tamen Mandonium atque Indibilem, regiae nobilitatis viros, duces furoris secuti sunt: vos auspicium et imperium ad Umbrum Atrium et Calenum Albium detulistis. negate vos id omnes fecisse aut factum voluisse, milites: paucorum eum furorem atque amentiam esse libenter credam negantibus: nec enim ea sunt commissa, quae vulgata in omnem exercitum sine piaculis ingentibus expiari possint. invitus ea tamquam vulnera adtingo, sed nisi tacta tractataque sanari non possunt. equidem pulsis Hispania Carthaginiensibus nullos homines credebam esse, ubi vita esset invisa mea: sic me non solum adversus socios gesseram sed etiam adversus hostes. in castris en meis — quantum opinio fefellit! — fama mortis meae non accepta solum sed etiam exspectata est. non quod ego vulgari facinus per omnes velim —: equidem, si totum exercitum mortem mihi optasse crederem, hic statim ante oculos vestros morerer, nec me vita iuvaret invisa civibus et militibus meis: sed multitudo omnis sic ut natura maris per se immobilis est, — ut venti et aurae cient, ita aut tranquillum aut procellae in vobis sunt. et causa atque origo omnis furoris penes auctores est: vos contagione insanistis: qui mihi ne hodie quidem scire videmini, quo amentiae progressi sitis, quid facineris in me, quid in patriam parentesque ac liberos vestros, quid in deos sacramenti testes, quid adversus auspicia, sub quibus militatis, quid adversus morem militiae disciplinamque maiorum, quid adversus summi imperii maiestatem ausi sitis. de me ipso taceo: temere potius quam avide credideritis: denique ego sim, cuius imperii taedere exercitum minime mirandum sit: — patria quid de vobis meruerat, quam cum Mandonio et Indibili consociando consilia praedebatis? quid populus Romanus, cum imperium ablatum ab tribunis suffragio populi creatis ad homines privatos detulistis? cum eo ipso non contenti, si pro tribunis illos haberetis, fasces imperatoris vestri ad eos, quibus servus cui imperarent numquam fuerat, Romanus exercitus detulistis. in praetorio tetenderunt Albius et Atrius, classicum apud eos cecinit, signum ab iis petitum est, sederunt in tribunali P. Scipionis, lictor apparuit, submoto incesserunt, fasces cum securibus praelati sunt. lapides pluere et fulmina iaci de caelo et insuetos

fetus animalia edere vos portenta esse putatis: hoc est portentum, quod nullis hostiis nullis supplicationibus sine sanguine eorum, qui tantum ausi facinus sint, expiari possit. XXVIII. atque ego, quamquam nullum scelus rationem habet, tamen ut in re nefaria, quae mens quod consilium vestrum fuerit, scire velim. Regium quondam in praesidium missa legio interfectis per scelus principibus civitatis urbem opulentam per decem annos tenuit: propter quod facinus tota legio, milia hominum quattuor, in foro Romae securi percussi sunt. sed illi primum non Atrium Umbrum semilixam, nominis etiam abominandi ducem, sed Decium Vibellium tribunum militum secuti sunt: nec cum Pyrrho nec cum Samnitibus aut Lucanis, hostibus populi Romani, se coniunxerunt: vos cum Mandonio et Indebili consilia communicastis et arma consociaturi fuistis. illi, sic ut Campani Capuam Tuscis veteribus cultoribus ademptam, Mamertini in Sicilia Messanam, sic Regium habituri perpetuam sedem erant, nec populum nec socios populi Romani ultro lacessituri bello: — Sucronemne vos domicilium habituri eratis? ubi si vos decedens confecta provincia imperator relinquerem, deum hominumque fidem implorare debebatis, quod non redieritis ad coniuges liberosque vestros: sed horum quoque memoriam sic ut patriae meique eieceritis ex animis vestris. viam consilii scelerati sed non ad ultimum dementis exsequi vole: mene vivo et cetero incolumi exercitu, cum quo ego die uno Carthaginem cepi, cum quo quattuor exercitus Carthaginiensium fudi fugavi expuli, vos octo milia hominum, minoris certe omnes pretii quam Celenna Albius et Umber Atrius sunt, quibus vos subiecistis, Hispaniam provinciam populo Romano erepturi eratis? amolior et amoveo nomen meum, nihil ultra facile creditam mortem meam vobis violatus sim —: quid? si ego morerer, mecum exspiratura res publica, mecum casurum imperium populi Romani erat? ne istuc Iuppiter optimus maximus sirit, urbem auspicato deis auctoribus in aeternum conditam huic fragili et mortali corpori aequalem esse: Flaminio, Aemilio Paulo, Sempronio Graccho, Postumio Albino, M. Marcello, T. Quinctio Crispino, Cn. Fulvio, Scipionibus meis, tot tam praeclaris imperatoribus uno bello absumptis superstes est populus Romanus eritque mille aliis nunc ferro nunc morbo morientibus. meo unius funere elata res publica esset? vos ipsi hic in Hispania patre et patruo meo duobus imperatoribus interfectis Septimium Marcium ducem vobis adversus exsultantes recenti victoria Poenos delegistis. et sic loquor, tamquam sine duce Hispaniae futurae fuerint —: M. Silanus eodem iure eodem imperio mecum in provinciam missus, L. Scipio frater meus et C. Laelius legati, vindices maiestatis imperii deessent? utrum exercitus exercitui, an duces ducibus, an dignitas an causa comparari poterat? quibus si omnibus superiores essetis, arma cum Poenis contra patriam contra cives vestros ferretis? Africam Italiae, Carthaginem urbi Romanae imperare velletis? quam ob noxam patriae? XXIX. Coriolanum quondam damnatio iniusta miserum et indignum exsilium ad ire

ad oppugnandam patriam impulit: revocavit tamen a publico parricidio privata pietas: at vos qui dolor, quae iusta ira incitavit? stipendiumne diebus paucis imperatore aegro serius numeratum satis digna causa fuit, cur patriae indiceretis bellum, cur ad Ilergetes desciscerētis a populo Romano, cur nihil divinarum humanarumve rerum inviolatum vobis esset? insanistis profecto, milites, nec maior in corpus meum vis morbi quam in vestras mentes invasit. horret animus referre, quid crediderint homines, quid speraverint quid optaverint: auferat omnia irrita oblivio, si potest: si non, utcumque silentium tegat. non negaverim tristem atrocemque vobis visam orationem meam: quanto creditis facta vestra atrociora esse quam dicta mea? et me ea quae fecistis, vos ne dici quidem omnia aequo animo fertis? sed ne ea quidem ipsa ultro exprobrabuntur. utinam tam facile vos obliviscamini eorum quam ego obliviscar. itaque quod ad universos vos attinet, si erroris paenitet, satis superque poenarum habeo. Albius Calenus et Atrius Umber et ceteri nefariae seditionis auctores sanguine luent quod admiserunt: vobis supplicii eorum spectaculum non modo non acerbum sed laetum etiam, si sana mens rediit, debet esse: de nullis enim quam de vobis infestius aut inimicius consuluerunt". vix finem dicendi fecerat, cum ex praeparato simul omnium rerum terror oculis auribusque est offusus. exercitus qui corona contionem circumdederat, gladiis ad scuta concrepuit: praeconis audita vox citantis nomina damnatorum in consilio: nudi in medium protrahebantur et simul omnis apparatus supplicii expromebatur: deligati ad palum virgisque caesi et securi percussi, adeo torpentibus metu qui aderant, ut non modo ferocior vox adversus atrocitatem poenae sed ne gemitus quidem exaudiretur: tracti inde de medio omnes purgaloque loco citati milites nominatim apud tribunos militum in verba P. Scipionis iurarunt, stipendiumque ad nomen singulis persolutum est. hunc finem exitumque seditio militum coepta apud Sucronem habuit.

XXX. Per idem tempus ad Baetim fluvium Hanno praefectus Magonis, missus a Gadibus cum parva manu Afrorum, mercede Hispanos sollicitando ad quattuor milia iuvenum armavit. castris deinde exutus ab L. Marcio, maxima parte militum inter tumultum captorum castrorum quibusdam etiam in fuga amissis, palatos persequente equite, cum paucis ipse effugit.

Dum haec ad Baetim fluvium geruntur, Laelius interim fretō in Oceanum evectus ad Carteiam classe accessit. urbs ea in ora Oceani sita est, ubi primum e faucibus angustis panditur mare. Gades sine certamine per deditionem recipiendi, ultro qui eam rem pollicerentur in castra Romana venientibus, spes, sic ut ante dictum est, fuerat. patefacta immatura proditio est, comprensosque omnes Mago Adherbali praetori Carthaginem devehendos tradit. Adherbal coniuratis in quinqueremem impositis praemissaque ea, quia tardior quam triremis erat, ipse cum octo triremibus modico intervallo sequitur. iam fretum intrabat

Digitized by Google

quinqueremis, cum Laelius et ipse in quinqueremi e porta Carteiae sequentibus septem triremibus evectus in Adherbalem invehitur, quinqueremem satis credens deprensam rapido in freto in adversum aestum reciprocari non posse. Poenus in re subita parumper incertus trepidavit, utrum quinqueremem sequeretur an in hostes rostra converteret. ipsa cunctatio facultatem detractandae pugnae ademit: iam enim sub ictu teli erant, et undique instabant hostes. aestus quoque arbitrium moderandi naves ademerat. neque erat navali pugna similis, quippe ubi nihil voluntarium, nihil artis aut consilii esset. una natura freti aestusque totius certaminis potens suis alienis navibus nequiquam remigio in contrarium tendentes invehebat, et fugientem navem videres vertice retro intortam victoribus illatam, et sequentem, si in contrarium tractum incidisset maris, fugientis modo sese avertentem: iam in ipsa pugna haec cum infesta rostro peteret hostium navem, obliqua ipsa ictum alterius rostri accipiebat, illa, cum transversa obiceretur hosti, repente intorta in proram circumagebatur. cum inter triremes fortuna regente anceps proelium misceretur, quinqueremis Romana seu pondere tenacior, seu pluribus remorum ordinibus scindentibus vertices cum facilius regeretur, duas triremes suppressit, unius praelata impetu lateris alterius remos detersit: ceterasque, quas indepta esset, mulcasset, ni cum reliquis quinque navibus Adherbal velis in Africam transmisisset.

XXXI. Laelius victor Carteiam revectus auditis, quae acta Gadibus erant, patefactam proditionem coniuratosque missos Carthaginem, spem ad irritum redactam qua venissent, nuntiis ad L. Marcium missis, nisi si terere frustra tempus sedendo ad Gades vellent, redeundum ad imperatorem esse, adsentiente Marcio paucos post dies ambo Carthaginem rediere. ad quorum discessum non respiravit modo Mago, cum terra marique ancipiti metu urgeretur, sed etiam audita rebellione Ilergetum spem recuperandae Hispaniae nanctus nuntios Carthaginem ad senatum mittit, qui simul seditionem civilem in castris Romanis simul defectionem sociorum in maius verbis extollentes hortentur, ut auxilia mitterent, quibus traditum a patribus imperium Hispaniae repeti posset.

Mandonius et Indebilis in fines regressi paulisper, dum quid nam de seditione statueretur scirent, suspensi quieverunt, si civium errori ignosceretur, non diffidentes sibi quoque ignosci posse. postquam vulgata est atrocitas supplicii, suam quoque noxam pari poena aestimatam rati, vocatis rursus ad arma popularibus contractisque quae ante habuerant auxiliis in Ausetanum agrum, ubi principio defectionis stativa habuerant, cum viginti milibus peditum duobus milibus et quingentis equitum transcenderunt. XXXII. Scipio, cum fide solvendi pariter omnibus noxiis innoxiisque stipendii tum vultu ac sermone in omnes placato facile reconciliatis militum animis, priusquam castra ab Carthagine moveret, contione advocata multis verbis in perfidiam rebellantium regulorum invectus, nequaquam eodem animo se ire professus est ad vindicandum id

Digitized by Google

scelus, quo civilem errorem nuper sanaverit. tum se haud secus quam viscera secantem sua, cum gemitu et lacrimis triginta hominum capitibus expiasse octo milium seu imprudentiam seu noxam: nunc laeto et erecto animo ad caedem Ilergetum ire. non enim eos neque natos in eadem terra nec ulla secum societate iunctos esse: eam, quae sola fuerit, fidei atque amicitiae, ipsos per scelus rupisse. in exercitu suo se, praeterquam quod omnes cives aut socios Latinique nominis videat, etiam eo moveri, quod nemo fere sit miles qui non aut a patruo suo Cn. Scipione, qui primus Romani nominis in eam provinciam venerit, aut a patre consule aut a se sit ex Italia advectus: Scipionum nomini auspiciis omnes adsuetos, quos secum in patriam ad meritum triumphum deducere velit, quos consulatum petenti, velut si omnium communis agatur honos, adfuturos speret. quod ad expeditionem adtineat quae instet, immemorem esse rerum suarum gestarum qui id bellum ducat. Magonis hercule sibi, qui extra orbem terrarum in circumfusam Oceano insulam cum paucis perfugerit navibus, maiorem curam esse quam Ilergetum: quippe illic et ducem Carthaginiensem et quantumcumque Punicum praesidium esse, hic latrones latronumque duces, quibus ut ad populandos finitimorum agros tectaque urenda et rapienda pecora aliqua vis sit, ita in acie ac signis collatis nullam esse: magis velocitate ad fugam quam armis fretos pugnaturos esse. itaque non quod ullum inde periculum aut semen maioris belli videat, ideo se, priusquam provincia decedat, opprimendos Ilergetes duxisse, sed primum ne impunita tam scelerata defectio esset, deinde ne quis in provincia simul virtute tanta et felicitate perdomita relictus hostis dici posset. proinde deis bene iuvantibus sequerentur non tam ad bellum gerendum — neque enim cum pari hoste certamen esse — quam ad expetendas ab hominibus scelestis poenas.

XXXIII. Ab hac oratione dimissos ad iter se comparare in diem posterum iubet, profectusque decimis castris pervenit ad Hiberum flumen: inde superato amni die quarto in conspectu hostium posuit castra. campus ante montibus circa saeptus erat: in eam vallem Scipio cum pecora rapta pleraque ex hostium agris propelli ad irritandam feritatem barbarorum iussisset, velites subsidio misit, a quibus ubi per procursationem commissa pugna esset, Laelium cum equitatu impetum ex occulto facere iubet. mons opportune prominens equitum insidias texit. nec ulla mora pugnae facta est: Hispani in conspecta procul pecora, velites in Hispanos praeda occupatos incurrere: primo missilibus territare, deinde emissis levibus telis, quae irritare magis quam decernere pugnam poterant, gladios nudant, et collato pede pedestre certamen erat, nisi equites supervenissent. neque ex adverso tantum illati obvios obtrivere, sed circumvecti etiam quidam per infima clivi ab tergo se, ut plerosque intercluderent, obiecerunt: maiorque caedes fuit quam quantam dare levia per excursiones proelia solent. ira magis accensa adverso proelio barbaris est quam imminuti animi: itaque ne pulsi viderentur,

prima luce postero die in aciem processere. non capiebat omnes copias angusta, sic ut ante dictum est, valles: duae ferme peditum partes, omnis equitatus in aciem descendit: quod reliquum peditum erat, obliquo constituerunt colle. Scipio, pro se esse loci angustias ratus, et quod in arto pugna Romano aptior quam Hispano militi futura videbatur, et quod in eum locum detracta hostium acies esset qui non omnem multitudinem eorum caperet, novo etiam consilio adiecit animum: equitem nec se posse circumdare cornibus in tam angusto spatio, et hosti, quem cum pedite eduxisset, inutilem fore: itaque imperat Laelio ut per colles quam occultissimo itinere circumducat equites segregetque, quantum posset, equestrem ab pedestri pugnam: ipse omnia signa peditum in hostes vertit, quattuor cohortes in fronte statuit, quia latius pandere aciem non poterat: moram pugnandi nullam fecit, ut ipso certamine averteret ab conspectu transeuntium per colles equitum: neque ante circumductos sensere quam tumultum equestris pugnae ab tergo accepere. ita duo proelia erant, duae peditum acies, duo equitatus per longitudinem campi, quia misceri ex genere utroque proelium angustiae non patiebantur, pugnabant. Hispanorum cum neque pedes equiti neque eques pediti auxilio esset, pedes fiducia equitis temere commissus campo caederetur, eques circumventus nec peditem a fronte — iam enim stratae pedestres copiae erant — nec ab tergo equitem sustineret, et ipsi, cum diu in orbem sese stantibus equis defendissent, ad unum omnes caesi sunt, nec quisquam peditum equitumve superfuit qui in valle pugnaverunt. tertia pars, quae in colle ad spectaculum magis tutum quam ad partem pugnae capessendam steterat, et locum et tempus ad fugiendum habuit: inter eos et reguli ipsi fugerunt, priusquam tota circumveniretur acies, inter tumultum elapsi. XXXIV. castra eodem die Hispanorum praeter ceteram praedam cum tribus ferme milibus hominum capiuntur: Romani sociique ad mille ducenti eo proelio ceciderunt, vulnerata amplius tria milia hominum: minus cruenta victoria fuisset, si patentiore campo et ad fugam capessendam facili foret pugnatum.

Indebilis abiectis belli consiliis nihil tutius adflictis rebus experta fide et clementia Scipionis ratus, Mandonium fratrem ad eum mittit, qui advolutus genibus fatalem rabiem temporis eius accusat, cum velut contagione quadam pestifera non Ilergetes modo et Lacetani sed castra quoque Romana insanierint: suam quidem et fratris et reliquorum popularium eam condicionem esse ut aut, si ita videatur, reddant spiritum P. Scipioni ab eodem illo acceptum, aut servati bis uni debitam vitam pro eo in perpetuum devoveant: antea in causa sua fiduciam sibi fuisse non dum experta clementia eius, nunc contra nullam in causa, omnem in misericordia victoris spem positam habere. mos vetustus erat Romanis, cum quo nec foedere nec aequis legibus iungeretur amicitia, non prius imperio in eum tamquam pacatum uti quam omnia divina humanaque dedidisset, obsides accepti arma adempta praesidia urbibus imposita forent:

rent: Scipio multis invectus in praesentem Mandonium absentemque Indebilem verbis, illos quidem merito perisse ipsorum maleficio ait, victuros suo atque populi Romani beneficio: ceterum — quippe ea pignera timentium rebellionem esse — se libera iis arma relinquere solutosque timore animos: neque se in obsides innoxios sed in ipsos, si defecerint, saeviturum, nec inermi sed ab armato hoste poenas expetiturum: utramque fortunam expertis permittere sese, utrum propitios an iratos habere Romanos mallent. ita dimissus Mandonius pecunia tantum modo imperata, ex qua stipendium militi praestari posset. ipse Marcio in ulteriorem Hispaniam praemisso pancos moratus dies, dum imperatam pecuniam Ilergetes pernumerarent, cum expeditis Marcium iam adpropinquantem Oceano adsequitur.

XXXV. Inchoata res iam ante de Masinissa aliis atque aliis de causis dilata erat, quod Numida cum ipso utique congredi Scipione volebat atque eius dextra fidem sancire: ea tum itineris tam longi ac tam devii causa Scipioni fuit. Masinissae cum Gadibus esset, certior adventare cum a Marcio factus, causando corrumpi equos inclusos in insula penuriamque omnium rerum et facere ceteris et ipsos sentire, ad hoc equitem marcescere desidia, perpulit ut se traicere in continentem ad depopulandos pro animis Hispaniae agros paterentur. transgressus tres principes Numidarum praemittit ad tempus locumque colloquio statuendum: duos pro obsidibus retineri ab Scipione iubet: remisso tertio, qui quo iussus erat adduceret Masinissam, cum paucis in colloquium venerunt. ceperat iam ante Numidam ex fama rerum gestarum admiratio viri, substitueratque animo speciem quoque corporis amplam ac magnificam: ceterum maior praesentis veneratio cepit, et, praeterquam quod suapte natura multa maiestas inerat, adornabat promissa caesaries habitusque corporis non cultus munditiis sed virilis vere ac militaris et aetas in medio virium robore, quod plenius nitidiusque ex morbo velut renovatus flos iuventae faciebat. prope adtonitus ipso congressu Numida gratias de fratris filio remisso agit: ex eo tempore adfirmat eam se quaesisse occasionem, quam tandem oblatam deum immortalium beneficio non omiserit: cupere se illi populoque Romano operam navare ita, ut nemo unus externus magis enixe adiuverit rem Romanam: id se, etiam si iam pridem vellet, minus praestare in Hispania, aliena atque ignota terra, potuisse: in qua autem genitus educatusque in spem paterni regni esset, facile praestaturum: si quidem eundem Scipionem ducem in Africam Romani mittant, satis sperare perbrevis aevi Carthaginem esse. laetus eum Scipio vidit audivitque, cum caput rerum in omni hostium equitatu Masinissam fuisse sciret, et ipse iuvenis specimen animi prae se ferret: fide data acceptaque profectus retro Tarraconem est. Masinissa permissu Romanorum, ne sine causa traiecisse in continentem videretur, populatus proximos agros Gades rediit.

XXXVI. Magoni desperatis in Hispania rebus, in quarum spem se-

ditio primum militaris, deinde defectio indebilis animos eius sustulerant, paranti traicere in Africam nuntiatum ab Carthagine est, iubere senatum ut classem, quam Gadibus haberet, in Italiam traiceret, conducta ibi Gallorum ac Ligurum quanta maxima posset inventate coniungeret se Hannibali, neu senescere bellum maximo impetu maiore fortuna coeptum sineret. ad eam rem et a Carthagine pecunia Magoni advecta est, et ipse quantam potuit a Gaditanis exigit, non aerario modo eorum sed etiam templis spoliatis et privatim omnibus coactis aurum argentumque in publicum conferre. cum praeterveheretur Hispaniae oram, haud procul Carthagine nova expositis in terram militibus proximos depopulatur agros, inde ad urbem classem adpulit. ibi cum inter diu milites in navibus tenuisset, nocte in litus expositos ad partem eam muri, qua capta Carthago ab Romanis fuerat, ducit, nec praesidio satis valido urbem teneri ratus et aliquos oppidanorum ad spem novandi res aliquid moturos. ceterum nuntii ex agris trepidi simul populationem agrestiumque fugam et hostium adventum adtulerant, et visa inter diu classis erat, nec sine causa electam ante urbem stationem apparebat: itaque instructi armatique intra portam ad stagnum ac mare veream continebantur. ubi effusi hostes, mixta inter milites navalis turba, ad muros tumultu maiore quam vi subierunt, patefacta repente porta Romani cum clamore erumpunt, turbatosque hostes et ad primum incursum coniectumque telorum aversos usque ad litus cum multa caede persequuntur: nec, nisi naves litori adpulsae trepidos accepissent, superfuisset fugae aut pugnae quisquam. in ipsis quoque trepidatum navibus est, dum, ne hostes cum suis simul irrumperent, trahunt scalas orasque et ancoras, ne in moliendo mora esset, praecidunt: multique adnantes navibus, incerto prae tenebris quid aut peterent aut vitarent, foede interierunt. postero die cum classis inde retro ad Oceanum, unde venerat, fugisset, ad octingenti homines caesi inter murum litusque et ad duo milia armorum inventa.

XXXVII. Mago cum Gades repetisset, exclusus inde, ad Cimbios — haud procul a Gadibus is locus abest — classe adpulsa, mittendis legatis querendoque, quod portae sibi socio atque amico clausae forent, purgantibus iis multitudinis concursu factum infestae ob direpta quaedam ab conscendentibus naves militibus, ad colloquium sufetes eorum, qui summus Poenis est magistratus, cum quaestore elicuit laceratosque verberibus cruci adfigi iussit: inde navibus ad Pityusam insulam centum milia ferme a continenti — Poeni tum eam incolebant — traiecit. itaque classis bono cum pace accepta est, nec commeatus modo benigne praebiti sed in supplementum classi iuventus armaque data: quorum fiducia Poenus in Baleares insulas — quinquaginta inde milia absunt — tramisit. duae sunt Baleares insulae: maior altera atque opulentior armis virisque et portum habet, ubi commode hibernaturum se — et iam extremum autumni erat — credebat. ceterum haud secus, quam si Romani eam insulam incolerent, hostiliter classi occursum est: fundis ut

Digitized by Google

nunc plurimum, ita tum solo eo telo utebantur, nec quisquam alterius gentis unus tantum ea arte quantum inter ullos omnes Baleares excellunt: itaque tanta vis lapidum creberrimae grandinis modo in propinquantem iam terrae classem effusa est, ut intrare portum non ausi averterent in altum naves. in minorem inde Balearium insulam traiecerunt, fertilem agro, viris armis haud aeque validam: itaque egressi navibus super portum loco munito locant castra, ad sine certamine urbe agroque potiti, duobus milibus auxiliarium inde conscriptis missisque Carthaginem, ad hibernandum naves subduxerant. post Magonis ab Oceani ora discessum Gaditani Romanis dedunter.

XXXVIII. Haec in Hispania P. Scipionis ductu auspicioque gesta. ipse L. Lentulo et L. Manlio Acidino propraetoribus provincia tradita decem navibus Romam rediit, et senatu extra urbem dato in aede Bellonae, quas res in Hispania gessisset, disseruit, quotiens signis collatis dimicasset, quot oppida ex hostibus vi cepisset, quas gentes in dicionem populi Romani redegisset: adversus quattuor se imperatores quattuor victores exercitus in Hispaniam isse, neminem Carthaginiensem in iis terris reliquisse. ob has res gestas magis temptata est triumphi spes quam petita pertinaciter, quia neminem ad eam diem triumphasse, qui sine magistratu res gessisset, constabat. senatu misso urbem est ingressus, argentique prae se in aerarium tulit decem quattuor milia trecenta quadraginta duo et signati argenti magnum numerum. comitia inde creandis consulibus habuit L. Veturius Philo centuriaeque omnes ingenti favore P. Scipionem consulem dixerunt: collega additur ei P. Licinius Crassus pontifex maximus. ceterum comitia maiore quam ulla per id bellum celebrata frequentia proditum memoriae est: convenerant undique non suffragandi modo sed etiam spectandi causa P. Scipionis, concurrebantque et domum frequenter et in Capitolium ad immolantem eum, cum centum bobus votis in Hispania Iovi sacrificaret, spondebantque animis, sic ut C. Lutatius superius bellum Punicum finisset, ita id quod instaret P. Cornelium finiturum, atque uti Hispania omni Poenos expulisset, sic Italia pulsurum esse, Africamque ei, perinde ac debellatum in Italia foret, provinciam destinabant. praetoria inde comitia habita: creati duo qui tum aediles plebis erant, Sp. Lucretius Cn. Octavius, et ex privatis Cn. Servilius Caepio et L. Aemilius Papus. Quarto decimo anno Punici belli P. Cornelius Scipio et P. Licinius Crassus ut consulatum inierunt, nominatae consulibus provinciae sunt, Sicilia Scipioni extra sortem concedente collega, quia sacrorum cura pontificem maximum in Italia retinebat, Bruttii Crasso. tum praetoriae provinciae in sortem coniectae: urbana Cn. Servilio obtigit, Ariminum — ita Galliam appellabant — Sp. Lucretio, Sicilia L. Aemilio, Cn. Octavio Sardinia.

XXXIX. Senatus in Capitolio habitus: ibi referente P. Scipione senatus consultum factum est ut, quos ludos inter seditionem militarem in Hispania vovisset, ex ea pecunia quam ipse in aerarium detulisset face-

Digitized by Google

ret. tum Saguntinorum legatos in senatum introduxit. ex eis maximus natu: „etsi nihil ultra malorum est, patres conscripti, quam quod passi sumus, ut ad ultimum fidem vobis praestaremus, tamen ea vestra merita imperatorumque vestrorum erga nos fuerunt, ut nos cladium nostrarum non paeniteat. bellum propter nos suscepistis, susceptum quartum decimum annum tam pertinaciter geritis, ut saepe ad ultimum discrimen et ipsi veneritis et populum Carthaginiensem adduxeritis. cum in Italia tam atrox bellum et Hannibalem hostem haberetis, consulem cum exercitu in Hispaniam velut ad colligendas reliquias naufragii nostri misistis. P. et Cn. Cornelii ex quo in provinciam venerunt, nullo tempore destiterunt quae nobis secunda quaeque adversa hostibus nostris essent facere. iam omnium primum oppidum nobis restituerunt, per omnem Hispaniam cives nostros venum dates, dimissis qui conquirerent, ex servitute in libertatem restituerunt. cum iam prope esset ut optabilem ex miserrima fortuna haberemus, P. et Cn. Cornelii imperatores vestri luctuosius nobis quoque quam vobis perierunt. tum vero ad hoc retracti ex distantibus locis in sedem antiquam videbamur, ut iterum periremus et alterum excidium patriae videremus, nec ad perniciem nostram Carthaginiensi utique aut duce aut exercitu opus esse, ab Turdulis nos veterrimis hostibus, qui prioris quoque excidii causa nobis fuerunt, exstingui posse —: cum ex inopinato repente misistis nobis hunc P. Scipionem, quem fortunatissimi omnium Saguntinorum videmur quia consulem declaratum videmus ac vidisse nos civibus nostris renuntiaturi sumus, spem omnem salutemque nostram: qui cum plurimas hostium vestrorum cepisset in Hispania urbes, ubique ex captorum numero exeretos Saguntinos in patriam remisit: postremo Turdetaniam, adeo infestam nobis ut illa gente incolumi stare Saguntum non posset, ita bello adflixit, ut non modo nobis — absit verbo invidia — ne posteris quidem timenda nostris esset. deletam urbem cernimus eorum, quorum in gratiam Saguntum deleverat Hannibal: vectigal ex agro eorum capimus, quod nobis non tam fructu iucundius est quam ultione. ob haec, quibus maiora nec sperare nec optare ab dis immortalibus poteramus, gratias actum nos decem legatos Saguntinus senatus populusque ad vos misit: simul gratulatum, quod ita res hos annos in Hispania atque Italia gessistis, uti Hispaniam non Hibero amne tenus sed, qua terrarum ultimas finit Oceanus, domitam armis habeatis, Italiae, nisi qua tenus vallum castrorum cingit, nihil reliqueritis Poeno. Iovi optimo maximo, praesidi Capitolinae arcis, non grates tantum ob haec agere iussi sumus, sed donum hoc etiam, si vos permitteretis, coronam auream in Capitolium victoriae ergo ferre. id uti permittatis quaesumus, utique, si vobis ita videretur, quae nobis imperatores vestri commoda tribuerunt, ea rata atque perpetua auctoritate vestra faciatis". senatus legatis Saguntinis respondit, et diratum et restitutum Saguntum fidei socialis utrimque servatae documentum omnibus gentibus fore: suos imperatores recte et ordine et ex voluntate se-

Digitized by Google

natus fecisse, quod Saguntum restituerint civesque Saguntinos servitio exemerint, quaeque alia eis benigne fecerint, ea senatum ita voluisse fieri: donum permittere ut in Capitolio ponerent. locus inde lautiaque legatis praeberi iussa, et muneris dari ne minus dena milia aeris. legationes deinde ceterae in senatum introductae auditaeque: et petentibus Saguntinis ut, qua tenus tuto possent, Italiam spectatum irent, duces dati litteraeque per oppida missae ut Hispanos comiter acciperent.

Tum de re publica de exercitibus scribendis de provinciis relatum. XL. cum Africam novam provinciam extra sortem P. Scipioni destinari homines fama ferrent, et ipse nulla iam modica gloria contentus non ad gerendum modo bellum sed ad finiendum diceret se consulem declaratum esse, neque aliter id fieri posse quam si ipse in Africam exercitum transportaret, acturum se id per populum aperte ferret, si senatus adversaretur, id consilium haudquaquam primoribus patrum cum placeret, ceteri per metum aut ambitionem mussarent, Q. Fabius Maximus rogatus sententiam: „scio multis vestrum videri, patres conscripti, rem actam hodierno die agi et frustra habiturum orationem, qui tamquam de integra re de Africa provincia sententiam dixerit. ego autem primum illud ignoro, quem ad modum certa iam provincia Africa consulis viri fortis ac strenui sit, quam nec senatus censuit in hunc annum provinciam esse nec populus iussit: deinde, si est, consulem peccare arbitror, qui de re transacta simulando se referre senatum ludibrio habet, non senatorem modo, qui de quo consulitur suo loco dicit sententiam. atque ego certum habeo dissentienti mihi ab ista festinatione in Africam traiciendi duarum rerum subeundam opinionem esse: unius, insitae ingenio meo cunctationis, quam metum pigritiamque homines adolescentes sane appellant, dum ne paeniteat ad huc aliorum speciosiora primo aspectu consilia semper visa, mea usu meliora, alterius, obtrectationis atque invidiae adversus crescentem in dies gloriam fortissimi consulis. a qua suspicione si me neque vita acta et mores mei neque dictatura cum quinque consulatibus tantumque gloriae belli domique partae vindicat, ut propius fastidium eius sim quam desiderium, aetas saltem liberet. quae enim mihi aemulatio cum eo esse potest, qui ne filio quidem meo aequalis sit? me dictatorem, cum vigerem adhuc viribus et in cursu maximarum rerum essem, recusantem nemo aut in senatu aut apud populum audivit, quo minus insectanti me magistro equitum, quod fando numquam ante auditum erat, imperium mecum aequaretur: rebus quam verbis adsequi mavi ut, qui aliorum iudicio mihi comparatus erat, sua mox confessione me sibi praeferret: nedum ego perfunctus honoribus certamina mihi atque aemulationem cum adolescente florentissimo proponam, videlicet ut mihi iam vivendo, non solum rebus gerendis fesso, si huic negata fuerit, Africa provincia decernatur. cum ea gloria, quae parta est, vivendum atque moriendum est: vincere ego prohibui Hannibalem, ut a vobis, quorum vigent nunc vires, etiam vinci posset. XLI. illud te mihi ignoscere,

P. Corneli, aequum erit, si, cum in me ipso numquam pluris famam hominum quam rem publicam fecerim, ne tuam quidem gloriam pluris faciam: quamquam, si aut bellum nullum in Italia aut is hostis esset, ex quo victo nihil gloriae quaereretur, qui te in Italia retineret, et si id bono publico faceret, simul cum bello materiam gloriae tuae isse ereptum videri posset. cum vero Hannibal hostis incolumi exercitu quartum decimum annum Italiam obsideat, paenitebit te, P. Corneli, gloriae tuae, si hostem eum, qui tot funerum tot cladium nobis causa fuit, tu consul Italia expuleris, et sic ut penes C. Lutatium prioris Punici petrati belli titulus fuit, ita penes te huius fuerit? nisi aut Hamilcar Hannibali dux est praeferendus aut illud bellum huic, aut victoria illa maior clariorque quam haec — modo contingat ut te consule vincamus — futura est. a Drepanis atque Eryci detraxisse Hamilcarem quam Italia expulisse Poenos atque Hannibalem malis? ne tu quidem, etsi magis paratam quam speratam gloriam amplecteris, Hispania potius quam Italia bello liberata gloriatus fueris. non dum is est Hannibal, quem non magis timuisse videatur quam contempsisse qui aliud bellum maluerit. quin igitur ad hoc accingeris, nec per istos circumitus, ut, cum in Africam traieceris, secuturum te illuc Hannibalem speres, potius quam recto hinc itinere, ubi Hannibal est, eo bellum intendis? egregiam istam palmam belli Punici patrati petis: — hoc et natura prius est, tua cum defenderis, aliena ire oppugnatum: pax ante in Italia quam bellum in Africa sit, et nobis prius decedat timor quam ultro aliis inferatur. si utrumque tuo ductu auspicioque fieri potest, Hannibale hic victo illic Carthaginem expugna: si altera utra victoria novis consulibus relinquenda est, prior cum maior clariorque, tum causa etiam insequentis fuerit. nam nunc quidem, praeterquam quod et in Italia et in Africa duos diversos exercitus alere aerarium non potest, praeterquam quod, unde classes tueamur, unde commeatibus sufficiamus praebendis, nihil reliqui est — quid periculum tandem quantum adeatur, quem fallit? P. Licinius in Italia, P. Scipio bellum in Africa geret —: quid, si — quod omnes dei omen avertant et dicere etiam reformidat animus, sed quae acciderunt accidere possunt — et victor Hannibal ire ad urbem perget, tum demum te consulem ex Africa sic ut Q. Fulvium a Capua arcessemus? quid quod in Africa quoque Mars communis belli erit? domus tibi tua, pater patruusque intra triginta dies cum exercitibus caesi documento sint, ubi per aliquot annos maximis rebus terra marique gerendis amplissimum nomen apud exteras gentes populi Romani vestraeque familiae fecerint. dies me deficiat, si reges imperatoresque temere in hostium terram transgressos cum maximis cladibus suis exercituumque suorum enumerare velim: Athenienses prudentissima civitas bello domi relicto, auctore aeque impigro ac nobili iuvene magna classe in Siciliam tramissa, una pugna navali florentem rem publicam suam in perpetuum adfixerunt: — XLII. externa et nimis antiqua repeto: Africa eadem ista et M. Atilius, insigne

utriusque fortunae exemplum, nobis documento sint. ne tibi, P. Corneli, cum ex alto Africam conspexeris, ludus et iocus fuisse Hispaniae tuae videbuntur! quid enim simile? pacato mari praeter oram Italiae Galliaeque vectus Emporiis in urbem sociorum classem adpulisti, expositos milites per tutissima ad socios et amicos populi Romani Tarraconem duxisti, ab Tarracone deinde iter per praesidia Romana, circa Hiberum exercitus patris patruique tui post amissos imperatores ferociores et calamitate ipsa, et dux tumultuarius quidem ille L. Marcius et militari suffragio ad tempus lectus, ceterum, si nobilitas ac iusti honores adornarent, claris imperatoribus qualibet arte belli par, et oppugnata per summum otium Carthago nullo trium Punicorum exercituum socios defendente, cetera — neque ea elevo, nullo tamen modo Africo bello comparanda, ubi non portus ullus classi nostrae apertus, non ager pacatus, non civitas socia, non rex amicus, non consistendi non procedendi copia — quacumque circumspexeris, hostilia omnia atque infesta. an Syphaci Numidisque credis? satis sit semel creditum: non semper temeritas est felix, et fraus fidem in parvis sibi praestruit ut, cum operae pretium sit, cum mercede magna fallat. non hostes patrem patruumque tuum armis prius quam Celtiberi socii fraude circumvenerunt, nec tibi ipsi a Magone et Hasdrubale hostium ducibus, quantum ab Indebile et Mandonio in fidem acceptis periculi fuit. Numidis tu credere potes, defectionem militum tuorum expertus? et Syphax et Masinissa se quam Carthaginienses malunt potentes in Africa esse, Carthaginienses quam quemquam alium. nunc illos aemulatio inter se et omnes causae certaminum acuunt, quia procul externus metus est: ostende Romana arma et exercitum alienigenam: velut ad commune restinguendum incendium concurrent. aliter eidem illi Carthaginienses Hispaniam defenderunt, aliter moenia patriae, templa deum, aras et focos defendent, cum euntes in proelium pavida prosequitur coniunx et parvi liberi occursabunt. quid porro, si satis confisi Carthaginienses consensu Africae fide sociorum regum moenibus suis, cum tuo exercitusque tui praesidio nudatam Italiam viderint, ultro ipsi novum exercitum in Italiam aut ex Africa miserint, aut Magonem, quem a Balearibus classe transmissa iam praeter oram Ligurum Alpinorum vectari constat, Hannibali se coniungere iusserint? nempe in eodem terrore erimus in quo nuper fuimus, cum Hasdrubal in Italiam transcendit, quem tu, qui non solum Carthaginem sed omnem Africam exercitu tuo es clausurus, e manibus tuis in Italiam emisisti. victum a te dices: eo quidem minus vellem, et id tua non rei publicae solum causa, iter datum victo in Italiam esse. patere nos omnia, quae prospera tibi ac populi Romani imperio evenere, tuo consilio adsignare, adversa casibus incertis belli et fortunae delegare —: quo melior fortiorque es, eo magis talem praesidem sibi patria atque universa Italia retinet: non potes ne ipse quidem dissimulare, ubi Hannibal sit, ibi caput atque arcem huius belli esse, quippe qui prae te feras eam tibi causam traiciendi in Africam esse,

ut Hannibalem eo trahas: sive hic igitur sive illic, cum Hannibale est tibi futura res: utrum tandem ergo firmior eris in Africa solus an hic tuo collegaeque tui exercitu coniuncto? ne Claudius quidem et Livius consules tam recenti exemplo, quantum id interit, documento sunt? quid Hannibalem utrum tandem extremus angulus agri Bruttii, frustra iam diu poscentem ab domo auxilia, an propinqua Carthago et tota socia Africa potentiorem armis virisque faciet? quod istud consilium est ibi malle decernere, ubi tuae dimidio minores copiae sint, hostium multo maiores, quam ubi duobus exercitibus adversus unum tot proeliis et iam diuturna et gravi militia fessum pugnandum sit? quam compar consilium tuum parentis tui consilio sit, reputa: ille consul profectus in Hispaniam, ut Hannibali ab Alpibus descendenti occurreret, in Italiam ex provincia rediit: tu, cum Hannibal in Italia sit, relinquere Italiam paras, non quia rei publicae id utile sed quia tibi amplum et gloriosum censes esse, sic ut cum provincia et exercitu relicto sine lege sine senatus consulto duabus navibus populi Romani imperator fortunam publicam et maiestatem imperii, quae tam in tuo capite periclitabuntur, commisisti. ego, patres conscripti, P. Cornelium rei publicae nobisque non sibi ipsi privatim creatum consulem existimo, exercitusque ad custodiam urbis atque Italiae scriptos esse, non quos regio more per superbiam consules, quo terrarum velint, traiciant".

XLIII. Cum oratione ad tempus parata Fabius tum auctoritate et inveterata prudentiae fama magnam partem senatus et seniores maxime movisset, pluresque consilium senis quam animum adolescentiae ferocem laudarent, Scipio ita locutus fertur: „et ipse Q. Fabius principio orationis, patres conscripti, commemoravit in sententia sua posse obtrectationem suspectam esse. cuius ego rei non tam ipse ausim tantum virum insimulare, quam ea suspicio — vitio orationis an rei — haud sane purgata est. sic enim honores suos et famam rerum gestarum extulit verbis ad exstinguendum invidiae crimen, tamquam mihi ab infimo quoque periculum sit ne mecum aemuletur, et non ab eo, qui, quia super ceteros excellat — quoque niti non dissimulo —, me sibi aequari nolit. sic senem se perfunctumque et me infra aetatem filii etiam sui posuit, tamquam non longius, quam quantum vitae humanae spatium est, cupiditas gloriae extendatur maximaque pars eius in memoriam ac posteritatem promineat. maximo cuique id accidere animo certum habeo, ut se non cum praesentibus modo sed cum omnis aevi claris viris comparent. equidem haud dissimulo me tuas, Q. Fabi, laudes non adsequi solum velle, sed — bona venia tua dixerim — si possim, etiam exsuperare. illud nec tibi in me neu mihi in minoribus natu animi sit, ut nolimus quemquam nostri similem evadere civem: id enim non eorum modo, quibus inviderimus, sed rei publicae et paene omnis generis humani detrimentum sit. commemoravit, quantum essem periculi aditurus si in Africam traicerem, ut meam quoque non solum rei publicae et exercitus

vicem videretur sollicitus. unde haec repente cura de me exoria? cum pater patruusque meus interfecti, cum duo exercitus eorum prope occidione occisi essent, cum amissae Hispaniae, cum quattuor exercitus Poenorum quattuorque duces omnia metu armisque tenerent, cum quaesitus ad id bellum imperator nemo se ostenderet praeter me, nemo profiteri ausus esset, cum mihi quattuor et viginti annos nato detulisset imperium populus Romanus — quid ita tum nemo aetatem meam, vim hostium, difficultatem belli, patris patruique recentem cladem commemorabat? utrum maior aliqua nunc in Africa calamitas accepta est quam tunc in Hispania erat, an maiores nunc sunt exercitus in Africa et duces plures melioresque quam tunc in Hispania fuerunt, an aetas mea tunc maturior bello gerendo fuit quam nunc est, an cum Carthaginiense hoste in Hispania quam in Africa bellum geri aptius est? facile est, post fusos fugatosque quattuor exercitus Punicos, post tot urbes vi captas aut metu subactas in dicionem, post perdomita omnia usque ad Oceanum, tot regulos tot saevas gentes, post receptam totam Hispaniam ita, ut vestigium belli nullum reliquum sit, elevare meas res gestas, tam hercule quam, si victor ex Africa redierim, ea ipsa elevare, quae nunc retinendi mei causa, ut terribilia eadem videantur, verbis extolluntur. negat aditum esse in Africam, negat ullos patere portus: M. Atilium captum in Africa commemorat, tamquam M. Atilius primo accessu ad Africam offenderit, neque recordatur, illi ipsi tam infelici imperatori patuisse tamen portus Africae et res egregias primo anno gessisse et, quantum ad Carthaginienses duces adtinet, invictam ad ultimum permansisse. nihil igitur me isto tu exemplo terrueris. si hoc bello et non priore, si nuper et non annis ante quinquaginta ista clades accepta foret — qui ego minus in Africam Regulo capto quam Scipionibus occisis in Hispaniam traicerem? nec felicius Xanthippum Lacedaemonium Carthagini quam me patriae meae sinerem natum esse, cresceretque mihi ex eo ipso fiducia, quod possit in hominis unius virtute tantum momenti esse. at etiam Athenienses audiendi sunt temere in Siciliam omisso domi bello transgressi —: cur ergo, quoniam Graecas fabulas enarrare vacat, non Agathoclem potius Syracusanum regem, cum diu Sicilia Punico bello terreretur, transgressum in hanc eandem Africam avertisse eo bellum unde venerat, refers? XLIV. sed quid ultro metum inferre hosti et ab se remoto periculo alium in discrimen adducere quale sit, veteribus externisque exemplis admonere opus est. multum interest, alienos populere fines an tuos uri excindi videas: plus animi est inferenti periculum quam propulsanti: ad hoc maior ignotarum rerum est terror: bona malaque hostium ex propinquo ingressus fines aspicias. non speraverat Hannibal fore ut tot in Italia populi ad se deficerent, quot defecerunt post Cannensem cladem: quanto minus quicquam in Africa Carthaginiensibus firmum aut stabile sit, infidis sociis, gravibus ac superbis dominis! ad hoc nos etiam deserti ab sociis viribus nostris milite Romano stetimus: Car-

thaginiensi nihil civilis roboris est, mercede paratos milites habent, Afros Numidasque, levissima fidei mutandae ingenia. hic modo nihil morae sit: una et traiecisse me audietis et ardere bello Africam et molientem hinc Hannibalem et obsideri Carthaginem: laetiores et frequentiores ex Africa exspectate nuntios quam ex Hispania accipiebatis. has mihi spes subicit fortuna populi Romani, di foederis ab hoste violati testes, Syphax et Masinissa reges, quorum ego fidei ita innitar ut bene tutus a perfidia sim. multa, quae nunc ex intervallo non apparent, bellum aperiet. id est viri et ducis, non deesse fortunae praebenti se et oblata casu flectere ad consilium. habebo, Q. Fabi, parem quem das Hannibalem, sed illum ego potius traham quam ille me relinquat: in sua terra cogam pugnare eum et Carthago praemium victoriae erit quam semiruta Bruttiorum castella. ne quid interim, dum traicio, dum expono exercitum in Africa, dum castra ad Carthaginem promoveo, res publica hic detrimenti capiat, quod tu, Q. Fabi, cum victor tota volitaret Italia Hannibal, potuisti praestare, hoc vide ne contumeliosum sit concusso iam et paene fracto Hannibale negare posse P. Licinium consulem virum fortissimum praestare, qui, ne a sacris absit pontifex maximus, ideo in sortem tam longinquae provinciae non venit. si hercules nihilo maturius hoc quo ego censeo modo perficeretur bellum, tamen ad dignitatem populi Romani famamque apud reges gentesque externas pertinebat, non ad defendendum modo Italiam sed ad inferenda etiam Africae arma videri nobis animum esse, nec hoc credi vulgarique, quod Hannibal ausus sit, neminem ducem Romanorum audere, et priore Punico bello tum, cum de Sicilia certaretur, totiens Africam ab nostris exercitibusque et classibus oppugnatam, nunc, cum de Italia certetur, Africam pacatam esse. requiescat aliquando vexata tam diu Italia, uratur evasteturque in vicem Africa: castra Romana potius Carthaginis portis immineant, quam nos iterum vallum hostium ex moenibus nostris videamus: Africa sit reliqui belli sedes: illuc terror fugaque, populatio agrorum, defectio sociorum, ceterae belli clades, quae in nos per quattuordecim annos ingruerunt, vertantur, quae ad rem publicam pertinent et bellum, quod instat, et provincias, de quibus agitur, dixisse satis est. illa longa oratio nec ad vos pertinens sit, si, quem ad modum Q. Fabius meas res gestas in Hispania elevavit, sic ego contra gloriam eius eludere et meam verbis extollere velim: neutrum faciam, patres conscripti, et, si ulla alia re, modestia certe et temperando linguae adolescens senem vicero: ita et vixi et gessi res, ut tacitus ea opinione, quam vestra sponte conceptam animis haberetis, facile contentus essem".

XLV. Minus aequis animis auditus est Scipio, quia vulgatum erat, si apud senatum non obtinuisset ut provincia Africa sibi decerneretur, ad populum extemplo laturum. itaque Q. Fulvius, qui consul quater fuerat, postulavit a consule ut palam in senatu diceret, permitteretne patribus ut de provinciis decernerent, staturusque eo esset quod censuissent, an ad populum laturus. cum Scipio respondisset, se quod e re publica

esset facturum, tum Fulvius: „non ego ignarus, quid responsurus facturusve esses, quaesivi, quippe cum prae te feras temptare te magis quam consulere senatum, et ni provinciam tibi quam volueris extemplo decernamus, paratam rogationem habeas. itaque a vobis, tribuni plebis, postulo“ inquit „ut sententiam mihi ideo non dicenti, quod, etsi in meam sententiam discedatur, non sit ratum habiturus consul, auxilio sitis“. inde altercatio orta, cum consul negaret aequum esse tribunos intercedere, quo minus suo quisque loco rogatus sententiam diceret. tribuni ita decrevernnt: „si consul senatui de provinciis permittit, stari ea, quod senatus censuerit fieri, placet, nec de ea re ferri ad populum patiemur: si non permittit, qui de ea re sententiam recusabit dicere, auxilio erimus“. consul diem ad colloquendum cum collega petit: postero die permissum senatui est. provinciae ita decretae: alteri consuli Sicilia et triginta rostratae naves, quas C. Servilius superiore anno habuisset, permissumque ut in Africam, si id e re publica esse censeret, traiceret: alteri Bruttii et bellum cum Hannibale cum eo exercitu, quem L. Veturius aut Q. Caecilius. sortirentur inter se compararentve, uter in Bruttiis duabus legionibus, quas consul reliquisset, rem gereret: imperiumque in annum prorogaretur, cui ea provincia evenisset. et ceteris praeter consules praetoresque, qui exercitibus provinciisque praefuturi erant, prorogata imperia: Q. Caecilio sorti evenit, ut cum consule in Bruttiis adversus Hannibalem bellum gereret. Ludi deinde Scipionis magna frequentia et favore spectantium celebrati. legati Delphos ad donum ex praeda Hasdrubalis portandum missi M. Pomponius Matho et Q. Catius: tulerunt coronam auream ducentum pondo, et simulacra spoliorum ex mille pondo argenti facta.

Scipio cum ut dilectum haberet neque impetrasset neque magnopere tetendisset, ut voluntarios ducere sibi milites liceret tenuit, et, quia impensae negaverat rei publicae futuram classem, ut, quae ab sociis darentur ad novas fabricandas naves, acciperet. Etruriae primum populi pro suis quisque facultatibus consulem adiuturos polliciti: Caerites frumentum sociis navalibus commeatumque omnis generis, Populonienses ferrum, Tarquinienses lintea in vela, Volaterrani interamenta navium et frumentum, Arretini tria milia scutorum, galeas totidem, pila gaesa hastas longas, milium quinquaginta summam pari cuiusque generis numero expleturos, secures rutra falces alveolos molas, quantum in quadraginta longas naves opus esset, tritici centum et viginti milia modium, et in viaticum decurionibus remigibusque collaturos: Perusini Clusini Rusellani abietes in fabricandas naves et frumenti magnum numerum: abiete ex publicis silvis est usus: Umbriae populi et praeter hos Nursini et Reatini et Amiternini Sabinusque omnis ager milites polliciti: Marsi Peligni Marrucinique multi voluntarii nomina in classem dederunt: Camertes, cum aequo foedere cum Romanis essent, cohortem armatam sexcentorum hominum miserunt. triginta navium carinae, viginti quinqueremes

decem quadriremes, cum essent positae, ipse ita institit operi ut die quadragesimo quinto, quam ex silvis detracta materia erat, naves instructae armataeque in aquam deductae sint. XLVI. profectus in Siciliam est triginta navibus longis voluntariorum septem ferme milibus in naves impositis. et P. Licinius in Bruttios ad duos exercitus consulares venit: ex iis eum sibi sumpsit quem L. Veturius consul habuerat: Metello, ut quibus praefuisset, facilius cum adsuetis imperio rem gesturum ratus, permisit. et praetores diversi in provincias profecti. et quia pecunia ad bellum deerat, agri Campani regionem a fossa Graeca ad mare versam vendere quaestores iussi, indicio quoque permisso, qui ager civis Campani fuisset, uti is publicus populi Romani esset. indici praemium constitutum, quantae pecuniae ager indicatus esset, pars decima. et Cn. Servilio praetori urb. negotium datum ut Campani cives, ubi cuique ex senatus consulto liceret habitare, ibi habitarent, animadverteretque in eos qui alibi habitarent.

Eadem aestate Mago Hamilcaris filius ex minore Balearum insula, ubi hibernarat, iuventute lecta in classem imposita, in Italiam triginta ferme rostratis navibus et multis onerariis duodecim milia peditum duo ferme equitum traiecit, Genuamque nullis praesidiis maritimam oram tutantibus repentino adventu cepit. inde ad oram Ligurum Alpinorum, si quos ibi motus facere posset, classem adpulit. Ingauni — Ligurum ea gens est — bellum ea tempestate gerebant cum Epanteriis montanis. igitur Poenus, Savone oppido Alpino praeda deposita et decem longis navibus in statione ad praesidium relictis, ceteris Carthaginem missis ad tuendam maritimam oram, quia fama erat Scipionem traiecturum, ipse societate cum Ingaunis, quorum gratiam malebat, composita montanos instituit oppugnare. et crescebat exercitus in dies, ad famam nominis eius Gallis undique confluentibus. ea litteris res cognita Sp. Lucretii, ne frustra Hasdrubali cum exercitu deleto biennio ante forent laetati, si par aliud inde bellum duce tantum mutato oreretur, curam ingentem accendit patribus. itaque et M. Livium proconsulem ex Etruria volonum exercitum admovere Ariminum iusserunt, et Cn. Servilio praetori negotium datum ut, si e re publica censeret esse, urbanas legiones, imperio cui videretur dato, ex urbe duci iuberet. M. Valerius Laevinus Arretium eas legiones duxit.

Eisdem diebus naves onerariae Poenorum ad octoginta circa Sardiniam ab Cn. Octavio, qui provinciae praecerat, captae sunt. eas Coelius frumento misso ad Hannibalem commeatuque onustas, Valerius praedam Etruscam Ligurumque et montanorum captivos Carthaginem portantes tradit. in Bruttiis nihil ferme anno eo memorabile gestum: pestilentia incesserat pari clade in Romanos Poenosque, nisi quod Punicum exercitum super morbum etiam fames adfecit. propter Iunonis Lacinine templum aestatem Hannibal egit, ibique aram condidit dedicavitque cum ingenti rerum gestarum titulo Punicis Graecisque litteris inculpto.

TITI LIVI
AB URBE CONDITA
LIBER XXIX.

I. Scipio postquam in Siciliam venit, voluntarios milites ordinavit centuriavitque. ex iis trecentos iuvenes florentes aetate et virium robore inermes circa se habebat, ignorantes, quem ad usum neque centuriati neque armati servarentur. tum ex totius Siciliae iuniorum numero principes genere et fortuna trecentos equites, qui secum in Africam traicerent, legit, diemque iis, qua equis armisque instructi atque ornati adessent, edixit. gravis ea militia procul domo terra marique multos labores magna pericula adlatura videbatur, neque ipsos modo sed parentes cognatosque eorum ea cura angebat. ubi dies quae dicta erat advenit, arma equosque ostenderunt. tum Scipio renuntiari sibi dixit, quosdam equites Siculorum tamquam gravem et duram horrere eam militiam. si qui ita animati essent, malle eos iam tum fateri quam post modo querentes segnes atque inutiles milites rei publicae esse. expromerent quid sentirent, cum bona venia se auditurum. ubi ex iis unus ausus est dicere, se prorsus, si sibi utrum velit liberum esset, nolle militare: tum Scipio ei „quoniam igitur, adolescens, quid sentires non dissimulasti, vicarium tibi expediam, cui tu arma equumque et cetera instrumenta militiae tradas, et tecum hinc extemplo domum ducas, exercetas, docendum cures equo armisque". laeto condicionem accipienti unum ex trecentis, quos inermes habebat, tradit. ubi hoc modo exauctoratum equitem cum gratia imperatoris ceteri viderunt, se quisque excusare et vicarium accipere. ita trecentis Siculis Romani equites substituti sine publica impensa: docendorum curam Siculi habuerunt, quia edictum imperatoris erat, ipsum militaturum qui ita non fecisset. egregiam hanc alam equitum evasisse ferunt multisque proeliis rem publicam adiuvisse. Legiones inde cum inspiceret, plurimorum stipendiorum ex iis milites delegit, maxime qui sub duce Marcello militaverant, quos cum optima disciplina institutos credebat, tum etiam ab longa Syracusarum obsidione peritissimos esse urbium oppugnandarum: nihil enim parvum sed Carthaginis iam excidia agita-

Digitized by Google

bat animo. inde exercitum per oppida dispertit, frumentum Siculorum civitatibus imperat, ex Italia advecto parcit: veteres naves reficit et cum iis C. Laelium in Africam praedatum mittit, novas Panormi subducit, quia ex viridi materia raptim factae erant, ut in sicco hibernarent. Praeparatis omnibus ad bellum, Syracusas non dum ex magnis belli motibus satis tranquillas venit. Graeci res a quibusdam Italici generis, eadem vi qua per bellum ceperant retinentibus, concessas sibi ab senatu repetebant. omnium primum ratus tueri publicam fidem, partim edicto partim iudiciis etiam in pertinaces ad obtinendam iniuriam redditis suas res Syracusanis restituit. non ipsis tantum ea res sed omnibus Siciliae populis grata fuit, eoque enixius ad bellum adiuverunt.

Eadem aestate in Hispania coortum ingens bellum conciente Indibili, nulla alia de causa quam per admirationem Scipionis contemptu imperatorum aliorum orto: eum superesse unum ducem Romanis ceteris ab Hannibale interfectis rebatur: eo nec in Hispania caesis Scipionibus alium quem mitterent habuisse, et, postquam in Italia gravius bellum urgeret, adversus Hannibalem eum arcessitum. praeterquam quod nomina tantum ducum in Hispania Romani haberent, exercitum quoque inde veterem deductum: trepida omnia ut inconditam turbam tironum esse: numquam talem occasionem liberandae Hispaniae fore. servitum ad eam diem aut Carthaginiensibus aut Romanis, nec in vicem his aut illis sed interdum utrisque simul: pulsos ab Romanis Carthaginienses: ab Hispanis, si consentirent, pelli Romanos posse, ut ab omni imperio externo soluta in perpetuum Hispania in patrios rediret mores ritusque. haec aliaque incendo non populares modo sed Ausetanos quoque vicinum gentem concitat et alios finitimos sibi atque illis populos: itaque intra paucos dies triginta milia peditum quattuor ferme equitum in Sedetanum agrum, qui edictum erat, convenerunt. II. Romani quoque imperatores L. Lentulus et L. Manlius Acidinus, ne glisceret primo negligendo bellum, iunctis ipsi exercitibus per agrum Ausetanum — hostico tamquam pacato clementer ductis militibus — ad sedem hostium pervenere. trium milium spatio procul a castris eorum posuerunt castra, primo per legatos nequiquam temptatum ut discederetur ab armis: dein, cum in pabulatores Romanos impetus repente ab equitibus Hispanis factus esset, submisso ab statione Romana equitatu equestre proelium fuit haud sane memorando in partem ullam eventu. sole oriente postero die armati instructique omnes mille ferme passus procul a castris Romanis aciem ostendere: medii Ausetani erant, cornua dextrum Ilergetes, laevum ignobiles tenebant Hispani populi: inter cornua et mediam aciem intervalla patentia satis late fecerunt, qua equitatum, ubi tempus esset, emitterent. et Romani more suo exercitum cum struxissent, id modo hostium imitati sunt ut inter legiones et ipsi patentes equiti relinquerent vias. ceterum Lentulus ei parti usum equitis fore ratus, quae prior in dehiscentem intervallis hostium aciem equites emisisset, Ser. Cornelio tribuno militum im-

Digitized by Google

perat, equites per patentes in hostium acie vias permittere equos iubeat. ipse, coepta parum prospere pedestri pugna, tantum moratus dum cedenti duodecimae legioni, quae in laevo cornu adversus Hergetes locata erat, tertiam decimam legionem, ex subsidiis in primam aciem firmamentum ducit, postquam aequata ibi pugna est, ad L. Manlium inter prima signa hortantem ac subsidia quibus res postulabat locis inducentem venit: indicat tuta ab laevo cornu esse: iam missum esse ab se Cornelium Servium procella equestri hostes circumfusurum. vix haec dicta dederat, cum Romani equites in medios invecti hostes simul pedestres acies turbarunt simul equitibus Hispanorum viam immittendi equos clauserunt. itaque omissa pugna equestri ad pedestrem Hispani descenderunt. Romani imperatores ut turbatos hostium ordines et trepidationem pavoremque et fluctuantia viderunt signa, hortantur orant milites ut instent perculsis neu restitui aciem patiantur. non sustinuissent tam infestum impetum barbari, ni regulus ipse Indebilis cum equitibus ad pedes degressis ante prima signa peditum se obiecisset. ibi aliquam diu atrox pugna stetit: tandem postquam ii, qui circa regem seminecem restantem deinde pilo terrae adfixum pugnabant, obruti telis occubuerunt, tum fuga passim coepta plures caesi, quia equos conscendendi equitibus spatium non fuerat, et quia perculsis acriter institerunt Romani: nec ante discessum est quam castris quoque exuerunt hostem. decem tria milia Hispanorum caesa eo die, mille octingenti ferme capti. Romanorum sociorumque paulo amplius ducenti maxime in laevo cornu ceciderunt. pulsi castris Hispani aut qui ex proelio effugerant sparsi primo per agros, deinde in suas quisque civitates redierunt. III. tum a Mandonio vocati in consilium conquestique ibi clades suas, increpitis auctoribus belli, legatos mittendos ad arma tradenda deditionemque faciendam censuere. quibus culpam in auctorem belli Indebilem ceterosque principes, eorum plerique in acie cecidissent, conferentibus tradentibusque arma dedentibus sese responsum est, in deditionem ita accipi eos, si Mandonium ceterosque belli concitores tradidissent vivos: si minus, exercitum se in agrum Hergetum Ausetanorumque et deinceps aliorum populorum ducturos. haec dicta legatis renuntiataque in concilium: ibi Mandonius ceteriique principes comprehensi et traditi ad supplicium. Hispaniae populis reddita pax: stipendium eius anni duplex et frumentum sex mensum imperatum sagaque et togae exercitui: et obsides ab triginta fere populis accepti.

Ita Hispaniae rebellantis tumultu haud magno motu intra paucos dies concito et compresso in Africam omnis terror versus. C. Laelius iam ad Hipponem Regium cum accessisset, luce prima ad populandum agrum sub signis milites sociosque navales duxit. omnibus pacis modo negotiose agentibus magna clades illata, nuntiique trepidi Carthaginem maiore ingenti complevere, classem Romanam Scipionemque imperatorem — et fama fuerat iam in Siciliam transgressum — advenisse: nec,

Digitized by Google

quot naves vidissent, nec, quanta manus agros popularetur, satis gnari omnia in maius meta augente accipiebant. itaque primo terror pavorque dein maestitia animos incessit: tantum fortunam mutasse ut, qui modo ipsi exercitum ante moenia Romana habuissent victores, stratisque tot hostium exercitibus omnes Italiae populos aut vi aut voluntate in deditionem accepissent, ii verso Marte Africae populationes et obsidionem Carthaginis visuri forent, nequaquam pari ad patienda ea robore ac Romani fuissent. illis Romanam plebem, illis Latium iuventutem praebuisse maiorem semper frequentioremque pro tot caesis exercitibus subolescentem: suam plebem imbellem in urbe imbellem in agris esse: mercede parari auxilia ex Afris, gente ad omnem auram spei mobili atque infida. iam reges, Syphacem post colloquium cum Scipione alienatum, Masinissam aperta defectione infestissimum hostem: nihil usquam spei nihil auxilii esse. nec Magonem ex Gallia movere tumultus quicquam nec coniungere sese Hannibali, et Hannibalem ipsum iam et fama senescere et viribus. IV. in haec deflenda prolapsos ab recenti nuntio animos rursus terror instans revocavit ad consultandum, quo nam modo obviam praesentibus periculis iretur: dilectus raptim in urbe agrisque haberi placet, mittere ad conducenda Afrorum auxilia, munire urbem, frumentum convehere, tela arma parare, instruere naves ac mittere ad Hipponem adversus Romanam classem. iam haec agentibus nuntius tandem venit, Laelium non Scipionem copiasque, quantae ad incursiones agrorum satis sint, transvectas: summae belli molem adhuc in Sicilia esse. ita respiratum, mittique ad Syphacem legationes aliosque regulos firmandae societatis causa coeptae: ad Philippum quoque missi qui ducenta argenti talenta pollicerentur, ut in Siciliam aut in Italiam traiceret: missi et ad duos imperatores Italiam, ut omni terrore Scipionem retinerent: ad Magonem non legati modo sed viginti quinque longae naves sex milia peditum octingenti equites et septem elephanti, ad hoc magna pecunia ad conducenda auxilia, quibus fretus propius urbem Romanam exercitum admoveret coniungeretque se Hannibali. haec Carthagine parabant agitabantque. ad Laelium praedas ingentes ex agro inermi ac nudo praesidiis agentem Masinissa, fama Romanae classis excitus, cum equitibus paucis venit. is seguiter rem agi ab Scipione questus, quod tum non exercitum iam in Africam traiecisset, perculsis Carthaginiensibus, Syphace impedito finitimis bellis, quem certum habere, si spatium ad sua ut velit componenda detur, nihil sincera fide cum Romanis acturum. hortaretur et stimularet Scipionem ne cessaret: se, quamquam regno pulsus esset, cum haud contemnendis copiis adfuturum peditum equitumque. nec ipsi Laelio morandum in Africa esse: classem credere profectam a Carthagine, cum qua absente Scipione non satis tutum esse contrahi certamen. V. ab hoc sermone dimisso Masinissa, Laelius postero die naves praeda onustas ab Hippone solvit, revectusque in Siciliam mandata Masinissae Scipioni expesuit.

Digitized by Google

Eis-

Eisdem ferme diebus naves, quae ab Carthagine ad Magonem missae erant, inter Albingaunos Ligures Genuamque accesserunt. in iis locis tum forte Mago tenebat classem, qui legatorum auditis verbis iubentium exercitus quam maximos comparare, extemplo Gallorum et Ligurum — namque utriusque gentis ingens ibi multitudo erat — concilium habuit: et missum se ad eos vindicandos in libertatem ait et, ut ipsi cernant, mitti sibi ab domo praesidia: sed quantis viribus quanto exercitu id bellum geratur, in eorum potestate esse: duos exercitus Romanos, unum in Gallia alterum in Etruria esse: satis scire Sp. Lucretium se cum M. Livio iuncturum: multa milia armanda esse, ut duobus ducibus duobus exercitibus Romanis resistatur. Galli summam ad id suam voluntatem esse dicere: sed eum una castra Romana intra fines, altera in finitima terra Etruria prope in conspectu habeant, si palam fiat auxiliis adiutam ab sese Poenum, extemplo infestos utrimque exercitus in agrum suum incursuros: ea ab Gallis desideraret, quibus occulte adiuvari posset. Ligu ribus, quod procul agro urbibusque eorum castra Romana sint, libera consilia esse: illos armare iuventutem et capessere pro parte bellum aequum esse. Ligures haud abnuere, tempus modo duorum mensum petere ad dilectus habendos. interim Mago milites Gallis dimissis clam per agros eorum mercede conducere: commeatus quoque omnis generis occulte ad eum a Gallis populis mittebantur. M. Livius exercitum volonum ex Etruria in Galliam traducit iunctusque Lucretio, si se Mago ex Liguribus propius urbem moveat, obviam ire parat, si Poenus sub angulo Alpium quietus se contineat, et ipse in eadem regione circa Ariminum Italiae praesidio futurus.

VI. Post reditum ex Africa C. Laelii et Scipione stimulato Masinissae adhortationibus et militibus, praedam ex hostium terra cernentibus tota classe efferri, accensis ad traiciendum quam primum, intervenit maiori minor cogitatio Locros urbem recipiendi, quae sub defectionem Italiae desciverat et ipsa ad Poenos. spes autem adfectandae eius rei ex minima re adfulsit. latrociniis magis quam iusto bello in Bruttiis gerebantur res, principio ab Numidis facto et Bruttiis non societate magis Punica quam suopte ingenio congruentibus in eum morem. postremo Romani quoque iam contagione quadam rapto gaudentes, quantum per duces licebat, excursiones in hostium agros facere: ab iis egressi quidam urbem Locrenses circumventi Regiumque abstracti fuerant. in eo captivorum numero fabri quidam fuere, adsueti apud Poenos mercede opus in arce Locrorum facere. hi cogniti ab Locrensium principibus, qui pulsi ab adversa factione, quae Hannibali Locros tradiderat, Regium se contulerant, cum cetera percunctantibus — ut mos est qui diu absunt — quae domi agerentur exposuissent, spem fecerunt, si redempti ac remissi forent, arcem se iis tradituros: ibi se habitare fidemque sibi rerum omnium inter Carthaginienses esse. itaque ut qui simul desiderio patriae angerentur, simul cupiditate inimicos ulciscendi arderent, redemptis

extemplo iis remissaque, cum ordinem agendae rei composuissent signaque, quae procul edita observarent, ipsi ad Scipionem Syracusas profecti, apud quem pars exsulum erat. referentes ibi promissa captivorum cum spem ab effectu haud abhorrentem consuli fecissent, tribuni militum cum iis M. Sergius et P. Matienus missi, iussique ab Regio tria milia militum Locros ducere: et Q. Pleminio propraetori scriptum ut rei agendae adesset. profecti ab Regio scalas ad editam altitudinem arcis fabricatas portantes media ferme nocte ex eo loco, unde convenerat, signum dedere proditoribus arcis: qui parati intentique et ipsi scalas ad id ipsum factas cum demisissent pluribusque simul locis scandentes accepissent, priusquam clamor oreretur, in vigiles Poenorum ut in nullo tali metu sopitos impetus est factus. quorum gemitus primo morientium exauditus, dein subita consternatio ex somno et tumultus, cum causa ignoraretur, postremo certior res aliis excitantibus alios: iamque ad arma pro se quisque vocabat, hostes in arce esse et caedi vigiles: oppressique forent Romani nequaquam numero pares, ni clamor ab iis qui extra arcem erant sublatus incertum, unde accidisset — omnia vana augente nocturno tumultu —, fecisset. itaque velut plena iam hostium arce territi Poeni omisso certamine in alteram arcem — duae sunt haud multum inter se distantes — confugiunt: oppidani urbem habebant ut victoribus praesidium in medio positum. ex arcibus duabus proeliis quotidie levibus certabatur: Q. Pleminius Romano, Hamilcar Punico praesidio praecerat: arcessentes ex propinquis locis subsidia copias augebant. ipse postremo veniebat Hannibal: nec sustinuissent Romani, nisi Locrensium multitudo exacerbata superbia atque avaritia Poenorum ad Romanos inclinasset.

VII. Scipioni ut nuntiatum est, in maiore discrimine Locris rem verti ipsumque Hannibalem adventare, ne praesidium etiam periclitaretur haud facili inde receptu, et ipse a Messana L. Scipione fratre in praesidio ibi relicto, cum primum aestus fretum inclinatum est, naves mari secundo misit. Hannibal a Baloto amni — haud procul is ab urbe Locris abest — nuntio praemisso, ut sui luce prima summa vi proelium cum Romanis ac Locrensibus consererent, dum ipse aversis omnibus in eum tumultum ab tergo urbem incautam adgrederetur, ubi luce coeptam invenit pugnam, ipse nec in arcem se includere, turba locum artum impeditura, voluit, neque scalas, quibus scanderet muros, adtulerat. sarcinis in acervum coniectis cum haud procul muris ad terrorem hostium aciem ostendisset, cum equitibus Numidis circumequitat urbem, dum scalae quaeque alia ad oppugnandum opus erant parantur, ad visendum qua maxime parte adgrederetur. progressus ad murum, scorpione icto qui proximus eum forte steterat, territus inde tam periculoso casu receptui canere cum iussisset, castra procul ab ictu teli communit. classis Romana a Messana Locros aliquot horis die superante accessit: expositi omnes e navibus et ante occasum solis urbem ingressi sunt. postero die coepta ex arce a Poenis pugna, et Hannibal iam scalis aliisque omnibus

ad oppugnationem paratis subibat muros, cum repente in eum nihil minus quam tale quicquam timentem patefacta porta erumpunt Romani. ad ducentos improvidos cum invasissent occidunt: ceteros Hannibal, ut consulem adesse sensit, in castra recipit, nuntioque misso ad eos qui in arce erant, ut sibimet ipsi consulerent, nocte motis castris abiit. et qui in arce erant, igni iniecto tectis quae tenebant, ut is tumultus hostem moraretur, agmen suorum fugae simili cursu ante noctem adsecuti sunt. VIII. Scipio, ut et arcem relictam ab hostibus et vacua vidit castra, vocatos ad contionem Locrenses graviter ob defectionem incusavit, de auctoribus supplicium sumpsit, bonaque eorum alterius factionis principibus ob egregiam fidem adversus Romanos concessit: publice nec dare nec eripere se quicquam Locrensibus dixit: Romam mitterent legatos: quam senatus aequum censuisset, eam fortunam habituros: illud satis scire, etsi male de populo Romano meriti essent, in meliore statu sub iratis Romanis futuros quam sub amicis Carthaginiensibus fuerint. ipse Pleminio legato praesidioque, quod arcem ceperat, ad tuendam urbem relicto, cum quibus venerat copiis Messanam traiecit.

Ita superbe et crudeliter habiti Locrenses ab Carthaginiensibus post defectionem ab Romanis fuerant, ut modicas iniurias non aequo modo animo pati sed prope libenti possent: verum enim vero tantum Pleminius Hamilcarem praesidii praefectum, tantum praesidiarii milites Romani Poenos scelere atque avaritia superaverunt, ut non armis sed vitiis videretur certari. nihil omnium, quae inopi invisas opes potentioris faciunt, praetermissum in oppidanos est ab duce aut a militibus: in corpora ipsorum in liberos in coniuges infandae contumeliae editae: nam avaritia ne sacrorum quidem spoliatione abstinuit, nec alia modo templa violata sed Proserpinae etiam intacti omni aetate thesauri, praeterquam quod a Pyrrho, qui cum magno piaculo sacrilegii sui manubias rettulit, spoliati dicebantur. ergo sic ut ante regiae naves laceratae naufragiis nihil in terram integri praeter sacram pecuniam deae, quam absportabat, extulerant, tum quoque alio genere cladis eadem illa pecunia omnibus contactis ea violatione templi furorem obiecit, atque inter se ducem in ducem, militem in militem rabie hostili vertit. IX. summae rei Pleminius praerat: militum pars sub eo, quam ipse ab Regio abduxerat, pars sub tribunis erat. rapto poculo argenteo ex oppidani domo Pleminii miles fugiens, sequentibus quorum erat, obvius forte Sergio et Matieno tribunis militum fuit: cui cum iussu tribunorum ademptum poculum esset, iurgium inde et clamor, pugna postremo orta inter Pleminii milites tribunorumque, ut suis quisque opportunus advenerat, multitudine simul ac tumultu crescente. victi Pleminii milites cum ad Pleminium cruorem ac vulnera ostentantes non sine vociferatione atque indignatione concurrissent, probra in eum ipsum iactata in iurgiis referentes, accensus ira domo sese prorupit vocatosque tribunos nudari ac virgas expediri iubet. dum spoliandis iis — repugnabant enim militumque

fidem implorabant — tempus teritur, repente milites feroces recenti victoria ex omnibus locis, velut adversus hostes ad arma conclamatum esset, concurrerunt. et cum violata iam virgis corpora tribunorum vidissent, tum vero in multo impotentiorem subito rabiem accensi, sine respectu non maiestatis modo sed etiam humanitatis, in legatum impetum lictoribus prius indignum in modum mulcatis faciunt: tunc ipsum ab suis interceptum et seclusum hostiliter lacerant et prope exsanguem naso auribusque mutilatis relinquunt. his Messanam nuntiatis Scipio post paucos dies Locros hexere advectus, cum causam Pleminii et tribunorum audisset, Pleminio noxa liberato relictoque in eiusdem loci praesidio, tribunis sontibus iudicatis et in vincla coniectis ut Romam ad senatum mitterentur, Messanam atque inde Syracusas rediit. Pleminius impotens irae, neglectam ab Scipione et nimis leviter latam suam iniuriam ratus, nec quemquam aestimare alium eam litem posse nisi qui actrocitatem eius patiendo sensisset, tribunos adtrahi ad se iussit, laceratosque omnibus quae pati corpus ullum potest suppliciis interfecit, nec satiatus vivorum poena insepultos proiecit. simili crudelitate et in Locrensium principes est usus, quos ad conquerendas iniurias ad P. Scipionem profectos audivit: et quae antea per libidinem atque avaritiam foeda exempla in socios ediderat, tunc ab ira multiplicia edere, infamiae atque invidiae non sibi modo sed etiam imperatori esse.

X. Iam comitiorum adpetebat tempus, cum P. Licinii consulis litterae Romam adlatae, se exercitumque suum gravi morbo adfectari, nec sisti potuisse ni eadem vis mali aut gravior etiam in hostes ingruisset: itaque, quoniam ipse venire ad comitia non posset, si ita patribus videretur, se Q. Caecilium Metellum dictatorem comitiorum causa dicturum: exercitum Q. Caecilii dimitti e re publica esse, nam neque usum eius ullum in praesentia esse, cum Hannibal iam in hiberna suos receperit et tanta incesserit in ea castra vis morbi ut, nisi mature dimittantur, nemo omnium superfuturus videatur. ea consuli a patribus facienda, ut e re publica fideque sua duceret, permissa.

Civitatem eo tempore repens religio invaserat, invento carmine in libris Sibyllinis propter crebrius eo anno de caelo lapidatum inspectis, quandoque hostis alienigena terrae Italiae bellum intulisset, eum pelli Italia vincique posse, si mater Idaea Pessinunte urbem Romanam advecta foret. id carmen ab decemviris inventum eo magis patres movit, quod et legati, qui donum Delphos portaverant, referebant, et sacrificantibus ipsis Pythio Apollini laeta fuisse et responsum oraculo editum, maiorem multo victoriam quam cuius ex spoliis dona portarent adesse populo Romano. in eiusdem spei summam conferebant P. Scipionis velut praesagientem animum de fine belli, quod depoposcisset provinciam Africam. itaque, quo maturius fatis ominibus oraculisque portendentis sese victoriae compotes fierent, id cogitare, quae ratio transportandae Romam deae esset. XI. nullas dum in Asia socias civitates habebat popu-

lus Romanus: tamen memores, Aesculapium quoque ex Graecia quondam haud dum ullo foedere sociata valetudinis populi causa arcessitum, tunc iam cum Attalo rege propter commune adversus Philippum bellum coeptum amicitiam esse, facturum eum quae posset populi Romani causa, legatos ad eum decernunt M. Valerium Laevinum, qui bis consul fuerat ac res in Graecia gesserat, M. Caecilium Metellum praetorium, Ser. Sulpicium Galbam aedilicium, duos quaestorios, Cn. Tremellium Flaccum et M. Valerium Faltonem: iis quinque naves quinqueremes, ut ex dignitate populi Romani adirent eas terras, ad quas concilianda maiestas nomini Romano esset, decernunt. legati Asiam petentes protinus Delphos cum escendissent, oraculum adierunt consulentes, ad quod negotium domo missi essent, perficiendi eius quam sibi spem populoque Romano portenderet. responsum esse ferunt, per Attalum regem compotes eius fore quod peterent: cum Romam deam devexissent, tum curarent ut eam, qui vir optimus Romae esset, hospitio exciperet. Pergamum ad regem venerunt: is legatos comiter acceptos Pessinuntem in Phrygiam deduxit sacrumque iis lapidem, quam matrem deum esse incolae dicebant, tradidit ac deportare Romam iussit. praemissus ab legatis M. Valerius Falto nuntiavit deam adportari: quaerendum virum optimum in civitate esse, qui eam rite hospitio acciperet.

Q. Caecilius Metellus dictator ab consule in Bruttiis comitiorum causa dictus exercitusque eius dimissus, magister equitum L. Veturius Philo. comitia habita per dictatorem: consules facti M. Cornelius Cethegus P. Sempronius Tuditanus absens, cum provinciam Graeciam haberet: praetores inde creati Tib. Claudius Nero M. Marcius Ralla L. Scribonius Libo M. Pomponius Matho. comitiis peractis dictator sese magistratu abdicavit. Ludi Romani ter, plebeii septiens instaurati. curules erant aediles Cn. et L. Cornelii Lentuli. Lucius Hispaniam provinciam habebat: absens creatus absens eum honorem gessit. Tib. Claudius Asellus et M. Iunius Pennus plebeii aediles fuerunt. aedem Virtutis eo anno ad portam Capenam M. Marcellus dedicavit septimo decimo anno, postquam a patre eius primo consulatu vota in Gallia ad Clastidium fuerat. et flamen Martialis eo anno est mortuus M. Aemilius Regillus.

XII. Neglectae eo biennio res in Graecia erant. itaque Philippus Aetolos desertos ab Romano, cui uni fidebant auxilio, quibus voluit conlicionibus ad petendam et paciscendam subegit pacem. quod nisi omni vi perficere maturasset, bellantem eum cum Aetolis P. Sempronius proconsul, successor imperii missus Sulpicio cum decem milibus peditum et mille equitibus et triginta quinque rostratis navibus — haud parvum momentum ad opem ferendam sociis — oppressisset. vix dum pace facta nuntius regi venit Romanos Dyrrachium venisse, Parthinosque et propinquas alias gentes motas esse ad spem novandi res Dimallumque oppugnari. eo se verterant auxilio, irati, quod sine auctoritate sua adversus foedus cum rege pacem fecissent. ea cum audisset Philippus, ne

Digitized by Google

qui motus maior oreretur in finitimis gentibus, Apolloniam contendit, quo Sempronius se receperat, misso Lactorio legato cum parte copiarum et quindecim navibus in Aetoliam ad visendas res pacemque, si posset, turbandam. Philippus agros Apolloniatium vastavit, et ad urbem admotis copiis potestatem pugnae Romano fecit: quem postquam quietum muros tantum modo tueri vidit, nec satis fidens viribus, ut urbem oppugnaret, et cum Romanis quoque sic ut cum Aetolis cupiens pacem, si posset, si minus, indutias facere, nihil ultra irritatis novo certamine odiis in regnum se recepit. per idem tempus taedio diutini belli Epirotae temptata prius Romanorum voluntate legatos de pace communi ad Philippum misere, satis confidere conventuram eam adfirmantes, si ad colloquium cum P. Sempronio imperatore Romano venisset. facile impetratum — neque enim ne ipsius quidem regis abhorrebat animus — ut in Epirum transiret. Phoenice urbs Epiri: ibi prius collocutus rex cum Eropo et Darda et Philippo Epirotarum praetoribus post ea cum P. Sempronio congreditur. adfuit colloquio Amynander Athamanum rex et magistratus alii Epirotarum et Acarnanum. primus Philippus praetor verba fecit et petit simul ab rege et ab imperatore Romano, ut finem belli facerent darentque eam Epirotis veniam. P. Sempronius condiciones pacis dixit, ut Parthini et Dimallum et Bargullum et Eugenium Romanorum essent, Atintania, si missis Romam legatis ab senatu impetrasset, ut Macedoniae accederet. in eas condiciones cum pax conveniret, ab rege foederi adscripti Prusias Bithyniae rex, Achaei Boeotii [Thessali Acarnanes] Epirotae, ab Romanis Ilienses, Attalus rex, Pleuratus, Nabis Lacedaemoniorum tyrannus, Elei Messenii Athenienses. haec conscripta consignataque sunt et in duos menses indutiae factae, donec Romam mitterentur legati ut populus in has condiciones pacem iuberet: iusserunt omnes tribus, quia verso in Africam bello omnibus aliis in praesentia levari volebant bellis. P. Sempronius pace facta ad consulatum Romam decessit.

XIII. P. Sempronio M. Cornelio consulibus — quintus decimus is annus belli Punici erat — provinciae, Cornelio Etruria cum vetere exercitu, Sempronio Bruttii, ut novas scriberet legiones, decretae. praetoribus M. Marcio urbana, L. Scribonio Liboni peregrina et eidem Gallia, M. Pomponio Mathoni Sicilia, Tib. Claudio Neroni Sardinia evenit. P. Scipioni cum eo exercitu, cum ea classe quam habebat, prorogatum in annum imperium est: item P. Licinio, ut Bruttios duabus legionibus obtineret, quoad eum in provincia cum imperio morari consuli e re publica visum esset. et M. Livio et Sp. Lucretio cum binis legionibus, quibus adversus Magonem Galliae praesidio fuissent, prorogatum imperium est: et Cn. Octavio, ut, cum Sardiniam legionemque Tib. Claudio tradidisset, ipse navibus longis quadraginta maritimam oram, quibus finibus senatus censuisset, tutaretur. M. Pomponio praetori in Sicilia Cannensis exercitus duae legiones decretae: T. Quinctius Tarentum, C. Ho-

stilius Tubulus Capuam proprietores sic ut priore anno cum vetere praesidio obtinerent. de Hispaniae imperio, quos in eam provinciam duos proconsules mitti placeret, latum ad populum est: omnes tribus eosdem, L. Cornelium Lentulum et L. Manlium Acidinum pro consulibus, sic ut priore anno tenuissent, obtinere eas provincias iusserunt. consules dilectum habere instituerunt et ad novas scribendas in Bruttios legiones et in ceterorum — ita enim iussi ab senatu erant — exercituum supplementum.

XIV. Quamquam non dum aperte Africa provincia decreta erat — occultantibus id, credo, patribus, ne praesciscerent Carthaginienses —, tamen in eam spem erecta civitas erat, in Africa eo anno bellatum iri finemque bello Punico adesse. impleverat ea res superstitionum animos pronique et ad nuntianda et ad credenda prodigia erant. eo plura vulgabantur: duos soles visos, et nocte interluxisse, et facem stellae ab ortu solis ad occidentem porrigi visam: Tarracinae portam, Anagniae et portam et multis locis murum de caelo tactum: in aede Iunonis Sospitae Lanuvii cum horrendo fragore strepitum editum. eorum procurandorum causa diem unum supplicatio fuit, et novemdiale sacrum, quod de caelo lapidatum esset, factum. eo accessit consultatio de matre Idaea accipienda, quam praeterquam quod M. Valerius unus ex legatis praegressus actutum in Italia fore nuntiaverat, recens nuntius aderat Tarracinae iam esse. haud parvae rei iudicium senatum tenebat, qui vir optimus in civitate esset: veram certe victoriam eius rei sibi quisque malle quam ulla imperia honoresve suffragio seu patrum seu plebis delatos. P. Scipionem Cn. filium eius, qui in Hispania occiderat, adolescentem non dum quaestorium, iudicaverunt in tota civitate virum bonum optimum esse. id quibus virtutibus inducti ita iudicarint, sic ut traditum a proximis memoriae temporum illorum scriptoribus libens posteris traderem, ita meas opiniones coniectando rem vetustate obrutam non interponam. P. Cornelius cum omnibus matronis Ostiam ire iussus obviam deae, isque eam de nave accipere et in terram elatam tradere ferendam matronis. postquam navis ad ostium amnis Tiberini accessit, sic ut erat iussus, in salum nave evectus ab sacerdotibus deam accepit extulitque in terram. matronae primores civitatis, inter quas unius Claudiae Quintae insigne est nomen, accepere, cui dubia, ut traditur, antea fama clariorem ad posteros tam religioso ministerio pudicitiam fecit. eae per manus, succedentes deinde aliae aliis, omni obviam effusa civitate, turibulis ante ianuas positis qua praeferebatur atque accenso turé, precantibus ut volens propitiaque urbem Romanam iniret, in aedem Victoriae, quae est in Palatio, pertulere deam pridie idus Apriles, isque dies festus fuit: populus frequens dona deae tulit, lectisterniumque et ludi fuere, Megalesia appellata.

XV. Cum de supplemento legionum quae in provinciis erant ageretur, tempus esse a quibusdam senatoribus subiectum est, quae dubiis in rebus utcumque tolerata essent, ea dempto iam tandem deum beni-

Digitized by Google

gnitate metu non ultra pati. erectis expectatione patribus subiecerunt, colonias Latinas duodecim, quae Q. Fabio et Q. Fulvio consulibus abnuissent milites dare, eas annum iam ferme sextum vacationem militiae quasi honoris et beneficii causa habere, cum interim boni obedientesque socii pro fide atque obsequio in populum Romanum continuis omnium annorum dilectibus exhausti essent. sub hanc vocem non memoria magis patribus renovata rei prope iam obliteratae quam ira irritata est: itaque nihil prius referre consules passi decreverunt, ut consules magistratus denosque principes Nepete Sutrio Ardea Calibus Alba Carseolis Sora Suessa Setia Circeiis Narnia Interamna — has namque coloniae in ea causa erant — Romam excirent: iis imperarent, quantum quaeque earum coloniarum militum plurimum dedisset populo Romano, ex quo hostes in Italia essent, duplicatum eius summae numerum peditum daret et equites centenos vicenos: si qua eum numerum equitum explere non posset, pro equite uno tres pedites liceret dare: pedites equitesque quam locupletissimi legerentur mitterenturque, ubicumque extra Italiam supplemento opus esset: si qui ex iis recusarent, retinerent eius coloniae magistratus legatosque placere: neque, si postularent, senatum dari, priusquam imperata fecissent. stipendium praeter ea iis coloniis in milia aeris asses singulos imperari exigique quotannis, censumque in iis coloniis agi ex formula ab Romanis censoribus data: dari autem placere eandem quam populo Romano, deferrique Romam ab iuratis censoribus coloniarum, priusquam magistratu abirent. ex hoc senatus consulto accitis Romam magistratibus primoribusque earum coloniarum consules cum militem stipendiumque imperassent, alii aliis magis recusare ac reclamare, negare tantum militum effici posse, vix, si simplum ex formula imperetur, enisuros: orare atque obsecrare, ut sibi senatum adire ac deprecari liceret: nihil se, qua re perire merito deberent, admisisse: sed si pereundum etiam foret, neque suum delictum neque iram populi Romani, ut plus militum darent quam haberent, posse efficere. consules obstinati legatos manere Romae iubent, magistratus ire domum ad dilectus habendos: nisi summa militum, quae imperata esset, Romam adducta, neminem iis senatum daturum. ita praecisa spe senatum adeundi deprecandique dilectus in iis duodecim coloniis, per longam vacationem numero iuniorum aucto, haud difficulter est perfectus. XVI. Altera item res, prope aeque longo neglecta silentio, relata a M. Valerio Laevino est, qui privatis collatas pecunias se ac M. Claudio consulibus reddi tandem aequum esse dixit: nec mirari quemquam debere, in publica obligata fide suam praecipuam curam esse, nam, praeterquam quod aliquid proprie ad consulem eius anni quo collatae pecuniae essent pertineret, etiam se auctorem ita conferendi fuisse inopia aerarii nec plebe ad tributum sufficiente. grata ea patribus admonitio fuit, iussisque referre consulibus decreverunt, ut tribus pensionibus ea pecunia solveretur: primam praesentem ii qui tum essent, duas tertii et quinti consules numerarent.

Google

Omnes deinde alias curas una occupavit, postquam Locrensium clades, quae ignoratae ad eam diem fuerant, legatorum adventu vulgatae sunt: nec tam Pleminii scelus quam Scipionis in eo aut ambitio aut negligentia iras hominum irritavit. decem legati Locrensium obsiti squalore et sordibus in comitio sedentibus consulibus velamenta supplicium ramos oleae, ut Graecis mos est, porgentes, ante tribunal cum flebili vociferatione humi procubuerunt. quaerentibus consulibus Locrenses se dixerunt esse, ea passos a Q. Pleminio legato Romanisque militibus, quae pati ne Carthaginienses quidem velit populus Romanus: rogare uti sibi patres adeundi deplorandique aerumnas suas potestatem facerent. XVII. senatu dato maximus natu ex iis: „scio, quanti aestimentur nostrae apud vos querellae, patres conscripti, plurimum in eo momenti esse, si probe sciatis, et quo modo proditi Locri Hannibali sint et quo modo pulso Hannibalis praesidio restituti in dicionem vestram: quippe si et culpa defectionis procul a publico consilio absit, et reditum in vestram dicionem appareat non voluntate solum sed etiam ope et virtute nostra, magis indignemini bonis ac fidelibus sociis tam indignas iniurias ab legato vestro militibusque fieri. sed ego causam utriusque defectionis nostrae in aliud tempus differendam arbitror esse duarum rerum gratia, unius, ut coram P. Scipione, qui Locros recepit et omnium nobis recte perperamque factorum est testis, agatur, alterius, quod, qualescumque sumus, tamen ea quae passi sumus pati non debuimus. non possumus dissimulare, patres conscripti, nos, cum praesidium Punicum in arce nostra haberemus, multa foeda et indigna et a praefecto praesidii Hamilcare et ab Numidis Afrisque passos esse: — sed quid illa sunt collata cum iis quae hodie patimur! cum bona venia quaeso audiatis, patres conscripti, id quod invitus dicam: in discrimine est nunc humanum omne genus, utrum vos an Carthaginienses principes terrarum videat: si ex iis, quae Locrenses aut ab illis passi sumus aut a vestro praesidio nunc cum maxime patimur, aestimandum Romanum ac Punicum imperium sit, nemo non illos sibi quam vos dominos praeoptet. et tamen videte, quem ad modum in vos Locrenses animati sint. cum a Carthaginiensibus iniurias tanto minores acciperemus, ad vestrum imperatorem confugimus: cum a vestro praesidio plus quam hostilia patiamur, nusquam alio quam ad vos querellas detulimus: aut vos respicietis perditas res nostras, patres conscripti, aut ne ab diis quidem immortalibus quod precemur quicquam superest. Q. Pleminius legatus missus est cum praesidio ad recipiendos a Carthaginiensibus Locros et cum eodem ibi relictus est praesidio. in hoc legato vestro — dant enim animum ad loquendum libere ultimae miseriae — nec hominis quicquam est, patres conscripti, praeter figuram et speciem, neque Romani civis praeter habitum vestitumque et sonum Latinae linguae: pestis ac belua immanis, quales fretum quondam, quo ab Sicilia dividimur, ad perniciem navigantium circumsedisse fabulae ferunt. ac si scelus libidinemque et avaritiam solus ipse exercere in socios ve-

Digitized by Google

etros satis haberet, unam profundam quidem voraginem tamen patientia nostra expleremus: nunc omnes centuriones militesque vestros — adeo in promiscuo licentiam atque improbitatem esse voluit — Pleminios fecit: omnes rapiunt spoliant verberant vulnerant occidunt, constuprant matronas, virgines, ingenuos raptos ex complexu parentium: quotidie capitur urbs nostra, quotidie diripitur: dies noctesque omnia passim mulierum puerorumque, qui rapiuntur atque abportantur, ploratibus sonant. miretur qui sciat, quo modo aut nos ad patiendum sufficiamus, aut illos, qui faciunt, non dum tantarum iniuriarum satietas ceperit. neque ego exsequi possum nec vobis operae est audire, singuli quae passi sumus: communiter omnia amplectar: nego domum ullam Locris, nego quemquam hominem expertem iniuriae esse: nego ullum genus sceleris libidinis avaritiae superesse, quod in ullo, qui pati potuerit, praetermissum sit. vix ratio iniri potest, uter casus civitatis sit detestabilior, cum hostes bello urbem cepere, an cum exitiabilis tyrannus vi atque armis oppressit: omnia, quae captae urbes patiuntur, passi sumus et cum maxime patimur, patres conscripti: omnia, quae crudelissimi atque importunissimi tyranni scelera in oppressos cives edunt, Pleminius in nos liberosque nostros et coniuges edidit. XVIII. unum est, de quo nominatim et nos queri religio infixa animis cogat, et vos audire et exsolvere rem publicam vestram religione, si ita vobis videbitur, velimus, patres conscripti: vidimus enim, cum quanta caerimonia non vestros solum collatis deos sed etiam externos accipiatis. fanum est apud nos Proserpinae, de cuius sanctitate templi credo aliquam famam ad vos pervenisse Pyrrhi bello, qui, cum ex Sicilia rediens Locros classe praetraveheretur, inter alia foeda, quae propter fidem erga vos in civitatem nostram facinora edidit, thesauros quoque Proserpinae intactos ad eam diem spoliavit, atque ita pecunia in naves imposita ipse terra est profectus. quid ergo evenit, patres conscripti? classis postero die foedissima tempestate lacerata omnesque naves, quae sacram pecuniam habuerunt, in litora nostra eiectae sunt: qua tanta clade edoctus tandem deos esse superbissimus rex pecuniam omnem conquisitam in thesauros Proserpinae referri iussit. nec tamen illi umquam post ea prosperi quicquam evenit, pulsusque Italia ignobili atque inhonesta morte temere nocte ingressus Argos occubuit. haec cum audisset legatus vester tribunique militum et mille alia, quae non augendae religionis causa sed praesenti deae numini saepe comperta nobis maioribusque nostris referebantur, ausi sunt nihilo minus sacrilegas admovere manus intactis illis thesauris, et nefanda praeda se ipsos ac domos contaminare suas et milites vestros. quibus — per vos fidemque vestram —, patres conscripti, obsistite prius quam quidquam gesseritis, ne, quod piaculi commiserunt, non suo solum sanguine sed etiam publica clade luant. quamquam ne nunc quidem, patres conscripti, aut in ducibus aut in militibus vestris cesserat ira deae: aliquotiens iam inter se signis collatis concucurrerunt: dux al-

Digitized by Google

terius partis Pleminius, alterius duo tribuni militum erant: non acrius cum Carthaginiensibus quam inter se ipsi ferro dimicaverunt: praebuissentque occasionem furore suo Locros recipiendi Hannibali, nisi accitus ab nobis Scipio intervenisset. at hercule milites contactos sacrilegio furor agitat, in ducibus ipsis puniendis nullum deae numen apparuit —: immo ibi praesens maxime fuit: virgis caesi tribuni ab legato sunt: legatus deinde insidiis tribunorum interceptus, praeterquam quod toto corpore laceratus, naso quoque auribusque decisis exsanguis est relictus: recreatus dein legatus ex vulneribus tribunos militum in vincla conjectos, dein verberatos servilibusque omnibus suppliciis trucidatos cruciando occidit, mortuos deinde prohibuit sepeliri. has dea poenas a templi sui spoliatoribus habet, nec desinet omnibus eos agitare furiis, priusquam reposita sacra pecunia in thesauris fuerit. maiores quondam nostri gravi Crotoniensium bello, quia extra urbem templum est, transferre in urbem eam pecuniam voluerunt: noctu audita ex delubro vox, abstinerent manus, deam sua templa defensuram. quia movendi inde thesauros religio incussa erat, muro circumdari templum voluerunt: aliquantum iam altitudinis excitata erant moenia, cum subito collapsa ruina sunt. sed et nunc et saepe alias dea suam sedem suumque templum aut tutata est aut a violatoribus gravia piacula exegit: nostras iniurias nec potest nec possit alius ulcisci quam vos, patres conscripti: ad vos vestramque fidem supplices confugimus. nihil nostra interest, utrum sub illo legato sub illo praesidio Locros esse sinatis, an irato Hannibali et Poenis ad supplicium dedatis. non postulamus, ut extemplo nobis, ut de absente, ut indicta causa credatis: veniat, coram ipse audiat, ipse diluat: si quicquam sceleris, quod homo in homines edere potest, in nos praetermisit, non recusamus quin et nos omnia eadem iterum, si pati possumus, patiamur et ille omni divino humanoque liberetur scelere".

XIX. Haec cum ab legatis dicta essent quaesissetque ab iis Q. Fabius, detulissentne eas querellas ad P. Scipionem, responderunt missos legatos esse, sed eum belli apparatu occupatum esse et in Africam aut iam traiecisse aut intra paucos dies traiecturum: et legati gratia quanta esset apud imperatorem, expertos esse, cum inter eum et tribunos cognita causa tribunos in vincla coniecerit, legatum aeque sontem aut magis etiam in ea potestate reliquerit. iussis excedere templo legatis, non Pleminius modo sed etiam Scipio principum orationibus lacerari. ante omnes Q. Fabius natum eum ad corrumpendam disciplinam militarem arguere: sic et in Hispania plus prope per seditionem militum quam bello amissum: externo et regio more et indulgere licentiae militum et saevire in eos. sententiam deinde aeque truculentam orationi adiecit: Pleminium legatum vinctum Romam deportari placere et ex vinculis causam dicere, ac, si vera forent quae Locrenses quererentur, in carcere necari bonaque eius publicari: P. Scipionem, quod de provincia decessisset iniussu senatus, revocari, agique cum tribunis plebis ut de imperio eius ab-

rogando ferrent ad populum: Locrensibus coram senatum respondere, quas iniurias sibi factas quererentur, eas neque senatum neque populum factas velle: viros bonos sociosque et amicos eos appellari, liberos coniuges, quaeque alia erepta essent, restitui: pecuniam, quanta ex thesauris Proserpinae sublata esset, conquiri, duplamque pecuniam in thesauros reponi: et sacrum piaculare fieri ita, ut prius ad collegium pontificum referretur, quod sacri thesauri moti violati essent, quae piacula quibus deis quibus hostiis fieri placeret: milites, qui Locris essent, omnes in Siciliam transportari, quattuor cohortes sociorum Latini nominis in praesidium Locros adduci. perrogari eo die sententiae accensis studiis pro Scipione et adversus Scipionem non potuere. praeter Pleminii facinus Locrensiumque cladem ipsius etiam imperatoris non Romanus modo sed ne militaris quidem cultus iactabatur: cum pallio crepidisque inambulare in gymnasio, libellis cum palaestraeque operam dare: aeque seguiter molliter cohortem totam Syracusarum amoenitate frui: Carthaginem atque Hannibalem excidisse de memoria: exercitum omnem licentia corruptum, qualis Sucrone in Hispania fuerit, qualis nunc Locris, sociis magis quam hosti metuendum. XX. haec quamquam partim vera partim mixta eoque similia veris iactabantur, tamen vicit Q. Metelli sententia, qui de ceteris Maximo adsensus de Scipionis causa dissensit: qui enim convenire, quem modo civitas iuvenem ad modum recuperandae Hispaniae delegerit ducem, quem recepta ab hostibus Hispania ad imponendum Punico bello finem creaverit consulem, spe destinaverit Africam subacturum, Hannibalem ex Italia detracturum, eum repente tamquam Q. Pleminium indicta causa prope damnatum ex provincia revocari, cum ea, quae in se nefarie facta Locrenses quererentur, ne praesente quidem Scipione facta dicerent, neque aliud quam patientia aut pudor, quod legato pepercisset, insimulari posset? sibi placere M. Pomponium praetorem, cui Sicilia provincia sorti venisset, triduo proximo in provinciam proficisci: consules decem legatos, quos iis videretur, ex senatu legere, quos cum praetore mitterent, et duos tribunos plebei atque aedilem: cum eo consilio praetorem cognoscere: si ea, quae Locrenses facta quererentur, iussu aut voluntate P. Scipionis facta essent, ut eum de provincia decedere iuberent: si P. Scipio iam in Africam traiecisset, tribuni plebis atque aedilis cum duobus legatis, quos maxime idoneos praetor censuisset, in Africam proficiscerentur, tribuni atque aedilis, qui reducerent inde Scipionem, legati, qui exercitui praecessent, donec novus imperator ad eum exercitum venisset: si M. Pomponius et decem legati comperissent, neque iussu neque voluntate P. Scipionis ea facta esse, ut ad exercitum Scipio maneret bellumque ut proposuisset gereret. hoc facto senatus consulto cum tribunis plebis actum est ut compararent, qui duo cum praetore ac legatis irent: ad collegium pontificum relatum est de expiandis, quae Locris in templo Proserpinae tacta violata elataque inde essent. tribuni plebis cum praetore et decem legatis profecti M. Claudius Mar-

cellus et M. Cincius Alimentus: aedilis plebis datus, quem, si aut in Sicilia praetori dicto audiens non esset Scipio aut iam in Africam traiecisset, prendere tribuni iuberent ac iure sacrosanctae potestatis reducerent: prius Locros ire quam Messanam consilium erat.

XXI. Ceterum duplex fama est, quod ad Pleminium adtineat: alii, auditis quae Romae acta essent, in exsilium Neapolim euntem forte in Q. Metellum, unum ex legatis, incidisse et ab eo Regium vi retractum tradunt: alii ab ipso Scipione legatum cum triginta nobilissimis equitum missum, qui Q. Pleminium in catenas et cum eo seditionis principes conicerent. ii omnes, seu ante Scipionis seu tum praetoris iussu, traditi in custodiam Reginis. praetor legatique Locros profecti primam, sic uti mandatum erat, religionis curam habuere: omnem enim sacram pecuniam, quaequae apud milites erat, conquisitam, et quam ipsi secum adtulerant, in thesauris reposuerunt, ac piaculare sacrum fecerunt. tum vocatos ad contionem milites praetor signa extra urbem efferre iubet castraque in campo locat, cum gravi edicto, si quis miles aut in urbe restitisset aut quid secum extulisset: Locrensibus se permittere ut, quod sui quisque cognosset, prenderet, si quid non compareret, indicaret. ante omnia libera corpora placere sine mora Locrensibus restitui: non levi defunctarum poena qui non restituisset. Locrensium deinde contionem habuit, atque iis libertatem legesque suas populum Romanum senatumque restituere dixit: si qui Pleminium aliumve accusare vellet, Regium se sequeretur: si de P. Scipione publice queri vellent, ea quae Locris nefarie in deos hominesque facta essent, iussu aut voluntate P. Scipionis facta esse, legatos mitterent Messanam: ibi se cum consilio cognitu- rum. Locrenses praetori legatisque, senatui ac populo Romano gratias egerunt: se ad Pleminium accusandum ituros: Scipionem, quamquam parum iniuriis civitatis suae doluerit, eum esse virum quem amicum sibi quam inimicum mallent esse: pro certo se habere neque iussu neque voluntate P. Scipionis tot tam nefanda commissa: sed aut Pleminio nimium aut sibi parum creditum, aut natura insitum quibusdam esse, ut magis peccari nolint quam satis animi ad vindicanda peccata habeant. et praetori et consilio haud mediocre onus demptum erat de Scipione cognoscendi: Pleminium et ad duo et triginta homines cum eo damnarunt atque in catenis Romam miserunt. ipsi ad Scipionem profecti, et ea quoque, quae vulgata sermonibus erant de cultu ac desidia imperatoris solutaque disciplina militiae, comperta oculis referrent Romam.

XXII. venientibus iis Syracusas Scipio res non verba ad purgandum esse paravit: exercitum omnem eo convenire, classem expediri iussit, tamquam dimicandum eo die terra marique cum Carthaginiensibus esset. duo die venerunt hospitio comiter acceptis, postero die terrestrem navalemque exercitum, non instructos modo, sed hos decurrentes, classem in portu simulacrum et ipsam edentem navalis pugnae, ostendit, tum circa ornamentaria et horrea aliumque belli apparatum visendum praetor le-

gatique ducti: tantaque admiratio singularumque rerum incussa, ut satis crederent aut illo duce atque exercitu vinci Carthaginiensem populum aut alio nullo posse, iuberentque, quod di bene verterent, traicere, et spei conceptae, quo die illum omnes centuriae priorem consulem dixissent, primo quoque tempore compotem popalum Romanum faceret: adeoque laetis inde animis profecti sunt, tamquam victoriam non belli magnificum apparatum nuntiaturi Romam essent.

Pleminius quique in eadem causa erant, postquam Romam est ventum, extemplo in carcerem conditi. ac primo producti ad populum ab tribunis apud praeoccupatos Locrensium clade animos nullum misericordiae locum habuerunt: post ea, cum saepius producerentur, iam senescente invidia mollichantur irae, et ipsa deformitas Pleminii memoriaque absentis Scipionis favorem ad vulgum conciliabat. mortuus tamen prius in vinclis est quam iudicium de eo populi perficeretur. hunc Pleminium Clodius Licinius in libro tertio rerum Romanarum refert ludis votivis, quos Romae Africanus iterum consul faciebat, conatum per quosdam, quos pretio corruperat, aliquot locis urbem incendere, ut frangendi carceris fugiendique haberet occasionem, patefacto dein scelere delegatum in Tullianum ex senatus consulto. de Scipione nusquam nisi in senatu actum, ubi omnes legatique et tribuni, classem eam exercitum ducemque verbis extollentes, fecerunt ut senatus censeret primo quoque tempore in Africam traiciendum, Scipionique permitteretur ut ex iis exercitibus, qui in Sicilia essent, ipse eligeret, quos in Africam secum traiceret, quos provinciae relinqueret praesidio.

XXIII. Dum haec apud Romanos geruntur, Carthaginienses quoque, cum speculis per omnia promontoria positis percunctantes paventesque ad singulos nuntios sollicitam hiemem egissent, haud parvum et ipsi tuendae Africae momentum adiecerunt societatem Syphacis regis, cuius maxime fiducia traiecturum in Africam Romanum credidérunt. erat Hasdrubali Gisgonis filio non hospitium modo cum rege, de quo ante dictum est, cum ex Hispania forte in idem tempus Scipio atque Hasdrubal convenerunt, sed mentio quoque inchoata adfinitatis, ut rex duceret filiam Hasdrubalis. ad eam rem consummandam tempusque nuptiis statuendum — iam enim et nubilis erat virgo — profectus Hasdrubal ut accensum cupiditate — et sunt ante omnes Numidae barbaros effusi in Venerem — sensit, virginem a Carthagine accersit maturatque nuptias: et inter alias gratulationem ut publicum quoque foedus privato adiceretur, societas inter populum Carthaginiensium regemque, data altro citroque fide eosdem amicos inimicosque habituros, iure iurando adfirmatur. ceterum Hasdrubal, memor et cum Scipione initae regi societatis et quam vana et mutabilia barbarorum ingenia essent, veritus ne, si traiecisset in Africam Scipio, parvum vinculum eae nuptiae essent, dum accensum recenti amore Numidam habet, perpellit blanditiis quoque puellae adhibitis, ut legatos in Siciliam ad Scipionem mittat, per quos mo-

Digitized by Google

neat eum, ne prioribus suis promissis fretus in Africam traiciat: se et nuptiis civis Carthaginiensis, filiae Hasdrubalis, quem viderit apud se in hospitio, et publico etiam foedere cum populo Carthaginiensi iunctum optare primum, ut procul ab Africa, sic ut ad hoc fecerint, bellum Romani cum Carthaginiensibus gerant, ne sibi interesse certaminibus eorum armaque aut haec aut illa abnuentem alterum societatem sequi necesse sit: si non abstineat Africa Scipio et Carthagini exercitum admoveat, sibi necessarium fore et pro terra Africa, in qua et ipse sit genitus, et pro patria coniugis suae proque parente ac penatibus dimicare.

XXIV. Cum iis mandatis ab rege legati ad Scipionem missi Syracusis eum convenerunt. Scipio, quamquam magno momento rerum in Africa gerendarum magnaque spe destitutus erat, legatis propere, priusquam res vulgaretur, remissis in Africam litteras dat ad regem, quibus etiam atque etiam monet eum, ne iure hospitii secum neu cum populo Romano initae societatis, neu fas fidem dexteras, deos testes atque arbitros conventorum, fallat. ceterum quando neque celari adventus Numidarum poterat — vagati enim in urbe obversatique praetorio erant —, et, si celaretur quid petentes venissent, periculum erat, ne vera ex ipso quod celarentur sua sponte magis emanarent, timorque in exercitum incideret ne simul cum rege et Carthaginiensibus foret bellandum, avertit a vero falsis praeoccupando mentes hominum, et vocatis ad contionem militibus non ultra esse cunctandum ait: instare, ut in Africam quam primum traiciat, socios reges: Masinissam ipsum prius ad Lacium venisse quaerentem, quod cunctando tempus tereretur: nunc Syphacem mittere legatos idem admirantem, postulantemque ut aut traiciatur tandem in Africam exercitus, aut, si mutata consilia sint, certior fiat, ut et ipse sibi ac regno suo posset consulere: itaque, satis paratis iam omnibus instructisque et re iam non ultra recipiente cunctationem, in animo sibi esse, Lilybaeum classe traducta eodemque omnibus peditum equitumque copiis contractis, quae prima dies cursum navibus daret, deis bene iuvantibus in Africam traicere. litteras ad M. Pomponium mittit ut, si ei videretur, Lilybaeum veniret, ut communiter consulerent, quas potissimum legiones et quantum militum numerum in Africam traiceret: item circum oram maritimam misit, ut naves onerariae comprensae Lilybaeum omnes contraherentur. quidquid militum naviumque in Sicilia erat, cum Lilybaeum convenisset, et nec urbs multitudinem hominum neque portus naves caperet, tantus omnibus ardor erat in Africam traiciendi, ut non ad bellum duci viderentur sed ad certa victoriae praemia. praecipue qui superabant ex Cannensi exercitu milites, illo non alio duce credebant navata rei publicae opera finire se militiam ignominiosam posse. et Scipio minime id genus militum aspernabatur, ut qui neque ad Cannas ignavia eorum cladem acceptam sciret, neque ullos aeque veteres milites in exercitu Romano esse, expertosque non variis proeliis modo sed urbibus etiam oppugnandis. quinta et sexta Cannenses erant legiones: eas

se traiecturum in Africam cum dixisset, singulos milites inspexit, relictisque quos non idoneos credebat, in locum eorum subiecit quos secum ex Italia adduxerat, supplevitque ita eas legiones ut singulae sena milia et ducenos pedites trecenos haberent equites. sociorum item Latini nominis pedites equitesque de exercitu Cannensi legit.

XXV. Quantum militum in Africam transportatum sit, non parvo numero inter auctores discrepat. alibi decem milia peditum duo milia et ducentos equites, alibi sedecim milia peditum mille et sexcentos equites, alibi parte plus dimidia rem auctam, quinque et triginta milia peditum equitumque in naves impositа invenio. quidam non adiecere numerum, inter quos me ipse in re dubia poni malim. Coelius, ut abstinet numero, ita ad immensum multitudinis speciem auget: volucres ad terram delapsas clamore militum ait atque tantam multitudinem conscendisse naves, ut nemo mortalium aut in Italia aut in Sicilia relinqui videretur.

Milites ut naves ordine ac sine tumultu conscenderent, ipse eam sibi curam sumpsit. nauticos C. Laelius, qui classis praefectus erat, in navibus ante conscendere coactos continuit. commeatus imponendi M. Pomponio praetori cura data: quinque et quadraginta dierum cibaria, e quibus quindecim dierum cocta, imposita. ut omnes iam in navibus erant, scaphas circummisit, ut ex navibus gabernatoresque et magistri navium et bini milites in forum convenirent ad imperia accipienda. postquam convenerunt, primum ab iis quaesivit, si aquam hominibus iumentisque in totidem dies quot frumentum imposuissent. ubi responderunt aquam dierum quinque et quadraginta in navibus esse, tum edixit militibus, ut silentium quieti nautis sine certamine ad ministeria exsequenda bene obedientes praestarent. cum viginti rostratis se ac L. Scipionem ab dextro cornu, laevum — totidem rostratas — et C. Laelium praefectum classis cum M. Porcio Catone — quaestor is tum erat — onerariis futurum praesidio. lumina in navibus singula rostratae, bina onerariae haberent: in praetoria nave insigne nocturnum trium luminum fore. Emporia ut peterent, gubernatoribus edixit. fertilissimus ager eoque abundans omnium copia rerum est regio, et imbelles, quod plerumque in uberi agro evenit, barbari sunt, priusque quam Carthagine subveniretur, opprimi videbantur posse. iis editis imperiis redire ad naves iussi, et postero die deis bene iuvantibus signo dato solvere naves.

XXVI. Multae classes Romanae e Sicilia atque ipso illo portu profectae erant, ceterum non eo bello solum — nec id mirum, praedatum enim tantum modo pleraeque classes ierant — sed ne priore quidem ulla profectio tanti spectaculi fuit: quamquam, si magnitudine classes aestimares, et bini consules cum binis exercitibus ante traiecerant, et prope totidem rostratae in illis classibus fuerant quot onerariis Scipio tum traiciebat: nam praeter quadraginta longas naves quadringentis ferme onerariis exercitum travexit. sed et bellum bello secundum priori ut atrocius

cius Romanis videretur, cum quod in Italia bellabatur, tum ingentes strages tot exercituum simul caesis ducibus effecerant, et Scipio dux partim factis fortibus partim suapte fortuna quadam ingenti ad incrementa gloriae celebratus converterat animos: simul et mens ipsa traiciendi nulli ante eo bello duci, ad Hannibalem trahendum ex Italia transferendumque et finiendum in Africa bellum se transire, vulgata erat. concurrerat ad spectaculum in portum omnis turba non habitantium modo Lilybaei sed legationum omnium ex Sicilia, quae ad prosequendum Scipionem officii causa convenerant et praetorem provinciae M. Pomponium secutae fuerant. ad hoc legiones, quae in Sicilia relinquebantur, ad prosequendos commilitones processerant, nec classis modo prospectantibus e terra, sed terra etiam omnis circa referta turba spectaculo erat. XXVII. tum Scipio silentio per praeconem facto, „divi divaeque“ inquit „qui maria terrasque colitis, vos precor quaesoque uti, quae in meo imperio gesta sunt geruntur, ea mihi populo plebique Romanae sociis nominique Latino, qui populi Romani quique meam sectam imperium auspiciumque terra mari amnibusque sequuntur, bene verruncent, eaque vos omnia bene iuvetis, bonis auctibus auxitis, salvos incolumesque victis perduellibus victores, spoliis decoratos, praeda onustos triumphantesque mecum domos reduces sistatis, inimicorum hostiumque ulciscendorum copiam faxitis, quaeque populus Carthaginiensis in civitatem nostram facere molitus est, ea ut mihi populoque Romano in civitatem Carthaginiensium exempla edendi facultatem detis“. secundum has preces cruda exta victimae, uti mos est, in mare proiecit tubaque signum dedit proficiscendi. vento secundo vehementi satis profecti celeriter e conspectu terrae ablati sunt: et a meridie nebula occepit ita, vix ut concursus navium inter se vitarent: lenior ventus in alto factus: noctem insequentem eadem calligo obtinuit: sole orto est discussa et addita vis vento. iam terram cernebant: haud ita multo post gubernator Scipioni ait non plus quinque milia passuum Africam abesse, Mercurii promontorium se cernere: si iubeat eo dirigi, iam in portu fore omnem classem. Scipio, ut in conspectu terra fuit, precatus uti bono rei publicae suoque Africam viderit, dare vela et alium infra navibus accessum petere iubet. vento eodem ferebantur: ceterum nebula sub idem ferme tempus quo pridie exorta conspectum terrae ademit et ventus premente nebula cecidit. nox deinde incertiora omnia fecit: itaque ancoras, ne aut inter se concurrerent naves aut terrae inferrentur, iecere. ubi illuxit, ventus idem coortus, nebula disiecta aperuit omnia Africae litora. Scipio, quod esset proximum promontorium, percunctatus, cum Pulchri promontorium id vocari audisset, „placet omen“ inquit, „huc dirigite naves“. eo classis decurrit copiaeque omnes in terram expositae sunt.

Prosperam navigationem sine terrore ac tumultu fuisse permultis Graecis Latinisque auctoribus credidi. Coelius, praeterquam quod non mersas fluctibus naves, ceteros omnes caelestes maritimosque terrores,

postremo abreptam tempestate ab Africa classem ad insulam Aegimurum, inde aegre correctum cursum exponit, et prope obrutis navibus iniussu imperatoris scaphis haud secus quam naufragos milites sine armis cum ingenti tumultu in terram evasisse.

XXVIII. Expositis copiis Romani castra in proximis tumulis metantur. iam non in maritimos modo agros conspectu primum classis dein tumultu egredientium in terram pavor terrorque pervenerat, sed in *ipsas* urbes. neque enim hominum modo turba mulierum puerorumque agminibus immixta omnes passim compleverat vias, sed pecora quoque prae se agrestes agebant, ut relinqui subito Africam diceres. urbibus vero ipsis maiorem quam quem secum adtulerant terrorem inferebant, praecipue Carthaginis prope ut captae tumultus fuit. nam post M. Atilium Regulum et L. Manlium consules annis prope quinquaginta nullum Romanum exercitum viderant praeter praedatorias classes, quibus escensiones in agros factae erant: raptisque, quae obvia fors fecerat, prius recursum semper ad naves, quam clamor agrestes conciret, fuerat: eo maior tum fuga pavorque in urbe fuit. et hercule neque exercitus domi validus neque dux quem opponerent erat: Hasdrubal, Gisgonis filius, genere fama divitiis regia tum etiam adfinitate longe primus civitatis erat: sed eum ab illo ipso Scipione aliquot proeliis fusum pulsumque in Hispania meminerant, nec magis ducem duci parem quam tumultuarium exercitum suum Romano exercitui esse. itaque velut si urbem extemplo adgressurus Scipio foret, ita conclamatum ad arma est, portaeque raptim clausae et armati in muris vigiliaeque et stationes dispositae, ac nocte insequenti vigilatum est. postero die mille equites speculatum ad mare turbandosque egredientes ex navibus missi in stationes Romanorum inciderunt. iam enim Scipio classe Uticam missa ipse haud ita multum progressus a mari tumulos proximos ceperat, equites et in stationibus locis idoneis posuerat et per agros miserat praedatum. XXIX. hi cum Carthaginiensi equitatu proelium cum commisissent, paucos in ipso certamine, plerosque fugientes persecuti, in quibus praefectum quoque Hannonem nobilem iuvenem occiderunt. Scipio non agros modo circa vastavit, sed urbem etiam proximam Afrorum satis opulentam cepit, ubi praeter cetera, quae extemplo in naves onerarias imposita missaque in Siciliam erant, octo milia liberorum servorumque capitum sunt capta. laetissimus tamen omnibus in principio rerum gerendarum adventus fuit Masinissae, quem quidam cum ducentis haud amplius equitibus, plerique cum duum milium equitatu tradunt venisse. ceterum cum longe maximus omnium aetatis suae regum hic fuerit plurimumque rem Romanam iuverit, operae pretium videtur excedere paulum ad enarrandum, quam varia fortuna usus sit in amittendo recuperandoque paterno regno.

Militanti pro Carthaginiensibus in Hispania pater ei moritur: Galae nomen erat. regnum ad fratrem regis Oesalcem pergrandem natu — ita mos apud Numidas est — pervenit. haud multo post Oesalce quoque

mortuo maior ex duobus filiis eius Capussa — puero ad modum altero — paternum imperium accepit. ceterum cum magis iure gentis quam auctoritati inter suos aut viribus obtineret regnum, exstitit quidam Mazaetulus nomine, non alienus sanguine regibus, familiae semper inimicae ac de imperio varia fortuna cum iis qui tum obtinebant certantis. is concitatis popularibus, apud quos invidia regum magnae auctoritatis erat, castris palam positis descendere regem in aciem ac dimicare de regno coegit. in eo proelio Capussa cum multis principum cecidit: gens Maesuliorum omnis in dicionem imperiumque Mazaetuli concessit. regio tamen nomine abstinuit, contentusque nomine modico tutoris puerum Lacumazen, qui stirpis regiae supererat, regem appellat. Carthaginiensem nobilem feminam, sororis filiam Hannibalis, quae proxime Oesalci regi nupta fuerat, matrimonio sibi iungit spe Carthaginiensium societatis, et cum Syphace hospitium vetustum legatis missis renovat, omnia ea auxilia praeparans adversus Masinissam. XXX. et Masinissa, audita morte patrui dein nece fratris patruelis, ex Hispania in Mauretaniam — Bucar ea tempestate rex Maurorum erat — traiecit. ab eo supplex infimis precibus auxilium itineri, quoniam bello non poterat, quattuor milia Maurorum impetravit. cum iis, praemisso nuntio ad paternos suosque amicos, cum ad fines regni pervenisset, quingenti ferme Numidae ad eum convenerunt. igitur Mauris inde, sic ut convenerat, retro ad regem remissis quamquam aliquanto minor spe multitudo, nec cum qua tantam rem adgredi satis auderet, convenerat, ratus agendo ac moliendo vires quoque ad agendum aliquid collecturum, proficiscenti ad Syphacem Lacumazae regulo ad Thapsum occurrit. trepidum agmen cum in urbem refugisset, urbem Masinissa primo impetu capit, ex regiis alios tradentes se recipit, alios vim parantes occidit. pars maxima cum ipso puero inter tumultum ad Syphacem, quo primum intenderant iter, pervenerunt. fama huius modicae rei in principio rerum prospere actae convertit ad Masinissam Numidas, adfluebantque undique ex agris vicisque veteres milites Galae et invitabant iuvenem ad reciperandum paternum regnum. numero militum aliquantum Mazaetulus superabat: nam et ipse eum exercitum, quo Capussam vicerat, et ex receptis post caedem regis aliquot habebat, et puer Lacumazes ab Syphace auxilia ingentia adduxerat. quindecim milia peditum Mazaetulo decem milia equitum erant, quibus cum Masinissa nequaquam tantum peditum equitumve habente acie conflixit. vicit tamen et veterum militum virtus et prudentia inter Romana et Punica arma exercitati ducis: regulus cum tutore et exigua Masaesuliorum manu in Carthaginiensem agrum perfugit. ita recuperato regno paterno Masinissa, quia sibi adversus Syphacem haud paulo maiorem restare dimicationem cernebat, optimum ratus cum fratre patruele gratiam reconciliare, missis qui et puero spem facerent, si in fidem Masinissae sese permisisset, futurum eum in eodem honore quo apud Galam Oesalces quondam fuisset, et qui Mazaetulo praeter impunitatem sua

omnia cum fide restitui sponderent, ambo praeoptantes exsilio modicam domi fortunam, omnia, ne id fieret, Carthaginiensibus de industria agentibus, ad sese perduxit.

XXXI. Hasdrubal tum forte, cum haec gerebantur, apud Syphacem erat: qui Numidae, haud sane multum ad se pertinere credenti, utrum penes Lacumazen an Masinissam regnum Maesuliorum esset, falli eum magnopere ait, si Masinissam eisdem contentum fore quibus patrem Galam aut patruum eius Oesalcem credat: multo maiorem indolem in eo animi ingeniique esse quam in ullo gentis eius usquam fuisset: saepe eum in Hispania rarae inter homines virtutis specimen dedisse sociis pariter hostibusque: et Syphacem et Carthaginienses, nisi orientem illum ignem oppressissent, ingenti mox incendio, cum iam nullam opem ferre possent, arsuros: adhuc teneras et fragiles vires eius esse vix dum coalescens foventis regnum. instando stimulandoque pervincit ut exercitum ad fines Maesuliorum admoveat, atque in agro, de quo saepe cum Gala non verbis modo disceptatum sed etiam armis certatum fuerat, tamquam haud dubii iuris sui, castra locet: si quis arceat, ut quod maxime opus sit, acie dimicaturum: sin per metum agro cedatur, in medium regnum eundum: aut sine certamine concessuros in dicionem eius Maesulios, aut nequaquam pares futuros armis. his vocibus incitatus Syphax Masinissae bellum infert et primo certamine Maesulios fundit fugatque. Masinissa cum paucis equitibus ex acie in montem — Bellum incolae vocant — perfugit: familiae aliquot cum mappalibus pecoribusque suis — ea pecunia illis est — persecuti sunt regem, cetera Maesuliorum multitudo in dicionem Syphacis concessit. quem ceperant exsules montem, herbidus aquosusque est: et quia pecori bonus alendo erat, hominum quoque carne ac lacte vescentium abunde sufficiebat alimentis. inde nocturnis primo ac furtivis incursionibus, deinde aperto latrocinio infesta omnia circa esse: maxime uri Carthaginiensis ager, quia et plus praedae quam inter Numidas et latrocinium tutius erat: iamque adeo licenter eludebant, ut ad mare delatam praedam venderent mercatoribus adpellentibus naves ad id ipsum, pluresque quam iusto saepe in bello Carthaginienses caderent caperenturque. deplorabant ea apud Syphacem Carthaginienses, incensumque et ipsum ad reliquias belli persequendas instigabant. sed vix regium videbatur latronem vagum in montibus consectari: XXXII. Bucar ex praefectis regis vir acer et impiger ad id delectus, et data quattuor milia peditum duo equitum: praemiorumque ingenti spe oneratus, si caput Masinissae rettulisset aut vivum — id vero inaestimabile gaudium fore — cepisset, palatos incurioseque agentes improviso adortus, pecorum hominumque ingenti multitudine a praesidio armatorum exclusa, Masinissam ipsum cum paucis in verticem montis compellit. inde prope iam ut debellato, nec praeda modo pecorum hominumque captorum missa ad regem sed copiis, ut aliquanto maioribus quam pro reliquiis belli, remissis, cum mille haud amplius peditibus

Digitized by Google

ducentisque equitibus degressum iugis Masinissam persecutus in valle arta faucibus utrimque obsessis inclusit, ubi ingens caedes Maesuliorum facta: Masinissa cum quinquaginta haud amplius equitibus per anfractus montis ignotos sequentibus se eripuit. tenuit tamen vestigia Bucar, adeptusque eum patentibus prope Clupeam urbem campis ita circumvenit, ut praeter quattuor equites omnes ad unum interficeret. cum iis ipsum quoque Masinissam saucium prope e manibus inter tumultum amisit. in conspectu erant fugientes: ala equitum dispersa toto campo, quibusdam ut occurrerent per obliqua tendentibus, quinque hostes sequebatur. amnis ingens fugientes accepit — neque enim cunctanter, ut quos maior metus urgeret, immiserant equos — raptique gurgite et in obliquum praelati: duobus in conspectu hostium in praerapidum gurgitem haustis ipse perisse creditus. ac duo reliqui equites cum eo inter virgulta ulterioris ripae emerserunt. is finis Bucari sequendi fuit, nec ingredi flumen auso nec habere credenti se iam quem sequeretur. inde vanus auctor absumpti Masinissae ad regem rediit, missique qui Carthaginem gaudium ingens nuntiarent, totaque Africa fama mortis Masinissae repleta varie animos adfecit.

Masinissa in spelunca occulta cum herbis curaret vulnus, duorum equitum latrocinio per dies aliquot vixit. ubi primum ducta cicatrix patique posse visa iactationem, audacia ingenti pergit ire ad regnum repetendum: atque in ipso itinere haud plus quadraginta equitibus collectis cum in Maesulios, palam iam quis esset ferens, venisset, tantum motum cum favore pristino tum gaudio insperato, quod quem perisse crediderant incolumem cernebant, fecit, ut intra paucos dies sex milia peditum armatorum quattuor equitum ad eum convenirent, iamque non in possessione modo paterni regni esset sed etiam socios Carthaginiensium populos Masaesuliorumque fines — id Syphacis regnum erat — vastaret. inde irritato ad bellum Syphace, inter Cirtam Hipponemque in iugis opportunorum ad omnia montium consedit. XXXIII. maiorem igitur eam rem Syphax ratus quam ut per praefectum ageret, cum filio iuvene — nomen Vermina erat — parte exercitus missa, imperat ut circumducto agmine in se intentum hostem ab tergo invadat. nocte profectus Vermina, qui ex occulto adgressurus erat: Syphax autem inter diu aperto itinere, ut qui signis collatis acie dimicaturus esset, movit castra. ubi tempus visum est, quo pervenisse iam circummissi videri poterant, et ipse leni clivo ferente ad hostem, cum multitudine fretus tum praeparatis ab tergo insidiis, per adversum montem erectam aciem ducit. Masinissa maxime loci fiducia, quo multo aequiore pugnaturus erat, et ipse dirigit suos. atrox proelium et diu anceps fuit, loco et virtute militum Masinissam, multitudine, quae nimio maior erat, Syphacem iuvante. ea multitudo divisa, cum pars a fronte urgeret, pars ab tergo se circumfudisset, victoriam haud dubiam Syphaci dedit, et ne effugium quidem patebat hinc a fronte hinc ab tergo inclusis. itaque ceteri pedites equi-

tesque caesi aut capti: ducentos ferme equites Masinissa circa se conglobatos divisosque turmatim in tres partes erumpere iubet, loco praedicto in quem ex dissipata convenirent fuga. ipse, qua intenderat, inter media tela hostium evasit. duae turmae haesere: altera metu dedita hosti, pertinacior in repugnando telis obruta et confixa est. Verminam prope vestigiis instantem in alia atque alia flectendo itinera eludens, taedio et desperatione tandem fessum absistere sequendo coegit. ipse cum sexaginta equitibus ad minorem Syrtim pervenit. ibi cum conscientia egregia saepe repetiti regni paterni inter Punica Emporia gentemque Garamantum omne inde tempus usque ad C. Laelii classisque Romanae adventum in Africam consumpsit. haec animum inclinant ut cum modico potius quam cum magno praesidio equitum ad Scipionem quoque post ea venisse Masinissam credam: quippe illa regnanti multitudo, haec paucitas exsulis fortunae conveniens est.

XXXIV. Carthaginienses ala equitum cum praefecto amissa, alio equitatu per novum dilectum comparato, Hannonem Hamilcaris filium praeficiunt. Hasdrubalem subinde ac Syphacem per litteras nuntiosque, postremo etiam per legatos arcessunt: Hasdrubalem opem ferre prope circumsessae patriae iubent, Syphacem orant ut Carthagini ut universae Africae subveniat. ad Uticam tum castra Scipio ferme mille passus ab urbe habebat tralata a mari, ubi paucos dies stativa coniuncta classi fuerant. Hanno, nequaquam satis valido non modo ad lacessendum hostem sed ne ad tuendos quidem a populationibus agros equitatu accepto, id omnium primum egit ut numerum equitum augeret: nec aliarum gentium aspernatus, maxime tamen Numidas — id longe primum equitum in Africa est genus — conducit. iam ad quattuor milia equitum habebat, cum Salaecam nomine urbem occupavit quindecim ferme milia ab Romanis castris. quod ubi Scipioni relatum est, „aestiva sub tectis equitatus"! inquit: „sint vel plures, dum talem ducem habeant". eo minus sibi cessandum ratus quo illi segnius rem agerent, Masinissam cum equitatu praemissum portis obequitare atque hostem ad pugnam elicere iubet: ubi omnis multitudo se effudisset, graviorque iam in certamine esset quam ut facile sustineri posset, cederet paulatim: se in tempore pugnae obventurum. tantum moratus, quantum satis temporis praegresso visum ad eliciendos hostes, cum Romano equitatu secutus, tegentibus tumulis, qui peropportune circa viae flexus oppositi erant, occultus processit. Masinissa ex composito nunc terrentis nunc timentis modo aut ipsis obequitabat portis aut cedendo, cum timoris simulatio audaciam hosti faceret, ad insequendum temere eliciebat. non dum omnes egressi erant, varieque dux fatigabatur, alios vino et somno graves arma capere et frenare equos cogendo, aliis, ne sparsi et inconditi sine ordine sine signis omnibus portis excurrerent, obsistendo. primo incaute se evehentes Masinissa excipiebat, mox plures simul conferti porta effusi aequaverant certamen, postremo iam omnis equitatus proelio cum adesset, sustineri ultra

Digitized by Google

nequiere. non tamen effusa fuga Masinissa sed cedendo sensim impetus eorum accipiebat, donec ad tumulos tegentes Romanum equitatum pertraxit. inde exorti equites, et ipsi integris viribus et recentibus equis Hannoni Afrisque pugnando ac sequendo fessis se circumfudere: et Masinissa flexis subito equis in pugnam rediit. mille fere, qui primi agminis fuerant, quibus haud facilis receptus fuit, cum ipso duce Hannone interclusi atque interfecti sunt: ceteros, ducis praecipue territos caede, effuse fugientes per triginta milia passuum victores secuti ad duo praeter ea milia equitum aut ceperunt aut occiderunt. inter eos satis constabat non minus ducentos Carthaginiensium equites fuisse, et divitiis quosdam et genere illustres. XXXV. Eodem forte quo haec gesta sunt die naves, quae praedam in Siciliam vexerant, cum commeatu rediere, velut ominatae ad praedam alteram repetendam sese venisse. Duos eodem nomine Carthaginiensium duces duobus equestribus proeliis interfectos non omnes auctores sunt, veriti, credo, ne falleret bis relata eadem res: Coelius quidem et Valerius captum etiam Hannonem tradunt.

Scipio praefectos equitesque, prout cuiusque opera fuerat, ante omnes Masinissam insignibus donis donat: et firmo praesidio Salaecae imposito ipse cum cetero exercitu profectus, non agris modo, quacumque incedebat, populatis sed urbibus etiam quibusdam vicisque expugnatis, late fuso terrore belli, septimo die quam profectus erat, magnam vim hominum et pecoris et omnis generis praedae trahens in castra redit, gravesque iterum hostilibus spoliis naves dimittit. inde omissis expeditionibus populationibusque ad oppugnandam Uticam omnes belli vires convertit, eam deinde, si cepisset, sedem ad cetera exsequenda habiturus. simul et a classe navales socii, qua ex parte urbs mari adluitur, simul et terrestris exercitus ad imminentem prope ipsis moenibus tumulum est admotus. tormenta machinasque et advexerat secum et ex Sicilia missa cum commeatu erant, et nova in armamentario, multis talium operum artificibus de industria inclusis, fiebant. Uticensibus tanta undique mole circumsessis in Carthaginiensi populo, Carthaginiensibus in Hasdrubale ita, si is movisset Syphacem, spes omnis erat: sed desiderio indigentium auxilii tardius cuncta movebantur. Hasdrubal intentissima conquisitione cum ad triginta milia peditum tria equitum confecisset, non tamen ante adventum Syphacis castra propius hostem movere est ausus. Syphax cum quinquaginta milibus peditum decem equitum advenit, confestimque motis a Carthagine castris haud procul Utica munitionibusque Romanis consedit. quorum adventus hoc tamen momenti fecit, ut Scipio, cum quadragiuta ferme dies nequiquam omnia experiens obsedisset Uticam, abscederet inde irrito incepto. et — iam hiems instabat — castra hiberna in promontorio, quod tenui iugo continenti adhaerens in aliquantum maris spatium extenditur, communit: uno vallo et navalia castra amplectitur: iugo medio legionum castris impositis latus ad septemtrionem versum subductae naves navalesque socii tenebant, meridianam val-

Digitized by Google

lem ad alterum litus equitatus. haec in Africa usque ad extremum autumni gesta. XXXVI. Praeter convectum undique ex populatis circa agris frumentum commeatusque ex Sicilia atque Italia advectos, Cn. Octavius propraetor ex Sardinia ab Tib. Claudio praetore, cuius ea provincia erat, ingentem vim frumenti advexit, horreaque non solum quae iam facta erant repleta, sed nova aedificata. vestimenta exercitui deerant: id mandatum Octavio, ut cum praetore ageret, si quid ex ea provincia comparari ac mitti posset: ea quoque haud segniter curata res: mille ducentae togae brevi spatio et duodecim milia tunicarum missa.

Aestate ea, qua haec in Africa gesta sunt, P. Sempronius consul, cui Bruttii provincia erat, in agro Crotoniensi cum Hannibale in ipso itinere tumultuario proelio conflixit. agminibus magis quam acie pugnatum est: Romani pulsi, et tumultu verius quam pugna ad mille et ducenti de exercitu consulis interfecti: in castra trepide reditum, neque oppugnare tamen ea hostes ausi. ceterum silentio proximae noctis profectus inde consul, praemisso nuntio ad P. Licinium proconsulem ut suas legiones admoveret, copias coniunxit. ita duo duces, duo exercitus ad Hannibalem redierunt. nec mora dimicandi facta, cum et consuli duplicatae vires et Poeno recens victoria animo esset. in primam aciem suas legiones Sempronius induxit, in subsidiis locatae P. Licinii legiones. consul principio pugnae aedem Fortunae primigeniae vovit, si eo die hostes fudisset, composque eius voti fuit: fusi ac fugati Poeni, supra quattuor milia armatorum caesa, paulo minus trecenti vivi capti et equi quadraginta et undecim militaria signa. perculsus adverso proelio Hannibal Crotonem exercitum reduxit. Eodem tempore M. Cornelius consul in altera parte Italiae non tam armis quam iudiciorum terrore Etruriam continet, totam ferme ad Magonem ac per eum ad spem novandi res versam. eas quaestiones ex senatus consulto minime ambitiose habuit, multique nobiles Etrusci, qui aut ipsi ierant aut miserant ad Magonem de populorum suorum defectione, primo praesentes erant condemnati: post ea conscientia sibimet ipsi exsilium consciscentes, cum absentes damnati essent, corporibus subtractis bona tantum, quae publicari poterant, pigneranda poenae praebebant.

XXXVII. Dum haec consules diversis regionibus agunt, censores interim Romae M. Livius et C. Claudius senatum recitaverunt. princeps iterum lectus Q. Fabius Maximus: notati septem, nemo tamen qui sella curuli sedisset. sarta tecta acriter et cum summa fide exegerunt: viam e foro Bovario et ad Veneris circa foros publicos et aedem matris magnae in Palatio faciendam locaverunt. vectigal etiam novum ex salaria annona statuerunt: sextante sal et Romae et per totam Italiam erat: Romae pretio eodem, pluris in foris et conciliabulis, et alio alibi pretio praebendum locaverunt. id vectigal commentum alterum ex censoribus satis credebant populo iratum, quod iniquo iudicio quondam damnatus esset: et in pretio salis maxime oneratas tribus quarum opera damnatus

Digitized by Google

erat credebant: inde Salinator Livio inditum cognomen. lustrum conditum serius, quia per provincias dimiserunt censores, ut civium Romanorum in exercitibus, quantus ubique esset, referretur numerus: censa cum iis ducenta decem quattuor milia hominum: condidit lustrum C. Claudius Nero. duodecim deinde coloniarum, quod numquam ante factum erat, deferentibus ipsarum coloniarum censoribus, censum acceperunt, ut, quantum numero militum, quantum pecunia valerent, in publicis tabulis monumenta exstarent. equitum deinde census agi coeptus est, et ambo forte censores equum publicum habebant: cum ad tribum Polliam ventum est, in qua M. Livii nomen erat, et praeco cunctaretur citare ipsum censorem, „cita“ inquit Nero „M. Livium:“ et sive ex residua vetere simultate sive intempestiva iactatione severitatis inflatus M. Livium, quia populi iudicio esset damnatus, equum vendere iussit: item M. Livius, cum ad tribum Arniensem et nomen collegae ventum est, vendere equum C. Claudium iussit duarum rerum causa, unius, quod falsum adversum se testimonium dixisset, alterius, quod non sincera fide secum in gratiam redisset. aeque foedum certamen inquinandi famam alterius cum suae famae damno factum est exitu censurae. cum in leges iurasset C. Claudius et in aerarium escendisset, inter nomina eorum, quos aerarios relinquebat, dedit collegae nomen. deinde M. Livius in aerarium venit: praeter Maeciam tribum, quae se nec condemnasset neque condemnatum aut consulem aut censorem fecisset, populum Romanum omnem, quattuor et triginta tribus, aerarios reliquit, quod et innocentem se condemnassent et condemnatum consulem et censorem fecissent neque infitiari possent, aut iudicio semel aut comitiis bis ab se peccatum esse: inter quattuor et triginta tribus et C. Claudium aerarium fore: quod si exemplum haberet bis eundem aerarium relinquendi, C. Claudium nominatim se inter aerarios fuisse relicturum. pravum certamen notarum inter censores: castigatio inconstantiae populi censoria et gravitate temporum illorum digna. in invidia censores cum essent, crescendi ex iis ratus esse occasionem Cn. Baebius tribunus plebis diem ad populum utrisque dixit. ea res consensu patrum discussa est, ne post ea obnoxia populari aurae censura esset.

XXXVIII. Eadem aestate in Bruttiis Clampetia a consule vi capta, Consentia et Pandosia et ignobiles aliae civitates voluntate in dicionem venerunt. et cum comitiorum iam adpeteret tempus, Cornelium potius ex Etruria, ubi nihil belli erat, Romam acciri placuit. is consules Cn. Servilium Caepionem et C. Servilium Geminum creavit. inde praetoria comitia habita: creati P. Cornelius Lentulus P. Quinctilius Varus P. Aelius Paetus P. Villius Tappulus: ii duo cum aediles plebis essent, praetores creati sunt. consul comitiis perfectis ad exercitum in Etruriam redit.

Sacerdotes eo anno mortui atque in locum eorum suffecti: Tib. Veturius Philo flamen Martialis in locum M. Aemilii Regilli, qui priore

Digitized by Google

anno mortuus erat, creatus inauguratusque: in M. Pomponii Mathonis et auguris et decemviri locum creati decemvir M. Aurelius Cotta, augur Tib. Sempronius Gracchus ad modum adolescens, quod tum perrarum in mandandis sacerdotiis erat. quadrigae aureae eo anno in Capitolio positae ab aedilibus curulibus C. Livio et M. Servilio Gemino: et ludi Romani biduum instaurati, item per biduum plebeii ab aedilibus P. Aelio P. Villio: et Iovis epulum fuit ludorum causa.

Digitized by Google

TITI LIVI
AB URBE CONDITA
LIBER XXX.

I. Cn. Servilius et C. Servilius consules — sextus decimus is annus belli Punici erat — cum de re publica belloque et provinciis ad senatum rettulissent, censuerunt patres ut consules inter se compararent sortirenturve, uter Bruttios adversus Hannibalem, uter Etruriam ac Ligures provinciam haberet. cui Bruttii evenissent, exercitum a P. Sempronio acciperet: P. Sempronius — ei quoque enim proconsuli imperium in annum prorogabatur — P. Licinio succederet. is Romam reverteretur, bello quoque bonus habitus ad cetera, quibus nemo ea tempestate instructior civis habebatur: congestis omnibus humanis ab natura fortunaque bonis nobilis idem ac dives erat, forma viribusque corporis excellebat, facundissimus habebatur seu causa oranda, seu in senatu ad populum suadendi ac dissuadendi locus esset, iuris pontificii peritissimus: super haec bellicae quoque laudis consulatus compotem fecerat. quod in Bruttiis provincia, idem in Etruria ac Liguribus decretum: M. Cornelius novo consuli tradere exercitum iussus, ipse prorogato imperio Galliam provinciam obtinere cum legionibus iis, quas L. Scribonius priore anno habuisset. sortiti deinde provincias: Caepioni Bruttii, Servilio Gemino Etruria evenit. tum praetorum provinciae in sortem coniectae: iuris dictionem urbanam Paetus Aelius, Sardiniam P. Lentulus, Siciliam P. Villius, Ariminum cum duabus legionibus — sub Lucretio Spurio eae fuerant — Quinctilius Varus est sortitus. et Lucretio prorogatum imperium, ut Genuam oppidum a Magone Poeno dirutum exaedificaret. P. Scipioni non temporis sed rei gerendae fine, donec debellatum in Africa foret, prorogatum imperium est, decretumque ut supplicatio fieret, quod is in Africam provinciam traiecisset, ut ea res salutaris populo Romano ipsique duci atque exercitui esset. II. In Siciliam tria milia militum sunt scripta, et quia, quod roboris ea provincia habuerat, in Africam transvectum fuerat, et quia, antequam classis ex Africa traiceret, quadraginta navibus custodiri placuerat Siciliae maritimam oram. tredecim

novas naves Villius secum in Siciliam duxit, ceterae in Sicilia veteres refectae. huic classi M. Pomponius, prioris anni praetor, prorogato imperio praepositus novos milites ex Italia advectos in naves imposuit. parem navium numerum Cn. Octavio, praetori item prioris anni, cum pari iure imperii ad tuendam Sardiniae oram patres decreverunt: Lentulus praetor duo milia militum dare in naves iussus. et Italiae ora — quia incertum erat quo missuri classem Carthaginienses forent, videbantur autem quidquid nudatum praesidiis esset petituri — M. Marcio, praetori prioris anni, cum totidem navibus tuenda data est. tria milia militum in eam classem ex decreto patrum consules scripserunt et duas legiones urbanas ad incerta belli. Hispaniae cum exercitibus imperioque veteribus imperatoribus L. Lentulo et L. Manlio Acidino decretae. viginti omnino legionibus et centum sexaginta navibus longis res Romana eo anno gesta.

Praetores in provincias ire iussi. consulibus imperatum, prius quam ab urbe proficiscerentur ludos magnos facerent, quos T. Manlius Torquatus dictator in quintum annum vovisset si eodem statu res publica staret. et novas religiones excitabant in animis hominum prodigia ex pluribus locis nuntiata: aurum in Capitolio corvi non lacerasse tantum rostris crediti sed etiam edisse: mures Antii coronam auream adrosere: circa Capuam omnem agrum lucustarum vis ingens ita, ut unde advenissent parum constaret, complevit: eculeus Reate cum quinque pedibus natus: Anagniae sparsi primum ignes in caelo, dein fax ingens arsit: Frusinone arcus solem tenui linea amplexus est, circulum deinde ipsum maior solis orbis extrinsecus inclusit: Arpini terra campestri agro in ingentem sinum consedit: consulum alteri primam hostiam immolanti caput iocineris defuit. ea prodigia maioribus hostiis procurata: editi a collegio pontificum dei quibus sacrificaretur.

III. His transactis consules praetoresque in provincias profecti. omnibus tamen, velut eam sortitis, Africae cura erat, seu quia ibi summam rerum bellique verti cernebant, seu ut Scipioni gratificarentur, in quem tum omnis versa civitas erat. itaque non ex Sardinia tantum, sic ut ante dictum est, sed ex Sicilia quoque et Hispania vestimenta frumentumque, et arma etiam ex Sicilia et omne genus commeatus eo portabantur. nec Scipio illo tempore hiemis belli opera remiserat, quae multa simul undique eum circumstabant: Uticam obsidebat, castra in conspectu Hasdrubalis erant, Carthaginienses deduxerant naves, classem paratam instructamque ad commeatus intercipiendos habebant. Inter haec ne Syphacis quidem reconciliandi curam ex animo miserat, si forte iam satis amoris in uxore ex multa copia cepisset. ab Syphace magis pacis cum Carthaginiensibus condiciones, ut Romani Africa Poeni Italia excederent, quam, si bellaretur, spes ulla desciturum adferebatur. haec per nuntios acta magis equidem crediderim — et ita pars maior auctores sunt — quam ipsum Syphacem, ut Antias Valerius prodit, in castra Romana ad

colloquium venisse. primo eas condiciones imperator Romanus vix auribus admisit: post ea, ut causa probabilis suis commeandi foret in castra hostium, mollius eadem illa abnuere ac spem facere saepius ultro citroque agitantibus rem conventuram. Hibernacula Carthaginiensium congesta temere ex agris materia exaedificata lignea ferme tota erant. Numidae praecipue harundine textis storeaque pars maxima tectis passim nullo ordine, quidam — ut sine imperio occupatis locis — extra fossam etiam vallumque habitabant. haec relata Scipioni spem fecerant castra hostium per occasionem incendendi. IV. cum legatis, quos mitteret ad Syphacem, calonum loco primos ordines spectatae virtutis atque prudentiae servili habitu mittebat, qui, dum in colloquio legati essent, vagi per castra alius alia aditus exitusque omnes, situm formamque et universorum castrorum et partium, qua Poeni qua Numidae haberent, quantum intervalli inter Hasdrubalis ac regia castra esset, specularentur, moremque simul noscerent stationum vigiliarumque, nocte an inter diu opportuniores insidianti essent. et inter crebra colloquia alii atque alii de industria, quo pluribus omnia nota essent, mittebantur. cum saepius agitata res certiorem spem pacis in dies et Syphaci et Carthaginiensibus per eum faceret, legati Romani vetitos se reverti ad imperatorem aiunt, nisi certum responsum detur: proinde, seu ipsi staret iam sententia, seu consulendus Hasdrubal et Carthaginienses essent, consuleret: tempus esse aut pacem componi aut bellum naviter geri. dum consulitur Hasdrubal et Carthaginienses, et speculatores omnia visendi et Scipio ad comparanda ea quae in rem erant tempus habuit. et mentione ac spe pacis negligentia, ut fit, apud Poenos Numidamque orta cavendi, ne quid hostile interim paterentur. tandem relatum responsum quibusdam, quia nimis cupere Romanus pacem videbatur, iniquis per occasionem adiectis: quae peropportune cupienti tollere indutias Scipioni causam praebuere. ac nuntio regis, cum relaturum se ad consilium dixisset, postero die respondit, se uno frustra tendente nulli alii pacem placuisse: renuntiaret igitur nullam aliam spem pacis quam relictis Carthaginiensibus Syphaci cum Romanis esse. ita tollit indutias, ut libera fide incepta exsequeretur: deductisque navibus — et iam veris principium erat — machinas tormentaque velut a mari adgressurus Uticam imponit. et duo milia militum ad capiendum quem antea tenuerat tumulum super Uticam mittit, simul ab eo, quod parabat, ut in alterius rei curam converteret hostium animos, simul ne qua, cum ipse ad Syphacem Hasdrubalemque profectus esset, eruptio ex urbe et impetus in castra sua relicta cum levi praesidio fieret.

V. His praeparatis advocatoque consilio et dicere exploratoribus iussis, quae comperta adferrent, Masinissaque, cui omnia hostium nota erant, postremo ipse quid pararet in proximam noctem proponit: tribunis edicit ut, ubi praetorio dimisso signa concinuissent, extemplo educerent castris legiones. ita ut imperaverat signa sub occasum solis efferri

sunt coepta. ad primam ferme vigiliam agmen explicaverunt, media nocte — septem enim milia itineris erant — modico gradu ad castra hostium perventum est. ibi Scipio partem copiarum Laelio Masinissamque ac Numidas adtribuit, et castra Syphacis invadere ignesque conicere iubet. singulos deinde separatim Laelium ac Masinissam deductos obtestatur ut, quantum nox providentiae adimat, tantum diligentia expleant curaque: se Hasdrubalem Punicaque castra adgressurum: ceterum non ante coepturum quam ignem in regiis castris conspexissent. neque ea res morata diu est: nam ut proximis casis iniectus ignis haesit, extemplo proxima quaeque et deinceps continua amplexus totis se passim dissipavit castris. et trepidatio quidem, quanta necesse erat, in nocturno effuso tam late incendio orta est: ceterum fortuitum non hostilem ac bellicum ignem rati esse, sine armis ad restinguendum incendium effusi in armatos incidere hostes, maxime Numidas ab Masinissa notitia regionum castrorum ad exitus itinerum idoneis locis dispositos. in ipsis cubilibus semisomnos hausit flamma: multi praecipiti fuga ruentes alii super alios in angustiis portarum obtriti sunt. VI. relucentem flammam primo vigiles Carthaginiensium deinde excitati alii nocturno tumultu cum conspexissent, ab eodem errore credere et ipsi sua sponte incendium ortum: et clamor, inter caedem et vulnera sublatus an ex trepidatione nocturna esset, confusus sensum veri adimebat. igitur pro se quisque inermes, ut quibus nihil hostile suspectum esset, omnibus portis, qua cuique proximum erat, ea modo quae restinguendo igni forent portantes, in agmen Romanum ruebant. quibus caesis omnibus praeterquam hostili odio etiam ne quis nuntius effugeret, extemplo Scipio neglectas ut in tali tumultu portas invadit: ignibusque in proxima tecta coniectis effusa flamma primo velut sparso pluribus locis reluxit, dein per continua serpens uno repente omnia incendio hausit. ambusti homines iumentaque foeda primum fuga dein strage obruebant itinera portarum: quos non oppresserat ignis, ferro absumpti, binaque castra clade una deleta. duces tamen ambo, ex tot milibus armatorum duo milia peditum et quingenti equites semermes, magna pars saucii adflatique incendio effugerunt: caesa aut hausta flammis quadraginta milia hominum sunt, capta supra quinque milia: multi Carthaginiensium nobiles, undecim senatores: signa militaria centum septuagiata quattuor, equi Numidici supra duo milia septingenti: elephanti sex capti, octo ferro flammaque absumpti: magna vis armorum capta, ea omnia imperator Vulcano sacrata incendit.

VII. Hasdrubal ex fuga cum paucis Afrorum urbem proximam petierat, eoque omnes qui superarant vestigia ducis sequentes se contulerunt: metu deinde, ne dederetur Scipioni, urbe excessit. mox eodem patentibus portis Romani accepti: nec quicquam hostile, quia voluntate concesserant in dicionem, factum. duae subinde urbes captae direptaeque: ea praeda et quae castris incensis ex igne rapta erat militi concessa est. Syphax octo milium ferme inde spatio loco communito con-

Digitized by Google

sedit, Hasdrubal Carthaginem contendit, ne quid per metum ex recenti clade mollius consuleretur. quo tantus primo terror est adlatus, ut omissa Utica Carthaginem crederent extemplo Scipionem obsessurum. senatum itaque ut sufetes — quod velut consulare imperium apud eos erat — vocaverunt, ibi tribus una de pace legatos ad Scipionem decernebat, altera Hannibalem ad tuendam ab exitiabili bello patriam revocabat, tertia Romanae in adversis rebus constantiae erat: reparandum exercitum Syphacemque hortandum, ne bello absisteret, censebat: haec sententia, quia Hasdrubal praesens Barcinaeque omnes factionis bellum malebant, vincit. inde dilectus in urbe agrisque haberi coeptus, et ad Syphacem legati missi, summa ope et ipsum reparantem bellum, cum uxor non iam ut ante blanditiis, satis potentibus ad animum amantis, sed precibus et misericordia valuisset, plena lacrimarum obtestans, ne patrem suum patriamque proderet isdemque flammis Carthaginem, quibus castra conflagrassent, absumi sineret. spem quoque opportune oblatam adferebant legati: quattuor milia Celtiberorum circa urbem nomine Obbam, ab conquisitoribus suis conducta in Hispania, egregiae iuventutis sibi occurrisse, et Hasdrubalem prope diem adfore cum manu haudquaquam contemnenda. igitur non benigne modo legatis respondit sed ostendit etiam multitudinem agrestium Numidarum, quibus per eosdem dies arma equosque dedisset, et omnem iuventutem adfirmat ex regno exciturum: scire incendio non proelio cladem acceptam: eum bello inferiorem esse qui armis vincatur. haec legatis responsa: et post dies paucos rursus Hasdrubal et Syphax copias iunxerunt: is omnis exercitus fuit triginta ferme milia armatorum.

VIII. Scipionem — velut iam debellato, quod ad Syphacem Carthaginiensesque adtineret — Uticae oppugnandae intentum iamque machinas admoventem muris avertit fama redintegrati belli, modicisque praesidiis ad speciem modo obsidionis terra marique relictis ipse cum robore exercitus ire ad hostes pergit. primo in tumulo quattuor milia ferme distante ab castris regiis consedit, postero die cum equitatu in Magnos — ita vocant — campos subiectos ei tumulo degressus succedendo ad stationes hostium lacessendoque levibus proeliis diem absumpsit. et per insequens biduum tumultuosis hinc atque illinc excursionibus in vicem nihil dictu satis dignum fecerunt: quarto die in aciem utrimque descensum est. Romanus principes post hastatorum prima signa, in subsidiis triarios constituit: equitatum Italicum ab dextro cornu, ab laevo Numidas Masinissamque opposuit: Syphax Hasdrubalque Numidicis adversus Italicum equitatum, Carthaginiensium contra Masinissam locatis, Celtiberos mediam aciem in adversa signa legionum accepere: ita instructi concurrunt. primo impetu simul utraque cornua et Numidae et Carthaginienses pulsi: nam neque Numidae, maxima pars agrestes, Romanum equitatum, neque Carthaginienses, et ipse novus miles, Masinissam recenti super cetera victoria terribilem sustinuere. nudata utrimque cor-

nibus Celtiberum acies stabat, quod nec in fuga salus ulla ostendebatur locis ignotis, neque spes veniae ab Scipione erat, quem bene meritum de se et gente sua mercennariis armis in Africam oppugnatum venissent. igitur circumfusis undique hostibus alii super alios cadentes obstinate moriebantur: omnibusque in eos versis aliquantum ad fugam temporis Syphax et Hasdrubal praeceperunt: fatigatos caede diutius quam pugna victores nox oppressit.

IX. Postero die Scipio Laelium Masinissamque cum omni Romano et Numidico equitatu expeditisque militum ad persequendos Syphacem atque Hasdrubalem mittit: ipse cum robore exercitus urbes circa, quae omnes Carthaginiensium dicionis erant, partim spe partim metu partim vi subicit. Carthagini erat quidem ingens terror, et circumferentem arma Scipionem omnibus finitimis raptim perdomitis ipsam Carthaginem repente adgressurum credebant. itaque et muri reficiebantur propugnaculisque armabantur, et pro se quisque, quae diutinae obsidionis tolerandae sunt, ex agris convehit: rara mentio est pacis, frequentior legatorum ad Hannibalem arcessendum mittendorum, pars maxima classem, quae ad commeatus excipiendos parata erat, mittere iubent ad opprimendam stationem navium ad Uticam incaute agentem, forsitan etiam navalia castra relicta cum levi praesidio oppressuros. in hoc consilium maxime inclinant: legatos tamen ad Hannibalem mittendos censent, quippe classi ut felicissime gerantur res, parte aliqua levari Uticae obsidionem, Carthaginem ipsam qui tueatur, neque imperatorem alium quam Hannibalem neque exercitum alium quam Hannibalis superesse. deductae ergo postero die naves, simul et legati in Italiam profecti: raptimque omnia stimulante fortuna agebantur, et in quo quisque cessasset, prodi ab se salutem omnium rebatur.

Scipio gravem iam spoliis multarum urbium exercitum trahens, captivis aliaque praeda in vetera castra ad Uticam missis, iam in Carthaginem intentus occupat relictum fuga custodum Tyneta. abest a Carthagine quindecim milia ferme passuum locus cum operibus tum suapte natura tutus, et qui et ab Carthagine conspici et praebere ipse conspectum in circumfusum mare urbi possit. X. Inde, cum maxime vallum Romani iacerent, conspecta classis hostium est Uticam a Carthagine petens. igitur omisso opere pronuntiatum iter signaque raptim ferri sunt coepta, ne naves in terram et obsidionem versae ac minime navali proelio aptae opprimerentur. qui enim restitissent agili et nautico instrumento aptae et armatae classi naves tormenta machinasque portantes, et aut in onerariarum usum versae, aut ita adpulsae muris ut pro aggere ac pontibus praebere ascensus possent? itaque Scipio — praeter quam in navali certamine solet — rostratis, quae praesidio aliis esse poterant, in postremam aciem receptis prope terram, onerariarum quadriplicem ordinem pro muro adversus hostem opposuit, easque ipsas, ne in tumultu pugnae turbari ordines possent, malis antemnisque de nave in navem traic-

Digitized by Google

traiectis ac validis funibus velut uno inter se vinculo illigatis compressit, tabulasque superinstravit ut pervium ordinem fecisset, et sub ipsis pontibus intervalla fecit, qua procurrere speculatoriae naves in hostem ac tuto recipi possent. his raptim pro tempore instructis mille ferme delecti propugnatores onerariis imponuntur, telorum missilium, ut quamvis longo certamine sufficerent, vis ingens congeritur: ita parati atque intenti hostium adventum opperiebantur. Carthaginienses, qui, si matarassent, omnia permixta turba trepidantium primo impetu oppressissent, perculsi terrestribus cladibus atque inde ne mari quidem, ubi ipsi plus poterant, satis fidentes, die segni navigatione absumpto sub occasum solis in portum — Rusucmona Afri vocant — classe adpulere: postero die sub ortum solis instruxere ab alto naves velut ad iustum proelium navale et tamquam exituris contra Romanis. cum diu stetissent, postquam nihil moveri ab hostibus viderunt, tum demum onerarias adgrediuntur. res erat minime certamini navali similis, proxime speciem muros oppugnantium navium: altitudine aliquantum onerariae superabant, ex rostratis Poeni vana pleraque — sic ut pote supino iactu — tela in locum superiorem mittebant, gravior ac pondere ipso libratior superne ex onerariis ictus erat: speculatoriae naves ac levia ipsa navigia, quae sub constratis pontium per intervalla excurrebant, primo ipsae tanto impetu et magnitudine rostratarum obruebantur, deinde et propugnatoribus quoque incommodae erant, quod permixtae cum hostium navibus inhibere saepe tela cogebant metu, ne ambiguo ictu suis inciderent. postremo asseres ferreo unco praefixi — harpagones vocantur — ex Punicis navibus inici in Romanas coepti: quos cum neque ipsos neque catenas quibus suspensi iniciebantur incidere possent, ut quaeque retro inhibita rostrata onerariam adhaerentem unco traheret, scindi videres vincula, quibus alia aliis innexa erat, seriem aliam simul plurium navium trahi. hoc maxime modo lacerati quidem omnes pontes, et vix transiliendi in secundum ordinem navium spatium propugnatoribus datum est: sex ferme onerariae puppibus abstractae Carthaginem sunt: maior quam pro re laetitia sed eo gravior, quod inter adsiduas clades ac lacrimas unum quantumcumque ex insperato gaudium adfulserat, cum eo ut appareret haud procul exitio fuisse Romanam classem, ni cessatum a praefectis suarum navium foret et Scipio in tempore subvenisset.

XI. Per eosdem forte dies cum Laelius et Masinissa quinto decimo ferme die in Numidiam pervenissent, Maesulii, regnum paternum Masinissae, laeti ut ad regem diu desideratum concessere. Syphax pulsis inde praefectis praesidiisque suis vetere se continebat regno, neutiquam quieturus: stimulabat aegrum amore uxor socerque, et ita viris equisque abundabat, ut subiectae oculis regni per multos florentis annos vires etiam minus barbaro atque impotenti animo spiritus possent facere: igitur omnibus, qui bello apti erant, in unum coactis equos arma tela dividit: equites in turmas, pedites in cohortes, sic ut quondam ab Roma-

nis centurionibus didicerat, distribuit. exercitu haud minore quam quem prius habuerat, ceterum omni prope novo atque incondito, ire ad hostes pergit: et castris in propinquo positis primo pauci equites ex tuto speculantes ab stationibus progredi, dein iaculis submoti recurrere ad suos, inde excursiones in vicem fieri et, cum pulsos indignatio accenderet, plures subire: quod irritamentum certaminum equestrium est, cum aut vincentibus spes aut pulsis ira adgregat suos. ita tum a paucis proelio accenso omnem utrimque postremo equitatum certaminis studium effundit: ac dum sinorum equestre proelium erat, multitudo Masaesuliorum, ingentia agmina Syphace emittente, sustineri vix poterat: deinde ut pedes Romanus repentino per turmas suas viam dantes intercursu stabilem aciem fecit absterruitque effuse invehentem sese hostem, primo barbari segnius permittere equos, dein stare, ac propere turbati novo genere pugnae postremo non pediti solum cedere, sed ne equitem quidem sustinere peditis praesidio audentem. iam signa quoque legionum adpropinquabant: tum vero Masaesulii non modo primum impetum sed ne conspectum quidem signorum atque armorum tulerunt: tantum seu memoria priorum cladium seu praesens terror valuit. XII. ibi Syphax, dum obequitat hostium turmis, si pudore si periculo suo fugam sistere posset, equo graviter icto effusus opprimitur capiturque et vivus laetum ante omnes Masinissae praebiturus spectaculum ad Laelium pertrahitur.

Cirta caput regni Syphacis erat, eoque se ingens hominum contulit vis. caedes in eo proelio minor quam victoria fuit, quia equestri tantum modo proelio certatum fuerat: non plus quinque milia occisa, minus dimidium eius hominum captum est impetu in castra facto, quo perculsa rege amisso multitudo se contulerat. Masinissa sibi quidem dicere nihil esse in praesentia pulchrius quam victorem recuperatum tanto post intervallo patrium invisere regnum, sed tam secundis quam adversis rebus non dari spatium ad cessandum: si se Laelius cum equitata vinctoque Syphace Cirtam praecedere sinat, trepida omnia metu se oppressurum: Laelium cum peditibus subsequi modicis itineribus posse. adsentiente Laelio praegressus Cirtam evocari ad colloquium principes Cirtensium iubet: sed apud ignaros regis casus nec quae acta essent promendo nec minis nec suadendo ante valuit quam rex vinctus in conspectum datus esset. tum ad spectaculum tam foedum conploratio orta, et partim pavore moenia sunt deserta, partim repentino consensu gratiam apud victorem quaerentium patefactae portae. et Masinissa praesidio circa portas opportunaque moenium dimisso, ne cui fugae pateret exitus, ad regiam occupandam citato vadit equo. intranti vestibulum in ipso limine Sophoniba, uxor Syphacis, filia Hasdrubalis Poeni, occurrit, et cum in medio agmine armatorum Masinissam insignem cum armis tum cetero habitu conspexisset, et regem esse — id quod erat — rata, genibus advoluta eius: „omnia quidem ut posses in nobis, di dederunt virtusque et felicitas tua: sed si captivae apud dominum vitae necisque suae vo-

cem supplicem mittere licet, si genua si victricem adtingere dextram, precor quaesoque per maiestatem regiam, in qua paulo ante nos quoque fuimus, per gentis Numidarum nomen, quod tibi cum Syphace commune fuit, per huiusce regiae deos, qui te melioribus omnibus accipiant quam Syphacem hinc miserunt, hanc veniam supplici des, ut ipse quodcumque fert animus de captiva statuas, neque me in cuiusquam Romani superbum et crudele arbitrium venire sinas. si nihil aliud quam Syphacis uxor fuissem, tamen Numidae atque in eadem mecum Africa geniti quam alienigenae et externi fidem experiri mallem: quid Carthaginiensi ab Romano, quid filiae Hasdrubalis timendum sit, vides: si nulla re alia potes, morte me ut vindices ab Romanorum arbitrio oro obtestorque". forma erat insignis et florentissima aetas: itaque cum modo dextram amplectens in id, ne cui Romano traderetur, fidem exposceret propiusque blanditias oratio esset quam preces, non in misericordiam modo prolapsus est animus victoris, sed, ut est genus Numidarum in Venerem praeceps, amore captivae victor captus: data dextra in id quod petebatur obligandae fidei, in regiam concedit. tum vero reputare secum ipse, quem ad modum promissi fidem praestaret: quod cum expedire non posset, ab amore temerarium atque impudens mutuatur consilium: nuptias in eum ipsum diem parari repente iubet, ne quid relinqueret integri aut Laelio aut ipsi Scipioni consulendi velut in captivam, quae Masinissae iam nupta foret. factis nuptiis supervenit Laelius, et adeo non dissimulavit improbare se factum, ut primo etiam cum Syphace et ceteris captivis detractam eam geniali mittere ad Scipionem conatus sit. victus deinde precibus Masinissae orantis ut arbitrium, utrius regum duorum fortunae accessio Sophoniba esset, ad Scipionem reiceret, misso Syphace et captivis ceteras urbes Numidiae, quae praesidiis regiis tenebantur, adiuvante Masinissa recipit.

XIII. Syphacem in castra adduci cum esset nuntiatum, omnis velut ad spectaculum triumphi multitudo effusa est. praecedebat ipse vinctus, sequebatur grex nobilium Namidarum: tum, quantum quisque plurimum poterat, magnitudini Syphacis, famae gentis victoriam suam augendo addebat: illum esse regem, cuius tantum maiestati duo potentissimi in terris tribuerint populi Romanus Carthaginiensisque, ut Scipio imperator suus ad amicitiam eius petendam relicta provincia Hispania exercituque duabus quinqueremibus in Africam navigaverit, Hasdrubal Poenorum imperator non ipse modo ad eum in regnum venerit, sed etiam filiam ei nuptum dederit. habuisse eum uno tempore in potestate duos imperatores Poenum Romanumque: sic ut ab dis immortalibus pars utraque hostiis mactandis pacem petisset, ita ab eo utrimque pariter amicitiam petitam. iam tantas habuisse opes, ut Masinissam regno pulsum eo redegerit, ut vita eius fama mortis et latebris, ferarum modo in silvis rapto viventis, tegeretur. his sermonibus circumstantium celebratus rex in praetorium ad Scipionem est perductus. movit et Scipionem cum for-

tuna pristina viri praesenti fortunae collata, tum recordatio hospitii dextraeque datae et foederis publice ac privatim iuncti. eadem haec et Syphaci animum dederunt in adloquendo victorem. nam cum Scipio quid sibi voluisset quaereret, qui non societatem solum abnuisset Romanam sed ultro bellum intulisset, tum ille peccasse quidem sese atque insanisse fatebatur, sed non tum demum cum arma adversus populum Romanum cepisset: exitum sui furoris fuisse non principium: tum se invasisse, tum hospitia privata et publica foedera omnia ex animo eiecisse, cum Carthaginiensem matronam domum acceperit: illis nuptialibus facibus regiam conflagrasse suam, illam furiam pestemque omnibus delenimentis animum suum avertisse atque alienasse nec conquiesse, donec ipsa manibus suis nefaria sibi arma adversus hospitem atque amicum induceret. perdito tamen atque adflicto sibi hoc in miseriis solatii esse, quod in omnium hominum inimicissimi sibi domum ac penates eandem pestem ac furiam transisse videat: neque prudentiorem neque constantiorem Masinissam quam Syphacem esse, etiam iuventa incautiorem: certe stultius illum atque intemperantius eam quam se duxisse. XIV. haec non hostili modo odio sed amoris etiam stimulis amatam apud aemulum cernens cum dixisset, non mediocri cura Scipionis animum pepulit. et fidem criminibus raptae prope inter arma nuptiae neque consulto neque exspectato Laelio faciebant, tamque praeceps festinatio ut, quo die captam hostem vidisset, eodem matrimonio iunctam acciperet et ad penates hostis sui nuptiale sacrum conficeret. eo foediora haec videbantur Scipioni, quod ipsum in Hispania iuvenem nullius forma pepulerat captivae. haec secum volutanti Laelius ac Masinissa supervenerunt: quos cum pariter ambo et benigno vultu excepisset et egregiis laudibus frequenti praetorio celebrasset, abductum in secretum Masinissam sic adloquitur: „aliqua te existimo, Masinissa, intuentem in me bona et principio in Hispania ad iungendam mecum amicitiam venisse, et post ea in Africa te ipsum spes- que omnes tuas in fidem meam commisisse. atqui nulla earum virtutum est propter quas tibi adpetendus visus sim, qua ego aeque ac temperantia et continentia libidinum gloriatus fuerim. hanc te quoque ad ceteras tuas eximias virtutes, Masinissa, adiecisse velim. non est, non — mihi crede — tantum ab hostibus armatis aetatis nostrae periculum, quantum ab circumfusis undique voluptatibus. qui eas temperantia sua frenavit ac domuit, multo maius decus maioremque victoriam sibi peperit quam nos Syphace victo habemus. quae me absente strenue ac fortiter fecisti, libenter et commemoravi et memini: cetera te ipsum reputare tecum quam me dicente erubescere malo. Syphax populi Romani auspiciis victus captusque est: itaque ipse coniunx regnum, ager et oppida, homines qui incolunt, quidquid denique Syphacis fuit, praeda populi Romani est, et regem coniugemque eius, etiam si non civis Carthaginiensis esset, etiam si non patrem eius imperatorem hostium videremus, Romam oporteret mitti ac senatus populique Romani de ea indi-

cium atque arbitrium esse, quae regem socium nobis alienasse atque in arma egisse praecipitem dicatur. vince animum: cave deformes multa bona uno vitio, et tot meritorum gratiam maiore culpa quam causa culpae est corrumpas". XV. Masinissae haec audienti non rubor solum suffusus sed lacrimae etiam obortae: et cum se quidem in potestate futurum imperatoris dixisset orassetque eum ut, quantum res sineret, fidei suae temere obstrictae consuleret — promisisse enim se in nullius potestatem eam traditurum —, ex praetorio in tabernaculum suum confusus concessit. ibi arbitris remotis cum crebro suspiritu et gemitu, quod facile ab circumstantibus tabernaculum exaudiri posset, aliquantum temporis consumpsisset, ingenti ad postremum edito gemitu eum ex servis vocat, sub cuius fide regio more ad incerta fortunae venenum erat, et mixtum in poculo ferre ad Sophonibam iubet ac simul nuntiare, Masinissam libenter primam ei fidem praestaturum fuisse, quam vir uxori debuerit: quoniam eius arbitrium qui possint adimant, secundam fidem praestare, ne viva in potestatem Romanorum veniat: memor patris imperatoris patriaeque et duórum regum, quibus nupta fuisset, sibi ipsa consuleret. hunc nuntium ac simul venenum ferens minister cum ad Sophonibam venisset: „accipio" inquit „nuptiale munus neque ingratum, si nihil maius vir uxori praestare potuit: hoc tamen nuntia, melius me morituram fuisse, si non in funere meo nupsissem". non locuta est ferocius quam acceptum poculum nullo trepidationis signo dato impavide hausit. quod ubi nuntiatum est Scipioni, ne quid aeger animi ferox iuvenis gravius consuleret, accitum eum extemplo nunc solatur, nunc, quod temeritatem temeritate alia luerit tristioremque rem quam necesse fuerit fecerit, leniter castigat. postero die, ut a praesenti motu averteret animum eius, in tribunal escendit et contionem advocari iussit. ibi Masinissam primum regem appellatum eximiisque ornatum laudibus aurea corona, aurea patera, sella curuli et scipione eburno, toga picta et palmata unica donat. addit verbis honorem: neque magnificentius quicquam triumpho apud Romanos neque triumphantibus ampliorem eo ornatu esse, quo unum omnium externorum dignum Masinissam populus Romanus iudicat. Laelium deinde et ipsum collaudatum aurea corona donat, et alii militares viri, prout a quoque navata opera erat, donati. his honoribus sollitur regis animus, erectusque in spem propinquam sublato Syphace omnis Numidiae potiundae.

XVI. Scipio C. Laelio cum Syphace aliisque captivis Romam misso, um quibus et Masinissae legati profecti sunt, ipse ad Tyneta rursus castra refert, et quae munimenta inchoaverat, permunit. Carthaginienses ion brevi solum sed prope vano gaudio ab satis prospera in praesens ppugnatione classis perfusi, post famam capti Syphacis, in quo plus rope quam in Hasdrubale atque exercitu suo spei reposuerunt, perculsi, am nullo auctore belli ultra audito oratores ad pacem petendam mittunt riginta seniorum principes. id erat sanctius apud illos consilium maxi-

maque ad ipsum senatum regendum vis. qui ubi in castra Romana et in praetorium pervenerunt, more adulantium — accepto credo ritu ex ea regione ex qua oriundi erant — procubuerunt. conveniens oratio tam humili adulationi fuit non culpam purgantium, sed transferentium initium culpae in Hannibalem potentiaeque eius fautores: veniam civitati petebant civium temeritate bis iam eversae, incolumi futurae iterum hostium beneficio: imperium ex victis hostibus populum Romanum non perniciem petere: paratis obedienter servire imperaret quae vellet. Scipio et venisse ea spe in Africam se ait, et spem suam prospero belli eventu auctam, victoriam se non pacem domum reportaturum esse: tamen, cum victoriam prope in manibus habeat, pacem non abnuere, ut omnes gentes sciant populum Romanum et suscipere iuste bella et finire. leges pacis se has dicere: captivos et perfugas et fugitivos restituant, exercitus ex Italia et Gallia deducant, Hispania abstineant, insulis omnibus quae inter Italiam atque Africam sint decedant, naves longas praeter viginti omnes tradant, tritici quingenta hordei trecenta milia modium. pecuniae summam quantam imperaverit, parum convenit: alibi quinque milia talentum, alibi quinque milia pondo argenti, alibi duplex stipendium militibus imperatum invenio. „his condicionibus“ inquit „placeatne pax, triduum ad consultandum dabitur. si placuerit, mecum indutias facite, Romam ad senatum mittite legatos“. ita dimissi Carthaginienses nullas recusandas condiciones pacis cum censuissent, quippe qui moram temporis quaererent dum Hannibal in Africam traiceret, legatos alios ad Scipionem ut indutias facerent, alios Romam ad pacem petendam mittunt, ducentes paucos in speciem captivos perfugasque et fugitivos, quo impetrabilior pax esset.

XVII. Multis ante diebus Laelius cum Syphace primoribusque Numidarum captivis Romam venit, quaeque in Africa gesta essent, omnia ordine exposuit patribus ingenti hominum et in praesens laetitia et in futurum spe. consulti inde patres regem in custodiam Albam mittendum censuerunt, Laelium retinendum donec legati Carthaginienses venirent. supplicatio in quadriduum decreta est. P. Aelius praetor senatu misso et contione inde advocata cum C. Laelio in rostra escendit. ibi vero audientes fusos Carthaginiensium exercitus, devictum et captum ingentis nominis regem, Numidiam omnem egregia victoria peragratam, tacitum continere gaudium non poterant, quin clamoribus quibusque aliis multitudo solet laetitiam immodicam significarent. itaque praetor extemplo edixit uti aeditui aedes sacras tota urbe aperirent, circumeundi salutandique deos agendique grates per totum diem populo potestas fieret. postero die legatos Masinissae in senatum introduxit. gratulati primum senatui sunt quod P. Scipio prospere res in Africa gessisset: deinde gratias egerunt quod Masinissam non appellasset modo regem sed fecisset restituendo in paternum regnum, in quo post Syphacem sublatum, si ita patribus visum esset, sine metu et certamine esset regnaturus: dein col-

Digitized by Google

laudatum pro contione amplissimis decorasset operibus, quibus ne indignus esset et dedisse operam Masinissam et porro daturum esse. petere ut regium nomen ceteraque Scipionis beneficia et munera senatus decreto confirmaret: et ad haec, nisi molestum esset, illud quoque petere Masinissam, ut Numidas captivos, qui Romae in custodia essent, remitterent: id sibi amplum apud populares futurum esse. ad ea responsum legatis: rerum gestarum prospere in Africa communem sibi cum rege gratulationem esse, Scipionem recte atque ordine videri fecisse quod eum regem appellaverit et, quidquid aliud fecerit quod cordi foret Masinissae, id patres comprobare ac laudare. munera quae legati ferrent regi, decreverunt sagula purpurea duo cum fibulis singulis et lato clavo tunicis, equos duo phaleratos, bina equestria arma cum loricis, et tabernacula militaremque supellectilem, qualem praeberi consuli mos esset. haec regi praetor mittere iussus. legatis in singulos dona ne minus quinum milium, comitibus eorum milium aeris, et vestimenta bina legatis, singula comitibus Numidisque qui ex custodia emissi redderentur regi: ad hoc aedes liberae [illegible] lautia legatis decreta.

VIII. Eadem aestate, qua haec decreta Romae et in Africa gesta sunt, P. Quinctilius Varus praetor et M. Cornelius proconsul in agro Insubrum Gallorum cum Magone Poeno signis collatis pugnarunt. praetoris legiones in prima acie fuerunt: Cornelius suas in subsidiis tenuit, ipse ad prima signa equo advectus: proque duobus cornibus praetor ac proconsul milites ad inferenda in hostes signa summa vi hortabantur. postquam nihil commovebant, tum Quinctilius Cornelio: „lentior ut vides fit pugna, et induratus praeter spem resistendo hostium timor, ac ne vertat in audaciam periculum est: equestrem procellam excitemus oportet, si turbare ac statu movere volumus: itaque vel tu ad prima signa proelium sustine, ego inducam in pugnam equites: vel ego hic in prima acie rem geram, tu quattuor legionum equites in hostem emitte". utram vellet praetor muneris partem proconsule accipiente, Quinctilius praetor cum filio — cui Marco praenomen erat — impigro iuvene ad equites pergit, iussosque escendere in equos repente in hostem emittit. tumultum equestrem auxit clamor ab legionibus additus, nec stetisset hostium acies ni Mago ad primum equitum motum paratos elephantos extemplo in proelium induxisset: ad quorum stridorem odoremque et aspectum territi equi vanum equestre auxilium fecerunt. et ut, ubi in rem permissus uti cuspide, uti comminus gladio posset, roboris maioris Romanus eques erat, ita in ablatum paventibus procul equis melius ex intervallo Numidae iaculabantur. simul et peditum legio duodecima, magna ex parte caesa, pudore magis quam viribus tenebat locum, nec diutius tenuisset, ni ex subsidiis tertia decima legio in primam aciem inducta proelium dubium excepisset. Magoque ex subsidiis Gallos integrae legioni opposuit: quibus haud magno certamine fusis hastati legionis undecimae conglobant sese, atque elephantos iam peditum aciem turbantes invadunt. in quos

cum pila confertos coniecissent, nullo ferme frustra emisso omnes retro in aciem suorum averterunt: quattuor gravati vulneribus corruerunt. tum primo commota hostium acies, simul omnibus equitibus, ut aversos videre elephantos, ad augendum pavorem ac tumultum effusis. sed donec stetit ante signa Mago, gradum sensim referentes ordines et tenorem pugnae servabant: postquam femine transfixo cadentem auferrique ex proelio prope exsanguem videre, extemplo in fugam omnes versi. ad quinque milia hostium eo die caesa et signa militaria duo et viginti capta. nec Romanis incruenta victoria fuit: duo milia et trecenti de exercitu praetoris, pars multo maxima ex legione duodecima amissi. inde et tribuni militum duo M. Cosconius et M. Maevius. tertiae decimae quoque legionis, quae postremo proelio adfuerat, C. Helvius tribunus militum in restituenda pugna cecidit, et duo et viginti ferme equites illustres obtriti ab elephantis cum centurionibus aliquot perierunt. et longius certamen fuisset, ni vulnere ducis concessa victoria esset. XIX. Mago proximae silentio noctis profectus, quantum pati viae per vulnus poterat itineribus extentis, ad mare in Ligures Ingaunos pervenit. ibi cum legati ab Carthagine paucis ante diebus in sinum Gallicum adpulsi navibus adierunt, iubentes primo quoque tempore in Africam traiceret: id et fratrem eius Hannibalem — nam ad eum quoque isse legatos eadem iubentes — facturum: non in eo esse Carthaginiensium res ut Galliam atque Italiam armis obtineant. Mago non imperio modo senatus periculoque patriae motus sed metuens etiam, ne victor hostis moranti instaret, Liguresque ipsi, relinqui Italiam a Poenis cernentes, ad eos quorum mox in potestate futuri essent deficerent, simul sperans leniorem in navigatione quam in via iactationem vulneris fore et curationi omnia commodiora, impositis copiis in naves profectus vix dum superata Sardinia ex vulnere moritur. naves quoque aliquot Poenorum disiectae in alto a classe Romana, quae circa Sardiniam erat, capiuntur. haec terra marique in parte Italiae, qua iacet ad Alpes, gesta.

Consul C. Servilius nulla memorabili re in provincia Etruria et Gallia — quoniam eo quoque processerat — gesta, patre C. Servilio et C. Lutatio ex servitute post sextum decimum annum receptis, qui ad vicum Tannetum a Boiis capti fuerant, hinc patre hinc Catulo lateri circumdatis privato magis quam publico decore insignis Romam rediit. latum ad populum est, ne C. Servilio fraudi esset, quod patre qui sella curuli sedisset vivo, cum id ignoraret, tribunus plebis atque aedilis plebis fuisset contra quam sanctum legibus erat. hac rogatione perlata in provinciam rediit.

Ad Cn. Servilium consulem, qui in Bruttiis erat, Consentia Aufugum Bergae Besidiae Ocriculum Lymphaeum Argentanum Clampetia multique alii ignobiles populi senescere Punicum bellum cernentes deficere. idem consul cum Hannibale in agro Crotoniensi acie conflixit. obscura eius pugnae fama est: Valerius Antias quinque milia hostium caesa ait:

quae tanta res est ut aut impudenter ficta sit aut negligenter praetermissa. nihil certe ultra rei in Italia ab Hannibale gestum. nam ad eum quoque legati ab Carthagine vocantes in Africam iis forte diebus quibus ad Magonem venerunt. XX. frendens gemensque ac vix lacrimis temperans dicitur legatorum verba audisse. postquam edita sunt mandata, „iam non perplexe“ inquit „sed palam revocant, qui vetando supplementum et pecuniam mitti iam pridem trahebant. vicit ergo Hannibalem non populus Romanus totiens caesus fugatusque, sed senatus Carthaginiensis obtrectatione atque invidia. neque hac deformitate reditus mei tam P. Scipio exsultabit atque efferet sese quam Hanno, qui domum nostram, quando aliena re non potuit, ruina Carthaginis oppressit“. iam hoc ipsum praesagiens animo praeparaverat ante naves: itaque inutili militum turba praesidii specie in oppida Bruttii agri, quae pauca magis metu quam fide continebantur, dimissa, quod roboris in exercitu erat in Africam transvexit, multis Italici generis, quia in Africam secuturos abnuentes concesserant in Iunonis Laciniae delubrum inviolatum ad eam diem, in templo ipso foede interfectis. raro quemquam alium, patriam exsilii causa relinquentem, tam maestum abisse ferunt quam Hannibalem hostium terra excedentem: respexisse saepe Italiae litora et deos hominesque accusantem, in se quoque ac suum ipsius caput exsecratum, quod non cruentum ab Cannensi victoria militem Romam duxisset: Scipionem ire ad Carthaginem ausum, qui consul hostem Poenum in Italia non vidisset: se centum milibus armatorum ad Trasumennum aut Cannas caesis circa Casilinum Cumasque et Nolam consenuisse. haec accusans querensque ex diutina possessione Italiae est detractus.

XXI. Romam per eosdem dies et Magonem et Hannibalem profectos adlatum est. cuius duplicis gratulationis minuit laetitiam et quod parum duces in retinendis iis, cum id mandatum ab senatu esset, aut animi aut virium habuisse videbantur, et quod solliciti erant, omni belli mole in unum exercitum ducemque inclinata quo evasura esset res. per eosdem dies legati Saguntini venerunt comprensos cum pecunia adducentes Carthaginienses, qui ad conducenda auxilia in Hispaniam traiecissent: ducenta et quinquaginta auri, octingenta pondo argenti in vestibulo curiae posuerunt. hominibus acceptis in carcerem conditis, auro argentoque reddito, gratiae legatis actae, atque insuper munera data ac naves quibus in Hispaniam reveherentur. mentio deinde ab senioribus facta est, segnius homines bona quam mala sentire: transitu in Italiam Hannibalis quantum terroris pavorisque esse meminisse: quas deinde clades, quos luctus incidisse! visa castra hostium e muris urbis: quae vota singulorum universorumque fuisse! quotiens in conciliis voces manus ad caelum porgentium auditas, en umquam ille dies futurus esset, quo vacuam hostibus Italiam bona pace florentem visuri essent! dedisse id deos tandem sexto decimo demum anno: nec esse, suis qui deis grates agendas censeant: adeo ne advenientem quidem gratiam homines benigne ac-

Digitized by Google

cipere, nedum ut praeteritae satis memores sint. conclamatum deinde ex omni parte curiae est uti referret P. Aelius praetor, decretumque ut quinque dies circa omnia pulvinaria supplicaretur victimaeque maiores immolarentur centum viginti.

Iam demisso Laelio legatisque Masinissae cum Carthaginiensium legatos de pace ad senatum venientes Puteolis vises, inde terra venturos adlatum esset, revocari C. Laelium placuit, ut coram eo de pace ageretur. Q. Fulvius Gillo, legatus Scipionis, Carthaginienses Romam adduxit: quibus vetitis ingredi urbem hospitium in villa publica, senatus ad aedem Bellonae datus est. XXII. Orationem eandem ferme quam apud Scipionem habuerunt, culpam omnem belli a publico consilio in Hannibalem vertentes: eum iniussu senatus non Alpes modo sed Hiberum quoque transgressum, nec Romanis solum sed ante etiam Saguntinis privato consilio bellum intulisse: senatui ac populo Carthaginiensi, si quis vere aestimet, foedus ad eam diem inviolatum esse cum Romanis. itaque nihil aliud sibi mandatum esse uti peterent, quam ut in ea pace, quae postremo cum consule Lutatio facta esset, manere liceret. cum more tradito a patribus potestatem interrogandi, si quis quid vellet, legatos praetor fecisset, senioresque, qui foederibus interfuerant, alia alii interrogarent, nec meminisse per aetatem — et enim omnes ferme iuvenes erant — dicerent legati, conclamatum ex omni parti curiae est Punica fraude electos qui veterem pacem repeterent, cuius ipsi non meminissent. XXIII. Emotis deinde curia legatis sententiae interrogari coeptae. M. Livius C. Servilium consulem qui propior esset arcessendum, ut coram eo de pace ageretur, censebat: cum de re maiore quam quanta ea esset consultatio incidere non posset, non videri sibi absente consulam altero ambobusve eam rem agi satis ex dignitate populi Romani esse. Q. Metellus, qui triennio ante consul dictatorque fuerat: cum P. Scipio caedendo exercitus, agros populando in eam necessitatem hostes compulisset ut supplices pacem peterent, et nemo omnium verius existimare posset, qua mente ea pax peteretur, quam qui ante portas Carthaginis bellum gereret, nullius alterius consilio quam Scipionis accipiendam abnuendamve pacem esse. M. Valerius Laevinus, qui bis consul fuerat, speculatores non legatos venisse arguebat, iubendosque Italia excedere et castodes cum iis usque ad naves mittendos, Scipionique scribendum ne bellum remitteret. Laelius Fulviusque adiecerant, et Scipionem in eo positam habuisse spem pacis, si Hannibal et Mago ex Italia non revocarentur: omnia simulaturos Carthaginienses duces eos exercitusque spectantes: deinde quamvis recentium foederum et deorum omnium oblitos bellum gesturos. eo magis in Laevini sententiam discessum. legati pace infecta ac prope sine responsu dimissi.

XXIV. Per eos dies Cn. Servilius consul, haud dubius quin pacatae Italiae penes se gloria esset, velut pulsum ab se Hannibalem persequens in Siciliam, inde et Africam transiturus, traiecit. quod ubi Ro-

Digitized by Google

mae vulgatum est, primo consuerant patres, ut praetor scriberet consuli, senatum aequum censere in Italiam reverti cum: deinde cum praetor spreturum eum litteras suas diceret, dictator ad id ipsum creatus P. Sulpicius pro iure maioris imperii consulem in Italiam revocavit. reliquum anni cum M. Servilio magistro equitum circumeundis Italiae urbibus, quae bello alienatae fuerant, noscendisque singularum causis consumpsit.

Per indutiarum tempus et ex Sardinia ab Lentulo praetore centum onerariae naves cum commeatu viginti rostratarum praesidio et ab hoste et ab tempestatibus mari tuto in Africam transmiserunt. Cn. Octavio ducentis onerariis triginta longis navibus ex Sicilia traicienti non eadem fortuna fuit. in conspectum ferme Africae prospero cursu vectum primo destituit ventus, deinde versus in Africum turbavit ac passim naves disiecit. ipse cum rostratis per adversos fluctus ingenti remigum labore enisus Apollinis promontorium tenuit: onerariae pars maxima ad Aegimurum — insula ea sinum ab alto claudit, in quo sita Carthago est, triginta ferme milia ab urbe —, aliae adversus urbem ipsam ad Calidas Aquas delatae sunt. omnia in conspectu Carthaginis erant: itaque ex tota urbe in forum concursum est: magistratus senatum vocare, populus in curiae vestibulo fremere, ne tanta ex oculis manibusque amitteretur praeda: cum quidam pacis petitae, alii indutiarum — nec dum enim dies exierat — fidem opponerent, permixto paene senatus populique concilio consensum est, ut classem quinquaginta navium Hasdrubal Aegimurum traiceret, inde per litora portusque dispersas Romanas naves colligeret. desertae fuga nautarum primum ab Aegimuro, deinde ab Aquis onerariae Carthaginem puppibus tractae sunt.

XXV. Non dum ab Roma reverterant legati neque sciebatur, quae senatus Romani de bello aut pace sententia esset, nec dum indutiarum dies exierat: eo indigniorem iniuriam ratus Scipio, ab iis, qui petissent pacem et indutias, et spem pacis et fidem indutiarum violatam esse, legatos Carthaginem L. Baebium M. Servilium L. Fabium extemplo misit. qui cum multitudinis concursu prope violati essent nec reditum tutiorem futurum cernerent, petierunt a magistratibus, quorum auxilio vis prohibita erat, ut naves mitterent quae se prosequerentur. datae triremes duae cum ad Bagradam flumen pervenissent, unde castra Romana conspiciebantur, Carthaginem rediere. classis Punica ad Uticam stationem habebat: ex ea tres quadriremes — seu clam misso a Carthagine nuntio uti fieret, seu Hasdrubale qui classi praeerat sine publica fraude auso facinus — quinqueremem Romanam superantem promontorium ex alto repente adgressae sunt. sed neque rostro ferire celeritate superlabentem poterant, neque transilire armati ex humilioribus in altiorem navem: et defendebatur egregie, quoad tela suppeditarunt: quis deficientibus iam nulla alia res eam quam propinquitas terrae multitudoque a castris litus effusa tueri potuisset: concitatam enim remis quanto maxime impetu poterant in terram cum immisissent, navis tantum iactura facta,

incolumes ipsi evaserunt. ita alio super aliud scelere cum haud dubie indutiae ruptae essent, Laelius Fulviusque ab Roma cum legatis Carthaginiensibus supervenerunt. quibus Scipio, etsi non indutiarum fides modo a Carthaginiensibus sed ius etiam gentium in legatis violatum esset, tamen se nihil nec institutis populi Romani nec suis moribus indignum in iis facturum esse cum dixisset, dimissis legatis bellum parabat. Hannibali iam terrae adpropinquanti iussus e nauticis unus escendere in malum, ut specularetur quam tenerent regionem, cum dixisset sepulchrum dirutum proram spectare, abominatus praetervehi iusso gubernatore ad Leptim adpulit classem atque ibi copias exposuit.

XXVI. Haec eo anno in Africa gesta: insequentia excedunt in eum annum, quo M. Servilius, qui tum magister equitum erat, et Tib. Claudius Nero consules facti sunt. ceterum exitu superioris anni cum legati sociarum urbium ex Graecia questi essent, vastatos agros ab regiis praesidiis profectosque in Macedoniam legatos ad res repetendas non admissos ad Philippum regem, simul nuntiassent quattuor milia militum cum Sopatro duce traiecta in Africam dici ut essent Carthaginiensibus praesidio, et pecuniae aliquantum una missum: legatos ad regem, qui haec adversus foedus facta videri patribus nuntiarent, mittendos censuit senatus. missi C. Terentius Varro C. Mamilius M. Aurelius: iis tres quinqueremes datae.

Annus insignis incendio ingenti, quo clivus Publicius ad solum exustus, et aquarum magnitudine sed annonae vilitate fuit, praeterquam quod pace omnis Italia erat aperta, etiam quod magnam vim frumenti ex Hispania missam M. Valerius Falto et M. Fabius Buteo aediles curules quaternis aeris vicatim populo discripserunt. Eodem anno Quintus Fabius Maximus moritur exactae aetatis, si quidem verum est augurem duos et sexaginta annos fuisse, quod quidam auctores sunt. vir certe fuit dignus tanto cognomine, vel si novum ab eo inciperet. superavit paternos honores, avitos aequavit: victoriis et maioribus proeliis avus insignis Rullus: sed omnia aequare unus hostis Hannibal potest. cautior tamen quam promptior hic habitus: et sic ut dubites, utrum ingenio cunctator fuerit an quia ita bello proprie, quod tum gerebatur, aptum erat, sic nihil certius est quam unum hominum nobis cunctando rem restituisse, sic ut Ennius ait. augur in locum eius inauguratus Quintus Fabius Maximus filius, in eiusdem locum pontifex — nam duo sacerdotia habuit — Ser. Sulpicius Galba. Ludi Romani diem unum plebeii ter toti instaurati ab aedilibus M. Sextio Sabino et Cn. Tremellio Flacco. ii ambo praetores facti et cum iis C. Livius Salinator et C. Aurelius Cotta. comitia eius anni utrum C. Servilius consul habuerit an, quia eum in Etruria tenuerint quaestiones ex senatus consulto de coniurationibus principum habendae, dictator ab eo dictus P. Sulpicius, incertum ut sit diversi auctores faciunt.

XXVII. Principio insequentis anni M. Servilius et Tib. Claudius

senatu in Capitolium vocato de provinciis rettulerunt. Italiam atque Africam in sortem coici, Africam ambo cupientes volebant: ceterum Q. Metello maxime adnitente neque negata neque data est Africa: consules iussi cum tribunis plebis agere ut, si iis videretur, populum rogarent, quem vellent in Africa bellum gerere. omnes tribus P. Scipionem iusserunt. nihilo minus consules provinciam Africam — ita enim senatus decreverat — in sortem coniecerunt: Tib. Claudio Africa evenit, ut quinquaginta navium classem — omnes quinqueremes — in Africam traiceret parique imperio cum Scipione imperator esset: M. Servilius Etruriam sortitus. in eadem provincia et C. Servilio prorogatum imperium, si consulem manere ad urbem senatu placuisset. praetores M. Sextius Galliam est sortitus, ac duas legiones provinciamque traderet ei P. Quinctilius Varus: C. Livius Bruttios cum duabus legionibus, quibus P. Sempronius proconsul prioris anni praefuerat: Cn. Tremellius Siciliam, ut a P. Villio Tappulo praetore prioris anni provinciam et duas legiones acciperet: Villius pro praetore viginti navibus longis militibus mille oram Siciliae tutaretur: M. Pomponius viginti navibus reliquis mille et quingentos milites Romam deportaret: C. Aurelio Cottae urbana evenit: ceteris ita uti quisque obtinebant provincias exercitusque prorogata imperia. sedecim non amplius eo anno legionibus defensum imperium est. et ut ab placatis dis omnia inciperent agerentque, ludos, quos M. Claudio Marcello T. Quinctio consulibus T. Manlius dictator quasque hostias maiores voverat si per quinquennium res publica eodem statu fuisset, ut eos ludos consules prius quam ad bellum proficiscerentur facerent: ludi in circo per quadriduum facti: hostiaeque quibus votae erant dis caesae.

XXVIII. Inter haec simul spes simul cura in dies crescebat, nec satis certum constare apud animum poterat, utrum gaudio dignum esset Hannibalem post sextum decimum annum ex Italia decedentem vacuam possessionem eius reliquisse populo Romano, an magis metuendum quod incolumi exercitu in Africam transisset. locum ni mirum non periculum mutatum: cuius tantae dimicationis vatem, qui nuper decessisset, Q. Fabium haud frustra canere solitum, graviorem in sua terra futurum hostem Hannibalem quam in aliena fuisset. nec Scipioni aut cum Syphace inconditae barbariae rege, cui Statorius semilixa ducere exercitus solitus sit, aut cum socero eius Hasdrubale fugacissimo duce rem futuram, aut tumultuariis exercitibus ex agrestium semermi turba subito conscitis, sed cum Hannibali, prope nato in praetorio patris fortissimi ducis, alito atque educato inter arma, puero quondam, milite, vix dum iuvene imperatore, qui senex vincendo factus Hispanias Gallias Italiam ab Alpibus ad fretum monumentis ingentium rerum complesset: ducere exercitum aequalem stipendiis suis, duratum omnium rerum patientia quas vix fides fiat homines passos, perfusum milliens cruore Romano, exuvias non militum tantum sed etiam imperatorum portantem: multos occurrere Scipioni in acie, qui praetores qui imperatores qui consules Romanos sua

manu occidissent, muralibus vallaribusque insignes coronis pervagatos capta castra captas urbes Romanas: non esse hodie tot fasces magistratibus populi Romani, quot captos ex caede imperatorum praeferre posset Hannibal. has formidines agitando animis ipsi curas et metus augebant, etiam quod, cum adnuissent per aliquot annos bellum ante oculos aliis atque aliis in Italiae partibus lenta spe in nullum propinquum debellandi finem geri, erexerant omnium animos Scipio et Hannibal velut ad supremum certamen comparati duces. ei quoque, quibus erat ingens in Scipione fiducia et victoriae spes, quo magis in propinquam eam imminebant animis, eo curae erant intentioris. haud dispar habitus animorum Carthaginiensibus erat, quos modo petisse pacem intuentes Hannibalem ac rerum gesturum eius magnitudinem paenitebat, modo, cum respicerent bis sese acie victos, Syphacem captum, pulsos se Hispania pulsos Italia atque ea omnia unius virtute et consilio Scipionis facta, velut fatalem eum ducem in exitium suum natum horrebant.

XXIX. Iam Hadrumetum venerat Hannibal, unde, ad reficiendum ex iactatione maritima militem paucis diebus sumptis, excitus pavidis nuntiis omnia circa Carthaginem obtineri armis adferentium, magnis itineribus Zamam contendit. Zama quinque dierum iter a Carthagine abest. inde praemissi speculatores cum excepti a custodibus Romanis deducti ad Scipionem essent, traditos eos tribunis militum insosque omisso metu visere omnia per castra, qua vellent circumduci iussit, percunctatosque, satin' per commodum omnia explorassent, datis qui prosequerentur, retro ad Hannibalem dimisit. Hannibal nihil quidem eorum quae nuntiabantur — nam et Masinissam cum sex milibus peditum quattuor equitum venisse eo ipso forte die adferebant — laeto animo audit, sed maxime hostis fiducia, quae non de nilo profecto concepta, percussus est. itaque quamquam et ipse causa belli erat et adventu suo turbaverat et pactas indutias et spem foederum, tamen, si integer quam si victus peteret pacem, sequiora impetrari posse ratus, nuntium ad Scipionem misit ut colloquendi secum potestatem faceret. id utrum sua sponte fecerit an publico consilio, neutrum cur adfirmem habeo. Valerius Antias primo proelio victum eum a Scipione, quo duodecim milia armatorum in acie sint caesa, mille et septingenti capti, legatum eum aliis decem legatis tradit in castra ad Scipionem venisse. ceterum Scipio cum colloquium haud abnuisset, ambo ex composito duces castra protulerunt, ut coire ex propinquo possent. Scipio haud procul Naraggara urbe cum ad cetera loco opportuno, tum quod aquatio intra teli coniectum erat, consedit. Hannibal tumulum a quattuor milibus inde, tutum commodumque alioqui nisi quod longinquae aquationis erat, cepit. ibi in medio loco conspectus undique, ne quid insidiarum esset, delectus.

XXX. Submotis pari spatio armatis cum singulis interpretibus congressi sunt non suae modo aetatis maximi duces sed omnis ante se memoriae, omnium gentium cuilibet regum imperatorumve pares. paulisper

alter alterius conspectu, admiratione mutua prope adloniti conticuere. tum Hannibal prior: „si hoc ita fato datum erat ut, qui primus bellum intuli populo Romano quique totiens prope in manibus victoriam habui, is ultro ad pacem petendam venirem, laetor te mihi sorte potissimum datum a quo peterem. tibi quoque inter multa egregia non in ultimis laudum hoc fuerit, Hannibalem, cui tot de Romanis ducibus victoriam di dedissent, tibi cessisse, teque huic bello, vestris plus quam nostris cladibus insigni, finem imposuisse. hoc quoque ludibrium casus ediderit fortuna, ut, cum patre tuo consule ceperim arma, cum eodem primum Romano imperatore signa contulerim, ad filium eius inermis ad pacem petendam veniam. optimum quidem fuerat eam patribus nostris mentem datam ab dis esse, ut et vos Italiae et nos Africae imperio contenti essemus: neque enim ne vobis quidem Sicilia ac Sardinia satis digna pretia sunt pro tot classibus tot exercitibus tot tam egregiis amissis ducibus. sed praeterita magis reprehendi possunt quam corrigi. ita aliena adpetimus ut de nostris dimicaremus, nec in Italia solum vobis bellum nobis in Africa esset, sed et vos in portis vestris prope ac moenibus signa armaque hostium vidistis, et nos ab Carthagine fremitum castrorum Romanorum exaudimus. quod igitur nos maxime abominamur, vos autem ante omnia optaretis, in meliore vestra fortuna de pace agitur. agimus ei, quorum maxime interest pacem esse, et qui quodcumque egerimus, ratum civitates nostrae habiturae sint: animo tantum nobis opus est non abhorrente a quietis consiliis. quod ad me attinet, iam aetas senem in patriam revertentem unde puer profectus sum, iam secundae iam adversae res ita fraudaverunt ut rationem sequi quam fortunam malim: tuam et adolescentiam et perpetuam felicitatem — ferociora utraque quam quietis opus est consiliis — metuo. non temere incerta casuum reputat, quem fortuna numquam decipit. quod ego fui ad Trasumennum ad Cannas, id tu hodie: vix dum militari aetate imperio accepto omnia audacissime incipientem nusquam fefellit sua fortuna: patris et patrui persecutus mortem ab calamitate vestrae domus decus insigne virtutis pietatisque eximiae cepisti: amissas Hispanias reciperasti quattuor inde Punicis exercitibus pulsis, consul creatus, cum ceteris ad tutandam Italiam parum animi esset, transgressus in Africam, duobus hic exercitibus caesis, binis eadem hora captis simul incensisque castris, Syphace potentissimo rege capto, tot urbibus regni eius tot nostri imperii ereptis, me sextum decimum iam annum haerentem in possessione Italiae detraxisti. potest victoriam malle quam pacem animus: novi spiritus magnos magis quam utiles: et mihi talis aliquando fortuna adfulsit. quod si in secundis rebus bonam quoque mentem darent dei, non ea solum quae evenissent, sed etiam ea quae evenire possent, reputaremus. ut omnium obliviscaris alierum, satis ego documenti in omnes casus sum: quem modo castris inter Anienem atque urbem vestram positis signa inferentem in moenia Romana — hic cernas duobus fratribus, fortissimis viris clarissi-

mis imperatoribus orbatum, ante moenia prope obsessae patriae, quibus terrui vestram urbem, ea pro mea deprecantem. maximae cuique fortunae minime credendum est: in bonis tuis rebus, nostris dubiis, tibi iam ampla ac speciosa danti est pax, nobis petentibus magis necessaria quam honesta. melior tutiorque est certa pax quam sperata victoria: haec in tua, illa in deorum manu est: ne tot annorum felicitatem in unius horae dederis discrimen: cum tuas vires, tum vim fortunae Martemque belli communem propone animo: utrimque ferrum, utrimque corpora humana erunt: nusquam minus quam in bello eventus respondent: non tantum ad id, quod data pace iam habere potes, si proelio vinces, gloriae adieceris, quantum ademeris, si quid adversi eveniat: simul parta ac sperata decora unius horae fortuna evertere potest. omnia in pace iungenda tuae potestatis sunt, P. Corneli: tunc ea habenda fortuna erit quam di dederint. inter pauca felicitatis virtutisque exempla M. Atilius quondam in hac eadem terra fuisset, si victor pacem petentibus dedisset patribus nostris: non statuendo felicitati modum nec cohibendo efferentem se fortunam, quanto altius elatus erat, eo foedius corruit. est quidem eius qui dat, non qui petit, condiciones dicere pacis: sed forsitan non indigni simus qui nobismet ipsi multam irrogemus, qui non recusemus quin omnia, propter quae ad bellum itum est, vestra sint, Sicilia Sardinia Hispania, quidquid insularum toto inter Africam Italiamque continetur mari: Carthaginienses inclusi Africae litoribus vos, quando ita dis placuit, externa etiam terra marique videamus regentes imperia. haud negaverim, propter non nimis sincere petitam aut exspectatam nuper pacem suspectam esse vobis Punicam fidem: multum, per quos petita sit, ad fidem tuendae pacis pertinet, Scipio: vestri quoque ut audio patres non nihil etiam ob hoc, quia parum dignitatis in legatione erat, negaverunt pacem: — Hannibal peto pacem, qui neque peterem nisi utilem crederem, et propter eandem utilitatem tuebor eam propter quam petii. et quem ad modum, quia a me bellum coeptum est, ne quem eius paeniteret, quoad id ipsi invidere dei, praestiti, ita admitar ne quem pacis per me partae paeniteat".

XXXI. Adversus haec imperator Romanus in hanc fere sententiam respondit: „non me fallebat, Hannibal, ab adventu tui spe Carthaginienses et praesentem indutiarum fidem et spem pacis turbasse: neque tu id sane dissimulas, qui de condicionibus superioribus pacis omnia subtrahas praeter ea, quae iam pridem in nostra potestate sunt. ceterum ut tibi curae est sentire cives tuos quanto per te onere leventur, sic mihi laborandum est ne, si quae tunc pepigerunt, hodie subtracta ex condicionibus pacis praemia perfidiae habeant. indigni, quibus eadem pateat condicio, etiam ut prosit vobis fraus petitis. neque patres nostri priores de Sicilia, neque nos de Hispania facimus bellum: et tunc Mamertinorum sociorum periculum et nunc Sagunti excidium nobis pia ac iusta induerunt arma. vos lacessere et tu ipse fateris et dei testes sunt, qui et illius

Digitized by Google

lius belli exitum secundum ius fasque dederunt et huius dant et dabunt. quod ad me adtinet, et humanae infirmitatis memini et vim fortunae reputo et omnia quaecumque agimus subiecta esse mille casibus scio: ceterum quem ad modum superbe et violenter me faterer facere, si, priusquam in Africam traiecissem, te tua voluntate cedentem Italiae et imposito in naves exercitu ipsum venientem ad pacem petendam aspernarer: sic nunc, cum prope manu consertum restitantem ac tergiversantem in Africam adtraxerim, nulla sum tibi verecundia obstrictus. proinde si quid ad ea, quae tum pax conventura videbatur — quae sit multa navium cum commeatu per indutias expugnatarum legatorumque violatorum — adicitur, est quod referam ad consilium: sin illa quoque gravia videntur, bellum parate, quoniam pacem pati non potuistis".

Ita infecta pace ex colloquio ad suos cum se recepissent, frustra verba praelata renuntiant: armis decernendum esse habendamque eam fortunam quam dei dedissent. XXXII. In castra ut est ventum, pronuntiant ambo, arma expedirent milites animosque ad supremum certamen, non in unum diem sed in perpetuum, si felicitas adesset, victores: Roma an Carthago iura gentibus darent, ante crastinam noctem scituros: neque enim Africam aut Italiam sed orbem terrarum victoriae praemium fore: par periculum praemio, quibus adversae pugnae fortuna fuisset. nam neque Romanis effugium ullum patebat in aliena ignota terra, et Carthagini postremo auxilio effuso adesse videbatur praesens excidium.

Ad hoc discrimen procedunt postero die duorum opulentissimorum populorum duo longe clarissimi duces, duo fortissimi exercitus, multa ante parta decora aut cumulaturi eo die aut eversuri. anceps igitur spes metus miscebant animos: contemplantibusque modo suam modo hostium aciem, cum oculis magis quam ratione pensarent vires, simul laeta simul tristia obversabantur. quae ipsis sua sponte non succurrebant, ea duces admonendo atque hortando subiciebant: Poenus scdecim annorum in terra Italia res gestas, tot duces Romanos tot exercitus occidione occisos, et sua cuique decora, ubi ad insignem alicuius pugnae memoria militem venerat, referebat: Scipio Hispanias et recentia in Africa proelia et confessionem hostium, quod neque non petere pacem propter metum neque manere in ea prae insita animis perfidia potuissent. ad hoc colloquium Hannibalis, in secreto habitum ac liberum fingenti quae vult, flectit: ominatur, quibus quondam auspiciis patres eorum ad Aegates pugnaverint insulas, ea illis exeuntibus in aciem portendisse deos: adesse finem belli ac laboris: in manibus esse praedam Carthaginis, reditum domum in patriam ad parentes liberos coniuges penatesque deos. celsus haec corpore vultuque ita laeto ut vicisse iam crederes dicebat. instruit deinde primos hastatos, post eos principes, triariis postremam aciem clausit. XXXIII. non confertas autem cohortes ante sua quamque signa instruebat, sed manipulos aliquantum inter se distantes, ut esset spatium qua elephanti hostium acti nihil ordines turbarent: Laelium, cuius ante

legati, eo anno quaestoris extra sortem ex senatus consulto opera utebatur, cum Italico equitatu ab sinistro cornu, Masinissam Numidasque ab dextro opposuit: vias patentes inter manipulos antesignanorum velitibus — ea tunc levis armatura erat —, complevit, dato praecepto ut ad impetum elephantorum aut post directos refugerent ordines, aut in dextram laevamque discursu adplicantes se antesignanis viam, qua irruerent in ancipitia tela, beluis darent. Hannibal ad terrorem primos elephantos — octoginta autem erant, quot nulla umquam in acie ante habuerat — instruxit, deinde auxilia Ligurum Gallorumque Balearibus Maurisque admixtis: in secunda acie Carthaginienses Afrosque et Macedonum legionem, modico deinde intervallo relicto subsidiariam aciem Italicorum militum — Bruttii plerique erant, vi ac necessitate plures quam sua voluntate decedentem ex Italia secuti — instruxit: equitatum et ipse circumdedit cornibus, dextrum Carthaginienses, sinistrum Numidae tenuerunt. Varia adhortatio erat in exercitu inter tot homines, quibus non lingua non mos non lex non arma non vestitus habitusque non causa militandi eadem esset: auxiliaribus et praesens et multiplicata ex praeda merces ostentabatur: Galli proprio atque insito in Romanos odio accenduntur: Liguribus campi uberes Italiae deductis ex asperrimis montibus in spem victoriae ostentantur: Mauros Numidasque Masinissae impotenti futuro dominatu terrent, aliae aliis spes ac metus iactantur: Carthaginiensibus moenia patriae, di penates, sepulchra maiorum, liberi cum parentibus coniugesque pavidae, aut excidium servitiumque aut imperium orbis terrarum — nihil aut in metum aut in spem medium — ostentantur.

Cum maxime haec imperator apud Carthaginienses — duces suarum gentium inter populares — pleraque per interpretes interimmistos alienigenis ageret, tubae cornuaque ab Romanis cecinerunt, tantusque clamor ortus ut elephanti in suos sinistro maxime cornu verterentur, Mauros ac Numidas. addidit facile Masinissa perculsis terrorem nudavitque ab ea parte aciem equestri auxilio. paucae tamen bestiarum intrepidae in hostem actae inter velitum ordines cum multis suis vulneribus ingentem stragem edebant: resilientes enim ad manipulos velites cum viam elephantis, ne obtererentur, fecissent, in ancipites ad ictum utrimque coniciebant, nec ab antesignanis cessabatur, donec undique incidentibus telis exacti ex Romana acie hi quoque in suo dextro cornu ipsos Carthaginiensium equites in fugam verterunt. Laelius ut turbatos vidit hostes, addidit perculsis terrorem.

XXXIV. Utrimque nudata equite erat Punica acies, cum pedes concurrit nec spe nec viribus iam par. ad hoc dicto parva sed magna eadem in re gerenda momenta: congruens clamor a Romanis eoque maior et terribilior, dissonae illis ut gentium multarum discrepantibus linguis voces: pugna Romana stabilis et suo et armorum pondere incumbentium in hostem, concursatio et velocitas illinc maior quam vis. igitur primo impetu extemplo movere loco hostium aciem Romani: ala deinde et um-

boni pulsantes, in submotos gradu illato, aliquantum spatii velut nullo resistente incessere, urgentibus et novissimis primos ut semel motam aciem sensere: quod ipsum vim magnam ad pellendum hostem addebat. apud hostes auxiliares cedentes secunda acies Afri et Carthaginienses adeo non sustinebant, ut contra etiam, ne resistentes pertinaciter primos caedendo ad se perveniret hostis, pedem referrent: igitur auxiliares terga dant repente, et in suos reversi partim refugere in secundam aciem, partim non recipientes caedere, ut et paulo ante non adiuti et tunc exclusi. et prope duo iam permixta proelia erant, cum Carthaginienses simul cum hostibus simul cum suis cogerentur manus conserere: non tamen ita perculsos iratosque in aciem accipere sed densatis ordinibus in cornua vacuumque circa campum extra proelium eicere, ne pavido fuga vulneribus milite sinceram et integram aciem miscerent. ceterum tanta strages hominum armorumque locum, in quo steterant paulo ante auxiliares, compleverat, ut prope difficilior transitus esset quam per confertos hostes fuerat. itaque qui primi erant, hastati per cumulos corporum armorumque et tabem sanguinis qua quisque poterat sequentes hostem et signa et ordines confuderunt. principum quoque signa fluctuari coeperant vagam ante se cernendo aciem: quod Scipio ubi vidit, receptui propere canere hastatis iussit, et sauciis in postremam aciem subductis principes triariosque in cornua inducit, quo tutior firmiorque media hastatorum acies esset. ita novum de integro proelium ortum est, quippe ad veros hostes perventum erat, et armorum genere et usu militiae et fama rerum gestarum et magnitudine vel spei vel periculi pares. sed et numero superior Romanus erat et animo, quod iam equites iam elephantos fuderat, iam prima acie pulsa in secundam pugnabat. XXXV. in tempore Laelius ac Masinissa, pulsos per aliquantum spatii secuti equites, revertentes in aversam hostium aciem incurrere. is demum equitum impetus fudit hostem: multi circumventi in acie caesi: per patentem circa campum fuga sparsi tenente omnia equitatu passim interierunt. Carthaginiensium sociorumque caesa eo die supra milia viginti, par ferme numerus captus cum signis militaribus centum triginta duobus, elephantis undecim: victores ad mille et quingenti cecidere.

Hannibal cum paucis equitibus inter tumultum elapsus Hadrumetum perfugit, omnia et in proelio et ante aciem, priusquam excederet pugna expertus, et confessione etiam Scipionis omniumque peritorum militiae omnem illam laudem adeptus, singulari arte aciem eo die instruxisse: elephantos in prima fronte, quorum fortuitus impetus atque intolerabilis vis signa sequi et servare ordines, in quo plurimum spei ponerent, Romanos prohiberent: deinde auxiliares ante Carthaginiensium aciem, ne homines mixti ex colluvione omnium gentium, quos non fides teneret sed merces, liberum receptum fugae haberent, simul primum ardorem atque impetum hostium excipientes fatigarent, ac, si nihil aliud, vulneribus suis ferrum hostium hebetarent: tum, ubi omnis spes, milites Carthaginienses

Afrosque, ut omnibus rebus aliis pares, eo quod integri cum fessis ac sanciis pugnarent, superiores essent: Italicos — incertos, socii an hostes essent — in postremam aciem submotos. hoc edito velut ultimo virtutis opere Hannibal cum Hadrumetum refugisset, accitusque inde Carthaginem sexto ac tricesimo post anno quam puer inde profectus erat redisset, fassus in curia est, non proelio modo se sed bello victum nec spem salutis alibi quam in pace impetranda esse.

XXXVI. Scipio confestim a proelio expugnatis hostium castris direptisque cum ingenti praeda ad mare ac naves rediit, nuntio adlato P. Lentulum cum quinquaginta rostratis centum onerariis cum omni genere commeatus ad Uticam accessisse. admovendum igitur undique terrorem perculsae Carthagini ratus, misso Laelio Romam cum victoriae nuntio, Octavium terrestri itinere ducere legiones Carthaginem iubet: ipse ad suam veterem nova Lentuli classe adiuncta profectus ab Utica portum Carthaginis petit. haud procul aberat, cum velata infulis ramisque oleae Carthaginiensium occurrit navis. decem legati erant principes civitatis, auctore Hannibale missi ad petendam pacem. qui cum ad puppim praetoriae navis accessissent velamenta supplicium porrigentes, orantes implorantesque fidem ac misericordiam Scipionis, nullum iis aliud responsum datum quam ut Tynetem venirent: eo se moturum castra. ipse vero contemplatus Carthaginis situm — non tam noscendi in praesentia quam deprimendi hostis causa — Uticam, eodem et Octavio revocato, rediit. inde procedentibus ad Tynetem nuntius adlatus, Verminam Syphacis filium cum equitibus pluribus quam peditibus venire Carthaginiensibus auxilio. pars exercitus cum omni equitatu Saturnalibus primis agmen adgressa Numidarum levi certamine fudit. exita quoque fugae intercluso parte omni circumdatis equitibus, quindecim milia hominum caesa, mille et ducenti vivi capti sunt, et equi Numidici mille et quingenti, signa militaria duo et septuaginta: regulus ipse inter tumultum cum paucis effugit. tum ad Tynetem eodem quo ante loco castra posita, legatique triginta Carthagine ad Scipionem venerunt. et illi quidem multo miserabilius quam antea, quo magis cogebat fortuna, egerunt, sed aliquanto minore cum misericordia ab recenti memoria perfidiae auditi sunt. in consilio quamquam iusta ira omnes ad delendam stimulabat Carthaginem, tamen cum et quanta res esset, quam longi temporis obsidio tam munitae et tam validae urbis reputarent, et ipsum Scipionem exspectatio successoris venturi ad paratam alterius labore ac periculo finiti belli famam sollicitaret, ad pacem omnium animi versi sunt.

XXXVII. postero die revocatis legatis et cum multa castigatione perfidiae monitis, ut tot cladibus edocti tandem deos et ius iurandum esse crederent, condiciones pacis dictae, ut liberi legibus suis viverent: quas urbes quosque agros quibusque finibus ante bellum tenuissent, tenerent, populandique finem eo die Romanus faceret: perfugas fugitivosque et captivos omnes redderent Romanis, et naves rostratas praeter decem trire-

mes traderent, elephantosque quos haberent domitos, neque domarent alios: bellum neve in Africa neve extra Africam iniussu populi Romani gererent: Masinissae res redderent foedusque cum eo facerent: frumentum stipendiumque auxiliis, donec ab Romanis legati redissent, praestarent: decem milia talentum argenti descripta pensionibus aequis in annos quinquaginta solverent: obsides centum arbitratu Scipionis darent ne minores quattuordecim annis neu trigiuta maiores. indutias ita se daturum, si per priores indutias naves onerariae captae quaeque fuissent in navibus restituerentur: aliter nec indutias nec spem pacis ullam esse.

Has condiciones legati cum domum referre iussi in contione ederent, et Gisgo ad dissuadendam pacem processisset audireturque a multitudine inquieta eadem et imbelli, indignatus Hannibal dici ea in tali tempere audirique, arreptum Gisgonem manu sua ex superiore loco detraxit. quae insueta liberae civitati species cum fremitum populi movisset, perturbatus militaris vir urbana libertate „novem" inquit „annorum a vobis profectus post sextum et tricesimum annum redii: militares artes, quas me a puero fortuna nunc privata nunc publica docuit, probe videor scire, urbis ac fori iura leges mores vos me oportet doceatis". excusata imprudentia disseruit, quam nec iniqua pax et necessaria esset. id omnium maxime difficile erat, quod ex navibus per indutias captis nihil praeter ipsas comparebat naves: nec inquisitio erat facilis, adversantibus paci qui arguerentur. placuit naves reddi et homines utique inquiri, cetera quae abessent aestimanda Scipioni permitti, atque ita pecunia luere Carthaginienses. Sunt qui Hannibalem ex acie ad mare pervenisse, inde praeparata nave ad regem Antiochum extemplo profectum tradant, postulantique ante omnia Scipioni ut Hannibal sibi traderetur, responsum esse Hannibalem in Africa non esse.

XXXVIII. Postquam redierunt ad Scipionem legati, quae publica in navibus fuerant, ex publicis descripta rationibus quaestores, quae privata, profiteri domini iussi: pro ea summa pecuniae viginti quinque milia pondo argenti praesentia exacta, indutiaeque Carthaginiensibus datae in tres menses. additum ne per indutiarum tempus aliorsus quam Romam mitterent legatos, et, quicumque legati Carthaginem venissent, ne ante dimitterent eos quam Romanum imperatorem, qui ita petentes venissent, certiorem facerent. cum legatis Carthaginiensibus Romam missi L. Veturius Philo et M. Marcius Ralla et L. Scipio imperatoris frater. per eos dies commeatus ex Sicilia Sardiniaque tantam vilitatem annonae fecerunt, ut pro vectura frumentum nautis mercator relinqueret.

Romae ad nuntium primum rebellionis Carthaginiensium trepidatum fuerat, iussusque erat Tib. Claudius mature classem in Siciliam ducere atque inde in Africam traicere, et alter consul M. Servilius ad urbem morari, donec quo statu res in Africa essent sciretur. seguiter omnia in comparanda deducendaque classe ab Tib. Claudio consule facta erant, quod patres de pace Scipionis potius arbitrium esse, quibus legibus da-

retur, quam consulis censuerant. prodigia quoque nuntiata sub ipsam famam rebellionis terrorem adtulerant: Cumis solis orbis minui visus et pluit lapideo imbri, et in Veliterno agro terra ingentibus cavernis consedit arboresque in profundum haustae: Ariciae forum et circa tabernae, Frusinone murus aliquot locis et porta de caelo tacta: et in Palatio lapidibus pluit: id prodigium more patrio novemdiali sacro, cetera hostiis maioribus expiata. inter quae etiam aquarum insolita magnitudo in religionem versa: nam ita abundavit Tiberis ut ludi Apollinares circo inundato extra portam Collinam ad aedem Erycinae Veneris parati sint. ceterum ludorum ipso die subita serenitate orta pompa duci coepta ad portam Collinam revocata ductaque in circum est, cum recessisse inde aquam nuntiatum esset: laetitiamque populo et ludis celebritatem addidit sedes sua sollemni spectaculo reddita.

XXXIX. Claudium consulem, profectum tandem ab urbe, inter portus Cusanam Loretanumque atrox vis tempestatis adorta in metum ingentem adduxit. Populoniam inde cum pervenisset stetissetque ibi dum reliquum tempestatis exsaeviret, Ilvam insulam et ab Ilva Corsicam, a Corsica in Sardiniam traiecit. ibi superantem Insanos montes multo et saevior et infestioribus locis tempestas adorta disiecit classem: multae quassatae armamentisque spoliatae naves, quaedam fractae: ita vexata ac lacerata classis Carales tenuit. ubi dum subductae reficiuntur naves, hiems oppressit circumactumque anni tempus, et nullo prorogante imperium privatus Tib. Claudius classem Romam reduxit. M. Servilius, ne comitiorum causa ad urbem revocaretur, dictatore dicto C. Servilio Gemino in provinciam est profectus. dictator magistrum equitum P. Aelium Paetum dixit. saepe comitia indicta perfici tempestates prohibuerunt: itaque cum pridie idus Martias veteres magistratus abissent, novi suffecti non essent, res publica sine curulibus magistratibus erat. T. Manlius Torquatus pontifex eo anno mortuus: in locum eius suffectus C. Sulpicius Galba. ab L. Licinio Lucullo et Q. Fulvio aedilibus curulibus ludi Romani ter toti instaurati. pecuniam ex aerario scribae viatoresque aedilicii clam egessisse per indicem damnati sunt, non sine infamia Luculli aedilis. P. Aelius Tubero et L. Laetorius aediles plebis vitio creati magistratu se abdicaverunt, cum ludos ludorumque causa epulum Iovi fecissent et signa tria ex multaticio argento facta in Capitolio posuissent. Cerialia ludos dictator et magister equitum ex senatus consulto fecerunt.

XL. Legati ex Africa Romani simul Carthaginiensesque cum venissent Romam, senatus ad aedem Bellonae habitus est. ubi cum L. Veturius Philo pugnatum cum Hannibale esse suprema Carthaginiensibus pugna finemque tandem lugubri bello impositum ingenti laetitia patrum exposuisset, adiecit Verminam etiam Syphacis filium, quae parva bene gestae rei accessio erat, devictum. in contionem prodire iussus gaudiumque id populo impertire: tum patere facta gratulatione omnia in urbe templa supplicationesque in triduum decretae. legatis Carthaginiensium

et Philippi regis — nam ii quoque venerant — petentibus ut senatus sibi daretur, responsum iussu patrum ab dictatore est, consules novos iis senatum daturos esse. comitia inde habita: creati consules Cn. Cornelius Lentulus P. Aelius Paetus: praetores M. Iunius Pennus, cui sors urbana evenit, M. Valerius Falto Bruttios, M. Fabius Buteo Sardiniam, P. Aelius Tubero Siciliam est sortitus. de provinciis consulum nihil ante placebat agi quam legati Philippi regis et Carthaginiensium auditi essent: belli finem alterius, alterius principium prospiciebant animis. Cn. Lentulus consul cupiditate flagrabat provinciae Africae, seu bellum foret, facilem victoriam fore, seu iam finiretur, finiti tanti belli se consule gloriam petens: negare ita prius quicquam agi passurum quam sibi provincia Africa decreta esset, concedente collega, moderato viro et prudenti, qui gloriae eius certamen cum Scipione, praeterquam quod iniquum esset, etiam impar futurum cernebat. Q. Minucius Thermus et M'. Acilius Glabrio tribuni plebis rem neqaiquam temptatam ab Tib. Claudio consule Cn. Cornelium temptare aiebant: ex auctoritate patrum latum, ad populum esse, cuius vellent imperium in Africa esse: omnes quinque et triginta tribus P. Scipioni id imperium decresse. multis contentionibus et in senatu et ad populum acta res postremo eo deducta est, ut senatui permitterent. patres igitur iurati — ita enim convenerat — censuerunt, uti consules provincias inter se compararent sortirenturve, uter Italiam, uter classem navium quinquaginta haberet: cui classis obvenisset, in Siciliam navigaret, si pax cum Carthaginiensibus componi nequisset, in Africam traiceret: consul mari, Scipio eodem quo adhuc iure imperii terra rem gereret: si condiciones convenirent pacis, tribuni plebis populum rogarent, utrum consulem an P. Scipionem iuberent pacem dare et quem, si deportandus exercitus victor ex Africa esset, deportare: si pacem per P. Scipionem dari atque ab eodem exercitum deportari iussissent, ne consul ex Sicilia in Africam traiceret: alter consul, cui Italia evenisset, duas legiones a M. Sextio praetore acciperet. XLI. P. Scipioni cum exercitibus quos haberet in provincia Africa prorogatum imperium: praetori M. Valerio Faltoni duae legiones in Bruttiis, quibus C. Livius priore anno praefuerat, decretae: P. Aelius praetor duas legiones in Sicilia ab Cn. Tremellio acciperet: legio una M. Fabio in Sardiniam, quam P. Lentulus pro praetore habuisset, decernitur: M. Servilio prioris anni consuli cum suis duabus item legionibus in Etruria prorogatum in annum imperium est. quod ad Hispanias adtineret, aliquot annos iam ibi L. Cornelium Lentulum et L. Manlium Acidinum esse: uti consules cum tribunis agerent ut, si iis videretur, plebem rogarent, cui iuberent in Hispania imperium esse: is ex duobus exercitibus in unam legionem conscriberet Romanos milites et in quindecim cohortes socios Latini nominis, quibus provinciam obtineret: veteres milites L. Cornelius et L. Manlius in Italiam deportarent. Consuli quinquaginta navium classis ex duabus classibus, Cn. Octavii, quae in Africa esset, et

P. Villii, quae Siciliae oram tuebatur, decreta, ut quas vellet naves deligeret. P. Scipio quadraginta naves longas quas habuisset haberet: quibus si Cn. Octavium, sic ut praefuisset, praecesse vellet, Octavio pro praetore in eum annum imperium esset: si Laelium praeficeret, Octavius Romam decederet reduceretque naves quibus consuli usus non esset. et M. Fabio in Sardiniam decem longae naves decretae: et consules duas urbanas legiones scribere iussi, ut quattuordecim legionibus eo anno centum navibus longis res publica administraretur.

XLII. Tum de legatis Philippi et Carthaginiensium actum. priores Macedonas introduci placuit: quorum varia oratio fuit, partim purgantium, quae questi erant missi ad regem ab Roma legati de populatione sociorum, partim ultro accusantium quidem et socios populi Romani sed multo infestius M. Aurelium, quem ex tribus ad se missis legatis dilecta habito substitisse et se bello lacessisse contra foedus et saepe cum praefectis suis signis collatis pugnasse, et postulantium ut Macedones duxque eorum Sopater, qui apud Hannibalem mercede militassent, tum capti in vinclis essent, sibi restituerentur. adversus ea M. Furius, missus ad id ipsum ab Aurelio ex Macedonia, disseruit, Aurelium relictum ne socii populi Romani fessi populationibus atque iniuria ad regem deficerent, finibus sociorum non excessisse, dedisse operam ne impune in agros eorum populatores transcenderent: Sopatrum ex purpuratis et propinquis regis esse: eum cum quattuor milibus Macedonum et pecunia missum nuper in Africam esse Hannibali et Carthaginiensibus auxilio. de his rebus interrogati Macedones cum perplexe responderent, neque ipsi mite responsum tulerunt: bellum quaerere regem et, si pergat, propediem inventurum: dupliciter ab eo foedus violatum, et quod sociis populi Romani iniurias fecerit, ac bello armisque lacessiverit, et quod hostes auxiliis et pecunia iuverit: et P. Scipionem recte atque ordine fecisse videri et facere, quod eos, qui arma contra populum Romanum ferentes capti sint, hostium numero in vinclis habeat, et M. Aurelium ex re publica facere gratamque id senatui esse, quod socios populi Romani, quando iure foederis non possit, armis tueatur.

Cum hoc tam tristi responso dimissis Macedonibus legati Carthaginienses vocati: quorum aetatibus dignitatibusque conspectis — nam longe primi civitatis erant — tum pro se quisque dicere, vere de pace agi. insignis tamen inter ceteros Hasdrubal erat — Haedum populares cognomine appellabant — pacis semper auctor adversusque Barcinis: eo tum plus illi auctoritatis fuit belli culpam in paucorum cupiditatem ab re publica transferenti. qui cum varia oratione usus esset, nunc purgando crimina, nunc quaedam fatendo, ne impudenter certa negantibus difficilior venia esset, nunc monendo etiam patres conscriptos, ut rebus secundis modeste ac moderate uterentur: si se atque Hannonem audissent Carthaginienses et tempore uti voluissent, daturos fuisse pacis condiciones, quas tunc peterent: raro simul hominibus bonam fortunam bonamque men-

tem dari: populum Romanum eo invictum esse, quod in secundis sapere et consulere meminerit. et hercule mirandum fuisse, si aliter faceret: ex insolentia, quibus nova bona fortuna sit, impotentes laetitiae insanire: populo Romano usitata ac prope iam ex obsoleta victoria gaudia esse, ac plus paene parcendo victis quam vincendo imperium auxisse. ceterorum miserabilior oratio fuit commemorantium, ex quantis opibus quo recidissent Carthaginiensium res: nihil iis, qui modo orbem prope terrarum obtinuerint armis, superesse praeter Carthaginis moenia: his inclusos non terra non mari quicquam sui iuris cernere, urbem quoque ipsam ac penates ita habituros, si non in eo quoque, quo nihil ulterius sit, saevire populus Romanus vellet. cum flecti misericordia patres oppareret, senatorem unum infestum perfidiae Carthaginiensium subclamasse ferunt, per quos deos foedus icturi essent, cum eos per quos ante ictum esset fefellissent: „per eosdem" inquit Hasdrubal, „quoniam tam infesti sunt foedera violantibus".

XLIII. Inclinatis omnium ad pacem animis Cn. Lentulus consul, cui classis provincia erat, senatus consulto intercessit. tum M'. Acilius et Q. Minucius tribuni plebis ad populum tulerunt, vellent iuberentne senatum decernere ut cum Carthaginiensibus pax fieret: quem eam pacem dare quemque ex Africa exercitum deportare iuberent. de pace uti rogatae erant omnes tribus iusserunt: pacem dare P. Scipionem, eundem exercitus deportare. ex hac rogatione senatus decrevit, ut P. Scipio ex decem legatorum sententia pacem cum populo Carthaginiensium quibus legibus ei videretur faceret. gratias deinde patribus egere Carthaginienses et petierunt, ut sibi in urbem introire et colloqui cum civibus suis liceret, qui capti in publica custodia essent: esse in iis partim propinquos amicosque suos nobiles homines, partim ad quos mandata a propinquis haberent. quibus conventis cum rursus peterent, sibi quos vellent ex iis redimendi potestas fieret, iussi nomina edere: et cum ducentos ferme ederent, senatus consultum factum est, ut legati Romani ducentos ex captivis, quos Carthaginienses vellent, ad P. Cornelium in Africam deportarent, nuntiarentque ei ut, si pax convenisset, sine pretio eos Carthaginiensibus redderet. fetiales cum in Africam ad foedus feriendum ire iuberentur, ipsis postulantibus senatus consultum factum est in haec verba, ut privos lapides silices privasque verbenas secum ferrent: uti praetor Romanus imperaret ut foedus ferirent, illi praetorem sagmina poscerent. herbae id genus ex arce sumptum fetialibus dari solet.

Ita dimissi ab Roma Carthaginienses cum in Africam venissent ad Scipionem, quibus ante dictum est legibus pacem fecerunt: naves longas elephantos perfugas fugitivos, captivorum quattuor milia tradiderunt, inter quos Q. Terentius Culleo senator fuit. naves provectae in altum incendi iussit. quingentas fuisse omnis generis, quae remis agerentur, quidam tradunt: quarum conspectum repente incendium tam lugubre fuisse Poenis quam si ipsa Carthago arderet. de perfugis gravius quam de fu-

gitivis consultum: nominis Latini qui erant, securi percussi, Romani in crucem sublati. XLIV. Annis ante quadragesimum pax cum Carthaginiensibus postremo facta erat Q. Lutatio A. Manlio consulibus: bellum initum annis post tribus et viginti P. Cornelio Tib. Sempronio consulibus, finitum est septimo decimo anno Cn. Cornelio P. Aelio Paeto consulibus. saepe post ea Scipionem ferunt dixisse, Tib. Claudii primum capiditatem deinde Cn. Cornelii fuisse in mora, quo minus id bellum exitio Carthaginis finiret.

Carthagini cum prima collatio pecuniae dictino bello exhaustis difficilis videretur maestitiaque et fletus in curia esset, ridentem Hannibalem ferunt conspectum. cuius cum Hasdrubal Haedus risum increpuret in publico fletu, cum ipse lacrimarum causa esset, „si quem ad modum oris habitus cernitur oculis“ inquit, „sic et animus intus cerni posset, facile vobis appareret, non laeti sed prope amentis malis cordis hunc, quem increpitas, risum esse. qui tamen nequaquam adeo est intempestivus quam vestrae istae absurdae atque abhorrentes lacrimae sunt: tunc flesse decuit, cum adempta sunt nobis arma, incensae naves, interdictum externis bellis: illo enim vulnere concidimus. necesse est in vos odio vestro consultum ab Romanis credatis: nulla magna civitas quiescere potest: si foris hostem non habet, domi invenit, ut praevalida corpora ab externis causis tuta videntur, sed suis ipsa viribus onerantur. tantum ni mirum ex publicis malis sentimus, quantum ad privatas res pertinet, nec in iis quicquam acrius quam pecuniae damnum stimulat: itaque cum spolia victoriae Carthagini detrahebantur, cum inermem iam ac nudam destitui inter tot armatas gentes Africae cerneretis, nemo ingemuit: nunc quia tributum ex privato conferendum est, tamquam in publico funere comploratis: quam vereor ne prope diem sentiatis, levissimo in malo vos hodie lacrimasse. haec Hannibal apud Carthaginienses.

Scipio contione advocata Masinissam ad regnum paternum Cirta oppido et ceteris urbibus agrisque, quae ex regno Syphacis in populi Romani potestatem venissent, adiectis donavit: Cn. Octavium classem in Siciliam ductam Cn. Cornelio consuli tradere iussit, legates Carthaginiensium Romam proficisci, ut, quae a se ex decem legatorum sententia acta essent, ea patrum auctoritate populique iussu confirmarentur. XLV. Pace terra marique parta, exercitu in naves imposito, in Siciliam Lilybaeum traiecit: inde magna parte militum navibus missa ipse per laetam pace non minus quam victoria Italiam, effusis non urbibus modo ad habendos honores sed agrestium etiam turba obsidente vias, Romam pervenit triumphoque omnium clarissimo urbem est invectus. argenti tulit in aerarium pondo centum viginti tria milia. militibus ex praeda quadringenos aeris divisit. morte subtractus spectaculo magis hominum quam triumphantis gloriae Syphax est, Tiburi haud ita multo ante mortuus, quo ab Alba traductus fuerat: conspecta mors tamen eius fuit, quia publico funere est elatus. hunc regem in triumpho ductum Polybius, haud

quaquam spernendus auctor, tradit. secutus Scipionem triumphantem est pilleo capiti imposito Q. Terentius Culleo, omnique deinde vita ut dignum erat libertatis auctorem coluit. Africani cognomen militaris prius favor an popularis aura celebraverit, an — sic uti Felicis Syllae Magnique Pompeii patrum memoria — coeptum ab adsentatione familiari sit, parum compertum habeo: primus certe hic imperator nomine victae a se gentis est nobilitatus. exemplo deinde huius — nequaquam victoria pares — insignes imaginum titulos claraque nomina familiae liquerunt.

Digitized by Google

ARGUMENTA
LIBRORUM LIVIANORUM.

XXVI.

Hannibal ad tertium ab urbe Romana lapidem super Anienem amnem castra posuit: inde cum duobus milibus equitum usque ad ipsam Capenam portam, ut situm urbis exploraret, obequitavit. et cum per triduum in aciem utrimque exercitus omnis descendisset, certamen tempestas diremit: nam cum in castra rediissent, statim serenitas erat. Capua capta est a Q. Fulvio et Ap. Claudio consulibus. principes Campanorum veneno sibi mortem consciverunt. cum senatus Campanorum deligatus esset ad palos, ut securi feriretur, litteras a senatu missas Q. Fulvius consul, quibus iubebatur parcere, antequam legeret, in sinu posuit, et lege agi iussit et supplicium peregit. cum in comitiis apud populum quaereretur, cui mandaretur Hispaniarum imperium, nullo id volente suscipere P. Scipio, P. filius qui in Hispania ceciderat, professus est se iturum, et suffragio populi consensuque omnium missus Novam Carthaginem expugnavit, cum ageret vicesimum quartum annum, videreturque divina stirpe genitus, quia et ipse, postquam togam acceperat, quotidie in Capitolio erat, et in cubiculo matris eius anguis saepe numero visus erat. res praeter ea in Sicilia gestas continet, et amicitiam cum Aetolis iunctam bellumque gestum adversus Acarnanes et Philippum Macedoniae regem.

XXVII.

Cn. Fulvius proconsul cum exercitu ab Hannibale ad Herdoneam caesus est. meliore eventu a Claudio Marcello consule adversus eundem ad Numistronem pugnatum est: inde Hannibal nocte recessit: Marcellus insecutus est, et subinde cedentem pressit, donec confligeret. priore pugna Hannibal superior fuit, Marcellus sequenti. Fabius Maximus pater consul Tarentinos per proditionem recepit. Claudius Marcellus T. Quinctius Crispinus consules speculandi causa progressi e castris insidiis ab

Hannibale circumventi sunt: Marcellus occisus, Crispinus fugit. lustrum a censoribus conditum est: censa sunt civium capita centum triginta septem milia centum et octo, ex quo numero apparuit quantum hominum tot proeliorum adversa fortuna populo Romano abstulisset. in Hispania ad Baeculam Scipio cum Hasdrubale Hamilcaris conflixit et vicit: inter alia captum puerum regalem eximiae formae ad avunculum Masinissam cum donis remisit. Hasdrubal, qui cum exercitu novo transcenderat Alpes ut se Hannibali coniungeret, cum milibus hominum quinquaginta sex caesus est M. Livii consulis ductu sed non minore opera Claudii Neronis consulis, qui, cum Hannibali oppositus esset, relictis castris ita ut hostem falleret, cum delecta manu profectus Hasdrubalem circumvenit. res praeter ea a P. Sulpicio praetore adversus Philippum et Achaeos gestas continet.

XXVIII.

Res in Hispania prospere gestae a Silano Scipionis legato et ab L. Scipione fratre adversus Poenos, a Sulpicio proconsule et ab Attalo rege Asiae adversus Philippum regem Macedonum pro Aetolis referuntur. cum M. Livio et Claudio Neroni consulibus triumphus decretus esset, Livius, qui in provincia sua rem gesserat, quadrigis invectus est, Nero, quoniam in collegae provinciam venerat, ut eius victoriam adiuvaret, equo est secutus, et in hoc habitu plus gloriae dignitatisque habuit, nam et plus in bello quam collega fecerat. ignis in aede Vestae negligentia virginis, quae non custodierat, exstinctus est: virgo caesa est flagro. P. Scipio in Hispania cum Poenis debellavit quarto decimo anno eius belli, quinto post anno quam ierat: exclusisque in totum possessione eius hostibus Hispaniam recepit. et Tarracone in Africam ad Syphacem regem Massaesuliorum transvectus foedus iunxit: Hasdrubal Gisgonis ibi cum eo in eodem lecto accubuit cenavitque. munus gladiatorium in honorem patris patruique Carthagini nova edidit, non ex gladiatoribus sed ex iis, qui aut in honorem ducis aut ex provocatione descendebant, in quo reguli fratres de regno ferro contenderunt. cum Astapa urbs ab Romanis oppugnaretur, oppidani liberos et coniuges rogo exstructo occiderunt et se insuper praecipitaverunt. ipse Scipio, cum gravi morbo implicitus est, seditionem in parte exercitus motam confirmatus discussit, rebellantesque Hispaniae populos coegit in deditionem venire. et amicitia facta cum Masinissa rege Numidarum, qui illi auxilium, si in Africam traiecisset, pollicebatur, cum Gaditanis quoque post discessum inde Magonis, cui ex Carthagine scriptum erat ut in Italiam traiceret, Romam reversus consulque creatus. Africam provinciam petenti, contra dicente Q. Fabio Maximo, Sicilia data est, permissumque ut in Africam traiceret, si e re publica esse censeret. Mago Hamilcaris filius a minori Baleari insula, ubi hiemaverat, in Italiam traiecit.

Digitized by Google

XXIX.

Ex Sicilia C. Laelius in Africam a Scipione missus ingentem praedam reportavit, et mandata Masinissae Scipioni exposuit conquerentis, quod non dum exercitum in Africam traiecisset. bellum in Hispania finitum victore Romano, quod Indebilis excitaverat: ipse in acie occisus, Mandonius exposcentibus Romanis a suis deditus. Magoni, qui in Gallia et Liguribus erat, ex Africa militum ampla manus missa et pecuniae quibus auxilia conduceret, praeceptumque ut se Hannibali iungeret. Scipio a Syracusis in Bruttios traiecit et Locros pulso Punico praesidio fugatoque Hannibale recepit. pax cum Philippo facta est. Idaea mater deportata est Romam a Pessinunte oppido Phrygiae, carmine in libris Sibyllinis invento, pelli Italia alienigenam hostem posse, si mater Idaea deportata Romam esset. tradita autem est Romanis per Attalum regem Asiae: lapis erat quem matrem deum incolae dicebant. excepit P. Scipio Nasica, Cn. filius eius qui in Hispania perierat, vir optimus a senatu iudicatus, adolescens non dum quaestorius, quoniam ita responsum iubebat ut numen id ab optimo viro exciperetur consecrareturque. Locrenses legatos Romam miserunt, qui de impotentia Pleminii legati quererentur, quod pecuniam Proserpinae abstulerat et liberos eorum ac conjuges stupraverat. Pleminius in catenis Romam perductus in carcere mortuus est. cum falsus rumor de P. Scipione proconsule, qui in Sicilia erat, in urbem perlatus esset, tamquam ibi luxuriaretur, missis ob hoc legatis a senatu, qui explorarent an ea vera essent, purgatus infamia Scipio in Africam traiecit senatus permissu. Syphax accepta in matrimonium filia Hasdrubalis Gisgonis, amicitiam quam cum Scipione iunxerat renuntiavit. Masinissa rex Maesuliorum, dum pro Carthaginiensibus in Hispania militat, amisso patre Gala de regno exciderat: quo per bellum saepe repetito, aliquot proeliis a Syphace rege Numidarum victus in totum privatus est, et cum ducentis equitibus exsul Scipioni se iunxit, et cum eo primo statim bello Hannonem Hamilcaris filium cum ampla manu occidit. Scipio adventu Hasdrubalis et Syphacis, qui prope cum centum milibus armatorum venerant, ab obsidione Uticae depulsus hiberna communivit. Sempronius consul in agro Crotoniensi prospere adversus Hannibalem pugnavit. lustrum a censoribus conditum est: censa sunt civium capita ducenta quattuor decem milia. inter censores M. Livium et Claudium Neronem notabilis discordia fuit: nam et Claudius Livio collegae equum ademit, quod a populo damnatus actusque in exsilium fuerat, et Livius Claudio, quod falsum in se testimonium dixisset et quod non bona fide secum in gratiam redisset. idem omnes tribus una excepta aerarias reliquit, quod et innocentem se condemnassent et post ea consulem censoremque fecissent.

Digitized by Google

XXX.

In Africa Carthaginienses et eundem Syphacem Numidarum regem Hasdrubalemque Scipio pluribus proeliis vicit adiuvante Masinissa, bina hostium castra expugnavit, in quibus quadraginta milia hominum ferro ignique consumpta sunt. Syphacem per C. Laelium et Masinissam cepit. Masinissa Sophonibam, uxorem Syphacis, filiam Hasdrubalis, captam statim adamavit et nuptiis factis uxorem habuit: castigatus a Scipione venenum ei misit, quo hausto illa decessit. effectumque est multis Scipionis victoriis ut Carthaginienses in desperationem acti in auxilium publicae salutis Hannibalem revocarent: isque anno sexto decimo Italia decedens in Africam traiecit, temptavitque per colloquium pacem cum Scipione componere, et cum de condicionibus pacis non convenisset, acie victus est. pax Carthaginiensibus data est petentibus, Hannibal Gisgonem pacem dissuadentem manu sua detraxit, excusata deinde temeritate facti ipse pacem suasit. reversus in urbem Scipio amplissimum nobilissimumque egit triumphum, quem Q. Terentius Culleo senator pilleatus secutus est. Scipio Africanus incertum militari prius favore an populari aura ita cognominatus sit: primus certe hic imperator victae a se nomine gentis nobilitatus est. Mago, qui bello in agro Insubrium cum Romanis conflixerat, vulneratus, dum in Africam per legatos revocatus reverteretur, ex vulnere mortuus est. Masinissae regnum restitutum est.

Digitized by Google

BREVIS ADNOTATIO CRITICA.

XXI, 5. (P. III. pag. 7. vers. 23.) *eorum urbes.* Cod. Colbertinus (saec. XII.): „arbo*cala cartae*orum urbes". Cod. Medic. (saec. XI.): „cartoerum urbes".

XXI, 9. (p. 9. v. 16.): *conciri solent.* CM: „consciri solent". Eodem modo in Put. Colb. 22, 1. scriptum est „conseiuerat spes".

XXI, 10. (p. 10. v. 1.) „per deos foederum arbitros ac testes *senatum obtestans, ne Romanum cum Saguntino suscitarent bellum.* monuisse praedixisse se" ex CM restituimus.

XXI, 11. (p. 11. v. 18.): *quam qua caederetur.* C: „qua qua caederetur". M: „quam qui cęderetur".

XXI, 18. (p. 14. v. 20.) CM: „faterentur ac defenderent". M: „faterent^{2-}".

XXI, 25. (p. 18. v. 37.): *comparuit hostis.* CM: „cum apparuit".

XXI, 26. (p. 19. v. 6.): *quae missa cum praetore erat.* C: „quae missa cum praetor*e tra*scripta" cet. M: „cum pretore transcripta".

XXI, 30. (p. 21. v. 34.): *et exercitibus* —? CM: „peruias paucis esse *ex*ercitibus eos ipsos" cet.

XXI, 34. (p. 24. v. 22.): *interrupto:* Gron. M: „montan*i*†*e r*apto medio agmine" cet. C: „montani erupto medio" cet.

XXI, 36. (p. 25. v. 12.): *ibi velut ad finem viae equites cum constitissent.* M: „ibi uel | cum ad finem uiae equites *consti*tissent". m. 3.: „ibi ueluti | cum". C: „ibi uelud†ad finē uiae" cet.

XXI, 38. (p. 26. v. 9.): *E Taurinis, quae Galliae proxima gens erat, in Italiam digressum cum inter omnes constet* cet. C: „amisisse taurinis†gallī proxima gens erat in italiam digres*soid* cum inter" cet. m. 2.: „gall*ie*". M: „amisisse taurinis ne galli proxuma gens erat in italiam digressoid cum inter". m. 3.: „taurinisque gallis proxima".

(p. 26. v. 17.): *Seduni Veragri.* M: „ab transitu poenorum nullo sed uno uel acri incolae" cet. C: „ab transitu poenorum†sed uno uel acri incolę". m. 2.: „poenorum nomē sed uno".

Digitized by Google

XXI, 40. (p. 27. v. 24.): *ac nihil magis vereor quam ne cui, vos cum pugnaveritis, Alpes vicissé Hannibalem videantur.* CM: „ac nihil magis uereor necumquam uos cum pugnaueritis". M m. 3.: „uereor necuiquam uos cum". Dubium tamen est an in antiquiore aliquo libro scriptum fuerit „quam ne cuiquam": „quam ne umquam".

XXI, 44. (p. 30. v. 16.): *nullum enim telum.* Put.: „nullumcontemptumaduincendum". C: „nullum contemtum".

XXI, 48. (p. 32. v. 12.): *iam in loca altiora collesque.* P: „iamlocaaltioracolusq." (i. e. „collisque"). P m. 2. C: „locusq."

XXI, 49. (p. 33. v. 1.): *monetque ut.* PC: „praescribitmonetque etlylibaeum".

XXI, 50. (p. 33. v. 32.): *classem armatam ornatamque.* PC: „classemor*natam*queobuiamduxit".

XXI, 52. (p. 34. v. 36.): *primos quosque qui eguissent ope defensos censebat.* PC: „prim*osquequi*coissentope" cet.

(p. 34. v. 42.): *varia inde pugna sequentes cedentesque cum ad extremum aequassent certamen, maior tamen quam hostium Romanis fama victoriae fuit.* PM: „uariaindepugnasequentesquecumqueadextremumaequassentcertamenmaiortamenhostiumromanosfamauictoriaefuit". C m. 2.: „cū ad extremum — romanorum fama".

XXI, 56. (p. 36. v. 44.): *trepidantesque et prope iam in suos consternatos.* P: „trepidantisqueinpropeiaminsuos" cet. C: „trepidantisque prope iam". — Paulo post (p. 37. v. 2.) P: „hannibaliextemploautdubiamfecerefugamquoquenonusterroradditusromanis". *Quoque* = et quo.

XXI, 59. (p. 39. v. 10.): *pugna raro magis ulla ea aut utriusque partis pernicie clarior fuisset:* C. — P: „pugnararomagisulla'aeaututriusque" cet. *Ea* est ablativus.

XXI, 60. (p. 39. v. 27.): *inde conciliata lenitatis clementiaeque fama.* PC: „indeconci*liata*clementiaequefama". Forsitan L. scripserit „liberalitatis clementiaeque": „comitatis clementiaeque". Cf. Cic. pro Lig. 5, 15.

XXI, 63. (p. 41. v. 18.) „*cuive senator pater fuisset*" recte a Roellio scriptum videtur, nam in P invenimus „nequissenatorquiuesenatorpaterfuisset". P m. 2. C: „quiue senatoris pater fuisset". Cf. 22, 1. PC: quique commodum esset = cuique.

XXII, 1. (p. 43. v. 1.): *iam ver adpetebat* cet. P: „iam ueroadpetebatquehannibalexhibernismetuitetnequeeoquiiamanteconatustranscendereappenninum".

XXII, 7. (p. 47. v. 39.). PC: „urbempetiere ∞ ∞ d. hostiuminacie" cet.

XXII, 12. (p. 51. v. 7.): *victos tandem suos Martios animos Ro-*

Digitized by Google

manis debellatumque concessumque propalam de virtute ac gloria esse. P: „uictostandemquosmartiosanimosromanisdebellatumq.etconcessumquepropalandaeuirtuteacgloriaessent“. C: „ uictos tandem quos marcios animos † bellatūque & concessumque propalandę“ cet. m. 2.: animos habere credebat bellatūque“: ut conicere posses Livium scripsisse „victos tandem, quos martios haberent, animos Romanis“.

XXII, 13. (p. 52. v. 1.): *sed Punicum abhorrens ab Latino nomine Casilinum pro Casino dux ut acciperet fecit.* PC: „ sedpunicumabhorrensablatino*rumnominum*procasinoduxutacciperetfecit“.

XXII, 14. (p. 52. v. 15.): *ut vero, postquam ad Vulturnum flumen castra sunt posita,* cet. PC: „utueroquamadvulturnumflumen“ cet. — Paulo post P (C): „tumpropedeintegroseditioacdeseditione|accensiquidamfuerant|enimperpaucosdies|“.

XXII, 20. (p. 56. v. 29.): *nec in continentis modo proiectas oras sed in Ebusum insulam transmissum.* P: „neccontinentis mo|doperiectasorasset|inebusum“ cet.

XXII, 21. (p. 57. v. 7.): *in agro Ilergavonensium.* PC: „inagrolergauo|nensium“. Cf. Caes. b. civ. 1, 60.

XXII, 22. (p. 57. v. 37.): *ex ea parte.* PC: „exparte“.

XXII, 24. (p. 59. v. 21.): *tum itaque exiguum spatii vallum a vallo aberat.* PC: „tumutitaqueexiguumpatiuallumauallo aberat“. C m. 2.: „tū itaque“ cet. — Paulo post PC: „simuletperauersacastraecastrishannibalisequitatus“ cet. — Deinde (p. 59. v. 32.) PC: „octomiliapeditumetequitesadducentem“.

XXII, 26. (p. 60. v. 37.): *is iuvenis, ut primum ex eo genere quaestus pecunia — fecit.* PC: „isiuuenisutrumexeogenere“ cet.

XXII, 27. (p. 61. v. 15.): *ergo secuturum quoque se fortunam suam.* PC: „ergosecuturumquesefortunamsuam“.

XXII, 30. (p. 63. v. 13.): *placatus me magistri equitum, hos ordines suos quemque tenere iubeas.* PC: „placatusmemagequitumhosordinibussuisquemquetenereiubeas“.

XXII, 32. (p. 64. v. 11.): *ad eoque inopiae est coactus Hannibal ut* cet. PC: „adeoq.|inopiaestcoactushanni|balutnisicumfugaespe|ciemabeundumtimuis|set“ cet. C: *speciе.*

(p. 64. v. 17.): *scire sese populi romani aerarium bello exhauriri, et cum id iuxta pro urbibus agrisque sociorum — geratur* cet. P: „scire*reses*|sepopuliaerariumbelloexauririetcum*iux*|tapraeurbibusagrisquesociorum — gerantur“. C. m. 2.: „scire se populi aerarium bello exhauriri et cum *bella* purbibus — gerantur“. — Cf. ex. gr. 3, 56. ubi in P „*p. r.*“, in M „*r. p.*“ scriptum est.

Digitized by Google

XXII, 33. (p. 65. v. 8.): *res ad interregnum rediit.* PC: „abdicareadinterregnumrediit". Deinde PC: „interregesprodi*tius*apatribus".

XXII, 34. (p. 65. v. 13.): *ab Q. Fabii opibus et dictatorio imperio concusso.* P: „abq.fabioopibusedicta|torioinperioconcussū". C: „ab q. fabii opibus *t* dictatorio imperio concussū".

- - (p. 65. v. 21.): *cum quattuor legionibus universis pugnari posse apparuisse eo.* P (C): cumquattuor*milia*legionibusuniuersispugnariposset" cet. Cf. 22, 20, 52. 24, 11. al.

XXII, 35. (p. 66. v. 3.): *creati M'. Pomponius Matho et P. Furius Philus: Philo Romae iuri dicundo urbana sors, Pomponio inter cives Romanos et peregrinos evenit.* PC: „creatim.pomponiusmathoetp.furiusphiloromaeiuridicumdo (C „dicundo") urbanasorspompeio (C „pomponio") interciuisromanosetperegrinoseuenitadditi" cet.

XXII, 36. (p. 66. v. 17.): *socii duplicem numerum equitum darent, peditis aequarent.* P: „peditiaequarunt". C: „pedites aequarent".

- - (p. 66. v. 25.): *et multo cruore signa in Sabinis, Caeretes aquas fonte calido gelidas manasse.* P: „etmultocruoresignainsabiniscae|desaquasfontecalli|dosmanasse". C: „in sabinis†aquas fonte calido manasse". m. 2.: „in sabinis sed et aquas fonte calidos manasse". Caeretes aquae calidae celebres erant.

XXII, 37. (p. 66. v. 39.) P: „uictoriamauream. p. cc. acxx adferre sese".

XXII, 39. (p. 68. v. 10.): *si certaturus es* cet. P: „omnibuslocisactemporibus|sicertaturusestaduersushannibalem" cet. C: „temporib' certaturus es. aduersus hannibalem". Deinde PC: „uarroduxtuismilitibustesitoppugnaturus".

- - (p. 68. v. 14.). P: „inpetendoconsulatum".

- - (p. 68. v. 37.): *sed ne aduersus te quidem, de me gloriabor.* P: „sedneaduersustequidemegloriabor".

- - (p. 69. v. 2.): *gloriam qui spreverit, vere eam habebit.* PC: „ueramhabebit".

XXII, 40. (p. 69. v. 17.). PC: „turbaconspectiorcumdignitatesdeessent".

XXII, 41. (p. 69. v. 44.): *milites ducit.* PC: „militescastraplena" cet.

XXII, 42. (p. 70. v. 20.): *qua vergant ad hostem.* PC: „quaevergant|adinhostem". C m. 2.: „ad hostem".

XXII, 43. (p. 71. v. 5.): *simul quod, quo longius ab hoste recessisset, transfugia impeditiora levibus ingeniis essent.* PC: „simulquodlongius" cet. Simili modo millies erratum in PC vidimus. sic scriptum est in fine cap. 44. in C. „di-

Digitized by Google

c*eret.* ut qb' lingua tam prompta" cet., in P „diceretnide retutqnibuslingu*a*promp|ta".

XXII, 47. (p. 73. v. 7.): *deinde cedendo etiam sinum in medio dedit.* P: „deindetendoetiamsinum" cet. P m. 2. C: „deinde nitendo".

XXII, 48. (p. 73. v. 22.): *scutis, quae passim inter acervos caesorum corporum humi strata erant.* P: „caesorumcorpor*um*|*is*trataerant".

- - (p. 73. v. 26.): *Hasdrubal, qui ea iam parte praeerat.* PC: „quieaparte". — Paulo post PC: „hispanosetgallos*pe-dites*afris" cet. Cf. 30, 18.

XXII, 49. (p. 74. v. 3.): *frustra morando*: C m. 2. — PC: „frustramirando".

- - (p. 74. v. 7.): *memet in hac strage militum mĕorum patere exspirare.* PC: „me|etinhacstrage" cet.

- - (p. 74. v. 16.): *insertus agmini.* PC: „infestusagmini".

- - (p. 74. v. 17.) P: „xxxxudpeditesduomiliadccequitesetan|tapropeciuiumsociorumquepars" cet.

- - (p. 74. v. 24.) P: „captaeoproeliotriamil.|peditumetequites-ꝯ|etddicuntur".

XXII, 52. (p. 76. v. 9.) P: „mulierapaula". P m. 2. C: „mulier paula".

XXII, 53. (p. 76. v. 27.): *nullo loco verius.* PC: „nu*llo*uerius".

XXII, 54. (p. 76. v. 38.) P: „ad ıuımiliaetdpeditesequitesq."

- - (p. 77. v. 3.): *utrumne Venusiam adduci exercitum an* cet. PC: „utrumqueuenusiam" cet.

- - (p. 77. v. 8.): *occidione occisos consules cum duobus exercitibus.* P(C): „occidioneoccisumcū|duobusexercitibusdelec|tasque" cet. C m. 2.: „occisos cū duobus exercitib' deletasque".

- - (p. 77. v. 11.): *faciam.* P: „facie". C: „minora† consule". m. 2.: „minora faciebant".

- - (p. 77. v. 18.): *inde vectigales.* PC: „inuectigallis".

XXII, 57. (p. 78. v. 19.): *litteris consulis praetorisque perlectis M. Claudium — ad exercitum mittendum censuerunt, scribendumque consuli* cet. P: „litteriscō|sulispraetorisquem| arciumclaudium — adexercitummittendumscrįbendumque" cet. m. 2.: „apiumclaudium".

- - (p. 78. v. 38.): *legione classica — ea legio tertia erat —* cet. P: „ipselegio|n*em*classis*c*aealegio|tertiaerat". Litteras *m* et *s* in Put. interdum sine iusta causa additas videmus.

XXII, 60. (p. 82. v. 1.) P: „nequehiisses|centamiliahostesob|stitere". C: „sescenta. m. hostium".

Digitized by Google

XXII, 60. (p. 82. v. 15.): *orto sole ab hostibus ad vallum accessum.* P(C): „hortosoleabhostibusaduallumaccessit“ = accessū.

XXII, 61. (p. 83. v. 8.): *vel ea res indicio sit, quod fides sociorum* cet. P: „ueldeearesindi|*ciorum*quaeeadem|diemfirmasteterat“. C: „uel ea res iudicio quę eadem die firma“. — Dein P: „tumlaborarecoepit“. C m. 1.: „tum labrare coepit“. m. 2.: „labare“. — P: „quamquodspe|rauerantdeimperio“. Postremo PC: „quicarthaginiensiumductorfuisset“.

XXIII, 1. (p. 84. v. 1.): *Et Hannibal post Cannensem pugnam castraque direpta confestim ex Apulia in Samnium moverat.* PC: „haechannibalpostcannensempuguamcaptaacdireptaconfestim“ cet. *Et, ec, nec, haec*, persaepe in codd. mss. permutata esse notum est. 24, 16. P „casta“ = castra. 24, 1. P „casto“ = capto: al. Castra Romanorum ad Cannas non capta sed tradita esse 22, 52. legimus. 37, 43.: „pergunt ad castra diripienda“. Cf. init. libri IV.

XXIII, 5. (p. 86. v. 40.): *receptos in fidem ad Saticulam defenderimus.* PC: „receptosinfidemsatriculadefenderimus“. Cf. 7, 32.

- - (p. 86. v. 43.): *dediticiis.* PC: „dedistis“. Cf. 7, 31. 38.

XXIII, 8. (p. 88. v. 44.): *unus nec dominorum invitatione nec ipsius interdum Hannibalis Calavii filius Perolla ad vinum potandum impelli potuit.* P: „interdum|hannibicuscalauius|filiusperhol*auinum*|*pot*uiipse“ cet. m. 2.: „perholla“. C: „pholla uini impotui ipse“. — P: „*it*erturbationem“: (?).

XXIII, 9. (p. 89. v. 12.): *quae ubi audivit viditque senex.* P: „audiuiditque“.

- - (p. 89. v. 25.): *quem non armati exercitus sustinerent:* C m. 2. — P: „quemarmatiexercitussustineren|quemhorretpī“. C: „quae armati exercitus sustinerent quē horret“ cet. m. 2: „quaē non armati“.

- - (p. 89. v. 35.): *cum defectionem inisti ab Romanis.* P: „cumdefectione|inissaabromanis“. m. 2. positum est *in* super *ini*. C: „cum defectione inmissa ab romanis“.

XXIII, 11. (p. 90. v. 32.): *divi divaeque in eo erant.* P: „diuidiqueineoerant“.

- - (p. 91. v. 17.): *aequum esse.* P: „atrumessegraesdeis|immortalibusagi“ cet. „atrum“ = aecum. P m. 2.: „sacrum deis|immort.“

XXIII, 13. (p. 92. v. 35.): *et mille argenti talenta.* PC: „uthannibali ∞∞∞∞ numidaruminsupplementummitterenturetxxxx elephanti*et*argentitalenta“. C: „& xxx elephanti“. Cf. 22, 32.

XXIII, 14. (p. 93. v. 17.): *secunda simulando* (C). P: „secunda|simulandassimulan|dodilationem“ cet.

Digitized by Google

XXIII, 15. (p. 93. v. 39.): *remanserint.* PC: „remanserant". Eodem modo PC paulo post: „militauerat" „fecerant".

XXIII, 16. (p. 94. v. 42.): *priusquam aliqui motus in urbe oreretur.* P: „priusquamaliquimotusiniuriseore|retur". P m. 2. C: „iniurisoreretur". C m. 2.: „orirētur".

XXIII, 17. (p. 95. v. 40.): *ne quis — oreretur motus.* P: „cumacasinodictatoremromanumlegionesquenimisaccipinuntiassentnequistampropinquishostiumcastriscapuaequoqueorere|currunt exercitum" cet. P m. 2. C.: „quoque recurrunt". C m. 2.: recurreret.

(p. 95. v. 42.): *Casilinum eo tempore quingenti Praenestini habebant.* P: „casiliniumtemporedpraenestinihabebant". P m. 2. C: „eo tempore d praenestini".

(p. 96. v. 1.): *et aliis adgregantibus sese Romanis.* P: „etaliisadgregantur|seseromanis". C: „adgregant⁹—". In fine versuum saepe scriptum est in Put. *ib.* pro *ibus.* B = R.

XXIII, 22. (p. 99. v. 23.): *magnopere se suadere* recte scriptum a Crev. est, nam in P repperimus „cumpromagnore'se|suadere". m. 2.: „magnare".

(p. 99. v. 28.): *T. Manlius.* P: „praecipuenimanlius".

(p. 99. v. 36.): *pro indicto.* P: „prodictohabendum".

XXIII, 25. (p. 101. v. 35.): *ex M. Iunii Dictatoris legionibus:* auctore W. Weissenbornio. PC.: „exindictatorislegionibus".

XXIII, 26. (p. 102. v. 5.): *quattuor milia peditum et mille equites.* PC: „III peditumetequites". Cf. ex. gr. 23, 34. P: „utquaefuluiusflaccusuetpeditum".

XXIII, 27. (p. 102. v. 37.): *quem ut adesse tumultuose nuntii refugientes ex speculis stationibusque adtulere.* P: „nuntiaresfugientesexspeculisstationibusqueattulere". C: „nuntii fugientes — attulere".

(p. 102. v. 44.): *dum corpora corporibus adplicant armaque armis iungunt:* auct. Weissenb. P: „dumcorporibusapplicantur|maquearmisiungunt". P m. 2. C: „dum corporibus applicant armaque" cet.

XXIII, 28. (p. 103. v. 22.): *atque edoctus esset ipse in vicem.* P: „atqueedocuisseip|se". P m. 2. C: „atque edocuisset ipse".

XXIII, 30. (p. 104. v. 41.): *carnisque omnis generis quadrupedum suetae insuetaeque:* auct. E. Fabri. P: „qua|dripedumsuetaeque|". C: „quadrupedum suetaeque".

(p. 105. v. 19.): *cum primo honorem inisset.* P: „cumiboinisset". m. 2. positum est *no* super *oin.* C: „cum hono inisset". m. 2.: „honorem".

XXIII, 31. (p. 105. v. 39.): *inde eae legiones:* auct. I. Perizonio. P: „indeeaexlegiones". P m. 2. C: „inde sex legiones".

Digitized by Google

XXIII, 31. (p. 106. v. 16.): *latum ad populum.* P: „unerant|latimad-populum". m. 2.: „delatim". C: „delatum".

XXIII, 32. (p. 106. v. 31.): *Fabio exercitus Teani, cui M. Iunius dictator praefuerat, evenit, ita ut Sempronio tirones volonesque fierent et sociorum viginti quinque milia.* P: „interseset|iusseruntfauioexer|citustranicuim̄iu|niusdictator-praeter|fuerateuen*it*sempro|n*ior*uolones*que*|fierent". m. 2.: „tradi". C: „sese iusserunt fabio exercitus tradi cui m. iunius dictator prętor fuerat euenit sempronio uolones qui fierent". *Teani* iam Fabri restituerat. De tironibus cf. 23, 35.

- - (p. 107. v. 23.): *Terentianum Tarentum mitti:* auct. C. Dukero. PC: „terentianummitti". Cf. 23, 38.

XXIII, 33. (p. 107. v. 36.): *tertia iam victoria.* P: „tert*iam*uiçtoria".

- - (p. 108. v. 1.): *praetor inter defectiones veterum sociorum nova societate tam clari regis laetus.* P: „senatump. que r. interfec|tionesueterumsociorumnouasocietate" cet. C: „sociorum noua societate".

XXIII, 36. (p. 110. v. 12.): *tironum magna ex parte et servorum.* P: „par*te*seruoruorum|spoliantem". P m. 2. C: „parte seruorum".

XXIII, 37. (p. 111. v. 12.): *supra quinque milia captivorum sub hasta venierunt.* PC: „supra|*uel*captiuorumsubhastauenerunt". Sic 23, 46. in P repperimus „hostiumplus*uel*|caesaeodie", quo loco Plutarcho teste *quinque milia* recte scripserunt. — Paulo post PC: „exercitusquecuriam|reductus".

XXIII, 38. (p. 111. v. 29.): *viginti quinque parari alias decernunt.* P: „xx.paratisaliasdecernunt". sed paulo post in P scriptum est „inpositis*lu*nauiumclasse".

XXIII, 39. (p. 112. v. 1.): *itaque ignarus rex, quae cum Hannibale legatis suis convenissent.* P: „ignarusexquaecum|hannibale" cet. m. 2. *hec* supra *exqu:* hinc C: „ignarus ex hoc quę cum hannibale". — Paulo post P: „etcritoboeus|otiusetsositheus". C: „et critobocus ocius & sositheus".

- - (p. 112. v. 16.): *super Suessulam:* Cluverius. P: „superbesumiamin|castris". P m. 2. C: „super besuuium".

XXIII, 40. (p. 112. v. 39.): *dein deinceps procursationes levia certamina vario eventu inita.* PC: „obiectadeincepsprocursationesleuiacertamina" cet. Forsitan L. scripserit „*tum* deinceps" (2, 39.): illud Ciceronis est.

XXIII, 42. (p. 113. v. 39.): *quo tu in Italiam venisti.* P: „quoduinitaliam". P m. 2. C: „quod in italiam".

- - (p. 114. v. 4.): *per annos centum.* P: „uelutaculegemis|sotorpereperan|nos*cum*p̄r̄.bellumgessimus".

- - (p. 114. v. 22.): *simul nobis et Nolae ademeris:* Fabri.

P: „praesidium|que*misul*nobisetno|laeademdemeris“. m. 2. „misumnobis“.

XXIII, 43. (p. 114. v. 40.): *ita agebat.* P: „itageratutaut“. *eb* scriptum m. 2. est super *er.* C: „itagebat“, m. 2. „ita agebat“. R = B.

XXIII, 46. (p. 117. v. 5.) P: „lacess*i*ebanthostem“. C: „lacessebant“.

XXIII, 48. (p. 118. v. 20.): *quo die.* PC: „edixitquo*ue*stimenta“ cet.

XXIII, 49. (p. 118. v. 29.): *nec quicquam quam si ex opulento aerario ut quondam alerentur.* P: „nec|quicquamsiex“ cet.

- - (p. 118. v. 43.). P: „unde|lxmiliariasigna uii|elephantis“ cet. m. 2.: „militaria“.

XXIV, 1. (p. 120. v. 23.): *probatam.* PC: „prolatam“.

XXIV, 3. (p. 121. v. 37.): *flumen, quod medio oppido fluxerat, extra frequentia tectis loca praeterfluebat, et arx erat procul eis quae habitabantur. sedecim milia aberat ab urbe nobile templum — ipsa urbe erat nobilius — Laciniae Iunonis, sanctum omnibus circa populis.* P: „prae|terfluebatetaros|proculeisquaehabi|tabantursexmiliaaberatinurbenobilitemplum“. m. 2.: „etagrosproculeisquaihabitabantur...nobiletemplum“. C: „praeterfluebat et agros procul eis qua habitabantur sex milia aberat in urbe nobile templum“. m. 2.: „et agris..qua habitabatur“. PC: „ipsaurbeeratnobilius“. Et Strabo 6, 1. Crotonem a Lacinio 150 stadia afuisse dicit. — Paulo post (p. 121. v. 43.) scriptum est in P: „sepa|ratimqueegres|suicuiusquegeneris“. P m. 2. C: „separatimque egressi cuiusque generis“.

- - (p. 122. v. 8.): *ea tum arce — satis ut videbatur tuta — Crotoniatum optimates tenebant se.* P: „eotumar|cesatisutuidebaturtuta...tenebantse“. altera tamen manu *se* inductum est. C: „tuta“.

- - (p. 122. v. 21.): *missis ad id ipsum legatis.* P: „ethan|nibalemissisattipeū|legatis“. m. 2.: „etadhannibalemissisatitipsūlegatis“. C: „et ad hannibalē missis at id ipsum cū legatis“. altera manu *cū* inductum est.

XXIV, 4. (p. 122. v. 30.): *ea aetas, id ingenium:* Salmas. et Böttch. Conieceram scriptum fortasse a Livio esse: „immaturae aetatis ingenium et tutores atque amici ad praecipitandum in omnia vitia acceperunt“: „ut aetas, ita ingenium: et tutores..acceperunt“: „quae aetas, idem ingenium: et tutores.. acceperunt“. in P enim esse notum est: „modicel*atu*|*rum*-*ae*eta*sit*ingeni|umettutores“: alteraque manu additum esse *a* super *ee*, et *te* super *as*. hinc C: „laturum. ea ętate sit ingenium et tutores“ cet. 23, 47. scriptum est in PC „uetatis“ pro *uera sit:* al. — Paulo post et nos scripsi-

mus „qui tutorum primi relinquebantur“, cum in P integer versus intercidisset: PC: „andra|norumprimirelinque|bantur“. Sub finem cap. P: „andranodorus“.

XXIV, 4. (p. 122. v. 43.): *cum exspirasset, res capessunt tutores* cet. Cf. 3, 69. PC: „cumexspi*rasset*|*tutores*“ cet.

XXIV, 8. (p. 126. v. 1.): *cur te potissimum ducem Hannibali hosti opponant:* cod. Bamberg. (saec. XII.). P: „hostioppugna|bantsiconsul“. C: „oppugna†si consul“. m. 2: „oppugnando“. eadem m. 2. additum est „opponam“.

- - (p. 126. v. 5.): *ego magnopere moneo suadeoque.* P: „egomagnope resuadeoqueeodē|animo“.

- - (p. 126. v. 11.): *sed ad praecavendas similes clades documento sunt:* Fabri. P: „exemplasetadprae|cauendasimilesuti|lesdocumentosunt“. m. 2.: „exemplar“. 25, 20. PC „eademque“ = *clademque.* haud raro etiam „claudes“ in P scriptum est.

XXIV, 13. (p. 128. v. 31.): *haud ullam intercessuram moram quin urbe potiatur.* PC: moramquin|urbsin*potestate*“ cet.

XXIV, 14. (p. 129. v. 37.): *armis expediendis quod diei reliquum consumunt:* Gron. P: „expediendisquereli|cumconmunipoſte|rodie“. P m. 2. C: „expediendis quod relicum“. C: „communi“. m. 2.: „communicāt“.

XXIV, 16. (p. 130. v. 15.): *ea demum vox ita animos accendit, ut renovato clamore .. tanta vi se in hostem intulerint* cet.: Sigon. P: „eademumuoxitaanimosaccenditureno|uataclamore .. tantauiseinhostemintulerunt“ cet. dein eadem m. 1. *t* additum est ad *u.* C: „vox ita animos accendit ut ... intulerunt“. eodem mendo 25, 37. in omnibus meis codd. *detulerunt* pro *rint* scriptum est.

XXIV, 18. (p. 131. v. 41.): *eo nata bello erant:* C m. 2. — P: „exsesesignunt|aeanatabelloerant“. C m. 1.: „ex sese gignunt ea nata“ cet. Deinde et nos scripsimus cum Lovel. v.: „qui post cannensem cladem agitasse de italia deseranda dicebantur“. PC: „quipostcannensemdicebantur“. *Excessisse velle* nulla ratione probari potest.

- - (p. 132. v. 11.): *additumque tam tristi censoriae notae triste senatus consultum:* Fabri. P: „additumque|tamericicensoriaenotaetristesc.“ C: „additumque tā merci censorie“ cet. Cf. 4, 30.: Postumius nulla tristi nota est insignitus.

XXIV, 20. (p. 133. v. 42.): *die ac nocte iuxta intentus:* Crevier. P: „dieacnoctepuniaintentus“. P m. 2. CB: „pluuia intentus“.

- - (p. 134. v. 7.): *dimissi sunt.* P: „dimissisundae“.

XXIV, 22. (p. 134. v. 43.): *servitudinis* (codd.). Nisi et a Prisciano

Digitized by Google

haec vox laudaretur, *servitutis* scriberem: nam 21, 49. etiam in Put. scriptum est: „et militum multitudine ac *uirtudine*“.

XXIV, 22. (p. 135. v. 17.): *spatium sumeret ad consultandum:* Iac. Gron. P: „arduumessespauumsumeretadconsultandum“. P m. 2. C: „paulum“. — Deinde scriptum est (p. 135. v. 31.) in P: „postquam|animaduertieosqui|“ cet. P m. 2. CB: „animaduertit“. — Sub finem capitis (p. 135. v. 38.) P: „nisifacietconcordiaeconsulitisnelibereferaturresposthanc“ cet. m. 2.: „nelibera“.

XXIV, 23. (p. 135. v. 42.): *postero die comitia praetorum creandi sant habita.* PB: „pretorumcreandishabita“. C m. 1.: „praetorū creandis“. m. 2.: praetorib.

- - (p. 136. v. 6.): *atque Hippocrates.* P: „libertatemquehippocrates“. C: „libertatem quę hippocrates“. Sic restituendum erat *atque* 26, 34., cum in codd. *quae* esset: nec raro *ac* bis positum apud Liuium legitur, ex gr. 25, 26., ubi *et primo* codd. antiqq. auctoritate caret. Nihilo minus tamen factum esse potest, ut post *libertatem* nomen quoddam, ad quod *que* pertineret, interciderit.

XXIV, 24. (p. 136. v. 34.): *itaque fidem priorem potioremque ratus* cet. PC: „itaquefidempotioremqueratus“. Cf. 23, 28. 36, 7. al.

XXIV, 25. (p. 137. v. 25.): *ea natura multitudinis est:* Fabri. P: „stirpisanatura“. P m. 2. C: „ac natura“. Aut *ea* aut *ita* scribendum videtur.

- - (p. 137. v. 26.): *nec cupere modice nec habere sciunt:* cod. Berol. PC: „necstuperemodice“. Paulo post scriptum in P est „insritent“ pro *inritent.* 24, 26. in PC „stipatio“ pro *spatio:* al.

- - (p. 137. v. 27.): *auidos atque intemperantes supplicio-rum animos.* PB: intemperantes|publiciorum animos“. P m. 2. C: „publicorum“.

XXIV, 26. (p. 138. v. 6.): *absportari.* PC: „adsportari“.

XXIV, 28. (p. 139. v. 10.): *fortunatiorem ac beatiorem:* Salmas. P: „fortunatioremgreatioremfore“. P m 2. C B: „gratiorem“. C m. 2.: „gratioremq.“

XXIV, 30. (p. 141. v. 2.): *quos ubi ex signis habituque armorum cognouere.* PC: „exsignisarmatorumhabituq.cognouere“.

- - (p. 141. v. 4.): *orare, ut reciperent sese, ut receptos tutarentur.* P: „orareutreciperent|seseutreciperentsese|receptostutarentur“. C: „ut reciperent se seu receptos tutarentur“.

XXIV, 32. (p. 142. v. 14.): *toto Hexapylo.* PB: „tutoexhapylo“. C: „tuto exapylo“.

Digitized by Google

XXIV, 34. (p. 143. v. 7.): *quidquid hostes ingenti mole agerent.* PC: „quibushostesingenti“ cet.

- - (p. 143. v. 15.): *iunctae aliae binae quinqueremes:* C. — P: „iunctaealiaebinaea|quinqueremes“. B: „binę ad quinqueremes“.

- - (p. 143. v. 31.): *omnisque spes ad id versa.* P: „est|etelusaeomnisquaeip|seseaduersauttotis|“. m. 2. positum *s* est super *ip.* post *ad* saepissime *id* excidit. C: „omnisquę spes est uersa totis uiribus“.

- - (p. 143. v. 38.): *quoniam omnis conatus ludibrio esset.* PCB: „habitoquoomnisconatus“ cet.

XXIV, 36. (p. 144. v. 40.): *simul inutili mora cernens nihil aliud ab suis quam inopiam adgrauari sociorum.* PBC m. 1.: „simulutili*inmo*|racernens“ cet.

XXIV, 37. (p. 145. v. 18.): *vi rati agendum.* P: „romanum*patere*| *patu*eratagendum“ cet. in quo *pat* bis scriptum est, quo mendo in Put. sexcenties erratum vidimus. — P m. 2 CB: „patere placuerat agendum“.

- - (p. 145. v. 20.): *claves arcis portarumque.* P: „clauesportarumquereddisibi|“.

- - (p. 145. v. 26.): *praesidio decedere apud Romanos capitale esse, et nece liberorum etiam suorum ea parentes sanxisse.* P: „aputromanoscapita|lese. etnecliberorum etiamsuorumeampaten|tessanxissetconsu|lem“ cet. m. 2.: „ese“: „petentes“. CB: „eam petentes“.

- - (p. 145. v. 33.): *consensum in posterum diem concilium.* PCB: „consensuminposterumdiemcontiopostquam“ cet.

XXIV, 38. (p. 145. v. 34.): *convocata militum contio: quibus „credo ego vos audisse, milites“, inquit* cet. PCB: „recepitconuo*catio*quibus|credo“ cet.

- - (p. 146. v. 8.): *et cavete quicquam supersit, cuius aut vis aut fraus timeri possit.* P: „quicquameu|persitquiusaautuisa|utfrauditimeripossit“. P m. 2. C: „a quibus aut“ „fraus“. CB: „quicquam“.

- - (p. 146. v. 11.): *volentes propitiique.* P: „hossacratoslacuslneusquecolit|tistiutanobisuolen|tespropitibusadsitis|“.

XXIV, 39. (p. 146. v. 17.): *adsueti et ante spectaculo contionum.* PCB: „antespectaculum“.

- - (p. 146. v. 33.): *ratus timore fore deterritos a proditionibus.* PC: „ratustim*ore*deterritosproditionibus“.

XXIV, 40. (p. 147. v. 10.): *hostemque haud dubium Romanis mari ac terra a maritimis urbibus arceret.* P: „ro|manismaeacterra|acterraemaritimis|uiribusarcerent“.

- - (p. 147. v. 12.): *M. Valerius, relicto duorum milium*

Digitized by Google

praesidio praepositoque eis P. Valerio legato, — Oricum pervenit. PCB: „m. ua*lerius*| ∞ ∞. praesidio*que* eist.| ualeriolegato“ cet. Cf. 25, 34.

XXIV, 40. (p. 147. v. 16.): *praesidio, quod rex recedens inde reliquerat.* P: „quodrece|dentinderelique|rat“.

XXIV, 42. (p. 149. v. 2.): *si quidem pro parte totiens intra paucos dies victa:* C m. 2. — PC: „siqueproparteto|tiens“ cet.

XXIV, 43. (p. 149. v. 29.): *iis comitiis perfectis.* P: „hostestesauxiliiscomitiis“ cet.

XXIV, 44. (p. 150. v. 7.): *murus ac portae Atellae et Ariciae etiam Iovis aedis de caelo tacta fuerant.* Codd.: „murus ac portae tactae et ariciae“ cet. P: „iouisdiesdecaelotactofuerant“. CB: „tacta fuerant“.

XXIV, 46. (p. 151. v. 18.): *eam portam scalis prius transgressos murum aperire ex interiore parte aut claustra refringere iubet:* P: nisi quod in hoc libro metathesi quadam litterarum scriptum est „transgressosamu|rum*perire*exinteriore“. P m. 2.: „murumpergereex“.

XXIV, 47. (p. 152. v. 16.) PC: „amplius ui ∞ ∞ hominum“. C m. 2.: „xii ∞ ∞ hominum“.

XXIV, 48. (p. 152. v. 40.): *omnia velut forte congregata turba sua vasta ac temeraria esse:* Fabri. P: „turba*suas*|caactemerariaesset|“.

- - (p. 152. v. 43.): *cum duobus Romanis rex tres Numidas legatos in Hispaniam misit.* PC: „roma|nisrelatanumidisle|gatos“ cet. B: „relata numidas legatos“.

XXIV, 49. (p. 153. v. 14.): *maius regnum opulentiusque quam quod accepisset facturum.* P: „appareretiaius|regnumopulentiusquequamquodaccepisset“ cet. P m. 2. CB: „appareret eius regnum“ „quam quod accepisset“. Gron.: *maius.*

XXV, 1. (p. 154. v. 3.): *ipsorum interim Salentinorumq. ignobiles urbes.* P (CB): „interimsalentinorumignobiles“.

- - (p. 154. v. 5.): *Terinaei:* Sig. PCB: „tauriani“.

XXV, 3. (p. 155. v. 36.): *M. Iunius Silanus Tuscos.* P: „silanus| tuscos. consulib.|bellum“ cet. P m. 2. C.: „creatus cos. consulibus“. Paulo post (p. 155. v. 41.) PC: „m. iuniointuscoslegiones“ cet.

- - (p. 156. v. 25.): *sitellaque lata est ut sortirentur tribus atque inde suffragium ferrent.* P: „siteilla|quelataeestutsortirenturubilatinisuffragiumferrent“. Paulo post P: „peruacuminsummo|tolocuneoinrupe|runt“.

XXV, 7. (p. 159. v. 16.): *senatum nihil videre cur res publica committenda esset.* P: „senatumnihiluide|returresp.commit|tendaesset“.

Digitized by Google

XXV, 7. (p. 159. v. 38.): *ad obsides Tarentinos et Thurinos:* C. Heusing. P: „adobsidesthurinos|inuenit". P m. 2. C: „ad obsides tarentinos inuenit".

- (p. 159. v. 44.): *deducti in comitium virgisque adprobante populo caesi* cet. P(CB): „deductiincomitiouirgisqueadprobante" cet.

XXV, 9. (p. 161. v. 6.): *ea mediterranea regione orientem spectat, ibique busta aliquantum loci intra moenia includunt.* P: „eamediterranearegioestorientemspec|tabestaliquantumintramoenia" cet. m. 2.: „tabast".

- (p. 161. v. 21.): tum duo milia Gallorum Poenus in tres divisa partes per urbem dimittit. PC: „tumduomilliagallorumintresdiuisaspartisper" cet. C: milia.

XXV, 11. (p. 162. v. 25.): *reliquit tamen modicum, simul ut in perficiendo muro adiuuaret.* P: „modieum|simulinterficiendo|muroadiuuaret". m. 2.: „modicum" „faciendo". *Simul ut in perfic.* etiam I. Periz. scribi voluerat.

- (p. 162. v. 42.): *extemplo aut arce cessuros aut dedituros se hostes:* Gron. P: „prohibeatexemplo|hautarcessurosaut|dedituros".

- (p. 163. v. 5.): *ex portu:* Sigon. PC: „inportu".

XXV, 12. (p. 163. v. 35.): *ii qui militauerant in iis locis.* P: „campost|etcannamfluminiqui|militauerant". m. 2.: „campos|et".

XXV, 13. (p. 165. v. 5.): *altitudo loci et munimenta defendere.* P: „altitudolegietmunimentadefenderent|". m. 2.: „loci". C: „defenderent". m. 2.: „defenderant". Saepissime ita erratum est ut *nt* adderetur.

XXV, 14. (p. 165. v. 10.): *itaque convocatis legatis tribunisque militum* cet. P: „conuo*catis*tribunisquemilitum". C: „tribunis que".

XXV, 15. (p. 166. v. 17.): *traductis ad arcem Tarenti tuendam qui Metaponti erant militibus.* Verba „qui Metaponti erant" etiam in PC desiderantur.

- (p. 166. v. 32.): *tectus collibus apte ad tegendas insidias oppositis subsistit.* P: „collibus*apte*gendasinsidias" cet. Cf. 22, 4.

XXV, 16. (p. 167. v. 20.): *angues duo ex occulto adlapsi mandere iocur.* P: „exoccuload|adlapsianaereiocur|". m. 2.: „iecur". C: „adlapsi anaere iecur". m. 2.: „mandere iecur". Deinde P: „intentiusextare|sereseruarentur". PCB: „libatoque|iocinere".

- (p. 167. v. 34.): *deducit Poenum in locum, quo cum paucis Gracchum adducturum ait: Magonemque iubet pedites equitesque armare et capere eas latebras, ubi*

Digitized by Google

ingentem numerum occuleret. P: „deducitpoenum|inlo cumpauciagrac|chumadducturum|amagoibipeditesequi|tesque armaresetca|perecaslatebraeubiia|gentemnumerumocculeret". C: „poenum inlo cum pacis gracchum adducturum mago ibi pedites equitesque armare sed & capere eas latebrę ubi" cet. m. 2.: „paciscens" „latebras". Paulo post (p. 167. v. 39.) PCB: „ad quam perficiendum".

XXV, 16. (p. 168. v. 4.): *locum se concilio iis dixisse a conspectu amotum.* P (CB): „locum|seconciliisdixisse|".

(p. 168. v. 29.): *haecque vera fama est.* P: „haecquaerafamaest|". m. 2.: „haec ferafamaest". C: „hęc ferae fama est".

XXV, 18. (p. 169. v. 23.): *etiam si in acie occurrerit.* PCB: „occurrit". Syllaba *er* in P millies excidit.

XXV, 19. (p. 170. v. 33.): *concitata et, donec dux stetit, invicta romana acie.* P: „con|citataetdonecdux|stetitssetromanamaci|em". C: „concitata et donec dux stetisset romanā aciem postquam" cet. m. 2.: „romana acie,m uicta postquam".

XXV, 21. (p. 171. v. 22.): *et Magonem cum duobus ferme milibus equitum — omnia itinera insidere iubet:* Palat. II. — PCB: „etmagonemduofermemilliaequitum" cet.

XXV, 23. (p. 172. v. 41.): *nec fame umquam, quam prope liberi a Carthagine commeatus alerent* cet: Böttcher. P (rell. codd.): „necfameum|quampropeliberiacarth."

(p. 173. v. 29.): „electisque per eos ad rem tantam *agendam audendamque* idoneis centurionibus militibusque": PCB.

XXV, 24. (p. 173. v. 37.): *iam mille armatorum ceperant partem, cum ceterae copiae admotae: pluribusque scalis* cet. P: „cum|ceteraeadmotaeplu|ribusquescalis". CB: „cum cetere admote pluribusq." C. Heusing.: „quum ceterae admotae copiae".

XXV, 26. (p. 175. v. 35.): *ab pestilentia:* Böttch. PC: „adpestilentia".

(p. 176. v. 6.): *multo tamen vis maior pestis Poenorum castra quam Romana — diu circumsedendo Syracusas caelo aquisque adsuerant magis — invasit: et ex hostium exercitu* cet. PC: „adsuerantmagisethos|tiumexercitu".

XXV, 27. (p. 177. v. 1.): *retro inde Africam repetere:* Böttch. P: „retroinafricam" cet.

XXV, 28. (p. 177. v. 18.): *multitudine ad contionem vocata, inopiam quaeque ipsi inter se fremere occulti soliti erant, conquesti* cet. P: „adcontionemuocatainopiamquequaeipsiintersefremereocculti" cet. CB: „uocata inopiamque que ipsi" „occulti".

Digitized by Google

XXV, 29. (p. 178. v. 1.): *iam imposita.* P(CB): „iam|posita“.
XXV, 30. (p. 178. v. 31.): *secreto.* PCB: „secretum“.
- - (p. 179. v. 8.): *ut captam esse Nasum vidit et* cet. PC: „nassumet“. Lov. 5.: „adiunctum uidit“. Böttch.: *videt.*
XXV, 31. (p. 179. v. 22.): *non ut populus romanus servam civitatem haberet sed ne alienigenarum transfugarumque duces captam et oppressam tenerent.* PC: „nonutpopulusreserua | tamciuitatemhaberetsednetransfug*arum*queduces“ cet. Cf. 24, 26. 25, 31. 30, 12. et gloss. Livian.
- - (p. 179. v. 34.): *in tanto tumultu, quantum captae urbis strepitus in discursu diripientium militum ciere poterat.* P(C): „quantumcaptae|urbisindiscursu|diripiendummili|tum“. C m. 2.: „urbis discursus“.
XXV, 32. (p. 180. v. 11.): *et satis ad id virium credebant accessisse viginti milia Celtiberorum ea hieme ad arma excita. hostium tres exercitus erant.* PC: „adarmaex|citatumtresexercitus“ cet. C m. 2.: „excitaturū“.
- - (p. 180. v. 14.): *veteranus in Hispania imperator.* P: „hasdrubalnenus|inhispaniaimp.“
XXV, 34. (p. 181. v. 30.): *ubi plurimum laboris erat:* Drakenb. P(CB): „ubiplurimumlabor|erat“.
XXV, 36. (p. 182. v. 22.): *in tumulum quendam non quidem satis tutum — praesertim agmini perculso — sed editiorem tamen quam cetera circa erant.* P: „perculso|*sed*itioremtamen“.
- - (p. 182. v. 37.): *novitate rei.* P: „faciesnouariprimo“ cet.
- - (p. 182. v. 38.): *vociferantur.* P: „nociferentur“. m. 2. positum est *ra* super *re.*
- - (p. 183. v. 8.): *luctus ex morte eorum non Romae maior quam qui per totam Hispaniam fuit.* P: „eorumnonmoraemaior|quamq.pertotam“ cet. B: „quam que p totam“.
XXV, 40. (p. 187. v. 8.): *Libyphoenicum generis Hippacri natus:* Böttch. P: „libypoenicumge|nerishippacinatus“.
XXVI, 2. (P. IV. p. 6. v. 32.): *nec hercule mirum esse cessisse milites in acie.* P (rell.): „mirum*esse*militesinacie“.
XXVI, 6. (p. 10. v. 3.): *non tu perditas res Campanorum narras.* P: „ferunt notuperdi|tas“ cet. C: „ferunt noctu pditas“. m. 2.: „ferunt tu pditas“.
- - (p. 10. v. 5.): *nec spes ulla superesset sisti posse, iis qui nati in spem honorum erant honores detractantibus* cet. PC: „necspesullasuper|essetsistiinspem|honorum“ cet.
XXVI, 7. (p. 10. v. 21.): *Numidam promptum ad omnia agenda audendaque donis perlicit.* P: „adomniaauden|daquedo-

nisperlicit". C: „audendaque". Cf. 22, 14. 53. 25, 23. 35, 35. Quod si non placet, scribendum est „*ad omnia adeunda audendaque*" (cf. 25, 10. 26, 20.).

XXVI, 7. (p. 10. v. 26.): *tolerando paucos modo dies.* PC: „tolerando|pacemdiestotam" cet. In C scriptum m. 2. est *cis do* super *pacē.*

XXVI, 8. (p. 11. v. 2.): *si ita Romam e ducibus alter et exercitus pars mitti posset ut ab reliquo et duce et exercitu Capua recte obsideretur.* PC: „siet|aromameducibusalter" cet.

XXVI, 9. (p. 11. v. 27.): *cursu hominum adfingentium vana auditis totam urbem concitat.* PC: „cursuhominum" — „urbemconciliat". C m. 2.: „totā p urbem concilia".

XXVI, 12. (p. 13. v. 22.): *namque in Lucanos, in Bruttium agrum ad fretum ac Regium is eo cursu contendit ut* cet. P: „namque|etlucanosinbrut|tiumagrumadfre|tumacregiiseocursu|contendit".

XXVI, 13. (p. 15. v. 1.): *illud irae atque odii inexpiabilis exsecrabilisque indicium est.* PC: „atque|odiiexecr*abilis*que|indiciumest". Cf. 2, 17. 39, 51.

(p. 15. v. 21.) „*ut dein deducar in carcerem*" aut „*ut deducar inde in carcerem*" aut „*ut deinde in carcerem condar*". PCB: „utdein*deincar*cerem".

XXVI, 16. (p. 17. v. 14.): *sed cum inter ceteros ad palum deligatus quaedam vociferaretur, quia parum inter strepitus exaudiri possent, silentium fieri Flaccum iussisse,* cet. P: „sedcuminterceterosadpalumdeligatus*quia*|paruminterstrepitus|exaudiripossent*quae*|uociferatursilntium|fieri" cet. m. 2.: „silentium". C: „uociferatur". m. 2.: „uociferabatur". B: „uociferantur".

XXVI, 17. (p. 18. v. 14.): *huius saltus fauces Nero obsederat, cum Hasdrubal, ne in arto res esset, caduceatorem misit qui promitteret* cet. P(B): „huiussaltus|faucesneroinartores|essetsetcaduceatorē|misitquipromitteret". C: „huius saltus fauces†in arto res ēēt caduceatorem misit qui promitteret". m. 2.: „*in* huius saltus fauces *cum* in arto res ēēt caduceatorem misit *hasdrubal* qui". Cod. Cantabr.: „nero obsederet in arto res esset". Cod. quidam Gron.: „nero obsederat in arto res esset".

XXVI, 18. (p. 19. v. 15.): *P. Cornelius, Publii Cornelii qui in Hispania ceciderat filius.* PC: „p.corne|liusquiinhispania" cet.

XXVI, 19. (p. 19. v. 40.): *hic mos per omnem vitam servatus seu consulto seu temere vulgatae opinioni fidem apud quosdam fecit ut stirpis eum divinae virum esse crederent.*

Digitized by Google

P:

P: „hicmosperomnemuitamseruabatseu|consulto“. CB: „seruabatur“. P: „fidemapudquosdam|fecitutstirpiseumdiuinaeuirumesse*ret*tulitque“ cet. Forsitan etiam scriptum fuerit „ut stirpis eum divinae virum censerent“.

XXVI, 20. (p. 20. v. 38.): *sed adsidendo diutius artiorem annonam sociis quam hostibus faciebat:* C m. 2. — PC: „quam|hostisfaciebat“.

XXVI, 21. (p. 21. v. 34.): *ad eos Murgantia et†defecere.* videtur enim nomen alterius urbis excidisse. P: „adeosmurgeniae| terresecutaedefen|sionemearumhybla|etmarcellastignobi|lioraesquaedamaliae“. C: „exposuit a††murgenię trę secutę defensionē earum hybla et marcella†nobiliores quaedam aliae“. m. 2. ad *secutę* addidit „sunt urbes“: sed *st* erat *sunt.* scribendum igitur videbatur *ignobilioresque quaedam aliae.*

XXVI, 22. (p. 22. v. 5.): *praerogativa Veturia iuniorum T. Manlium Torquatum et T. Otacilium nominavit. Manlius, qui praesens erat, cum gratulandi causa turba coiret nec dubius esset consensus populi* cet. PC: „praerogatiuaueturiaiuniorumt.manliumtorquatumettotaciliumquipraesenseratgratulandicausaturbacoiretnecdubius“ cet. sed m. 2. in C post *praesens erat* addidit „nominavit cum“. Cf. 24, 8.: nomino.

- - (p. 22. v. 12.): *postulet sibi alium capita ac fortunas committi.* P(CB): *post*uletsibi*post*|aliumcapita“ cet.

- - (p. 22. v. 16.): *tumultu hostili, quo paucos ante menses arserint prope moenia romana.* P(CB): „antemensesasserintpro|pemoenia“. Cf. 26, 13. 43, 4. Acc*erso* = arce*sso*.

XXVI, 24. (p. 23. v. 16.): *ubi cum Syracusas Capuamque captam in fidem in Italia Siciliaque rerum secundarum ostentasset* cet. P(CB): „infideminita*lia*quere|rumsecundarum“.

XXVI, 25. (p. 24. v. 10.): *ut Illyrios finitimasque eis urbes ab tergo metu quietas Macedonia haberet.* P: „er*atilly*riosfinitumasque|eiusurbessaltergometuquietasmacedoniahaberet“. m. 2. „alterno“, sed Salmas. videtur recte *ab tergo* scripsisse. CB: „quietas macedonia“.

- - (p. 24. v. 18.): *inde ad bellum* cet. P: „descenditmeadbellum“.

- - (p. 24. v. 23.): *ad frangendam igitur* (scil. *Maedorum gentem*, quod nomen proxime abest:) cet. P: „adfrangen|dasigitur“.

- - (p. 24. v. 27.): *adversus quod se Acarnanum gens et viribus imparem et iam Oeniadas Nasumque amissa*

cernens cet. P: „aduersusquodse|arcannanumgensetuiri|bus imparetiam“ cet.

XXVI, 26. (p. 25. v. 5.): *sita Anticyra est in Locride laeva parte sinum Corinthiacum intranti.* P: „corynthiacumintrantib| *reue*terraiter“ cet. Cf. 26, 24.: incipienti. 28, 6. al.

XXVI, 27. (p. 26. v. 25.): *hac circumfusus multitudine, simul Siculis obviam egressis secutisque, Romam pervenit, clarissimarum urbium excidio ac celeberrimis viris victos bello accusatores in urbem adducens.* P(C): „simulsiculisobuiam|egressisseculisquero|mampraebuit“. P(C): „exci|dioacceleberrimis“. C m. 2.: „a celeberrimis“ PC: „adducentis“. *Romam pervenit* iam Sigon. restituit: cf. 30, 45.

XXVI, 29. (p. 27. v. 37.): *inter ipsos consules permutatio provinciarum rapiente fato Marcellum ad Hannibalem facta est, ut, ex quo primus post tot adversas secundae pugnae gloriam ceperat*, cet. P(CB): „exquopri|muspost-aduersaepugnae|gloriamceperat“.

XXVI, 31. (p. 28. v. 31.): *ut — consul de vi dicturus causam accusantibus Graecis fuerim.* PC: „consul*deuic*turuscausam“ cet.

- - (p. 28. v. 35.): *sin autem desciverunt a populo romano ac legatos nostros ferro atque armis petierunt* cet. P(CB): „sinautemdiscieruntportas|legatosnostros“ cet.

- - (p. 29. v. 12.) PC: „ea uos rata habeatis p̄. c̄. ne magis reip̄. interest quam mea: *quippe mea* fides exsoluta est“ cet. quod restituendum erat.

XXVI, 32. (p. 29. v. 28.): *Hiero, fidissimus imperii romani cultor.* P: „fidissimusimperio|romanicultor“. P m. 2. CB: „imperio romano“. Utrumque verum esse potest.

- - (p. 29. v. 33.): *mitius tamen decreverunt patres in gratiam Marcelli.* P: „patres|ctammarcelli“. CB: „patres *tam* marcelli“.

- - (p. 29. v. 42.): *potens sui consul clementer appellatos eos dimisit.* P: „acciperetpotens|occonsulclementerappellatoseosdimisit“. C: „potens consul“ cet. m. 2.: „post ea consul“.

XXVI, 33. (p. 30. v. 3.): *paucos nobilium superesse.* P: „paucos nobiliumsuperior|essequos“. P m. 2. C: „superiores esse“. C m. 2.: „sup esse“. Eodem modo scriptum 26, 35. est in P „quicquamsuperioresse“: P m. 2. CB: „quicquam superius esse = *superesse*.

- - (p. 30. v. 27.): *scisceretque plebs:* Gron. P rell.: „sciretqueplebs“.

Digitized by Google

XXVI, 33. (p. 30. v. 33.): *quaeque una secum dedidere.* P: „fulnioprocoṣ.|quosq.unasecumde | didere*quaequeuna* | *secumdedidere*agrū|“ cet. m. 2. verba media integriora inducta sunt.

XXVI, 34. (p. 30. v. 36.): *atque ex hoc plebei scito.* P: „quiadsidensid|uolumusiubemus|quequeexhocplebe|scito“. C: „quę ex hoc plebe scito“. m. 2.: „atquę ex hoc plebi scito“.

- - (p. 31. v. 13.): *ne ipsi posterive eorum uspiam pararent haberentve agros nisi in Veiente Sutrino Nepesinove agro.* P: „neipsiposte|riuseorumuspiam|pararenthaberentue|nisiinueniente|*agros*sutrinonepe|sinoueagrodum|neuimaiorquam“ cet. C: „haberentue nisi † agros n sutrino“. m. 2.: „nisi domos uel agros n̄. sutrino“.

- - (p. 31. v. 16.): *bona venirent Capuae iusserunt.* P: „bonaueniremcapuae“.

XXVI, 35. (p. 31. v. 29.) PC: „*ut mage dux quam materia seditioni deesset*“.

- - (p. 31. v. 41.): *quo ipsi ad rem inspiciendam et expediendam usi sunt.* PC: „adreminspiciendam*ex*pediendamusisunt“.

XXVI, 36. (p. 32. v. 8.): *id prius in te ac tuos ipse iuris statueris:* PCB: nisi quod P: „idprius|anteactuos“.

- - (p. 32. v. 10.): *itaque classes si habere atque ornare volumus populum romanum* cet. P: „itaqueclas|seshabeatqueornare|“. C: „classes habeāt quę ornare“. Forsitan etiam melius sit „classē si habere“.

- - (p. 32. v. 12.): *aurum argentum signatum omne aes.* P(CB): „argentumsignatum|omnessenatores“ cet. Paulo post legimus „ceterum omne aurum argentum aes signatum“.

XXVI, 37. (p. 32. v. 43.): *Carthaginienses quoque Capuae amissae Tarentum captum aequabant:* P. sed cum altera manu alterum *t* ante *tarentum* poneretur, factum est ut iam in C scriberetur „capuę amiss*a et* tarentum“.

- - (p. 33. v. 4.): *quo propius spei venerant.* P(CB): „speue|nerant“.

XXVI, 38. (p. 33. v. 18.): *quippe ad plures exemplum quam damnum pertinebat.* PC: „exemplum|*quam*pertinebat“.

XXVI, 39. (p. 34. v. 10.): *classem viginti navium.* PC: „class*e*xxx|nauium“.

- - (p 34. v. 31.): *velut pedestres acies:* Fabri. P rell.: „pedestris“.

- - (p. 34. v. 38.): *atque ille praeceps cum armis procidit ante proram.* P rell.: „ille atque praeceps“. Cf. 27, 11.:

Digitized by Google

facturum lecturumque. 27, 45.: felixque. 28, 2.: quam magis. 28, 14.: ita erat. 28, 15.: deinde. al.

XXVI, 39. (p. 35. v. 7.): *cum duobus milibus et quingentis arma torum.* P: „cum|duobusmillibuset|armatorum“.

- - (p. 35. v. 9.): *paucos ex multis trepida fuga incidentes semiapertis portarum foribus in urbem compulit nec multum afuit quin urbs eodem impetu caperetur* Codd.: „in urbem compulit *ne* urbs eodem impetu capere tur“. Multa alia his locis excidisse codd. antiqui ostendunt.

- - (p. 35. v. 11.): *ita aequatae res ad Tarentum, terra Romanis victoribus, Tarentinis mari.* P(C): „itaquatae resad*taren*tumromanisuic*tori* | busmarifrumentis | spes“ cet. C m. 2.: „romanis terra uictoribus mari Tarentinis“.

XXVI, 40. (p. 35. v. 25.): *propter ea postremo praefecturam eius filio suo dedit.* P: „satislatae|essentprop*ter*postre|mo“.

XXVI, 41. (p. 36. v. 40.) P: „*Porsi*|*nam*“. m. 2.: „porsen|nam“.

- - (p. 37. v. 20.): *nuper quoque quae acciderunt.* cet. P: „ nuper | quo*que*accideruntutinam | tamsinemeoluctuquam | armauerat*cumterramarique*“ cet. Postrema haec verba ex cap. 44. initio sunt, omniaque media non solum in reliquis antiquis codd. sed etiam in Put. desiderantur: multo tamen plura, quam callidus ille Italus, qui hanc lacunam ex *Polybii* fragmentis satis scite explevit, persuadere voluerit, ex Liviana oratione excidisse veri simillimum videtur. ex Berolinensi huius decadis codice (saec. xv.), cuius margini oratio ficta adscripta est, et ex ipso Polyb. quaedam refinximus. In recentibus Pariss. codd. (saec. xv.) h. l. scriptum vidimus: „*utinam sine meo luctu transissent.* sed qm̃ uos instructos et ordinatos cognosco, ad carthaginem nouam oppugnandam totis uiribus et bono animo transeamus. cumq. oĩs una uoce hoc faciendum succlamarent, eos carthaginem duxit. tum terra marique eam oppugnari iubet. *contra mago pœnorum dux cum terra mariq. oppugnationem instrui uideret, et ipse copias ita disponit*“.

XXVI, 44. (p. 39. v. 30.): *in tumulum, quem Mercurium vocant.* P(CB): „quem|mercuriumcantan|tiaduertit“. C m. 2.: „quem mercurium uocant“. Cf. 21, 38.

- - (p. 39. v. 40.): *cetërum tumultus inde maior quam vis exhiberi poterat.* PC: „quamuis|hiberipoterat“.

XXVI, 49. (p. 42. v. 28.): P: „quippe|ubialibi cec ferme|alibi ∞∞∞ dccxxiv fuisse inueniam“. Paulo post (p. 42. v. 34.) P: „antiatemma | iorumantiatemma | scorpionumsexmilliaminorumdecem|triamillia“. CB: „minorum decem tria milia“.

XXVI, 51. (p. 44. v. 24.): *dux cuncta pari cura obibat: nunc ope-*

ribus aspiciendis tempus dabat, nunc quae in officinis quaeque in armamentarioque ac naualibus fabrorum multitudo plurima in singulos dies certamine ingenti faciebat. P: „inclusisdata|cunctaparicuraubibat|nuncoperibusaspi|ciendistempusdabat|*que*quaeinofficinis|quaeq.inarmamen|tarioquaeacnaualibusfabrorummultitudoplurumainsingu|ladies“ cet. m. 2.: „subibat“. Militibus et pedestribus et naualibus exercendis Scipionem operam dedisse iam paulo ante scriptum erat.

XXVII, 2. (p. 46. v. 33.) P(CB): „tumultuosamagis|proeliaqualaidmalue|rant“ (cap. 3. p. 47. v. 14.). media verba in nullo antiquo cod. inveniuntur.

XXVII, 4. (p. 48. v. 4.): *et ad compitum Anagninum et in luco Dianae.* P: „et|adcompituminagni|numinlucodianae“.

XXVII, 6. (p. 49. v. 39.): *Q. Fabius Maximus quintum Q. Fulvius Flaccus' quartum.* P: „q. fabiusmaximusu:|quefuluiusflaccus|inpraetoresincrea|ti“. C: „maximus. u. q. fuluius flaccus. praetores creati“.

XXVII, 7. (p. 50. v. 19.): *exitu anni huius C. Laelius, die quarto et tricesimo quam a Tarracone profectus erat, Romam venit.* P: „exituannihuius|diequartoettricensi|moquaatarraconē|profectuseratro|mamuenitisquecum|agminecaptiingres|susurbem“ cet.

XXVII, 8. (p. 52. v. 6.) P(C): „fuereautemad ∞∞∞∞ccxxxiu“.

XXVII, 9. (p. 52. v. 28.): *se exhaustos esse.* P: „stipendissex|haustosesse“.

XXVII, 10. (p. 53. v. 23.): *permissum ab senatu iis cum esset, facerent agerentque ut e re publica ducerent.* P: „iiscumess*ent*|agerentqueuterep.|ducerent“.

(p. 53. v. 29.): *ad id sibi neque opes deesse et animum etiam superesse.* P: „opesdees|setanimum“.

(p. 53. v. 36.): *Signini fuere et Norbani Saticulanique et Fregellani et Nucerini et Venusini et Brundisini et Hadriani et Firmani et Ariminenses.* PC: signini fuere et norani. saticulanique et fregellani et nucerini et hadriani“ cet.

(p. 54. v. 3.): *inde quingena quinquagena pondo data consulibus.* P(CB): „indequin|quagenapondodata“.

XXVII, 11. (p. 54. v. 25.): *inde censores* cet. P: „tuditanusincensores“. Paulo post codd.: „latum *in* plebem est“.

XXVII, 12. (p. 55. v. 34.): *urgere atque instare eum, non castra ponere pati* cet. (P(CB): „instareeumnon|castraponere pati“. Verba suppositicia „non iter quietos facere“ ex proximo cap. addita sunt.

Digitized by Google

XXVII, 12. (p. 55. v. 38.): P: „lacessientium|que“.

XXVII, 13. (p. 56. v. 4.): *contionem adeo severam atque acerbam apud milites habuit.* Codd.: „adeo saeuam“ = seu'am. Cf. 27, 26.: P: „uidetur“ = uideretur. 27, 18.: „impege“ = impegere. al. — In fine cap. P: „ubiomnia|dictaquaesuntquib.|exutarenturanimi“. C: „dicta quae sunt“. P m. 2. C: „exultarentur“.

XXVII, 15. (p. 57. v. 41.) PC: „ibi ad ∞∞∞ hominum capta“.

XXVII, 16. (p. 59. v. 14.): *signa et tabulae.* PB: „signata|tabulaeprope“ cet. C: „signate tabulę prope ut“.

XXVII, 17. (p. 60. v. 13.): *et armorum ad fatim erat, et captorum Carthagine et quae post captam eam fecerat tanto opificum certamine.* P(C): „etarmorumad|fatimerat*et*quae|postcaptameamfecerattantoopificum|*cumii*scopiis“ cet. C m. 2.: „opificum numero sitate Cū iis“ cet. Cf. 26, 51.

(p. 60. v. 18.): *„Indebilis et Mandonius occurrerunt“*: aut *„Mandonius et Indebilis occurrerunt“*. P(C): „excipientibusq.|*sociisindebilis*pro|utroquelocutus“.

(p. 60. v. 19.): *haudquaquam tamquam barbarus stolide incauteve* cet. P(C): „haudqu*aquam*bar|barusstolideincau|teuesedpotiuscumuerecundi*a*grauitate“. C. m. 2.: „uerecundia & grauitate“.

XXVII, 24. (p. 65. v. 33.): *obsides, liberi ipsorum, accepti sunt.* P: „liber|*ip*sorumacceptis|*tra*ditiq.“ P m. 2. C: „liberis ipsorum acceptis traditiq.“

XXVII, 25. (p. 66. v. 6.): *cum tranquilliore statu Italia esset.* P: „cumtranquilli|orestatusitaliaeesset“. B: „italia esset“.

(p. 66. v. 34.): *prope quotidie in acie stare.* P: „cotidieinaciehearehaud“ cet. C: „cottidie in acie heare haud“. m. 2.: „cottidie in hac re haud“.

XXVII, 26. (p. 67. v. 18.): *secuti tribuni militum M. Marcellus consulis filius et A. Manlius, simul et duo praefecti socium L. Arrenius* cet. P(C): „secutimmarcel|lumtr.mil.cos.fili|useta. manliussimul|etduopraefectisociuml.arrenius“ cet.

XXVII, 28. (p. 68. v. 31.): *nec ab ira defectionis modo.* P(C): „fraudemetabiradefectionis|modo“. C. m. 2.: „non ab ira def.“

XXVII, 31. (p. 71. v. 5.): *agrumque eximiae fertilitatis effuse vastavit.* P: „classemaptalitinpersilycio|nemetchoriuthum|fertilitatiseffuseuas|tauit“. Cf. Plin. h. 5, 4. 3.: „regio fertilitatis eximiae“.

XXVII, 32. (p. 72. v. 9.): *fuere autem quattuor milia hominum.* P: „fuera|autem ∞∞∞∞ hominum“. C: „fuerat“. B: „fuerunt“.

XXVII, 33. (p. 74. v. 42.): *tum eos ipsos consules* cet. PC: „tum|eoipsoconsules“.

Digitized by Google

XXVII, 34. (p. 73. v. 11.): *prae sese ferens in vultu habituque insignem memoriam ignominiae acceptae.* P(CB): „praese|referensinnultu“ cet.

XXVII, 35. (p. 73. v. 35.): *C. et A. Hostilii Catones.* P: „liciniusm anilius|t.eta.hostiliiscatones“. C: „licinius manlius. t. et a. hostilius catones“. Paulo post (p. 73. v. 37.) P: „c.terentiusuarroinetruriampro.pl.missusutexeaprouinciaehostiliumtarentumadeumexercitumiret | quemt.manliustrans | marelegatusiretui|serequequaesibige|rerentur“. m. 2.: „prouincia hostilius“.

(p. 74. v. 18.): *relictum Q. Fulvius proconsul acciperet.* P: „exer | citum*sumeretrelic*|*tum*quefuluiuspro | cos. accipere“. m. 2. inducta sunt „sumeretrelictum“.

XXVII, 38. (p. 76. v. 17.): *cum collega ex duobus consularibus egregiis exercitibus et tertio, cui Q. Claudius Tarenti praeesset, electionem haberet.* P: „exercitibus*con*legamexduobus...cuiqueclaudiustarentipraeessetelectionemhaberet“. C: „conlegam...haberet“. B: „conlega...haberet“. In fine cap. PCB: „ad ∞ ∞ ∞ ex sicilia“.

XXVII, 41. (p. 78. v. 21.): *Hannibal evadere inde cupiens.* P: „hanni|baleindecupiens“. P m. 2. C: „hannibal inde cupiens“. C m. 2.: „ire inde cupiens“.

XXVII, 42. (p. 78. v. 42.): *ni cohortium ac manipulorum decursu.* P(CB): „nicohortiumacmaniculorumdecursumpercollis“ cet. m. 2.: „manipulorum“. C m. 2.: „decurēcium“.

(p. 79. v. 31.): *arcessierat.* P: „arcessiebat“. C: „arcessebat“.

XXVII, 43. (p. 79. v. 44.): *provinciae suae quisque finibus et per exercitus suos* cet. P: „suaequisque|finibeperexercitus|uoscumhoste“ cet.

XXVII, 44. (p. 80. v. 34.): *per tot annos in Hispania romano exercitatum bello.* P(C): „pertotiphispaniaroma|noexercitatumbello“.

XXVII, 45. (p. 81. v. 19.): *faustum iter felixque pugna et matura ex hostibus victoria.* P: „faustumiterquefe|lixpugnamaturae|exhostibusuictoria“. Forsitan verius: „faustum iter atque felix pugna maturaque ex hostibus victoria“.

(p. 81. v. 26.): *nihil morari, nec ab signis absistere nec subsistere cibum capientes.* P: „necabsignisnec|subsisterecibum|capientes“. C: „nec ab signis. subsistere cibum cap.“ sed eadem m. 1. addidit alterum *nec.*

XXVII, 47. (p. 82. v. 25.): *si quid forte adustioris coloris ut ex recenti via essent.* P: „siquitforte“ cet. C m. 1.: „si quid forte“. m. 2.: „si qui“.

(p. 82. v. 33.): *et, quo nam modo alter ab Hannibale*

Digitized by Google

abscessisset, cura angebat. P(C): „cecinisseetquonam| modoalter“ cet.

XXVII, 47. (p. 83. v. 2.): *Hasdrubal, dum lux viam ostenderet, lentius signa ferre iubet: et per tortuosi amnis sinus flexusque cum errorem volvens haud multum processisset — ubi prima lux tvansitum opportunum ostendisset, transiturus —, sed cum, quantum mare abscedebat, tanto altioribus coercentibus amnem ripis non inveniret vada, diem terendo spatium dedit ad insequendum sese hosti.* P: „hasdru|badumluxiamos|tend*entis*signaferreiubetetpertortuosiamnissinusflexusquecumerrorē| uoluenshaudmul|tumprocessisset|ubiprimalux“ cet. deinde „diemferendospatiumdedit“. m. 2.: „hasdrubal“.

XXVII, 49. (p. 84. v. 12.): *ne super|stes tanto exercitui|suum nomen secuto|esset:* P m. 1. — P m. 2. C: „ne superesset tanto exercitui suum nomen secuto concitato equo“ cet.

(p. 84. v. 27.): *quin supersint aliqui nuntii et hostium cladis et nostrae virtutis.* P(C): „deleri|quesupersintalii|quinuntiiethosti|umcladis“ cet. Supplendum esse *diceret* nemo non videt.

XXVII, 51. (p. 85. v. 31.): *statum quoque civitatis ea victoria mutavit, ut iam inde haud secus quam in pace* cet. P: „statumquoqueciuitatiseauictoriamindehaut|secusquam“ cet. C: „ea uictoria inde haud secus“. Deinde P(C): „uen*den*dоar|gentumcreditum“ cet.

XXVIII, 1. (p. 86. v. 5.): *qua ad orientem vergit.* PCB: „quaorientemuergit“.

XXVIII, 2. (p. 86. v. 25.): *ut speculatores transfugarum dicta affirmantes venerunt, tum* cet. PC: „capereiubetspeculatores“ cet.

XXVIII, 3. (p. 88. v. 23.): *oppidanorum mille ferme.* P m. 1.: „oppidanorumconferme“. *co* = ∞.

XXVIII, 5. (p. 89. v. 21.): *prout tempus ac res sineret:* Rhenan. P: „acres*ide*|*ret*“. C: „ac res deret“. m. 2.: „daret“. Cf. 30, 15.

(p. 89. v. 29.): *ut eo nuntiatum est, concilium Aetolis Heracleam indictum regemque Attalum ad consultandum de summa belli venturum, magnis itineribus Heracleam duxit:* PC: nisi quod in eis *ut* post *it* omissum est: „iussiteonuntiatumest“ cet.

XXVIII, 6. (p. 90. v. 17.): *ex patenti utrimque coactum in angustias mare speciem intuenti primo gemini portus in ora duo versi praebere.* PCB: „uersi praebuere“.

XXVIII, 7. (p. 90. v. 34.): *ita per cunctationem re omissa, ad*

Digitized by Google

Chalcidis auxilium — impigre est motus. P: „itapercunctatio|neomnissaadchalc.“ cet. m. 2.: „omissa“. C: „ita pcunctatione omissa“. Recc. quidam codd.: „ita re per cunctationem omissa“ cet.

XXVIII, 7. (p. 91. v. 32.): *paucis ante diebus inde Oxeas traiecerant Poeni. „inde“* = ab urbe Aegio. P(CB): „pauciseantediebusin|deuaeastraiecerant“. *Oxeas* scribendum esse iam Crevier. coniecerat.

XXVIII, 8. (p. 92. v. 19.): *hortatusque, ne oppugnati Opuntiorum fortunam mallent, ab Chalcide Oreum navigat.* P: „hortatusque | oppugnatiorumfortunammallentabcalcideoraeumnauigat“. C: „hortatusq. oppugnatorum fortunā mallent ab calcide“ cet.

XXVIII, 9. (p. 92. v. 36.): *manere in provincia sua iusserunt.* PC: „inprouinciasiusserunt“.

- - (p. 92. v. 43.): *sed prensare pro se quisque victrices dextras consulum cupientes.* P: „circumfusaisedpro|quisqueuictrices“ cet. CB: „sed pro se quisque“.

- - (p. 93. v. 19.): *nomen Neronis satis fuisse ad continendum in castris Hannibalem.* P: „adcontinendiscas| trishannibalem“. — Paulo post (p. 93. v. 23.) P: „uelpar| temeabellouelspre|teotriumphogloriā|memorabilemfore“.

XXVIII, 10. (p. 94. v. 1.): *et ludi romani ter toti instaurati.* P: „gestaeludi“ cet. C: „gestę ludi“.

XXVIII, 11. (p. 94. v. 41.): *posse sine metu in agris habitari: non convenire* cet. P: „esseposse|sineconueniresicili|ae“. C: „esse sine c̄uenire sicilię“. m. 2.: „esse non c̄uenire“.

XXVIII, 12. (p. 95. v. 19.): *neque lacessiverunt.* P: „nequelacessteteruntqui|etumromani“. P m. 2. CB: „neque lacesserunt“.

- - (p. 95. v. 37.) PC: „nec ab domo quicquam mitte|batur de *hispania* res|quadam ex parte“ cet.

XXVIII, 14. (p. 97. v. 34.) PC: „discernere auderent mediam|aciem uenienti ex aduerso hosti“.

XXVIII, 17. (p. 99. v. 25.): *itaque praemoliendas sibi ratus iam res conciliandosque regum gentiumque animos* cet.: Lovell. 3. 4. 5. — P(MB): „itaqueprae|moliendasibiratus|iamreconciliandos|que“ cet. C: „itaque p̄mouenda sibi rat' iā reconciliandosque“.

XXVIII, 20. (p. 101. v. 43.): *in ea tantum tuenda:* Gron. P: „ineatatuenda“.

- - (p. 101. v. 43.): *et Romanis subeuntibus contra qua adire poterant.* P(CB): „subeuntibus. s. c. t. r. quam|adire poterant“.

XXVIII, 23. (p. 104. v. 2.): *atque haec tamen hostium iratorum ac*

tum maxime dimicantium in iratos pugnantesque edebant. P(CB): „dimicantium|pugnantisqueedebā“. C: „edebant“. Dein (p. 104. v. 21.) P(CB): „etmarciuseocumseptemtrire|mibusquinqueremi|unaestmissus“.

XXVIII, 24. (p. 104. v. 36.): *cum de vita imperatoris rumores dubii adlati sunt.* P: „cumdeuitaimperatoriisdubiiallatisuntsediamante“ cet. C: „imperatoris dubii allati sunt sed iam ante“ cet. m. 2.: „allati sunt rumores“.

(p. 104. v. 38.): *ac primo sermones tantum occulti serebantur.* P: „acprimonestantū|occultiserebantur“. CB: „ac primo res tantum occulti serebantur“. Cf. 7, 39. al.

(p. 105. v. 3.): *una ea specie:* Freinsh. Codd.: „una ea spe“.

(p. 105. v. 7.): *ultro ipsi imperantes.* P: „ul|trosiimimperantes“. P m. 2. C: „ultro si imperantes“.

XXVIII, 27. (p. 107. v. 19.): *equidem pulsis Hispania Carthaginiensibus nullos homines credebam esse, ubi vita esset invisa mea:* PC: nisi quod m. 1. scriptum erat „ubi|uitaessetsicmeasic|menonsolum“ cet. C m. 2.: „ubi uita ēēt tuta mea sic me“ cet.

XXVIII, 28. (p. 108. v. 20.): *mene vivo et octero incolumi exercitu, cum quo ego die uno Carthaginem cepi, cum quo quattuor exercitus Carthaginiensium fudi fugavi expuli, vos octo milia hominum, minoris certe omnes pretii quam Calenus Albius et Umber Atrius sunt, quibus vos subiecistis, Hispaniam provinciam populo romano erepturi eratis?* P: „carthaginemeaepicum|quoquattuorexer|cituscarthaginien|siumfusgifugauiex|puli“. P m. 3. CB: „fudifugauiex|puli“. P: „minoriscerteomnespraetiquā|albiusetumbriussunt|quibusuos“ cet. CB: „quam albius et atrius sunt“. Paulo post (p. 108. v. 30.) PC: „huicfragiliętmortalicorporiaequalemessepostu|mioalbino“ cet.

XXVIII, 29. (p. 109. v. 2.): *at vos qui dolor, quae iusta ira incitavit?* P: „pie|tasquidoleraeuitae|iraincitauit“. C: „pietas qui dolorē uitę ira incitauit“. *Iusta ira* iam Iac. Gron. scribi volaerat.

(p. 109. v. 11.): *et me ea quae fecistis, vos ne dici quidem omnia aequo animo fertis?* („et me ea quae fecistis“ scil. aequo animo ferre vultis:). P(C): „etmeeaquefecis|tisuosnediciquidem|“ cet. PCB: „fertis“.

XXVIII, 31. (p. 110. v. 38.): *in Ausetanum agrum, ubi principio defectionis stativa habuerant, cum viginti milibus peditum duobus milibus et quingentis equitum transcendcrunt.* PC: „insetanumagrū|“. C m. 2.: „in ausetanum

Digitized by Google

agrum". P(C): „cumuigin|timillibusequitum|etquingentis-tran|stenderunt".

XXVIII, 33. (p. 111. v. 39.): *et collato pede pedestre certamen erat, nisi equites supervenissent.* PC: „etconlatopedestre| certameneratnisi|equites" cet. Cf. 29, 2.: equestre proelium fuit.

XXVIII, 34. (p. 112. v. 27.): *praeter ceteram praedam.* P: „prae| *teram*praedam". m. 2. super *teram* scriptum est *reliqua*. hinc iam C: „praeter reliquam praedam". sic vidimus 29, 33. in P „neque|spediti" pro „neque eques pediti" al.

(p. 113. v. 3.): *ceterum — quippe ea pignera timentium rebellionem esse — se libera iis arma relinquere solutosque timore animos.* P: „ceterum|quippeeapigneratī|mentiumrebellio|nemessetiberim|armarelinquere|solutusenimosne|queseinopsides" cet.

(p. 113. v. 9.): *ipse Marcio in ulteriorem Hispaniam praemisso paucos moratus dies* cet.: PC. Qui fieri potuit ut Silanus Tarraconem *remitteretur*, cum Scipio ex Ausetanis in ulteriorem Hispaniam proficisceretur.

XXVIII, 35. (p. 113. v. 19.): *perpulit ut se traicere in continentem ad depopulandos pro animis Hispaniae agros paterentur.* PC: „equitemmarcesseredesidisperpulitut". P: „addepopulandosproanimos|hispaniaeagrospateretur". P m. 2. C: „ad depopulandos primos hispaniae agros". C: „paterentur".

XXVIII, 37. (p. 115. v. 7.): *super portum loco munito locant castra.* P(C): „su|perportumlocomunitocastraacsine|certamine" cet.

XXVIII, 38. (p. 115. v. 12.): *L. Lentulo et L. Manlio Acidino propraetoribus.* P: „etl.manilioacidi|nopropriouincia". C: „l. lentulio et l. manilio acidino pro prouintia". m. 2.: „propretorib;". sed 29, 13. scriptum est „duospro|mitti" pro „duos proconsules mitti".

XXVIII, 41. (p. 118. v. 2.): *ne tuam quidem gloriam pluris faciam.* P(B m. 1.): „neuamquidemglo|*riam*quamquamsi" cet. C: „ne tuam quidem gloriam quamquam". I. Fr. Gron. ad verba „ne tuam quidem gloriam" nihil addi voluit.

XXVIII, 42. (p. 119. v. 4.): *Emporiis.* P: „nec|tusemporisinurbem|sociorumclassem|adappulisti". Cf. 21, 60.: „Emporiis classem adpulit".

(p. 119. v. 10.): *et oppugnata per summum otium Carthago.* PC: „pars|oppugnataper" cet.

(p. 119. v. 14.): *non consistendi non procedendi copia.* PC: „nonrexamicusnonproce|dendiquacumque" cet. Cod. Cant.: „non procedendi copia".

Digitized by Google

XXVIII, 42. (p. 120. v. 18.): *ego, patres conscripti, P. Cornelium rei publicae nobisque* cet. PC al.: „ego*p.*corneliumreip̄| nobisque".

XXVIII, 43. (p. 120. v. 32.): *quoque niti non dissimulo:* (= et quo): PC. Cf. prooem. „et ipsum consuluisse". al.

XXVIII, 44. (p. 121. v. 37.) PCB: „admonere opus | est, multum interest|" cet.

XXVIII, 45. (p. 123. v. 9.): *stari eo, quod senatus censuerit fieri, placet:* cod. Cant. al. Cf. 28, 39. sub fin. P(CB): „quodsenatusconsuerit|ferriplaceatnec" cet.

XXVIII, 46. (p. 124. v. 6.): *Metello, ut quibus praefuisset, facilius cum adsuetis imperio rem gesturum ratus, permisit.* P: „utquibuspraefuissefaciliuscum|adsuetis" cet. C: „praefuisse". m. 2.: „praefuisset". Aut „ut q. praefuisset praeesset".

- - (p. 124. v. 37.): *captae sunt. eas Coelius* cet.: Lov. 2. — PCB: „captas|eascoelius".

- - (p. 124. v. 39.): *portantes tradit.* P: „carthaginem*por*portantistradit". Cf. 24, 37.: vi rati agendum. P m. 2. CB: „perportantis tradit". Paulo post PCB: „rerum gestarum titulo".

XXIX, 1. (p. 125. v. 12.): *malle eos iam tum fateri:* C m. 2. — PC: „mal|leeo*ssi*iamtum".

- - (p. 126. v. 27.): *in Sedetanum agrum:* codd. Hoc nomen integrum esse non potest, nisi romanum exercitum non Tarracone sed Emporiis fuisse arbitremur. forsitan Livius scripserit *in Ceretanum agrum.*

XXIX, 2. (p. 127. v. 13.): *hortantur orant milites ut instent perculsis.* P(CB): militesutper|culsosneu" cet.

- - (p. 127. v. 21.): *decem tria milia Hispanorum caesa eo die, mille octingenti ferme capti.* P: „eodiecꝯ |dccc. fermecapti".

XXIX, 4. (p. 128. v. 36.): *quem certum habere — nihil sincera fide cum Romanis acturum.* P(CB): „que*m*incertumhabere|sispatium" cet.

XXIX, 6. (p. 130. v. 20.): *oppidani urbem habebant ut victoribus praemium in medio positam.* P: „urbemhabebantur|victoribus".

XXIX, (p. 130. v. 30.): *a Buloto amni.* P(CB): „hannibalabulotoam|ni". *Ab Alece,* quod Gron. scribi voluit, verum esse non potest, cum Hannibal ab altera parte venerit. Forsitan L. scripserit „ab Crotalo amni".

XXIX, 9. (p. 131. v. 44.): *repugnabant enim militumque fidem implorabant:* Rhenan. P(C): „militum*que*im*p*lorabant" C m. 2.: „militēq." Cf. 2, 23. al.

Digitized by Google

XXIX, 10. (p. 132. v. 35.): *si mater Idaea Pessinunte urbem romanam advecta foret.* P: „simateridaeapissinunt|eromanamaduecta“ cet. — Paulo post (p. 132. v. 37.) P: „etsacrificantibusip|sispythioapollonilae|tafuisse“.

XXIX, 12. (p. 133. v. 43.): *eo se verterant auxilio, irati, quod sine auctoritate sua adversus foedus cum rege pacem fecissent.* P(C): „eos|uerterantauxilio|iratiquod“ cet.

- - (p. 133. v. 44.): *Philippus, ne qui motus maior oreretur in finitimis gentibus, Apolloniam contendit.* P(CB): „nequimotusmaio*rin*finitimisgentibus|apolloniamcontendit“.

- - (p. 134. v. 21.): *Atintania, si missis Romam legatis ab senatu impetrasset, ut Macedoniae accederet.* P: „absenatum|petrassetutmacedo|niaecederet“. — Paulo post (p. 134. v. 23.) PC: „achaeibaeoepiro|teabromanis“ cet.

XXIX, 14. (p. 135. v. 13.): *et facem stellae ab ortu solis ad occidentem porrigi visam.* P: „etfacemsteliaeabor|tusolis“ cet. C: „stelle“. B: „stellae“.

XXIX, 17. (p. 137. v. 19.): *ut coram P. Scipione, qui Locros recepit et omnium nobis recte perperamque factorum est testis, agatur* cet. P: „uniusetcoram|p.scipionequilocresrecepi*t*omniumnobisrecteperperamquefactorumesttestiga|turalteriusquodqualescumque|sumuspatinondebu|imus“. m. 2.: „locros“.

XXIX, 18. (p. 138. v. 40.): *quibus — per vos fidemque vestram —, patres conscripti, obsistite prius quam quidquam gesseritis, ne, quod piaculi commiserunt, non suo solum sanguine sed etiam publica clade luant.* P(CB): „quibusperuosfidemqueuestrampatresconscri*psi*|priusquameoges|seritisnequotpia|culicommiserunt“ cet. P m. 2. C: „conscripti“. B: „p.c.“

- - (p. 139. v. 12.): *nec desinet omnibus eos agitare furiis, priusquam reposita sacra pecunia in thesauris fuerit.* P(C): „ha|betdesinetomnibus|eoagitarefu*riisquam*repositasacrainpe|cuniasithesaurisfuerit“. C m. 2.: „nō desinet omnibus eos agitare“. C: „sit thesauris“.

XXIX, 20. (p. 140. v. 42.): *relatum est.* PCB: „relatumetdeexp.“ cet.

XXIX, 21. (p. 141. v. 12.): *omnem enim sacram pecuniam, quaequae apud milites erat, conquisitam, et quam ipsi secum adtulerant, in thesauris reposuerunt.* P(C): „pecuniamquaequeapud|militeseratconqui|sit*am*ipsisecumat|tulerantinthensau|risrepositieriutac|“ cet. P m. 2. C: „reposuerunt“: quamquam *reposiuerunt* in antiquiore libro videtur fuisse. C: „quaequae apud milites erat“.

- - (p. 141. v. 16.): *si quis miles aut in urbe restitisset aut*

Digitized by Google

quid secum extulisset. PC: „restitissetautsecumextulis|set locrensibusse|permittere“ cet. Paulo post P: „siquit|noncomparararet|undeanteomnialibe|*ra*placeresineomora|“.

XXIX, 21. (p. 141. v. 22.): *si qui Pleminium aliumve accusare vellet.* PC: „plemi|niumaliumquealium|ueaccusare“.

XXIX, 24. (p. 143. v. 24.): *nunc Syphacem mittere legatos idem admirantem, postulantemque ut aut traiciatur* cet. PC: „idemadmir*antē*|*que*utaut“ cet.

(p. 143. v. 27.): *itaque, satis paratis iam omnibus instructisque* cet. P(C): „itaques*atis*iamomnibusinstructisque“. C: „instructis que“.

XXIX, 25. (p. 144. v. 13.): *ait atque tantam multitudinem* cet. P: „mili|tumaitquetantam|multitudinem“. CB: „militum atque tautam“.

XXIX, 26. (p. 144. v. 40.): *si magnitudine classes aestimares.* P: „classisestimaretsedsibini“.

(p. 145. v. 4.): *simul et mens ipsa traiciendi nulli ante eo bello duci, ad Hannibalem trahendum ex Italia transferendumque et finiendum in Africa bellum se transire, vulgata erat.* PCB: „nullianteeobello|ducitrahendumex|siciliatransferendum|que“ cet. P: „setransireuulgatera|concurrerat“. P m. 3. CB: „se transire uulgata erat“. *e* = *ae*.

(p. 145. v. 12.): *sed terra etiam omnis circa referta turba spectaculo erat. tum Scipio silentio per praeconem facto* cet. P m. 1.: „sedtamenterraetiam“. m. 2.: „sed terraetiam“. PC: „spec|taculoperpraeconem|facto“.

XXIX, 27. (p. 145. v. 13.): *divi divaeque, inquit, qui maria terrasque colitis* cet.: Rhenan. P: „diuidaequein|*qui*tmaria terrasque|colitisuospraecor“. Deinde P: „gestasuntge|runtur eamihipopulo|“ cet.

XXIX, 28. (p. 146. v. 25.): *postero die mille equites* cet. PC: „posterodieequites“.

XXIX, 29. (p. 146. v. 36.): *laetissimus tamen omnibus in principio rerum gerendarum adventus fuit Masinissae.* P: „laetissimus|tamenomnisinprī|cipiorerumgeren|dumaduentus“. C: „tamen omniū in“. C: „rerum gerendū“.

XXIX, 30. (p. 147. v. 23.): *convenerat.* P: „conuenera|*ratus*“. P m. 2. CB: „conuenere“.

XXIX, 32. (p. 148. v. 44.): *cum mille haud amplius peditibus ducentisque equitibus.* PC: „cumhaudamplinspeditibusducentisque“ cet.

XXIX, 33. (p. 150. v. 10.): *omne inde tempus* cet. P(CB): „gentem*que*ad|c.laeliclassisque“.

Digitized by Google

XXIX, 34. (p. 150. v. 24.): *id omnium primum egit ut numerum equitum augeret.* P: „primum|eramequitumaugeret. P m. 2. C: „primum numerum equitum“ cet.

XXX, 1. (p. 155. v. 1.): *Cn. Servilius et C. Servilius consules.* PCB: „cn. seruilius cos“. Cod. Harl.: „consul seruilius et c. seruilius consules“.

- - (p. 155. v. 16.): *quas L. Scribonius.* P: „optinerecumlegio|nibusiisquasp̄.scri|bonius“ cet.

XXX, 4. (p. 157. v. 22.): *dum consulitur Hasdrubal et Carthaginienses* cet. P(CB): „dum|consuliturhasdruba|lecarthaginiesseset|speculatores“ cet. P m. 3. C m. 2.: „hasdrubal et carthag.“

XXX, 9. (p. 160. v. 32.): *et qui et ab Carthagine conspici et praebere ipse conspectum in circumfusum mare urbi possit.* P: „ipse|conspectumcumfu|summareurbipossit“. C: „ipse conspectum circumfusum mare urbi possit“. m. 2.: „conspectum ∧ circumfusum.

XXX, 10. (p. 160. v. 39.): *aut ita adpulsae muris.* P: „autitapul|saeadmuris“.

- - (p. 160. v. 40.): *praeter quam in navali certamine solet.* P: „scipiopostquam|inuali“ cet. m. 2.: „innauali“.

- - (p. 161. v. 9.): *atque inde ne mari quidem* cet. P(CB m. 2.): „atqueinde|inmariquidem“. B: „atque inde mari quidem“.

- - (p. 161. v. 24.): *harpagones vocantur.* P: „harpagones uocat|milexpunicis“. C: „uocant mille ex punicis“. B: „uocant miles x punicis“. — Paulo post (p. 161. v. 27.) P: „habentē|unco“. P m. 2. C: „haerentē|unco“. B: „hab,erentem unco“.

XXX, 12. (p. 162. v. 22.): *eoque se ingens hominum contulit vis.* P: „eoque|ingens“ cet. C: „eo ingens hominum contulit uis“. m. 2.: „se contulit“.

- - (p. 163. v. 17.): *tum vero reputare secum ipse.* P: „inregiamconcedit|resecumipse“. m. 2. posuit *um ue* super *cedit*|. C: „in regiam concumberet secum“. B: „in regiam com comuenere secum ipse“.

XXX, 14. (p. 164. v. 30.): *atqui nulla earum virtutum est, propter quas tibi adpetendus visus sim* cet. P(CB): „atqui nullaearumuirtusest|propter|quasibiadpetendus|uisusinquaego“ cet. „uir*tu*tūst“ = uirtūst = uirtus est. Cf. 30, 25. P: „concursusest“ = concursū est. al. — Paulo ante P: „spes queomnistuas*tu*in|fidem“.

XXX, 15. (p. 165. v. 11.): *eum ex servis vocat, sub cuius fide*

Digitized by Google

regio more ad incerta fortunae venenum erat. P(C): „gemituſidum|eseruisuocatsubcu|iusregiomoread|incerta“ cet. B: „fidum e seruis, uo sub cuius regio fide more ad“ cet.

XXX, 17. (p. 167. v. 1.): *amplissimis decorasset operibus* cet. P: „decoras|setoperammasinis|sametporro“ cet. Cod. Lips. „decorasset operibus masinissam“ cet.

- - (p. 167. v. 4.): *et ad haec* cet. PC: „et|adnisimolestum“. C m. 2.: „et ad h' nisi“. Paulo post (p. 167. v. 9.) PCB: „masinissae|eispatrescomprobare“. C m. 2.: „id patres“.

XXX, 18. (p. 167. v. 36.): *et ut, ubi in rem permissus uti cuspide, uti comminus gladio posset, roboris maioris romanus eques erat, ita* cet. P(CB): „etutrem|permixtusuticuspi|deuticomminuscla|dioposset“ cet.

- - (p. 168. v. 3.): *tum primo commota hostium acies, simul omnibus equitibus — effusis.* P(CB): „tumprima commota“ cet. „omnibuspeditibusutauersosode | reelephantos“ cet.

XXX, 21. (p. 169. v. 33.): *ducenta et quinquaginta auri* cet. PC: „du|centumetl.auridccc.|pondoargenti“ cet. Cf. 28, 38. al. — Dein (p. 169. v. 36.) P: „reuerentur“. CB: „reuerterentur“.

- - (p. 169. v. 43.): *non esse, suis qui deis grates agendas censeant.* P: „necessefuit | quideisacratesagen | dascenseant“.

XXX, 23. (p. 170. v. 31.): *quam qui ante portas Carthaginis bellum gereret.* P(CB): „quā|eumqui“.

XXX, 26. (p. 172. v. 23.): *sed annonae vilitate.* P(CB): „magnitudinem|*si*annonaeuilitatefu|it“. Cf. 30, 29.

- - (p. 172. v. 42.): *habendae:* Gron. P: „ques|tionesexsedeconiu|rationibusprincipumhabentem“.

XXX, 28. (p. 174. v. 7.): *geri.* P: „gerereereexe|rantomnium“ cet.

- - (p. 174. v. 10.): *eo curae erant intentioris.* P(CB): „eocu*ra*sin*t*entioris|haud“ cet.

XXX, 29. (p. 174. v. 26.): *sed maxime hostis fiducia — percussus est.* P: „auditmaxime*si*hostis|fiduciaquenondedi|loprofectoconcep|tapercussusest|“. m. 2.: „de nilo“.

XXX, 30. (p. 176. v. 20.): *propter quae ad bellum itum est.* C: „propter quę ea bellum itum est“; B: „propter que ea bell.“

XXX, 31. (p. 176. v. 34.): *ab adventus tui spe.* B: „hannibal auere aduentus tui spem“. C: „habere aduentus tui spem“.

- - (p. 177. v. 9.): *quae sit multa navium.* CB: „quae si multa“ cet.

Digitized by Google XXX,

XXX, 31. (p. 177. v. 14.): *praelata.* CB: praecata.

XXX, 32. (p. 177. v. 21.): *nam neque Romanis effugium ullum patebat in aliena ignota terra, et Carthagini postremo auxilio effuso adesse videbatur praesens excidium.* CB: „in aliena ignota auxilio effuso" cet. Cod. Haverc.: „in aliena ignota terra auxilio effuso".

- - (p. 177. v. 29.): *subiciebant.* B: „subicient". C: „subiliant".

XXX, 33. (p. 178. v. 33.): *in ancipites ad ictum utrimque conicĭebant, nec ab antesignanis cessabatur.* CB: „utrimque co*nic*iebant tesignanis cessabant donec" cet. B m. 2.: „antesignanis". B: „conitiebant".

XXX, 35. (p. 180. v. 2.): *Italicos — incertos, socii an hostes essent:* C. — B: „italicos incertos socios in hostes essent".

XXX, 36. (p. 180. v. 20.): *ipse vero contemplatus Carthaginis situm* cet. CB: „ipse ad contemplandum carthaginis situm". Lev. 3. 4.: „ipse contemplatus situm". u'o = ad. Cod. Lips.: $\overset{o}{u}$ = uero.

XXX, 37. (p. 181. v. 18.): *excusata imprudentia disseruit, quam nec iniqua pax et necessaria esset.* P(CB): „inprudentia|disseruitquamnec|inquaetnecessaria". P m. 2.: „iniqua".

XXX, 40. (p. 182. v. 43.): *tum patere facta gratulatione omnia in urbe templa.* CB: „tum pater facta gratulatione" cet. m. 2.: „pate".

XXX, 42. (p. 184. v. 15.): *et postulantium.* B: „pugnas *se* postulantium". C: „pugnasse postulantiū".

- - (p. 184. v. 37.): *adversusque Barcinis.* C: „aduersusq. barchinę". B: „aduersusque brachine". m. 2.: „barchine".

- - (p. 185. v. 4.): *ex obsoleta victoria.* B: „ex opsolaeta ex uictoria". C: „ex ipsalęta ex uictoria". m. 2: „ex olęta uictoria".

XXIV, 48. (P. III. p. 152. v. 34.): *retineretur:* E. Kästner. P: „militarisretieretrudem|". m. 2.: „rediraet". C m. 1.: „redire". m. 2.: „rediret".

Digitized by Google

Diligentius de his locis, qui ne ita quidem, ut antiquissimis mss. traditi sunt, probari posse videbantur, omnibusque eis, qui una cum ceterorum codicum antiquorum tum Puteani, et vitiorum et virtutum reliquorum omnium decadis tertiae librorum fontis, auctoritate emendari poterant, et quorum ideo hoc loco prope nulla mentio facta est, in maiore editione disseretur. multi tamen etiam illius generis loci a me praeteriti invenientur, et quod ea, quae in antiquis mss. leguntur, iam a prioribus diligenter edita erant, et quod coniecturae eorum, qui iis emendandis operam dederant, magno eruditorum omnium adsensu comprobatae erant. si quis vero doctorum hominum uno alterove loco id, quod scribendum esse coniecerim, iam ante me iusserit scribi nec suum nomen a me laudatum viderit, is nolit putare me alienae virtutis laudem praeripere voluisse sed memoriam eius rei me fugisse.

Berolini a. d. v. kal. Febr. 1844.

A.

Digitized by Google

ERRATA.

PARS I.

Pag. 8. vers. 38. scribe *su*scepit.
- 99. - 41. - XXI.
- 149. - 26. 27. - aliorum magistratu*um*.
- - - 28. - aegr*e*.
- 178. - 12. - illu*m*.

PARS II.

Pag. 91. vers. 36. scribe *scrip*tores (pro „auctores").

PARS III.

Pag. 15. vers. 24. scribe *re*sponsum.
- 65. - 8. - XXXIV. Consulibus.

PARS IV.

Pag. 29. vers. 13. 14. scribe *quippe mea fides*.

Digitized by Google

TYPIS TROWITZSCHII ET FILII.

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

JUL 14 1928

Digitized by Google

Digitized by Google